

RECUEIL
DU MUSÉE NATIONAL
XXII - 1

archéologie

MUSÉE NATIONAL
Belgrade 2015

ЗБОРНИК
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXII - 1

археологија

НАРОДНИ МУЗЕЈ
Београд 2015

Редакцијски одбор тома XXII-1

Сташа БАБИЋ, Јелена КОНДИЋ, Арчер МАРТИН (Италија),
Наде ПРОЕВА (Македонија), Ивана ПОПОВИЋ, Марко ПОПОВИЋ (уредник),
Никола ТАСИЋ, Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН, Душко ШЉИВАР,
Веселинка НИНКОВИЋ (секретар)

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ у Београду

Главни и одговорни уредник

Бојана БОРИЋ БРЕШКОВИЋ

Rédaction du tome XXII-1

Staša BABIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Jelena KONDIĆ,
Archer MARTIN (Italie), Nade PROEVA (Macédoine), Ivana POPOVIĆ,
Marko POPOVIĆ (rédacteur), Duško ŠLJIVAR, Nikola TASIĆ,
Veselinka NINKOVIĆ (secrétaire)

Edition

Musée National de Belgrade

Rédactrice en chef

Bojana BORIĆ BREŠKOVIĆ

САДРЖАЈ / CONTENTS

ДУШКО Д. ШЉИВАР, ЈАСМИНА Д. ЖИВКОВИЋ, МАРИЈА М. СВИЛАР БЕЛОВОДЕ, СОНДА XV: ПРИЛОЗИ СТРАТИГРАФИЈИ ВИНЧАНСКЕ КУЛТУРЕ	9
DUŠKO D. ŠLJIVAR, JASMINA D. ŽIVKOVIĆ, MARIJA M. SVILAR BELOVODE, TRENCH XV: CONTRIBUTION TO THE STRATIGRAPHY OF THE VINČA CULTURE /SUMMARY/	27
SELENA M. VITEZOVIĆ, ALEKSANDAR P. BULATOVIĆ THE FIRST FIND OF AN EARLY ENEOLITHIC FLAT BONE FIGURINE IN THE CENTRAL BALKANS	29
СЕЛЕНА М. ВИТЕЗОВИЋ, АЛЕКСАНДАР П. БУЛАТОВИЋ ПРВИ НАЛАЗ ПЉОСНАТЕ КОШТАНЕ ФИГУРИНЕ ИЗ СТАРИЈЕГ ЕНЕОЛИТА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ /РЕЗИМЕ/	41
МИЛОШ П. СПАСИЋ ЗЕМУНИЦА БАДЕНСКЕ КУЛТУРЕ С ЛОКАЛИТЕТА БАНАТСКИ КАРЛОВАЦ – КАЛВАРИЈА	43
MILOŠ P. SPASIĆ BADEN CULTURE DUGOUT FROM THE SITE OF BANATSKI KARLOVAC – KALVARIJA /SUMMARY/	56
АЦА В. ЂОРЂЕВИЋ НОВЕ АКВИЗИЦИЈЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ: НАЛАЗИ ИЗ ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА	57
АСА В. ЂОРЂЕВИЋ NEW ACQUISITIONS OF THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE: FINDS FROM THE LATE BRONZE AGE /SUMMARY/	85
ВЕРА Д. КРСТИЋ ЈЕДНА СЛИКАНА ПОСУДА ИЗ ГРЧКО-ХЕЛЕНИСТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ	87
VERA D. KRSTIĆ A PAINTED ALABASTRON IN THE GREEK-HELLENISTIC COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE /SUMMARY/	96
МИЛОЈЕ Р. ВАСИЋ ОСТАВЕ РИМСКОГ НОВЦА ИЗ III ВЕКА И ЗЕМЉИШНИ ПОСЕД НА ТЕРИТОРИЈИ ПРОВИНЦИЈЕ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ	97
MILOJE R. VASIĆ THIRD CENTURY ROMAN COIN HOARDS AND ESTATES IN THE TERRITORY OF THE PROVINCE OF UPPER MOESIA /SUMMARY/	129
ИВАНА М. ПОПОВИЋ ПРЕДСТАВЕ СПЕКУЛАТОРА И ФРУМЕНТАРИЈА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА И СИРМИЈУМА	131

IVANA M. POPOVIĆ DEPICTIONS OF A <i>SPECULATOR</i> AND A <i>FRUMENTARIUS</i> ON VIMINACIUM AND SIRMIIUM GRAVESTONES /SUMMARY/.....	144
ВЕСЕЛИНКА Љ. НИНКОВИЋ РИМСКИ КАМЕНИ САРКОФАЗИ ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ	145
VESELINKA Lj. NINKOVIĆ ROMAN STONE SARCOPHAGI IN THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE /SUMMARY/	169
АДАМ Н. ЦРНОБРЊА, Бојана В. ПЛЕМИЋ ПРОСТОРНИ КОНТЕКСТ НАЛАЗА ИКОНА ПОДУНАВСКИХ КОЊАНИКА ИЗ ЈУГОИСТОЧНОГ ДЕЛА ДОЊЕ ПАНОНИЈЕ	171
АДАМ Н. CRNOBRNJA, Војана В. PLEMIĆ SPATIAL CONTEXT OF FINDS OF THE DANUBIAN HORSEMEN ICONS IN THE SOUTHEASTERN PART OF LOWER PANNONIA /SUMMARY/.....	201
ДЕАНА В. РАТКОВИЋ РИМСКИ ДУВАЧКИ ИНСТРУМЕНТИ ТИБИЈЕ (<i>TIBIAE</i>) ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ АРХЕОЛОГИЈЕ МУЗИКЕ	203
DEANA V. RATKOVIĆ ROMAN WIND INSTRUMENTS TIBIAE IN THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE: A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF MUSIC ARCHAEOLOGY /SUMMARY/.....	216
ГОРДАНА Д. ЈЕРЕМИЋ СТАКЛЕНА ПЕРЛА СА ПРЕДСТАВОМ ЖАБЕ ИЗ МЕДИЈАНЕ	217
GORDANA D. JEREMIĆ GLASS BEAD FROM MEDIANA BEARING A DEPICTION OF A FROG /SUMMARY/	229
НАДЕЖДА М. ГАВРИЛОВИЋ ФУНЕРАЛНА СИМБОЛИКА ГЕНИЈА ГОДИШЊИХ ДОБА У РИМСКОЈ УМЕТНОСТИ: БРОНЗАНА СТАТУЕТА ГЕНИЈА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ.....	231
NADEŽDA M. GAVRILOVIĆ FUNERARY SYMBOLISM OF THE GENII OF THE SEASONS IN ROMAN ART: A BRONZE STATUETTE OF A GENIUS IN THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE /SUMMARY/	243
АДАМ Н. ЦРНОБРЊА, ДЕАНА В. РАТКОВИЋ ОПЕКА СА ЖИГОМ <i>LEGIO I NORICORUM</i> ИЗ УШЋА КОД ОБРЕНОВЦА	245
АДАМ Н. CRNOBRNJA, ДЕАНА В. RATKOVIĆ BRICK WITH THE STAMP <i>LEGIO I NORICORUM</i> FROM UŠĆE NEAR OBRENOVAC /SUMMARY/	257
ДРАГАНА Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ ЗНАЧАЈ И ФУНКЦИЈА ЉУШТУРА ПУЖЕВА <i>CYPRAEA TIGRIS</i> И С. <i>PANTHERINA</i> У РИМСКИМ ГРОБОВИМА У ГОРЊОЈ МЕЗИЈИ.....	259

DRAGANA IJ. SPASIĆ-ĐURIĆ MEANING AND FUNCTION OF SHELLS OF <i>CYPRAEA TIGRIS</i> AND <i>C. PANTHERINA</i> SNAILS IN ROMAN GRAVES IN UPPER MOESIA /SUMMARY/	276
МИРЈАНА Ђ. ГЛУМАЦ ГОРСКИ КРИСТАЛ КАО ГРОБНИ ПРИЛОГ НА НЕКРОПОЛИ ГОМИЛИЦЕ У ГУБЕРЕВЦУ	279
MIRJANA Đ. GLUMAC ROCK CRYSTALS AS GRAVE GOODS AT THE GOMILICE NECROPOLIS AT GUBEREVAC /SUMMARY/	287
ПЕРИЦА Н. ШПЕХАР, ДРАГАН С. ЈАЦАНОВИЋ КАСНОАНТИЧКА ОСТАВА АЛАТА ИЗ СЕЛА ПОЉАНЕ КОД ПОЖАРЕВЦА	289
PERICA N. ŠPENAR, DRAGAN S. JACANOVIĆ LATE ANTIQUE TOOL HOARD FROM THE VILLAGE OF POLJANA NEAR POŽAREVAC /SUMMARY/	317
ДУШАН С. РАШКОВИЋ РАНОВИЗАНТИЈСКЕ <i>ФИБУЛЕ</i> ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА КРУШЕВАЦ	319
DUŠAN S. RAŠKOVIĆ EARLY BYZANTINE <i>FIBULAE</i> IN THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTON OF THE NATIONAL MUSEUM KRUŠEVAC /SUMMARY/.....	330
БОЈАН М. ПОПОВИЋ, СРЂАН Д. КАТИЋ ДВЕ БРОНЗАНЕ ПЛОЧИЦЕ ИЗ ХИЛАНДАРА И СКАДРА	331
ВОЈАН М. РОПОВИЋ, СРЂАН Д. КАТИЋ TWO BRONZE PLAQUES FROM CHILANDAR AND SCUTARI /SUMMARY/.....	346
ПРЕДРАГ Н. ДРАГОЈЕВИЋ ЛИКОВНИ УМЕТНИК НА АРХЕОЛОШКОМ ИСТРАЖИВАЊУ: ЈЕДАН ПРИМЕР ИЗ ВРЕМЕНА МИЛОЈА М. ВАСИЋА	347
PREDRAG N. DRAGOJEVIĆ VISUAL ARTIST AT AN ARCHAEOLOGICAL SITE: EXAMPLE FROM THE TIMES OF MILOJE M. VASIĆ /SUMMARY/.....	361
ТАТЈАНА Б. ЦВЈЕТИЋАНИН ДУНАВСКИ ЛИМЕС У СРБИЈИ: УЛОГА МУЗЕЈА У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ И ПРОМОЦИЈИ <i>ГРАНИЦА РИМСКОГ ЦАРСТВА</i>	363
ТАТЈАНА В. СВЈЕТИЋАНИН DANUBE LIMES IN SERBIA: ROLE OF MUSEUMS IN INTERPRETATION AND PROMOTION OF THE <i>FRONTIERS OF THE ROMAN EMPIRE</i> /SUMMARY/	381
МАРИЈА Д. МАРИЋ ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТЕРИТОРИЈАЛНЕ И АДМИНИСТРАТИВНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ КАСНОАНТИЧКОГ РУДАРСТВА НА ПРИМЕРУ АВАЛЕ	385
MARIJA D. MARIĆ CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE TERRITORIAL AND ADMINISTRATIVE ORGANISATION OF THE LATE ANTIQUITY MINING BASED ON THE EXAMPLE OF MOUNT AVALA /SUMMARY/.....	405

ЈОВАН Д. МИТРОВИЋ НАРОДНИ МУЗЕЈ И АРХЕОЛОШКА БАШТИНА У СРБИЈИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	407
ЈОВАН D. MITROVIĆ THE NATIONAL MUSEUM AND THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF SERBIA DURING WORLD WAR ONE /SUMMARY/	425
МИРОСЛАВА Д. МИРКОВИЋ СЛАВИЦА БАБАМОВА, <i>INSCRIPTIONES STOBORUM</i> , <i>СТУДИИ ЗА СТАРИНИТЕ НА СТОБИ</i> (ПРИКАЗ)	427
ТАТЈАНА Б. ЦВЈЕТИЋАНИН MARKO A. JANKOVIĆ, VLADIMIR D. MIHAJLOVIĆ AND STAŠA BABIĆ (EDITORS), <i>THE EDGES OF THE ROMAN WORLD</i> (ПРИКАЗ)	431
ДУБРАВКА М. ПЕРАДОВИЋ <i>MOI, AUGUSTE, EMPEREUR DE ROME...</i> , PARIS, GRAND PALAIS, GALERIES NATIONALS (19 MARS 2014 - 13 JUILLET 2014) (ПРИКАЗ).....	435
МИРОСЛАВ М. ПЕТЕЛИН У СПОМЕН ЗОРАНУ ПАВЛОВИЋУ (1955–2013)	441

Душко Д. ШЉИВАР
Народни музеј у Београду

Јасмина Д. ЖИВКОВИЋ
Завичајни музеј Пећировац на Млави

Марија М. СВИЛАР
Београд

БЕЛОВОДЕ, СОНДА XV: ПРИЛОЗИ СТРАТИГРАФИЈИ ВИНЧАНСКЕ КУЛТУРЕ

Апстракт: Проучавања винчанске културе трају нешто више од једног века. Истраживана су и истражују се бројна налазишта, што је резултирало многим радовима о територији, насељима, стратиграфији, хронологији и материјалним садржајима ове културе. Два важна питања, њен почетак и крај, још увек су у сфери научних спекулација, уз две теорије које су и данас у оптицају. Ископавања сонде XV на Беловодама дала су индикативну ситуацију, са налазима који представљају редак прилог проучавању настанка винчанске културе и њених културно-хронолошких односа са старијом, старчевачком културом.

Кључне речи: винчанска култура, старчевачка култура, јама, керамика, стратиграфија

Беловоде су велико насеље винчанске културе, са површином од приближно 100 хектара. Досадашња истраживања су се одвијала на јужном сектору, где је са 18 сонди испитана површина од 500 m². Културни слојеви, просечне дебљине 3,00 метра, садрже материјал који је опредељен у старије фазе ове културе, од фазе Винча А до градачке фазе или, према интерној периодизацији, Беловоде А–Д. Ова јединствена културна и стратиграфска позиција, према досадашњим резултатима, нарушена је само у два случаја.

У питању су неиздиференциране ситуације са налазима који наговештавају разлоге за престанак живота у овом насељу винчанске културе. Спорадич-

ни површински налази керамике, нешто бројнији у најмлађим слојевима две сонде, приписани су Бубањ–Хум култури раног енеолита, по конвенционалној генези култура централног Балкана. Стратиграфија Беловода показује да је насеље уништено у пожару крајем градачке фазе. Металургија бакра и развијено сточарство, документовани досадашњим истраживањима, оправдавају интересовање популације Бубањ–Хум и могући суживот са винчанском заједницом на Беловодама.

У другом случају, са знатним хронолошким хијатусом, у јами сонде VI евидентирани су керамички налази приписани Баден–Костолац хоризонту. Према досадашњим, релативно густо истраженим јужним деловима, може се претпоставити да је ово винчанско насеље током касног енеолита спорадично запоседано, мада је извесније да је у питању само транзитна локација. Конфигурација Беловода, скоро идеална за живот винчанске заједнице, није одговарала мобилној, сточарској економији енеолитских култура.

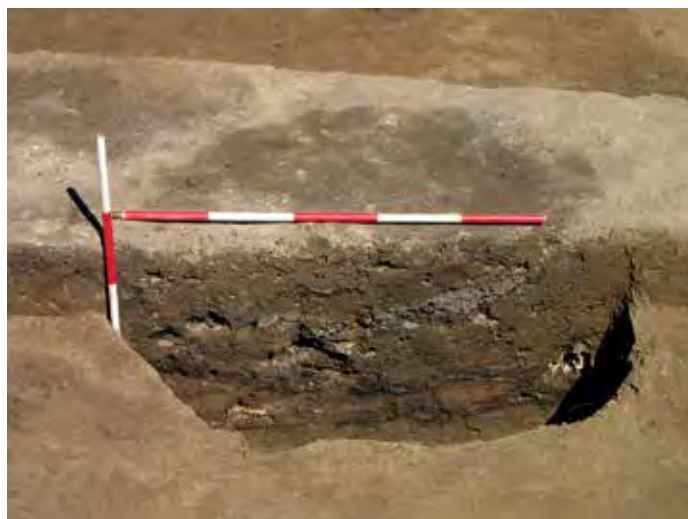
Ситуација затечена у сонди XV је нова и даје интригантан материјал који наговештава одговоре на питања о настанку овог насеља и хронолошкој корелацији са претходном, старчевачком културом. Овде је, у основи 20. откопног слоја, евидентиран отвор јаме која је била укопана у здравицу, светлу глиновиту земљу песковите структуре. Аморфне површине са пепелом, гаром и иситњеним уломцима керамике, које су забележене у два претходна слоја, наговештавале су појаву овог објекта. Отвор јаме је скоро правилног кружног облика, димензија 1,25 × 1,10 метара, невелике дубине од 0,70 метара, вертикалних зидова и равнoг дна (сл. 1, 2).¹

Кости животињског порекла представљају део садржаја овог објекта. Евидентирани су приближно од средине јаме до самог дна. Према оквирним анализама које је урадила И. Стојановић, сарадник Археолошког института у Београду, пронађено је 209 костију сисара, од којих су 62 могле да се одреде до нивоа врсте. Заступљен је широк спектар врста: говече, јелен, срна, дивља свиња, домаћа свиња, овца и коза. Најбројнији су остаци домаћег говечета, укупно 45 примерака. Од дивљих врста, најзаступљенији је јелен са шест, затим дивља свиња са три, а преостале врсте само са једним или два примерка. Поред сисара, у овом корпусу налаза забележено је присуство корњача и риба, али у знатно мањем броју. Интересантан детаљ, запажен приликом истраживања овог објекта, су трагови резања или сечења на масивнијим костима и увек попречно у односу на њихову дужину. Ову разноврсну колекцију остеолошких налаза, уз друге специфичне детаље, И. Стојановић ће објавити на другом месту.

Најинтересантније налазе пронађене у испуни јаме представљају фрагменти керамичких посуда. Они су бројнији у горњим слојевима, али се могу пратити на различитим нивоима, све до самог дна. У западној половини, где је објекат испуњен претежно пепелом, гарежи и горелом земљом, регистровано је мање керамичких налаза. На основу њихове укупне количине, као и вертикалног распореда, могуће је изнети две претпоставке. Прва је да садржај јаме одсликава секундарну депозицију. Наиме, јама је мањих димензија, са правил-

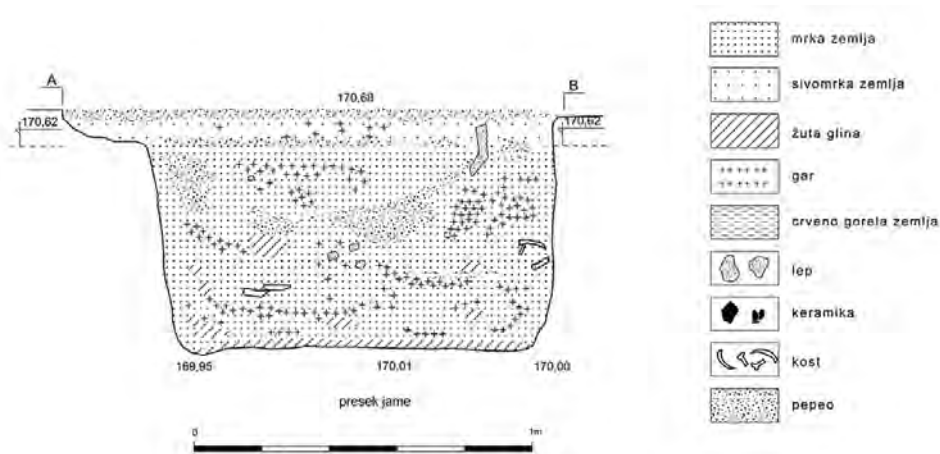
1 Фотографије са истраживања сонде XV израдио је Д. Шљивар, а цртеже С. Живановић.

ним контурама, што није уобичајена појава када су у питању објекти ове или друге врсте, укопи или позајмишта земље. Сам контекст није пружио довољно елемената да се ближе одреди њена првобитна намена. Друга претпоставка се заснива на редоследу засипања објекта и чини се да је јама једнократно испуњена. Најпре су бачене животињске кости, затим керамички материјал, претежно у источни део, а потом остаци ватришта или огњишта. Остаци ових структура нису евидентирани у основи сонде. Извесно је да су се налазили у непосредној близини и да је јама испуњена поспремањем околног простора. Каснији слојеви, који су прекрили објекат, такође припадају најстаријем хоризонту насеља.

Сл. 1 Јама, детаљ

Pic 1 Pit, detail (photo: D. Šljivar)

Сл. 2 Јама, пресек

Pic 2 Pit, cross-section (drawing: S. Živanović)

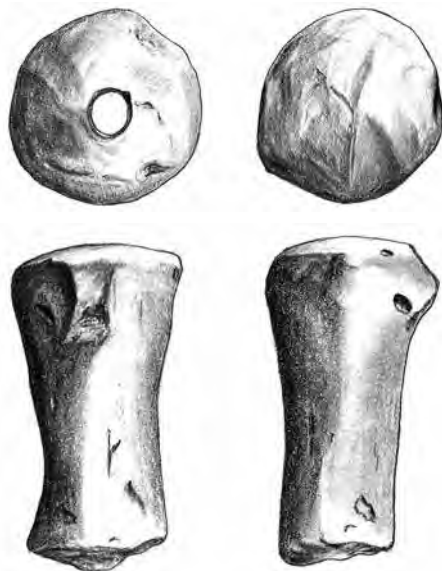
Остале налазе из овог објекта чине четири мања језгра, делови дванаест сечива и седам кремених одбитака, за које су интересантна прелиминарна запажања В. Богосављевић Петровић. Она је констатовала да су у слоју изнад јаме била четири једноплатформна језгра за продукцију сечива, од тамноси-воцрног кремена, са белим тачкама и хрскавим светлим кортексом на бочним странама. Од ове сировине су израђени крупни масивни одбици и правилна сечива. Дакле, у јама је похрањен део продуката од ове сировине, са очигледно припремљеним језгрима за даљу експлоатацију. Поред тамносивог кремена, у јама се налазило сечиво од опсидијана, као и маргинално ретуширано сечиво, преломљено у медијалном делу. Овај фрагментовани артефакт је урађен у маниру брзе продукције, без стилског дотеривања. Језгра су технолошки добри производи, униформни, са траговима технике меког ударања. Један примерак можда носи трагове примене технике притиска. Језгра и опсидијан су сировине изван локалног контекста. В. Богосављевић Петровић своје анализе резимира интересантним наводом да су основне сировине из јаме набављене највероватније у источном делу локалитета, али и изван његовог радијуса, на удаљености од око 50 километара.

Сечиво од опсидијана је трапезоидног пресека, оштећеног врха и очуваних димензија $2,7 \times 0,9 \times 0,2$ cm (сл. 3). Још два налаза су евидентирана радовима у јама. Један је керамички тег песковите фактуре, лошије израде, са нагорелом површином. Тег је неправилног сферичног облика, са широм кружном перфорацијом, димензија $5 \times 5,2$ cm (сл. 4). Други налаз је глава антропоморфне фигурине, песковите фактуре, лошије израде и сивомрке површине. Анатомски детаљи на њој су сасвим сумарно изведени; нос је оштећен, а једно око је представљено полумесечастим удубљењем. Теме је равно, са благо наглашеним ободом. Врат је дуг и сужава се ка раменом делу. Очувана висина фигури-не је 4,6 cm (сл. 5).

Сл. 3 Сечиво од опсидијана
Fig. 3 Obsidian blade
(drawing: S. Živanović)

Сл. 4 Керамички тег
Fig. 4 Ceramic weight
(drawing: S. Živanović)

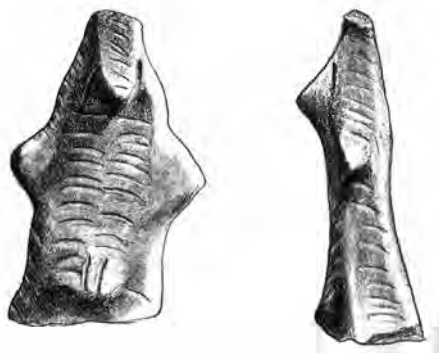
Сл. 5 Антропоморфна фигурина
Fig. 5 Anthropomorphic figurine
(drawing: S. Živanović)

Провенијенција поменутих налаза је неизвесна. Једина одредница су три антропоморфне фигурине из најстаријег хоризонта, којим је затворен отвор јаме. Торзо прве фигурине (сл. 6) је веома познат у винчанској пластици. Друга фигурина је необичног изгледа и без аналогија у доступној литератури (сл. 7). Последњи примерак (сл. 8), такође специфичног изгледа, има директну аналогију са фигурином из Фафоса код Косовске Митровице. М. Гарашанин је овај налаз определио у тордошку фазу винчанске културе, у Винча–Тордош I (Garašanin 1979: 197, Т. XXXI, 5a/b). Стога је извесно да и три налаза из јаме припадају овој култури.

Сл. 6 Торзо антропоморфне фигурине
Fig. 6 Torso of anthropomorphic figurine
(drawing: S. Živanović)

Сл. 7 Антропоморфна фигурина
Fig. 7 Anthropomorphic figurine
(drawing: S. Živanović)

Сл. 8 Антропоморфна фигурина
Fig. 8 Anthropomorphic figurine
(drawing: S. Živanović)

Керамички материјал из испуне јаме се, по основним стилско-типолошким карактеристикама, може поделити у две групе. Прва укључује грнчарију која садржи препознатљиве одлике старчевачке културе, док се у другу групу сврставају посуде и фрагменти који се по типолошким карактеристикама, третману површина, орнаменталним техникама и мотивима несумњиво опредељују у винчанску културу. Присуство елемената ових двеју култура уочено је и у слојевима који претходе јами, али је керамички материјал старчевачке културе у њима заступљен знатно мање. Међу посудама које су пронађене у испуни јаме и које садрже препознатљиве старчевачке елементе најучесталију класу чине

лонци, који су присутни у неколико варијанти. Најбројнији су лонци лоптастог облика, чији су обод и врат махом непрофилисани (Т. I/6; Т. II/2, 7, 8). Углавном су украшени превлачењем прстију по површини или „организованим барботином“. Поједини примерци на трбуху имају дугметасте дршке, хоризонтално перфориране, али се јављају и дугметасте апликације, које су често украшене утискивањем прста (Т. II/2). У оквиру овог типа издваја се и варијанта без наглашеног врата (Т. II/3, 5). Другој варијанти истог типа припада лонац лоптастог облика, без наглашеног врата, али са незнатно извученим ободом, украшен пластичном траком са отисцима изведеним ноктом, која полази испод обода (Т. II/4). Лонци S профилације, који су веома чести у керамичким инвентарима старчевачких локалитета, такође су заступљени у овом објекту. Углавном су већих димензија, дебљих зидова, са краћим или дужим вратом (Т. I/2; Т. II/1, 10), а у орнаментисању доминира превлачење прстима по читавој површини посуде, док су неорнаментисани примерци ређе присутни.

Зделе су у јами заступљене са три варијанте, од којих је свака представљена једним примерком: благо биконична здела средњих димензија, са извученим ободом, чија је читава површина украшена импресо техником, односно утискивањем нокта или неког оштрог предмета, у виду косих вертикалних зареза (Т. I/3); биконична здела средњих димензија, са скоро вертикалним горњим конусом, чија је површина украшена превлачењем прстију у правилним широким редовима, док је орнамент на ободу изведен утискивањем прста, са већим размацима (Т. I/5); дубока полулоптаста здела са заравњеним ободом, украшена барботином који је изведен у нешто гушћим, збијенијим редовима (Т. II/9).

Међу осталим уломцима које је било могуће типолошки дефинисати издваја се фрагмент амфоре са равним ободом и дугим вратом, која је украшена барботином (Т. I/1).

Присуство старчевачких елемената уочено је и на керамичком материјалу који не припада испуни јаме, али који је хронолошки сагласан са налазима из овог објекта. Заступљени су лонци у неколико варијанти. То је лонац лоптастог облика, са непрофилисаним ободом и вратом, украшен утискивањем нокта у виду хоризонталних полумесечастих зареза распоређених испод обода, као и на трбуху, у нивоу дршки (Т. III/1). Овај примерак на трбуху има карактеристичне дугметасте дршке, које су хоризонтално перфориране (Т. III/6). Нађени су и лонци S профилације, са краћим (Т. III/5) или дужим вратом (Т. III/7), украшени барботином. Зделе су такође заступљене са пар примерака: полулоптаста здела са благо извученим ободом, украшена барботином, док је на ободу орнамент изведен утискивањем прстију, без размака (Т. III/2); фрагмент полулоптасте зделе са скоро вертикалним горњим делом, украшен барботином; дубља полулоптаста здела, чија је површина такође украшена барботином (Т. III/9). То су облици познати у старчевачком керамичком инвентару (Vučković 2004: Pl. III–XX, App. 1).

1

2

3

4

5

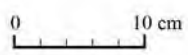
6

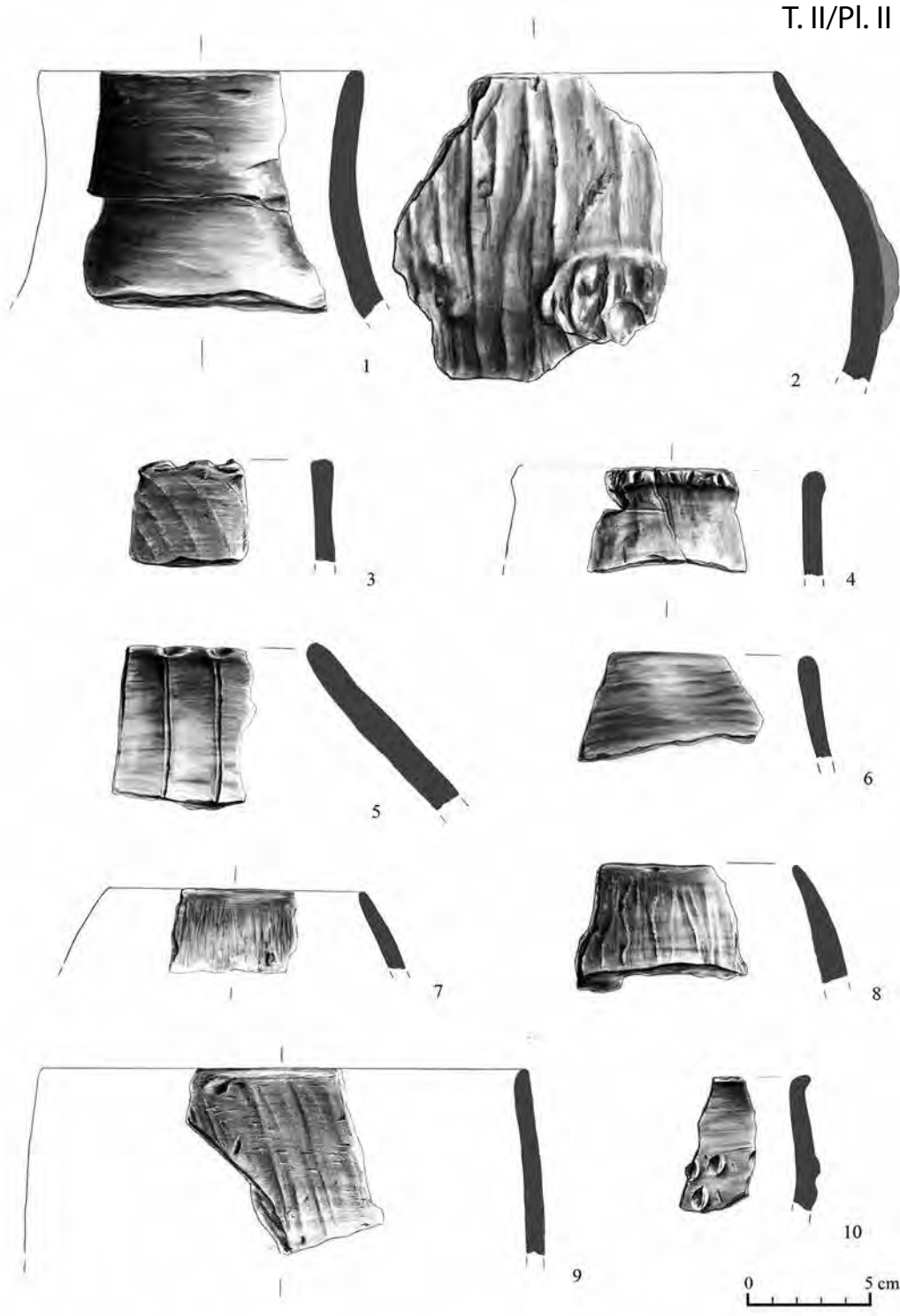

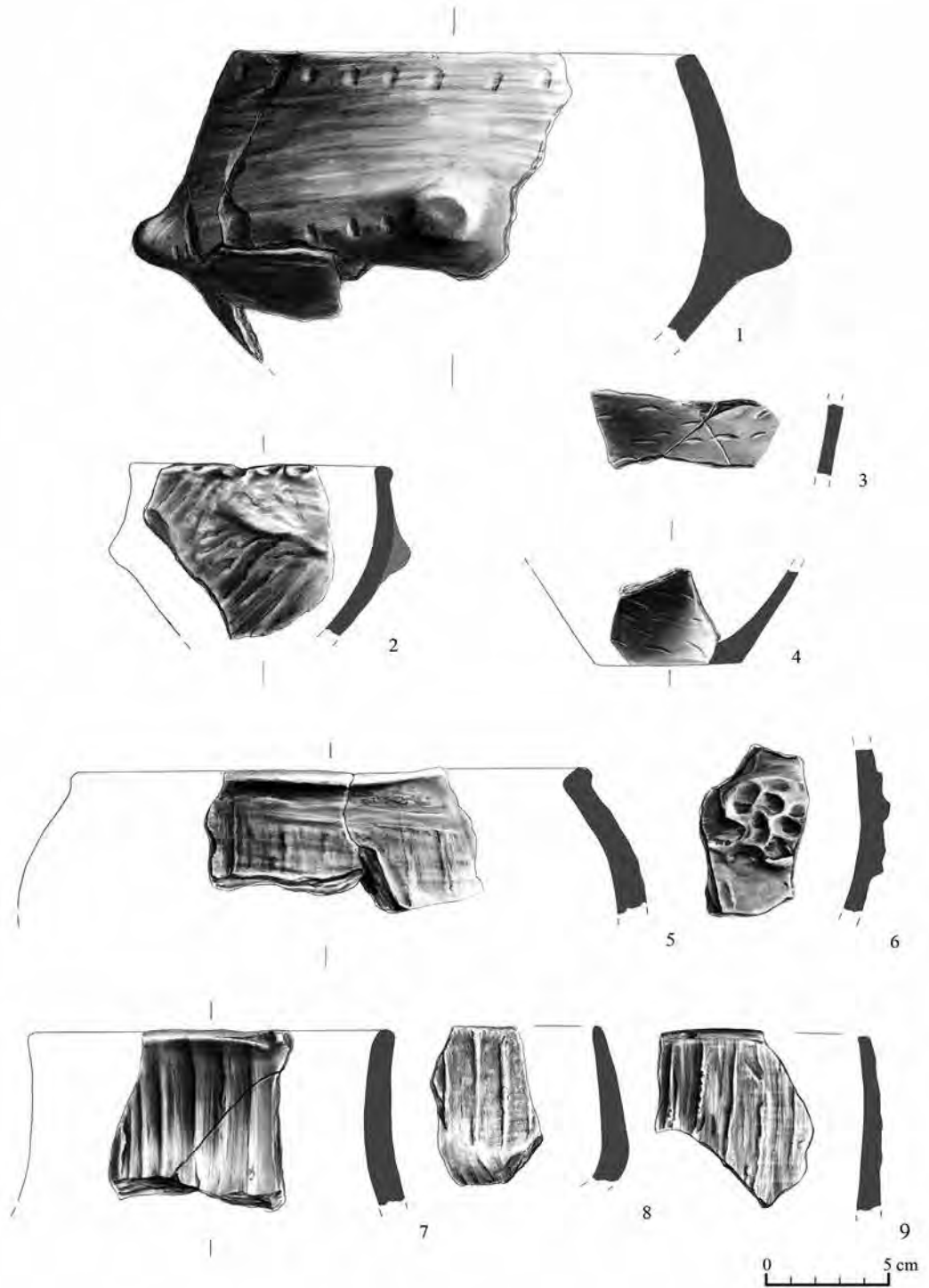
7

8

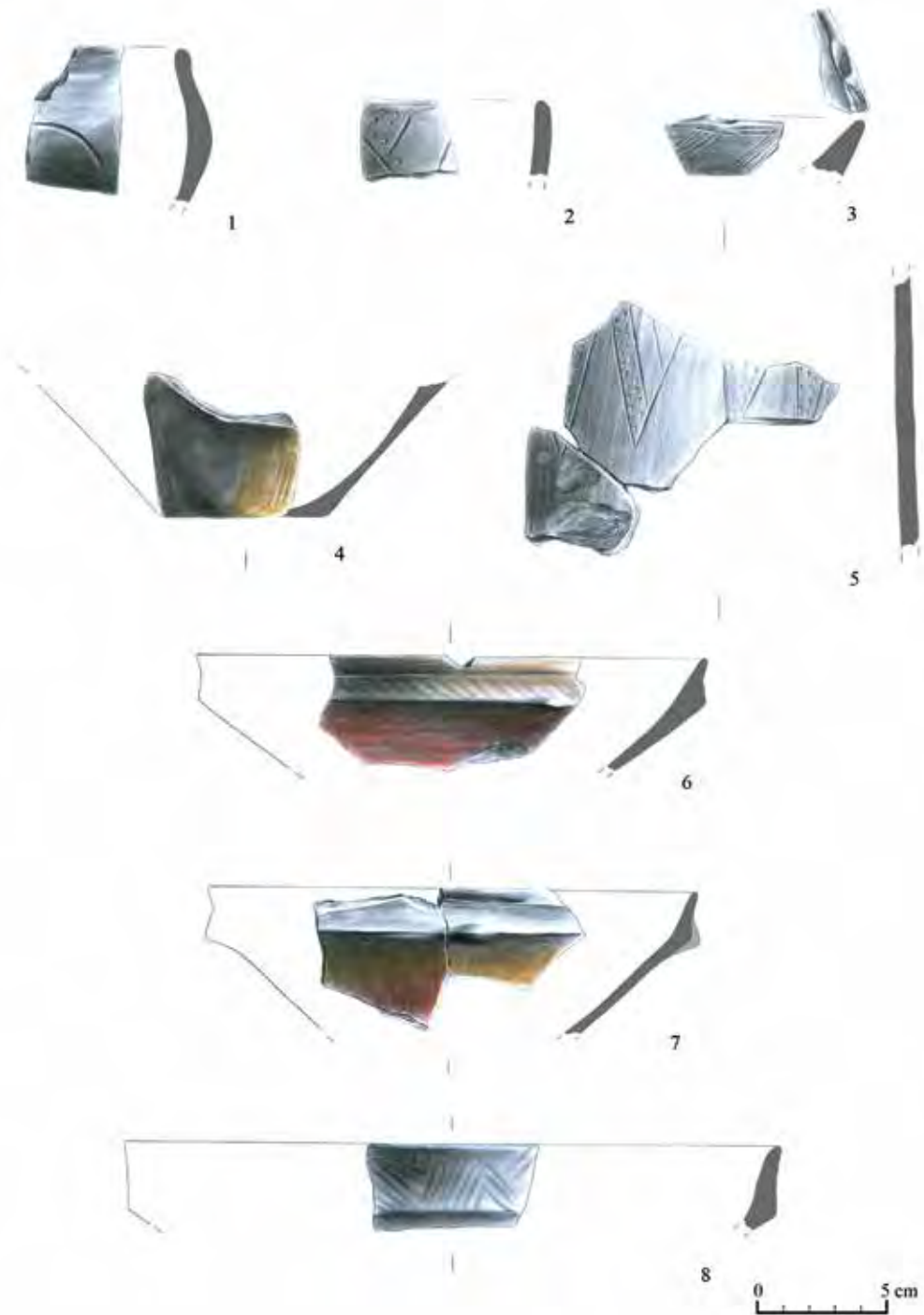

Када је у питању украшавање, на грнчарији из јаме, као и на оној која је нађена изван овог објекта, али припада истом хоризонту, доминира орнамент изведен превлачењем прстију, односно „организовани барботин“ (Т. I/1–2, 4; Т. II/2, 7–9; Т. III/5, 7–9), док је импресо техника, односно утискивање прста, нокта или неког оштрог предмета заступљена знатно ређе (Т. I/3; Т. II/10; Т. III/1, 3–4). На појединим примерцима уочавају се обе технике украшавања; на њима је обично читава површина украшена барботином, док је обод обликован утискивањем прста или нокта (Т. II/3; Т. III/2). Јавља се и аплицирање хоризонталних пластичних трака (Т. II/4) или дугметастих испупчења (Т. II/2; III/6) украшених утискивањем прста. Урезивање је примењено само на једном примерку, на коме од обода полазе дубље урезане линије, док је на самом ободу орнамент изведен утискивањем (Т. II/5).

Керамички материјал друге групе, која обухвата класичне винчанске облике, знатно је фрагментованији него онај који је опредељен у старчевачку културу. Најучесталију класу посуда представљају препознатљиве биконичне зделе fine фактуре, са примесима ситног или крупнијег песка, углачаних површина, од тамносивих до црних нијанси, које су заступљене у неколико варијанти: зделе оштре угласте профилације, са краћим (Т. IV/2–3, 5) или дужим цилиндричним вратом (Т. IV/1, 7); биконична здела са левкастим вратом (Т. IV/8); коничне зделе равних зидова (Т. IV/10–11); једна полулоптаста здела (Т. IV/9), док се као посебно индикативан издваја фрагмент благо биконичне зделе затвореније форме, са кратким вратом (Т. IV/6). Пехаре представљају два примерка, и то искључиво фрагменти високих коничних стопа црне боје, са углачаним површинама (Т. IV/14–15), а амфоре само један примерак оштре биконичне профилације, изузетно танких зидова и fine израде, који је такође украшен плитким косим канелурама (Т. IV/13). Канеловање је доминантан начин украшавања. Орнамент у виду плитких канелура најчешћи је на горњем конусу биконичних здела, а јавља се и у комбинацији са пажљиво изведеним брадавичастим апликацијама (Т. IV/4, 12). По интерној подели на четири културно-хронолошке фазе, керамика ове групе датује се у најстарији хоризонт на овом локалитету, у фазу Беловоде А, која одговара развијеној етапи фазе Винча–Тордош I (Шљивар и Јацановић 1997: 117). Поједини фрагменти који су нађени ван испуне јаме такође припадају овој фази: фрагмент благо биконичне зделе са кратким вратом, затвореније форме (Т. V/1); фрагмент полулоптасте зделе која испод обода има орнамент у виду комбинације урезаних кратких линија и тачкастих убода (Т. V/2); фрагмент коничне зделе која је украшена плитким хоризонталним и косим урезаним линијама, док је обод обликован утискивањем прста; карактеристичне тробојне зделе, чији горњи конус може бити украшен плитким канелурама (Т. V/6–7); фрагмент зделе левкастог врата, која на горњем конусу има канеловани орнамент у виду преплета (Т. V/8), и фрагмент трбуха посуде са урезаном декорацијом у виду дубље урезаних трака, које су испуњене тачкастим убудима (Т. V/5).

Аналогије за ове налазе познате су са многих локалитета на целом ареалу распрострања старчевачке и винчанске културе. М. Ружић и Н. Павловић наводе 158 неолитских локалитета, који су истражени у периоду од 40 година (Ružić i Pavlović 1988: 48). Њихов број је далеко већи када се додају налазишта истраживана пре и после времена обрађеног у наведеном каталогу. Специфичан карактер јаме са Беловода усмерава сва поређења на налазишта са слојевима или објектима у којима је евидентиран керамички материјал обе културе. Овакве ситуације забележене су од Павловца на југу, преко Дреновца, Супске, Гривца, Селевца, Винче, до локалитета у Банату и Срему. У највећој мери, стратиграфија ових локалитета није јасна и издиференцирана. Скоро све хронолошке интерпретације најчешће су засноване на типолошким одликама керамичког материјала.

Старчевачки налази из јаме на Беловодама имају аналогије на два налазишта у Срему. Објекти истражени на Златари код Руме садрже керамички материјал из касних етапа старчевачке културе, као и онај опредељен у рану Винчу (Leковић 1988b: 108, 109). Евидентне су и директне аналогије са керамиком на локалитету Голокут, из финалних етапа старчевачке културе (Petrović 2006: 86, Fig. I, 1–11). Сличну ситуацију у типолошком и хронолошком смислу показује и материјал са банатских налазишта. Од 14 старчевачких локалитета, идентични облици и орнаменталне технике као на налазима из јаме на Беловодама забележени су у Арадцу и Перлезу (Marinković 2006: Aradac, Pl. I/1–3; Perlez, Pl. VII/1–6, Pl. VIII/1, 2, 5). Евидентне су и аналогије са керамиком из старчевачке земунце истражене у Ливадама код Каленића. Објекат је такође опредељен у позне етапе старчевачке културе (Петковић 2013: Т. 1–11).

За централно Поморавље, С. Перић наводи анализе С. Ветнића, у које су укључена 24 неолитска локалитета, а само три, Дреновац, Мотел–Слатина и Супска, са материјалом обе културе (Perić 2004: 13, пар. 8). С. Ветнић само у Дреновцу издваја касну етапу Старчева и протовинчански материјал, фазу Ie (Perić 2004: 24, Т. 2). Међутим, анализама грнчарије из сонде XV са Дреновца, С. Перић констатује да нема континуитета између старчевачког и винчанског хоризонта на овом локалитету (Perić 2008: 41). М. Богдановић наводи да је на простору централне Србије евидентирано више од 40 винчанских локалитета. Само три, Гривац III–А, Грбице I и Ресник I, имају хоризонте са керамиком која је опредељена у фазу Винча А. Налази из овог хоризонта подељени су у три групе. У првој је керамика са аналогијама у старчевачком инвентару, у другој се налази везују за слој земунца у самој Винчи и, посредно, за старчевачки материјал, а у трећој су облици карактеристични за винчанску културу (Bogdanović 2006: 179–183; Pl. I/1–6; Pl. II/1, 3; Pl. V/1–2; Pl. VII/1–2).

Ово је оквирна основа за питања о трансформацији старчевачке културе и њеном хронолошком односу са винчанском културом, што је проблем који дуго егзистира у стручној литератури. У наведеним примерима, као и у многим другим, није доказан директан прелаз једне културе у другу. Б. Брукнер наводи да недостаје више затворених целина у вертикалној стратиграфији, затим да односи између Старчева и ране Винче нису идентични у централним и периферним областима ових култура. Претпоставља и различите позиције

у којима су евидентирана само винчанска насеља или се она налазе у близини старчевачких (Brukner 2006: 173). М. Богдановић, на примеру налазишта у централној Србији, истиче да се само у 7% случајева преклапају слојеви ових култура, али без директног, затвореног прелаза једне културе у другу. Стога помиње две могућности. Прва је да почетак винчанске културе кореспондира са деструкцијом хоризоната касног Старчева, а друга, да је у питању мирна трансформација заснована на новим технологијама (Bogdanović 2006: 184–185). Б. Јовановић сматра да је у питању дуготрајни процес сажимања ова два велика културна круга. Поједини елементи, организовани барботин и оштро изражена биконичност, с правом се опредељују у позну старчевачку фазу, чије традиције живе и у раној винчанској култури. Орнамент у виду барботина представља веома честу појаву у старијим хоризонтима на Беловодама, док је импресо техника, карактеристична за почетне фазе старчевачке културе, заступљена знатно мање. Најинтересантнија је пак фактура керамичких посуда. Наиме, на целокупном керамичком материјалу, како из јаме тако и из истовремених слојева, није регистровано присуство плеве, што је једна од главних карактеристика старчевачке грнчарије. Дакле, посуде које су пронађене у испуни јаме и које су опредељене у старчевачку културу одликују, с једне стране, препознатљиви елементи попут организованог барботина и оштре биконичности, а с друге стране, фактура која уместо плеве садржи минералне примесе, попут ситног и крупног песка, кварца, туцане шкољке, ситног и крупног камена, што је главно обележје винчанског материјала на Беловодама. Б. Јовановић наводи да ови типолошки елементи немају поуздан стратиграфски редослед и да технолошки напредак никада није испољен истом снагом. Отуда и материјална култура из старчевачких и рановинчанских насеља показује изразите локалне елементе (Jovanović 2006: 54–56).

Поједини аутори који су се бавили овом проблематиком определили су се за континуирану трансформацију Старчева у Винчу и за аутохтоно порекло винчанске културе. М. Богдановић своје мишљење заснива на количинском односу керамичког материјала из хоризоната Гривац III-A, Грбица I и Ресник I. Стилско-типолошке одлике керамике указују на удео старчевачке компоненте у формирању винчанске културе од 70% и на њено аутохтоно порекло (Bogdanović 2006: 179–183). В. Лековић, после анализа различитих садржаја материјалног и духовног карактера, претпоставља континуитет ових култура. Сматра да се ова трансформација одиграла у југоисточној Панонији, тј. у побрђима уз средњи ток Дунава. Картирањем и преклапањем локалитета на овом простору, закључује да се насеља фазе Винча А не јављају изван територије класичног Старчева (Leковић 1990: 70–73, PL. I–III).

Налази из јаме на Беловодама, уз још две сличне ситуације, иду у прилог овим претпоставкама. Прва је забележена на локалитету Магарећи млин код Апатина, где је такође у јами – затвореној целини евидентирана керамика из касне фазе Кереш културе и Винче А (Leковић 1988а: 80). Друга јама је истражена у Петници код Ваљева. Према усменом саопштењу А. Старовића, била је испуњена керамиком старчевачке и винчанске културе, у необичном стратиграфском односу. Дно јаме било је испуњено винчанском керамиком, која

типолошки одговара фази Винча Б, и засуто старчевачким налазима. Керамички материјал из јаме на Беловодама указује на континуирану хронолошку корелацију између касног Старчева и ране Винче. Ове три затворене целине иду у прилог теоријама о континуираној трансформацији једне културе у другу. И више од тога! Може да се претпостави суживот ових заједница у дужем времену, све до позније фазе винчанске културе, Винче Б. Стога су примерени наводи аутора о регионалним особеностима ових култура, које овакве догађаје чине вероватним.

Основни разлози за ову трансформацију су економско-технолошке природе. М. Богдановић сматра да је у питању екстензивнија земљорадња у касном Старчеву, а у технолошком погледу, квалитативне промене у керамичкој продукцији. Фактура посуда садржи све више минералних примеса, најчешће кварцног песка, а све мање плевне, што је главна одлика старчевачке керамике (Bogdanović 2006: 196). Б. Јовановић наводи значај напретка у земљорадњи, али истиче и нову технолошку категорију и прво увођење метала у употребу. Ове компоненте технолошког развоја изражене су у многим локалним етапама, што је утицало и на типолошке разлике у материјалној култури (Jovanović 2006: 57–58).

Унапређење земљорадње било је значајан импулс за економије неолитских заједница. Ипак, за агресивнији развој винчанске културе много је важнија сточарска компонента. У зависности од геоеколошких услова у појединим регионима, сасвим извесно на Беловодама, документоване врсте домаћих животиња указују на обим и важност сточарства за ову заједницу, а подаци прикупљени досадашњим истраживањима – и на високе домете оваквог привређивања. Простор око насеља се парцијално користио и био је подељен на обрадиве површине и пашњаке. Таква организација је условила сезонско сточарство, трансхуманцу ограниченог обима, у којој је стока са хомољских пашњака враћана у насеље касно у јесен. Остеолошки материјал са Беловода, али и зооморфна фигурална пластика, недвосмислено потврђују присуство две врсте говечета. *Bos brahīceros* је аутохтона врста, документована у свим слојевима насеља на Беловодама. *Bos primigenius* је масивно подолско говече, које се овде јавља почетком градачке фазе винчанске културе (Jovanović et al. 2004: 467–473). Овде су важне две чињенице. Прва, да је *Bos primigenius* импортован из степско-панонске области, што говори о комуникацијама и трговини на широком простору насељеном неолитским популацијама. Други, такође важан податак забележен је на фигуралној пластици са представама обе врсте говечета. То је перфорација на њушкама, која указује на развијену доместикацију ових животиња и различите видове њихове експлоатације (Šljivar i Jasanović 2006: 69–78).

Нове технологије евидентирани у керамичком материјалу, примена кварцног песка, лискуна и других минералних примеса, сигурно значе акумулацију знања, пре свега у пиротехничком смислу. Квалитетно посуђе захтева и високу температуру од око 800°C и пећи у којима може да се постигне (Yiouni 2000: 208–214). Ове технолошке иновације, забележене у позном Старчеву, опште су прихваћене у винчанској култури. Таква искуства су индиректно, а можда

и директно, условила и појаву металургије, технологије која је пресудно утицала на убрзани развој праисторијских култура ка новим социјално-економским односима.

Интересантна ситуација у сонди XV указује на најстарији културно-хронолошки хоризонт насеља на Беловодама. То је једна од ретких затворених целина са материјалом који недвосмислено може да се припише времену контакта и трансформације Старчева у Винчу. Такав контекст сасвим извесно указује на директну везу и прожимање ових култура током насељавања овог простора. У питању је процес заснован на развијеном сточарству и усвајању нових технологија, на првом месту развијању примарних облика рударства и металургије бакра, са свим економским и социјалним променама које оне доносе. У технолошком смислу, могло би се рећи да „винчанска култура представља метализирано Старчево“! Наредна истраживања на Беловодама сигурно ће још више афирмисати ову, за сада више него убедљиву ситуацију.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bogdanović, M. 2006

Early Vinča in Central Serbia, in: *Current Problems of the Transition Period from the Starčevo to the Vinča Culture*, B. Brukner, ed., Zrenjanin: National museum Zrenjanin, 179–196.

Brukner, B. 2006

A Contribution to the Study of Establishment of Ethnic and Cultural (Dis)Continuity at the Transition from the Starčevo to the Vinča Culture Group, in: *Current Problems of the Transition Period from the Starčevo to the Vinča Culture*, B. Brukner, ed., Zrenjanin: National museum Zrenjanin, 165–178.

Vuković, J. 2004

Statistic and typological analyses of the Early Neolithic pottery excavated in the structure 03 at the site of Blagotin near Trstenik, in: *The Central Pomoravlje in Neolithization of South East Europe*, M. Vasić, P. Vučković and B. Cvetković, eds., Belgrade: Archaeological institute; Jagodina: Regional museum; Paraćin: Regional museum, 83–155.

Garašanin, M. 1979

Centralnobalkanska zona, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja II*, ur. A. Benac, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 79–212.

Jovanović, B. 2006

Early and late Neolithic in the Danube Basin and the Central Balkans, in: *Current Problems of the Transition Period from the Starčevo to the Vinča Culture*, B. Brukner, ed., Zrenjanin: National museum Zrenjanin, 53–62.

Jovanović, S. et al. 2004

Evaluation of the domestication process in Serbia, Domestication of Neolithic Cattle, *Acta Veterinaria*, Vol. 54, N° 5–6: 467–473.

Leković, V. 1988a

Magareći Mlin–Apatin, in: *Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948–1988*, D. Srejović, ed., Belgrade: The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research, 79–80.

Leković, V. 1988b

Zlatara-Ruma, in: *Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948–1988*, D. Srejović, ed., Belgrade: The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research, 108–109.

Leković, V. 1990

The Vinčanization of Starčevo Culture. in: *Vinča and Its World. International Symposium The Danubian Region from 6000 to 3000 BC.*, D. Srejović and N. Tasić, eds., Belgrade, Smederevska Palanka: Serbian Academy of Sciences and Arts, 67–74.

Marinković, S. 2006

Starčevo Culture in Central Banat, in: *Current Problems of the Transition Period from the Starčevo to the Vinča Culture*, B. Brukner, ed., Zrenjanin: National museum Zrenjanin, 63–79.

Perić, S. 2004

Problem of Neolithization in Central Pomoravlje, in: *The Central Pomoravlje in Neolithization of South East Europe*, M. Vasić, P. Vučković and B. Cvetković, eds., Belgrade: Archaeological institute; Jagodina: Regional museum; Paraćin: Regional museum, 11-34.

Perić, S. 2008

The oldest cultural horizon of Trench XV at Drenovac, *Старинар* (н.с.) 58: 29–50.

Петковић, Д. 2013

Старчевачки објекат на локалитету Ливаде у селу Каленић, *Колубара* 6: 7–22.

Petrović, J. 2006

A late Starčevo Settlement at Golokut near Vizić, Scientific Meeting, in: *Current Problems of the Transition Period from the Starčevo to the Vinča Culture*, B. Brukner, ed., Zrenjanin: National museum Zrenjanin, 81–91.

Ružić, M. and Pavlović, N. 1988

Neolithic Sites in Serbia Explored in the Period 1968-1988, in: *Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948–1988*, D. Srejović, ed., Belgrade: The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Centre for Archaeological Research, 69–124.

Шљивар, Д. и Јацановић Д. 1997

Велико Лаоле, „Беловоде“, насеље винчанске групе, *Гласник Српској археолошкој друштва* 13: 115–124.

Šljivar, D. and Jacanović, D. 2006

Zoomorphic figurines from Belovode, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 69–78.

Yiouni, P. 2000

Painted Pottery from East Macedonia in north Greece, Tehnological Analysis of Decorative Tehniques, *Documenta Praehistorica* 27: 199–214.

DUŠKO D. ŠLJIVAR
National Museum in Belgrade

JASMINA D. ŽIVKOVIĆ
Heritage Museum, Petrovac na Mlavi

MARIJA M. SVILAR
Belgrade

BELOVODE, TRENCH XV: CONTRIBUTION TO THE STRATIGRAPHY OF THE VINČA CULTURE

SUMMARY

Even though research of the Vinča culture has been going on for a very long time now, the transitional period between the end of the Starčevo and the beginning of the Vinča culture is still fairly unknown. In Trench XV at Belovode, in the oldest horizon of this settlement, a pit has been examined where for the first time the presence of elements of both cultures has been registered within the same, closed archaeological context. Based on the total number of ceramic finds, as well as on their vertical distribution, it has been concluded that the pit was filled only once and solely with secondary refuse.

Given the pit's dimensions, its content is rather varied, with a large number of items. Based on the remains of animal bones, which account for a sizeable portion of the find, a wide range of domestic and wild species has been identified. The other finds include a small quantity of flint artefacts, a ceramic spindle whorl and part of an anthropomorphic figurine.

The most interesting find is the sizeable quantity of ceramic material. The particular significance of the pit lies in the fact that fragments of pots of both Starčevo and Vinča origin are almost equally represented.

This interesting situation in Trench XV represents the oldest cultural-chronological horizon at Belovode. It is a rare closed whole with material that can unambiguously be dated to the time of the contact between the two cultures and the transition from Starčevo to Vinča. Such a context quite evidently points to direct contacts and interlinkage between the two cultures during the settlement of the area, to a process based on developed animal husbandry and the adoption of new technologies. The latter primarily involved the development of rudimentary forms of mining and copper metallurgy, with all the economic and social changes they brought along. As regards technology, it could indeed be said that "the Vinča culture is metallised Starčevo culture"! Further research at Belovode will certainly yield more evidence on this more than convincing fact

Selena M. VITEZOVIĆ
Aleksandar P. BULATOVIĆ

Institute of Archaeology, Belgrade

THE FIRST FIND OF AN EARLY ENEOLITHIC FLAT BONE FIGURINE IN THE CENTRAL BALKANS*¹

Abstract: Eneolithic flat bone figurines are known from numerous sites in present-day Romania and Bulgaria, but, until recently, were virtually unknown from central Balkan area. Revision excavations at Bubanj near Niš have unearthed one fragmented figurine, so far the first such find in the region and at the same time the westernmost figurine so far. In this paper will be presented the technological features of the figurine, the context of the find and its importance in the regional context will be discussed.

Key words: Eneolithic, Bubanj, bone figurine, osseous industries, anthropomorphic figurines

INTRODUCTION

Osseous raw material (bone, antler, teeth, mollusc shells) were used throughout prehistory for diversity of artefacts – utilitarian tools, decorative items, auxiliary artefacts and parts of composite objects, and even pieces of arts. Most of the Palaeolithic portable figural art (plaques with reliefs or figurines) is, in fact, made from bone, antler or mammoth ivory (e. g., Hahn 1972; Barandiarán 1994). However, the cultural attitude towards certain raw materials changed significantly in diverse societies, so, for example, central Balkan Neolithic societies (both Starčevo and Vinča cultures) have extremely rich figural art, but made almost exclusively from clay, with only few rare examples in stone (cf. Срејовић 1968; Тасић 2008; Игњатовић 2008).

¹ This paper is the result of work on the project *Archaeology of Serbia: cultural identity, integration factors, technological processes and the role of the central Balkans in the development of the European prehistory*, no. OI 177020, funded by the Ministry for education, science and technological development of the Republic of Serbia.

The re-appearance of bone figurines in the Eneolithic period, therefore, represents new ideas, new cultural and social attitude towards raw materials and new worldviews, embodied in this new types of figurines (see also Hansen 2011). Until recently, the figurines were known only from eastern Balkans, from present-day Romania and Bulgaria. Recent excavations carried out at Bubanj, eponymous site for the Bubanj-Hum I Eneolithic culture, part of Bubanj-Salčuța-Krivodol cultural complex², with modern excavation, sampling and recovery techniques, revealed for the first time a fragmented figurine on Serbian territory, thus making it the westernmost find of this type of object.

Pic 1 Flat Bone figurine from the site of Bubanj (photo: Selena Vitezović)

Сл. 1 Пљосната коштана фигурина са налазишта Бубањ (фото: Селена Витезовић)

THE CONTEXT OF THE FIND

The site of Bubanj is located in the central part of the Niško polje, in the modern village of Novo Selo. The site itself used to cover several hectares and consisted of three plateaus on the north part and wide gentle slope on the south. Today, however, only the northernmost part of the eastern plateau is preserved, that covers the surface of approximately 150 m². The site was excavated on several occasions before large destructions (Orssich de Slavetich 1940; Garašanin 1958a: 1–130; Garašanin 1958b: 269–274; Гарашанин 1960: 235–237).

From 2008 to 2014, Institute of Archaeology, Belgrade and National museum from Niš carried out rescue and revision excavations on the remaining portion of the site (Трајковић-Филиповић, Милановић and Булатовић 2009; Bulatović and Milanović 2012; Bulatović, Milanović and Vitezović 2014 etc.). These research campaigns were focused on controlling the stratigraphic sequence and collecting samples for diverse interdisciplinary research – samples for C14 dating, for archaeobotany, zooarcheology, etc. Careful collecting of faunal material resulted also in

² Later in text will be used abbreviation BSK.

numerous bone artefacts (over 200 pieces recovered), including the find of the figurine, presented here.

The site is multi-layered, and consisted of several cultural layers and horizons from diverse periods of prehistory (from Neolithic to the Early Iron Age), with enclosed features of various types (ovens, hearths, houses, pits, ditch, etc.), and also Late Medieval necropolis was discovered, with graves dug up to the level of late Eneolithic.

During 2009 excavation campaign, a feature 26 was singled out in the southern part of the trench 1. At the beginning, the feature resembled to semi-dugout dwelling of considerable dimensions, since at its possible edge on the north five small post holes were noted. Below the feature was a layer of compact yellowish-brownish soil, while entire feature was filled with brownish loose soil, and contained considerable quantity of portable material: pottery sherds, sometimes grouped, ceramic artefacts, bone, stone and flint tools, and faunal material. It seemed that this were remains of a completely devastated dwelling feature, however, no traces of wattle, daub or carbonized wood were discovered, so the interpretation of the character of this feature stays open. It is certain, on the other hand, that this cultural layer belongs to the Early Eneolithic Bubanj-Hum I culture, i. e., to the BSK cultural complex, since layers above it contained the same portable material with only sporadic potsherds with elements of the Baden culture.

Stylistic and typological traits of the pottery discovered in this feature (Pl. I) suggest it was a closed feature, i. e., isolated from the later Eneolithic horizon. Most common types are conical bowls with inverted rim, decorated with vertical channels (Pl. I/2, 3) and low, wide cups with two handles and channelled medial part (Pl. I/8, 13). Biconical vessels with narrow opening, decorated with barbotine are also numerous (Pl. I/14, 17), as well as S-profiled bowls decorated with channels or barbotine (Pl. I/5, 16). Also may be noted the presence of semi-spherical vessels with spout, decorated with channels (Pl. I/1), conical plates with thickened rim (Pl. I/10), deep spherical pots decorated with channels or plastic ribs (Pl. I/4, 18), spherical vessels with narrow rim (Pl. I/9, 12), amphorae with thin walls and long cylindrical neck (Pl. I/6, 11). These elements are typical for all the phases of the BSK complex and may be encountered on its entire territory, from Krivodol, Bagachina and Devetashkata peshtera in Bulgaria (Георгиева 2012: fig. 9–16; Ганецовски 2003: 13–50; Миков and Джамбазов 1960: 51–98), to Salcuța and Hoților cave in Oltenia (Berciu 1961: fig. 105/1, 112, 113, 127/1–3; Roman 1971: Abb. 19/18–20, T. VI/8), and including Pelagonia in Macedonia (Гарашанин and Симоска 1976: T. I/1, 2, T. II/4; Симоска, Китаноски and Тодоровиќ 1976: fig. 4/VIIa, T. IV/4, 8, T. IX/8, T. X/3). Closest analogies, however, may be seen among the finds from old excavations at Bubanj (Гарашанин and Ђурић 1983: cat. No 16, 65, 86, 87).

THE FIGURINE FROM BUBANJ

The figurine itself is fragmented, only mesial part is preserved, while head and legs are missing (fig. 1, Pl. I/15). It was made from a segment of diaphysis of a long bone, most likely humerus or tibia of medium-sized mammal (such as sheep, goat

or roe deer). Preserved dimensions are approx. $2,9 \times 2,5$ cm. It has three parallel horizontal grooves, below them are two diagonal incisions, forming V-shape, and immediately below are three dots at each side.

Method of manufacture can be roughly reconstructed³: First, a flat, rectangular piece was extracted from a segment of a long bone of medium-sized mammal, and this was most likely made by preparing grooves and then cutting along them (*débitage* by extraction). After the blank was obtained, the figurine was shaped by cutting and abrading. Different body zones were outlined by notches, formed by abrasion. Also, all the surfaces (outer and inner) and edges were smoothed by burnishing and polishing. Finally, decorations (grooves and dots) were added. Horizontal grooves run from one side almost to the end of the second (they end immediately before the edge of the bone), and they were made by a fine chipped stone tool (cf. Newcomer 1974). Dots were drilled by a bow-drill, i. e., using the same technique as for making perforations, only the perforation does not go through the entire bone. The diameter of these dots is 1,5 mm.

Traces of burnishing with some fine-grained abrasive tool may be observed on lateral edges (cf. Peltier 1986), however, the entire artefact has worn surfaces, both from taphonomic agents (cf. Lyman 1994) and from use (cf. Peltier 1986; d'Errico 1993). Especially its lower surface is worn and with small, fine striations, resulting from contact with soft organic material, suggesting it was in prolonged contact with textiles or hides – perhaps it was worn attached to clothes (cf. Peltier 1986; d'Errico 1993).

The figurine belongs to the type of flat figurines (cf. Andreescu 2002; Manolakakis and Averbouh 2004; Averbouh and Zidarov 2014, see below). Morphologically, it is not very different from other known specimens from Romania (cf. Comşa 1979; Hansen 2011) or Bulgaria (cf. Ангелов 1961; Петков 1950; Todorova and Vajsov 2001), although it is not an exact replica of any of them.

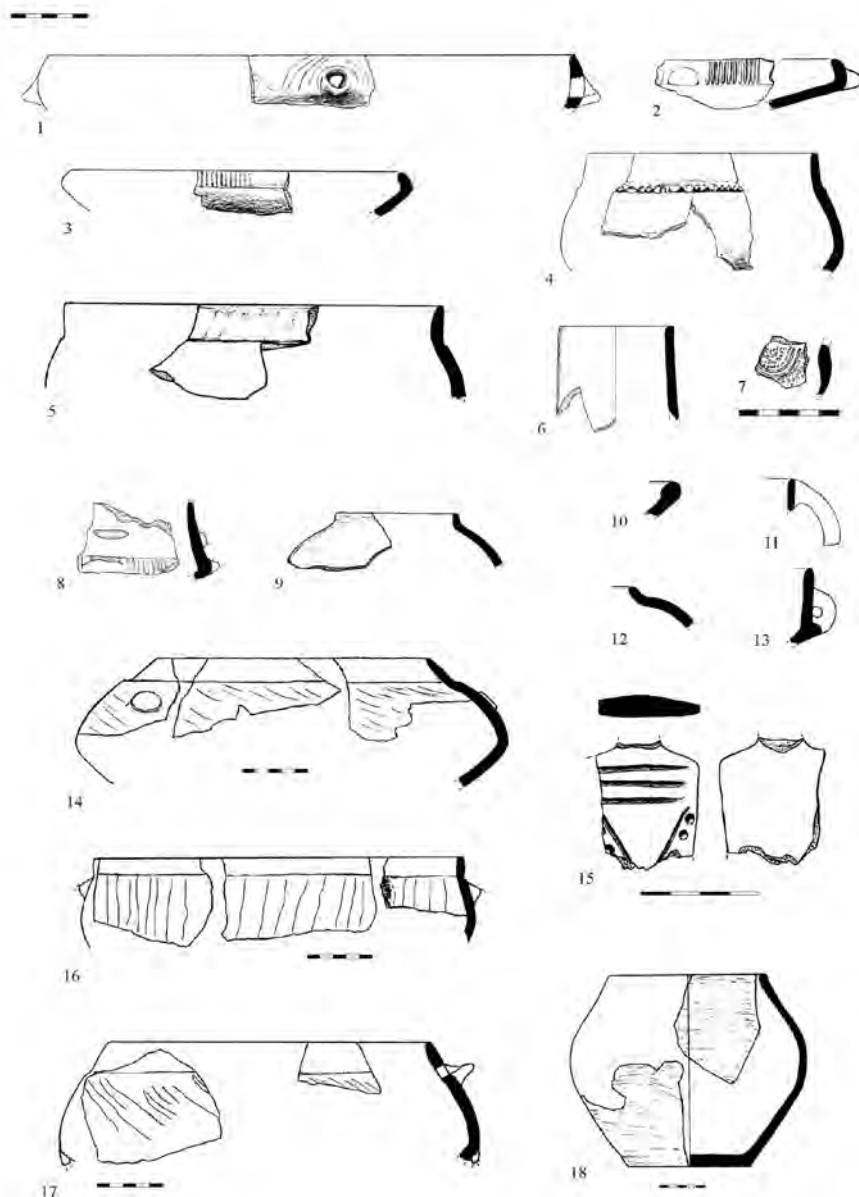
The bone industry from Bubanj is characterized by predominant use of bones (mainly long bones and ribs from ovicaprines, cattle and red deer) and in smaller ratio antlers and boar tusks. Artefacts were made with stone and flint tools, by using direct and indirect percussion, grooving, cutting, scraping and burnishing as most common techniques⁴. Therefore, the techniques used for making the figurine were not unknown to the Bubanj craftspersons and also the preferred raw material was available in abundance, so it is possible that the figurine was made locally, although nothing similar to the figurine exists among the so far discovered osseous artefacts at the site (there are no other bone objects with decorations and most of the artefact types are common, everyday tools).

One location for figurine production has been identified so far at Hotnica (Ангелов 1961) and another one possibly at tell Smyadovo (Попов 1992), both in Bulgaria. Furthermore, personal observations by P. Zidarov (see also Averbouh and Zidarov 2014) and by S. Vitezović on the material from Bulgaria indicate that the debris from manufacturing figurines is quite common on numerous sites. This im-

3 After Ангелов 1961, Manolakakis and Averbouh 2004, Averbouh and Zidarov 2014, and after personal observations made by S. Vitezović on the bone assemblages from Bulgaria.

4 Personal observations by S. Vitezović. The complete analysis of the bone industry is currently being prepared.

plies that the necessary knowledge and skills (and, of course, raw materials and flint tools for working bone) were widely accessible (cf. Averbough and Zidarov 2014: 192). However, no conclusive claims can be made at this point on the origin of the figurine, and the possibility that the figurine was imported stays open.

Pl. I Characteristic pottery finds from the feature 26 (where the figurine was uncovered)
(drawings: Jelena Kotlajić)

T. I Карактеристична керамика из објекта 26 (у којем је фигурина откривена)
(цртежи: Јелена Котлајић)

THE FIGURINE IN THE REGIONAL CONTEXT

The Eneolithic period of the South-East Europe is usually seen as the period of deep, complex changes in the society, marked by the emergence (or intensification) of specialization in economic activities and the appearance or rise in production of “special”, prestigious goods (cf. Evans 1978; Manolákakis and Averbouh 2004: 155, see also Renfrew 1988; Manolákakis 1996).

The high symbolic value and probably also prestigious character of the figurines is suggested by the necropolis at Varna, on the Black Sea coast, which, apart from extraordinary finds in gold and other “luxurious” raw materials, also yielded several bone figurines, some of them of considerable dimensions, and completely unused, i. e., made exclusively for funeral (Manolákakis and Averbouh 2004). Figurines are also seen as “ideological innovation” of the Early Eneolithic (Hansen 2011).

The bone figurines belong to the group of the artefacts that are considered as “index fossils” (“fossiles directeurs”), i. e., chronologically sensitive type of objects for the Eastern Balkan Chalcolithic (cf. Георгиева 2014: 225; Averbouh and Zidarov 2014: 183). They are known from present-day Romania and Bulgaria and were discovered within Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI and Bubanj-Salcuța-Krivodol cultural complexes. They appear since Gumelnița A1 phase, although are most common in phases A2 and B1, and also seem to be more common in earlier phases of the BSK cultural complex (see, for example, finds from Salcuța, belonging to phase Salcuța I – Berciu 1961, fig. 157/2, or in Devetashka peshtera – Георгиева 2012: 244–245; cf. also Comșa 1976; Andreescu 2002: 55–67).

So far, over 80 sites with one or more figurines were identified (map 1), in eastern Romania and eastern Bulgaria (cf. Comșa 1979; Andreescu 2002; Петков 1950; Averbouh and Zidarov 2014, with references). To the extensive list provided by A. Averbouh and P. Zidarov (2014) may be also added Kozareva Mogila in Bulgaria (Георгиева 2014) and Cuptoare in Romanian Banat (Radu 2002: Pl. 100/4).

The most interesting finds come from Hotnica in Bulgaria (Ангелов 1961), where several figurines in different stages of manufacture were discovered within one dwelling, suggesting a workshop or working place, and from necropolis in Varna, where a large number of graves contained completely new, unused figurines – a total number of 28 figurines were discovered: twenty-three were vaulted, violin-shaped figurines, 4 flat and one fragmented, undetermined (Manolákakis and Averbouh 2004: 159).

The figurines are characterized by strict choice of raw materials, uniform morphology and decorative designs (Averbouh and Zidarov 2014: 183). After the conceptual framework of *manufacturing continuum*, designed by A. Choyke (1997, 2001), the figurines fall into class of artefacts that were highly valued, with large labour, time and skill investment, that gave and/or increased their prestigious status.

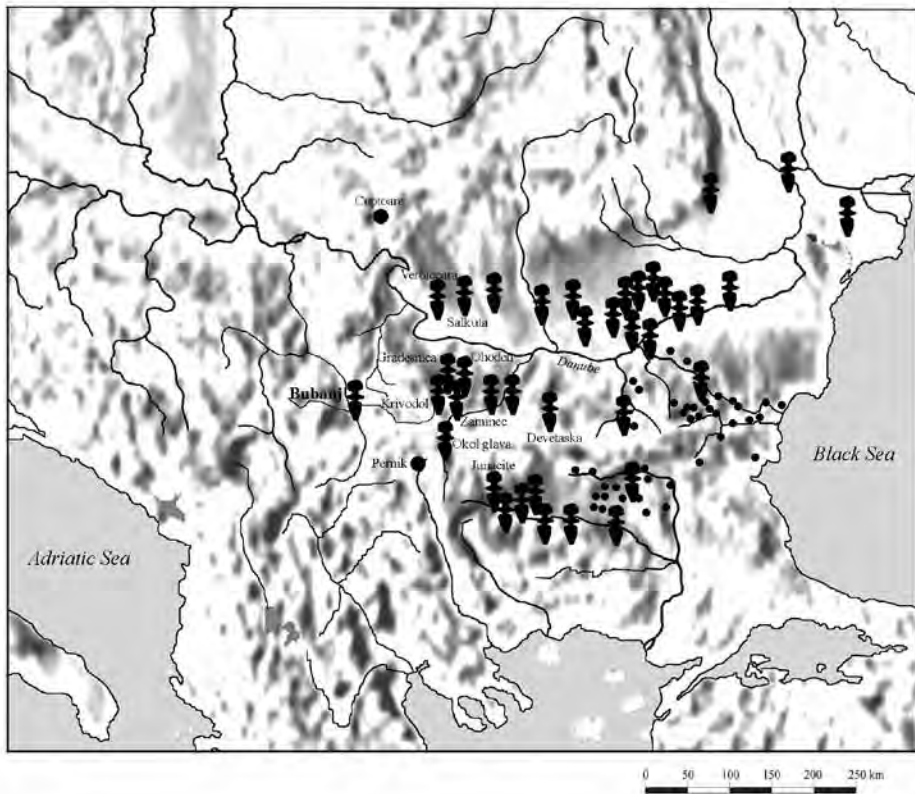
Typological classification has been offered by several authors, with minor variations (cf. Петков 1950: 25–26, with references). Three main types may be outlined: 1) schematized vaulted figurines with apendice, also called violin-shaped, usually of considerable dimensions, 2) medium-sized flat figurines and 3) figurines made from short bones by minimal alterations to their natural shape, mainly limit-

ed to perforations and grinding of surfaces (cf. Todorova and Vajsov 2001; Andreescu 2002: 55–67; Manolakakis and Averbouh 2004; Averbouh and Zidarov 2014). Sometimes, these figurines had elements made from other material, mainly copper (Todorova and Vajsov 2001), but also from serpentinite (Георгиева 2014).

Flat figurines usually have three-partite division – head, that may be triangular, oval or hexagonal, torso, usually decorated, and legs, that may be only schematized, joint or very elaborated and separated (cf. Петков 1950; Comşa 1979; Andreescu 2002: 55–67). The decoration also shows variations, they may have dotted, linear or no ornamentation at all, and these differences may be of regional character (Averbouh and Zidarov 2014).

Map 1 Sites with flat bone figurines
(after: Averbouh and Zidarov 2014; Radu 2002; Andreescu 2002)

Карта 1 Налазишта пљоснатих коштанних фигурина
(према: Averbouh and Zidarov 2014; Radu 2002; Andreescu 2002)

- Sites with both one or more figurines of that type / Налазишта са једном или више фигурина тог типа
- Sites with unfinished or undecorated figurine / Налазишта са недовршеном или неукрашеном фигурином
- Dense concentration of sites with flat bone figurines on a small area / Густа концентрација налазишта са пљоснатим коштанним фигуринама на малом простору
- Salkuta** Sites of BSK complex with this type of figurines / Налазишта БСК комплекса са фигуринама тог типа

Flat figurines are much better presented at settlement sites, in fact, only four came from funeral context, from necropolis at Varna (Manolakakis and Averbouh 2004). It is interesting to note that at Pietrele in Romania all the figurines were discovered within houses, not a single one came from an open area (Hansen 2011: 120).

As already mentioned, figurines had high symbolic and probably prestigious character, and it was suggested they were used as personal items, perhaps even attached to clothes (Тодорова 1980). Intensive traces of use visible on almost all of them, including figurine from Bubanj, confirm such hypothesis (Averbouh and Zidarov 2014: 191).

CONCLUSION

The flat figurine from Bubanj shows some traits that are the same as for the other finds from Bulgaria and Romania – same raw material choice, same method of manufacture, same shape. Also, it shows intensive wear from use, suggesting it had the same or very similar function. Furthermore, the context of the find is also the same – almost all of the figurines come from settlements and were inside dwellings or closely connected to them. Decoration on the fragmented Bubanj figurine is not an exact replica of the already known figurines, but differs slightly (especially in presence of horizontal grooves), however, the decoration is most likely regional in character, so perhaps Bubanj figurine reinforces such hypothesis and likewise suggests the possibility of local tradition in figurine production.

This figurine represents the westernmost such find, thus showing a different, much wider distribution of bone figurines than previously thought. Also, it reflects, from one side, a change in cultural attitude towards raw materials (cf. Lemonnier 1992) and related changes in worldviews, and at the same time it demonstrates that the Bubanj-Hum I culture, especially its early phase, shared many traits with other cultures of the BSK complex, not just in pottery styles, but in other aspects of material and spiritual culture as well.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES :

Andreescu, R. R. 2002

Plastica antropomorfă Gumelnițeană, București: Muzeul Național de istorie a României.

Ангелов Н. 1961

Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско, *Археология* 3 (2): 34–38.

Averbouh, A. and Zidarov, P. 2014

The production of bone figurines in the Balkan Chalcolithic and the use of debitage by extraction, in: *An overview of the exploitation of hard animal materials during the Neolithic and Chalcolithic*, M. Mărgarit, G. Le Dosseur and A. Averbouh, eds., Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun, 183–200.

Barandiarán, I. 1994.

Arte mueble de paleolítico cantábrico: una visión de síntesis en 1994, *Complutum* 5: 45–79.

Berciu, D. 1961

Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări, București: Editura Academiei Republicii Populare Române.

Bulatović, A. and Milanović, D. 2012

Preliminarni rezultati arheoloških iskopavanja na lokalitetu Bubanj u Novom Selu u 2011. godini, in: *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, V. Bikić, S. Golubović i D. Antonović, eds., Beograd: Arheološki institut, 22–25.

Bulatović, A., Milanović, D. and Vitezović, S. 2014

Preliminarni rezultati istraživanja lokaliteta Bubanj u 2013. godini, in: *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2013. godini*, D. Antonović, S. Golubović i V. Bikić, eds., Beograd: Arheološki institut, 22–25.

Choyke, A. 1997

The bone tool manufacturing continuum, *Anthropozoologica* 25–26: 65–72.

Choyke, A. 2001

A quantitative approach to the concept of quality in prehistoric bone manufacturing, in: *Animals and man in the past. Essays in honour of Dr. A.T. Clason, emeritus professor of archaeozoology Rijksuniversiteit Groningen, the Netherlands*, H. Buitenhuis and W. Prummel, eds., Groningen: ARC-Publicatie 41, 59–66.

Comșa, E. 1976

Date despre un tip de figurină neolitică de os, *Studii și cercetări de istorie veche* 27 (4): 557–564.

Comșa, E. 1979

Les figurines en os appartenant à la phase moyenne de la culture Gumelnița, *Dacia* (n.s.) 23: 69–78

d'Errico, F. 1993

Identification des traces de manipulation, suspension, polissage sur l'art mobilier en os, bois de cervidés, ivoire, in: *Traces et fonctions: les gestes retrouvés*, vols 1-2, P. C. Anderson, S. Beyries, M. Otte and H. Plisson, eds., ERAUL 50, Liège: Centre de Recherches Archéologiques du CNRS, Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, 177–188.

Evans, R. K. 1978

Early craft specialization: An example from the Balkan Chalcolithic, in: *Social archaeology: beyond subsistence and dating*, C. L. Redman, M. J. Berman, E. V. Curtin et al., eds., New York: Academic press, 113–129.

Ганецовски, Г. 2003

Керамика от къснонеолитното селище Багачина край Сталийска махала, Монтанско, *Известия на музеите в Северозападна България* 29: 13–50.

Garašanin, M. 1958a

Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 39: 1–130.

Garašanin, M. 1958b

Kontrollgrabung in Bubanj bei Niš, *Praehistorische Zeitschrift* 36: 223–244.

Гарашанин, М. 1960

Бубањ код Ниша, *Сџаринар* (н.с.) 11: 235–237.

Гарашанин, М. and Ђурић Н. 1983

Бубањ и Велика хумска чука, Ниш: Народни музеј.

Гарашанин, М. and Симоска, Д. 1976

Контролни ископувања на Шуплевец и некои проблеми на групата Шуплевец-Бакарно гумно, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2: 9–41.

Георгиева, П. 2012

Керамиката на култура Криводол-Сълкуца, София: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Георгиева, П. 2014

Костени антропоморфни фигурки от Козарева могила, in: *In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets*, В. Петрова, С. Танева and К. Бояджиев, eds., Годишник на национални археологически музей 12, София: Българска академия на науките, Национален археологически институт с музей: 225–232.

Hahn, J. 1972.

Aurignacian Signs, Pendants and Art Objects in Central and Eastern Europe, *World Archaeology* 3 (3): 252–266.

Hansen, S. 2011

Figurines in Pietrele: Copper Age Ideology, *Documenta Praehistorica* 38: 117–129.

Игњатовић, М. 2008

Каталог, in: *Винча, праисторијска метропола*, Д. Николић, ed., Београд: Филозофски факултет, Народни музеј, Музеј града Београда, Српска академија наука и уметности, 203–277.

- Lemonnier, P. 1992
Elements for and anthropology of technology, Michigan: Ann Arbor.
- Lyman, R. L. 1994
Vertebrate taphonomy, Cambridge: Cambridge University Press.
- Manolakakis, L. and Averbough, A. 2004
 Grandes lames et grandes statuettes, marqueurs de l'activité funéraire dans le Chalcolithique de Bulgarie, in: *XXVe Congrès Préhistorique de France, Nanterre 24–26 novembre 2000 – Approches fonctionnelles en Préhistoire*, Nanterre: Société préhistorique française, 155–165.
- Manolakakis, L. 1996
 Production lithique et émergence de la hiérarchie sociale: l'industrie lithique de l'Énéolithique en Bulgarie (Première moitié du IVe millénaire), *Bulletin de la Société préhistorique française* 93 (1): 119–123.
- Миков, В. and Джамбазов, Н. 1960
Девейшаика̀а њеџера, София: Българската академия на науките.
- Newcomer, M. 1974
 Study and replication of bone tools from Ksar Akil (Lebanon), *World Archaeology* 6/2: 138–153
- Orsich de Slavetich, A. 1940
Bubanj, eine Prähistorische Ansiedlung bei Niš, Wien: Mitteilungen der prähist. Kommission der Akademie Wissenschaften.
- Peltier, A. 1986
 Étude expérimentale des surfaces osseuses façonnées et utilisées, *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 83/1: 5–7.
- Петков, Н. 1950
 Класификация на плоските костни идоли в Балкано-дунавската област, *Годишник на народния музей Пловдив* 2: 25–37.
- Попов, Н. 1992
 Антропоморфни костени фигурки от селищната могила край г. Смядово, *Годишник на музейџе оџ Северна Бџлџария* 18: 17–43.
- Radu, A. 2002
Cultura Sălcuța ăn Banat, Reșița: Editura Banatica.
- Renfrew, C. 1986
 Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe, in: *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, A. Appadurai, ed., Cambridge: Cambridge University Press, 141–168.
- Roman, P. 1971
 Strukturänderungen Des End Aneolithikums im Donau-Karpaten-Raum, *Dacia* (n.s.) 15: 31–169.
- Симоска, Д., Китаноски, Б. and Тодоровић, Ј. 1976
 Населбата Црнобуки и проблемот на истоимената култура во светлината на новите археолошки истражувања, *Macedoniae Acta Archaeologica* 2: 43–84.

Срејовић, Д. 1968

Неолитска пластика централнобалканског подручја, in: *Неолиит централној Балкана*, Л. Трифуновић, ed., Београд: Народни музеј, 177–241.

Тасић, Н. Н. 2008

Неми сведоци једног времена: фигурална уметност Винче, in: *Винча, праисторијска метрoйoла*, Д. Николић, ed., Београд: Филозофски факултет, Народни музеј, Музеј града Београда, Српска академија наука и уметности, 139–163.

Тодорова, Х. 1980

Класификация и числовой код пластики неолита, энеолита и ранней бронзовой эпохи Болгарии, *Studia praehistorica* 3: 43–64.

Todorova, H. and Vajsov, I. 2001

Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens, *Prähistorische Bronzefunde* 20 (6), Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH.

Трајковић-Филиповић, Т., Милановић, Д. and Булатовић, А. 2009

Ревизиона археолошка ископавања археолошког локалитета Бубањ код Ниша у 2008. години, *Зборник – Народни музеј (Ниш)* 16–17: 309–318

ПРВИ НАЛАЗ ПЉОСНАТЕ КОШТАНЕ ФИГУРИНЕ ИЗ СТАРИЈЕГ ЕНЕОЛИТА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

РЕЗИМЕ

Коштане сировине коришћене су кроз целу праисторију за израду различитих предмета, од употребних, до украсних. Међутим, нису у свим периодима и у свим областима биле употребљаване за фигуралне представе, већ су основни разлози за избор сировина били пре свега културни, односно, избор сировина није био превасходно или искључиво одређен доступношћу неке сировине или технологије за њену прераду. Неолит југоисточне Европе, на пример, обележен је богатом и разноврсном пластиком готово искључиво од печене глине и сасвим ретко од камена.

Коштане фигурине поново се јављају од енеолитског периода и познате су са већег броја локалитета Коцадермен–Гумелница–Караново VI и Бубањ–Салкуца–Криводол културних комплекса у југоисточној Румунији и источној, односно централној Бугарској (карта 1). До сада су откривене на преко осамдесет локалитета и могу се типолошки разврстати у три групе: 1) фигурине у облику виолине, већих димензија, 2) пљоснате фигурине, средњих димензија и 3) мање фигурине од минимално модификованих кратких костију (углавном фаланги).

Нова, ревизиона ископавања на локалитету Бубањ у Новом Селу код Ниша, која су од 2008. до 2014. спровели Археолошки институт, Београд, и Народни музеј, Ниш, довела су до открића прве такве фигурине на територији централног Балкана. Фигурина је пронађена у затвореном слоју раног енеолита, могуће у оквиру потпуно девастираног стамбеног објекта, у којем је, осим фигурине, откривено мноштво покретних налаза, а нарочито фрагмената керамике, чије стилско-типолошке особине одговарају Бубањ–Хум I култури, односно старијем енеолиту (Т. I).

Ради се о фрагменту торза пљоснате фигурине; глава и ноге недостају (сл. 1; Т. I/15). Израђена је од сегмента дуге кости (хумеруса или тибије) средње крупног сисара, и украшена је са три хоризонтална уреза, два дијагонална уреза који формирају украс у виду слова V, и испод се налазе по три мала кружна удубљења. Фигурина је доста истрошена, и употребом и током постдепозиционих процеса.

Израђена је сечењем и глачањем, урези су изведени кременом алатком, а кружни орнаменти сврдлом. Технике и сировине за израду фигурине нису били непознати занатлијама са Бубња, тако да је могуће да је израђена локално; међутим, како нема сличних предмета у коштаном индустрији са Бубња, иако са нових ископавања потиче преко 200 артефаката, не може се са сигурношћу тврдити да није импортована.

Морфолошки и технолошки, фигурина се у потпуности уклапа у друге фигурине овог типа, као и по условима налаза – већина потиче из насеља и углавном су везане за стамбене објекте. Сама декорација није у потпуности пресликана са неке друге фигурине, али и иначе декорација показује одређене регионалне варијације.

Фигурина представља најзападнији налаз такве врсте и прва је енеолитска коштана фигурина са територије Србије, што показује нешто другачију слику дистрибуције ових фигурина него што се раније претпостављало. С једне стране, она одражава промене у културном односу према избору сировина у оквиру Бубањ–Хум I културе и,

с тим у вези, и промене у поимању окружења, али и потврђује везе ове културе са другим културама у оквиру БСК комплекса, не само у керамичком материјалу већ и у другим аспектима материјалне и духовне културе.

Милош П. СПАСИЋ

Музеј рада Београда

ЗЕМУНИЦА БАДЕНСКЕ КУЛТУРЕ С ЛОКАЛИТЕТА БАНАТСКИ КАРЛОВАЦ – КАЛВАРИЈА¹

Апстракт: До данас су позната 64 локалитета баденске културе са територије српског Баната (Uzelac 2002: 57). Будући да је углавном реч о случајним налазима, заиста импозантан број налазишта је, нажалост, од мале помоћи у сагледавању привреде, економије, социо-културних односа и материјалне културе становника простора данашњег Баната у праскозорје позног енеолита. Налаз земунце баденске културе са локалитета Калварија представља значајан прилог проучавању неких од поменутих елемената баденске културе на територији јужног Баната.

Кључне речи: Банатски Карловац – Калварија, позни енеолит, баденска култура, земунца, керамика, хронологија

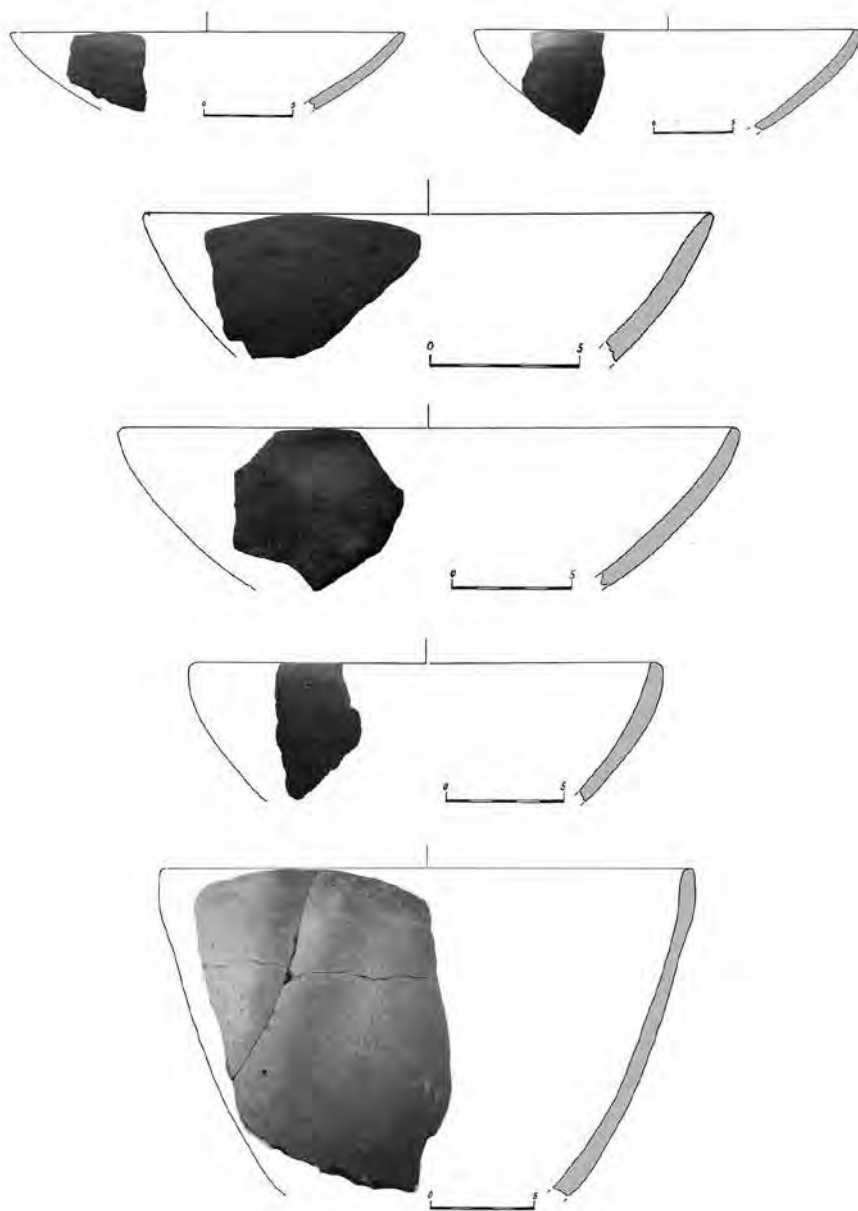
ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И УСЛОВИ НАЛАЗА

Локалитет Калварија налази се на лесној тераси која се уздиже изнад Великог рита, северно од села Банатског Карловца у јужном Банату. Захваљујући радовима Ф. Милекера, познат је у археолошкој литератури више од једног века, а систематским рекогносцирањем и мањим заштитним радовима прикупљен је значајан фонд праисторијских и средњовековних налаза (Трифуновић 1990: 213–220; Брмболић и Манојловић-Николић 1998; Perić 1997; Uzelac 2002: 13, 14). До данас објављен материјал указује на то да су се на овом ло-

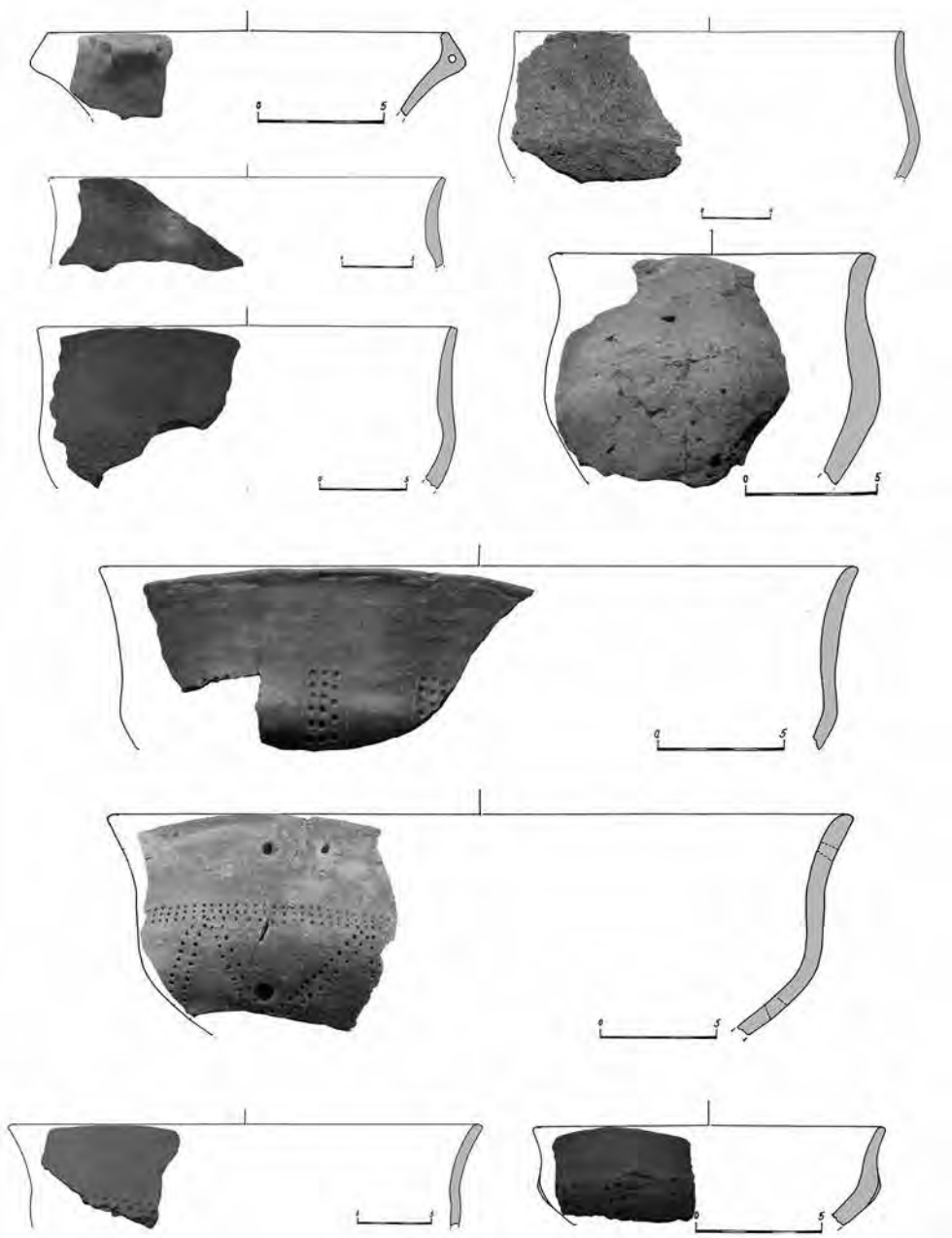
¹ Овом приликом желим да захвалим: С. Трифуновићу, кустосу Музеја Војводине, на уступљеном материјалу, и Д. Николић на корисним сугестијама.

калитету налазила мања насеља култура Тисаполгар и Баден, као и насеља или некрополе из бронзаног и гвозденог доба и познијих историјских периода (Трифунувић 1990: Т. I–III; Perić 1997; Uzelac 2002: 14). Из Банатског Карловца потиче и једна крстаста бакарна секира типа Јасладани, која се оквирно може датовати у период трајања баденске културе (Јовановић 1971: Т. IX/6; Uzelac 2002: 43/1).

Т. I Керамика из испуне земунце
Pl. I Ceramics from the pit-house fill

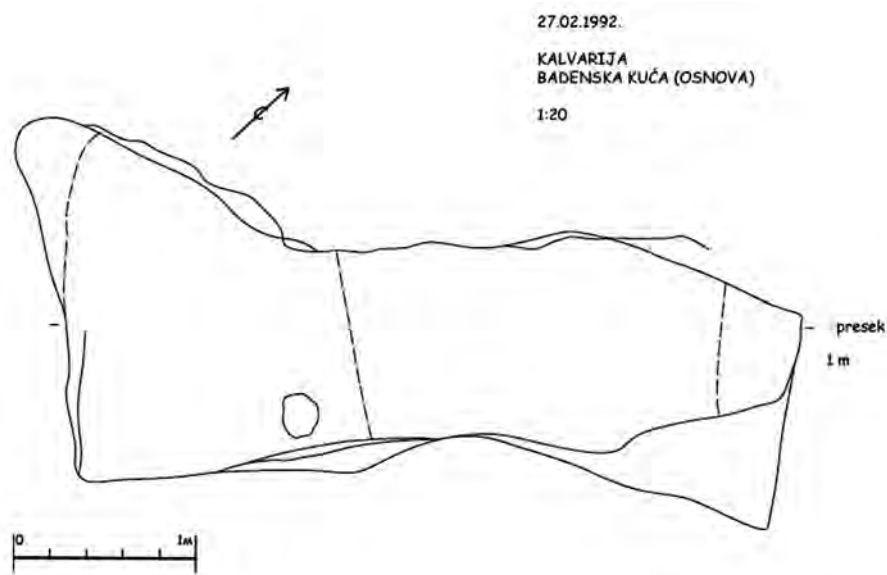

T. II Керамика из испуне земунице
Pl. II Ceramics from the pit-house fill

Т. III Керамика из испуне земунце
Pl. III Ceramics from the pit-house fill

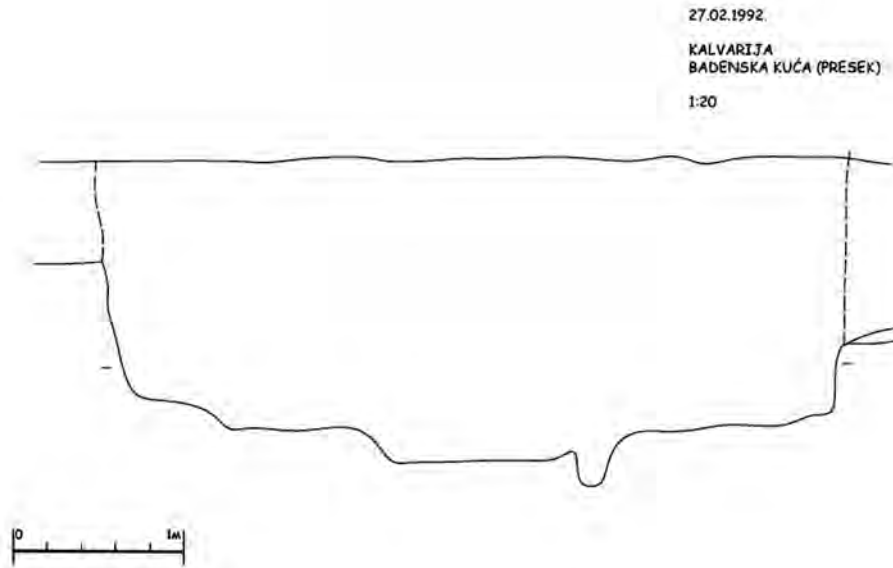
Током 1992. године, радовима локалне циглане у Банатском Карловцу откривена је земуница баденске културе, која је само делимично истражена због убрзане динамике у експлоатацији глине. Облик земунице није могуће утврдити јер је ископан само њен централни део. На основу истраженог дела укопа може се закључити да је објекат вероватно био неправилног кружног облика, пречника око 4 m (сл. 1). Централни део земунице био је укопан до дубине око 1,80 m, док су бочни делови били уздигнути у виду нижих банака. Приближно на центру налазио се отисак стуба пречника око 20 cm, који био укопан у здравицу 20 cm (сл. 2). У истраженом делу земунице зидови су вертикално профилисани, па се мора претпоставити да је улаз у објекат, са приступним банковима, био на другом месту. Подница је била само од угажене земље, без икаквих озбиљнијих интервенција у виду супструкције или премаза. Испуну објекта су чинили мрка земља, фрагменти керамике, грумење лепа и мало животињских костију. Пепела, гара и лепа је било веома мало, а нису констатовани ни остаци огњишта или пећи, као ни поднице. Земунички објекти познати су и из баденских насеља у Добановцима, на Карабурми, у Илоку, Вучедолу, Масинским њивама итд. (Tasić 1995; Stančić 1973; Благојевић и Арсић 2008: 218–219).

Сл. 1 Основа земунице (цртеж: С. Трифуновић)
Fig. 1 Ground plan of a pit-house (drawing: S. Trifunović)

Особеност земунице из Банатског Карловца представља централни стуб који је вероватно носио неку врсту кровне конструкције, чији изглед није могуће реконструисати. Будући да је земуница била веома дубоко укопана, постављање централног стуба носача представљало је додатну инвестицију (пре свега временску) и градитељски напор за обезбеђивање бољих услова живота. У земуници нису пронађени већи фрагменти зидног лепа, који би припа-

дали надземном делу конструкције. С тим у вези, постојање централног стуба доводимо, на првом месту, у везу с намером да се изградњом неке врсте кровне конструкције станиште сигурније обезбеди од атмосферских утицаја, пре свега падавина.²

Сл. 2 Пресек земунице (цртеж: С. Трифуновић)
Fig. 2 Cross-section of a pit-house (drawing: S. Trifunović)

Детаљнију анализу депозиционих и постдепозиционих процеса и стратификације у оквиру земунице није могуће извршити због неистражености целине објекта. Ипак, са извесном резервом, може се претпоставити да земуница није секундарно коришћена након престанка живота у њој. Између осталог, у прилог таквом закључку говори и чињница да у објекту нису откривени трагови његовог поновног насељавања или коришћења у неке друге сврхе (као јаме за отпад, складиште и сл.).

ПОСУДЕ ОД ПЕЧЕНЕ ГЛИНЕ

Технолошким и стилско-типолошким карактеристикама, керамика са локалитета Банатски Карловац – Калварија ни у чему не одступа од познатих образаца керамичке продукције баденске културе. Посуђе је израђено од глине са примесама ситнозрног песка, туцаног камена, керамике и шкољке. Већа количина примеса налази се једино у фактури лонаца и амфора, док су у масу глине за моделовање шоља и здела у мањем проценту додавани ситнозрни пе-

2 Иако су са јужне периферије баденског културног круга познати и изузетно сложени типови земуничких објеката (Добановци, Масинске њиве), за сада су носећи стубови евидентирани једино у полуземуницама и плиће укопаним колибама које су имале већи надземни део конструкције са правим, солидно грађеним зидовима.

сак и туцана шкољка. Посуде су складно обликоване, пропорционалних су зидова, печене у оксидационим и редукционим условима, светлоокер, црвенкастих до тамноокер, сивкастих и црних тонова. Један део инвентара земунице је горео, што је донекле утицало на промену боје зидова посуда. Финални третман посуда укључује глачање спољних и унутрашњих површина, чиме је код неких примерака добијен висок сјај (Т. I/6; Т. II/2, 6, 7; Т. III/7), и украшавање које је, у највећем броју случајева, изведено пре печења.

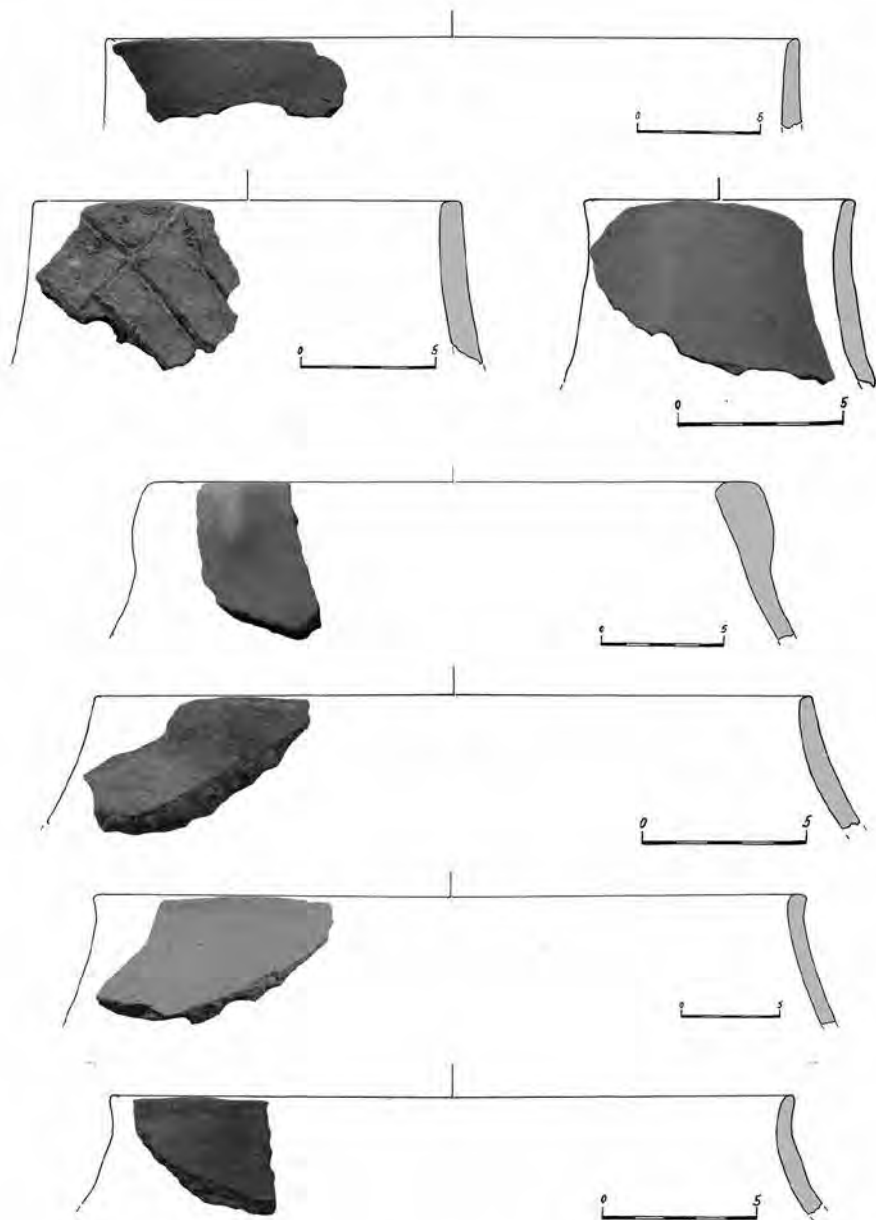
Инвентар посуда из земунице не показује велику стилско-типолошку разноликост. Издвојене су четири основне типолошке групе: шоље, зделе, лонци и амфоре. Шољама припада најмањи број налаза, који су веома фрагментовани и били су издвојени захваљујући присуству типичних фрагмената вертикално канелованих трбуха и дна. Реч је о типу такозваних луковичастих шоља биконичне, благе S профилације, са тракастом дршком која надвисује обод. Највише посуда припада зделама коничне и биконичне профилације. Коничне зделе заобљених и косих зидова (Т. II) представљају стандардизовану типолошку групу са веома малим бројем варијетета. Обод је непрофилсан, у ретким случајевима је хоризонтално заравњен (Т. I/6) или стањен (Т. I/3). Овој групи припада и једна конична здела са оштро увученим ободом (Т. II/1). Све биконичне зделе спадају у тип са заобљеним раменом, а подтипови и варијетети се односе на различите начине обликовања горњег конуса и врата посуде, који могу бити конично (Т. II/4), конкавно (Т. II/2), цилиндрично (Т. III/3) или левкасто моделовани (Т. V–IX). Варијанте биконичних здела са левкасто моделованим вратом по правилу имају више или мање наглашену S профилацију.

Лонци такође припадају релативно хомогеној и уједначеној типолошкој групи. Највише су заступљени лонци лоптастог реципијента, S профилације, са цилиндричним, конкавним или левкасто моделованим вратом (Т. III/3, 4, 6, 7). Амфоре су једина врста посуда за складиштење у инвентару са Калварије. Издвојена су два основна типа, први са уским, конично моделованим вратом, непрофилсаним или благо на спољашњу страну профилсаним ободом (Т. IV/2, 3). Другом типу припадају амфоре ширег отвора и конично моделованог врата (Т. IV/4–7).

ОРНАМЕНТАЛНЕ ТЕХНИКЕ И МОТИВИ

Карактеристичан баденски стилски израз се у орнаменталним обрасцима на посудама од печене глине препознаје у разноврсности и сложености канелованих, урезаних, пунктираних и аплицираних мотива. Ипак, керамички материјал са Калварије одликује нешто сведенија орнаментика, изведена у техникама канеловања, урезивања и пунктирања. Кружним и троугаоним пунктирањем изводе се једноставни линеарни мотиви хоризонталних и вертикалних трака (Т. II/6, 8, 9; Т. III/7), а сасвим изузетно и мотив висећих троуглова (Т. II/7). Урезане мрежасте композиције украшавају спољне површине зидова лонаца и амфора (Т. III/4, 5; Т. IV/2), док карактеристични мотив у виду урезане рибље кости потпуно изостаје. Канеловање, које готово представља синоним за орнаментуку баденске културе, примењује се веома ретко, углав-

ном на луковичасто обликованим шољама. Мала заступљеност орнаментисаних посуда и сведеност стилског израза свакако не одсликава регионалну и културну посебност Калварије у односу на друге локалитете баденске културе у јужном Банату, већ је вероватно у вези са недовољном истраженошћу самог локалитета.

Т. IV Керамика из испуне земунице
Pl. IV Ceramics from the pit-house fill

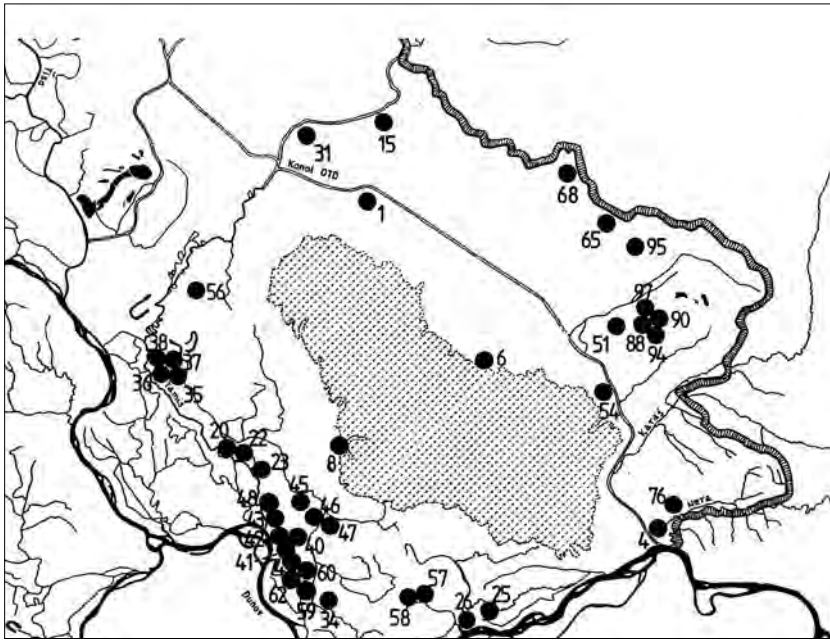
ПОЛОЖАЈ КАЛВАРИЈЕ У ПОЗНОМ ЕНЕОЛИТУ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

Материјална култура са локалитета Калварија у Банатском Карловцу има обележја раније фазе класичне баденске културе на територији данашње Србије. То је фаза Баден IIa, у хронолошком систему В. Немејцове-Павукове, односно такозвани Фоњод хоризонт или Баден A2, у хронологији С. Димитријевића (Němejcová-Pavůková 1981: 261–296; Dimitrijević 1979: 194). Реч је о периоду који непосредно следи Болераз–Чернавода III културном комплексу. Носиоци Чернавода III културе насељавали су и територију јужног Баната, а свега десетак километара од Калварије налазило се и њихово насеље на локалитету Банатски Карловац – Виногради (Uzelac 2002: 14, Т. 2/1, 2, 32/1). Иако за сада располажемо скромним фондом материјала, присуство биконичних здела са заобљеним раменом и левкастим вратом, лонаца и амфора са мрежастим орнаментом на врату, те мотива изведених кружним пунктирањем представља сигурне стилско-типолошке елементе који потврђују предложено датовање Калварије. Изостанак неких типичних ранобаденских карактеристика материјалне културе, попут здела са канелованим пољима на унутрашњој страни обода и врата, већих јајоликих лонаца, пластично аплицираних трака и утиснутих прстију, већ смо објаснили недовољном истраженошћу, а не локалном специфичношћу Калварије. С тим у вези, трајање баденског насеља у Калварији могуће је синхронизовати са ранобаденским хоризонтима: Гомолава IIIa1, Јабука, Добановци, Мостонга I, Ушће Болечице, Винча – Бело брдо на територији Србије.³

Налазиште у Калварији требало би посматрати у контексту социо-културних и економских дешавања на макро и микрорегионалном плану. Југоисточна и средња Европа су почетком позног енеолита обележене развојем различитих културних манифестација које, и поред великих међусобних разлика, повезује низ заједничких одлика: у привреди, религији, новим технолошким достигнућима, трговини, материјалној култури... Реч је и о периоду који се сматра почетком такозване *револуције секундарних производа*, за коју везујемо проналазак плуга и запрежних кола и интензивнију употребу млечних производа, припитомљавање коња и др. (Sherratt 1983; Sherratt 2002; Spasić 2008; Спасић 2010). Крај средњег и почетак позног енеолита, на територији данашње Србије означен је лаганим нестанком постнеолитских и раноенеолитских култура са историјске сцене. Заједнице које се почетком позног енеолита појављују на територији јужног Баната доносе са собом и нов начин живота, другачију привреду, религију и материјалну културу. Ипак, утицај староседелаца је свеprisутан и у новим културним обрасцима. Веза становника јужног Баната са истоком, румунским Банатом, Олтенијом и Трансилванијом може се посматрати и као одсјај некада блиског односа између ових регија у неолиту и раном енеолиту. Носиоци баденске културе који су настањивали

3 Општи преглед ранобаденских локалитета могуће је наћи у Banner 1956; за локалитете на територији Србије и источне Славоније консултовати Dimitrijević 1979; Tasić 1995; Petrović i Jovanović 2002; за баденску културу у Румунији c.f. Roman and Nemeti 1976; за Словачку c.f. Němejcová-Pavůková 1974; за средњу Европу c.f. Driehaus 1960; Beran 1993.

Калварију наследници су болераских и Чернавода III дошљака у јужном Банату, дошљака чији су начин живота и материјална култура тако опречни у односу на познонеолитске и раноенеолитске заједнице јужног Баната. Наметањем своје, али и прихватањем локалне, позноенеолитске традиције, заједнице изнова интерпретирају права на ресурсе, сировине и трговачке путеве.

Карта 1. Локалитети баденске културе у јужном Банату (Uzelac 2002: 83, 84; 93, карта 5). Тачке: 1. Банатска Дубица – Стари виноград; 4. Банатска Паланка – Рудине; 6. Банатски Карловац – Калварија; 8. Банатско Ново Село; 15. Бока; 20. Јабuka; 22. Јабuka – Обала Тамиша; 23. Јабuka – Три хумке; 25. Ковин – Чолакова воденица; 26. Ковин–Град; 31. Неузина; 34. Омољница–Злата; 35. Опово – Бели брег; 36. Опово – Козја леђа; 37. Опово – Момчилова хумка; 38. Опово – Шуљцов брег; 40. Панчево; 41. Панчево – Доњоварошка циглана; 42. Панчево – Горњоварошка циглана; 43. Панчево–Караула; 45. Панчево – Обала Надеде; 46. Панчево – Српско поље II/Лап IV; 47. Панчево – Тамиш I; 48. Панчево – Турски шанац; 51. Павлиш–Белуца; 54. Потпорањ–Кремењак; 56. Сакуле–Трунтаљ; 57. Скореновац; 58. Скореновац – Грмушина хумка; 59. Старчево; 60. Старчево–Град; 62. Старчево – Обала рита; 65. Ватин; 68. Велики Гај – Војино воће; 74. Војловица–ХИП; 76. Врачев Гај – Бресје; 88. Вршац – Трг Лењина; 90. Вршац – Улица Анђе Ранковић; 94. Вршац – Улица Жарка Зрењанина; 95. Вршац–Утрине; 97. Вршац – Зграда СО

Map 1. Baden culture sites in southern Banat (Uzelac 2002: 83, 84; 93, Map 5). Points: 1. Banatska Dubica – Stari vinograd; 4. Banatska Palanka – Rudine; 6. Banatski Karlovac – Kalvarija; 8. Banatsko Novo Selo; 15. Boka; 20. Jabuka; 22. Jabuka – Obala Tamiša; 23. Jabuka – Tri humke; 25. Kovin – Čolakova vodeniца; 26. Kovin-Grad; 31. Neuzina; 34. Omoljica-Zlata; 35. Opovo – Beli breg; 36. Opovo – Kozja leđa; 37. Opovo – Momčilova humka; 38. Opovo – Šulcov breg; 40. Pančevo; 41. Pančevo – Donjogradска ciglana; 42. Pančevo – Gornjogradска ciglana; 43. Pančevo-Karaula; 45. Pančevo – Obala Nadele; 46. Pančevo – Srpsko polje II/Lap IV; 47. Pančevo – Tamiš I; 48. Pančevo – Turski šanac; 51. Pavliš-Belucа; 54. Potporanj-Kremenjak; 56. Sakule-Truntalj; 57. Skorenovac; 58. Skorenovac – Grmušina humka; 59. Starčevo; 60. Starčevo-Grad; 62. Starčevo – Obala rita; 65. Vatin; 68. Veliki Gaj – Vojino voće; 74. Vojlovica-HIP; 76. Vračev Gaj – Bresje; 88. Vršac – Trg Lenjina; 90. Vršac – Anđe Ranković Street; 94. Vršac – Žarka Zrenjanina Street; 95. Vršac-Utrine; 97. Vršac – Town Hall

Податак да је до сада на територији Баната евидентиран 41 (карта 1) локалитет са баденском керамиком мора се примити са извесном резервом, будући да је углавном реч о налазима са рекогносцирања, па није могуће утврдити тип, величину, хронолошки и регионални положај већине налазишта. Задатак будућих истраживања је да осветле природу односа између баденских заједница у јужном Банату, чиме ће положај и значај насеља у Калварији добити своју праву валоризацију.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Banner, J. 1956

Die Pécelér Kultur. Budapest: Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Beran, J. 1993

Untersuchungen zur Stellung der Salzmünder Kultur im Jungneolithikum des Saalegebietes, Wilkau-Hasslau: Beier & Beran Archäologische Fachliteratur.

Благојевић, М. и Арсић, Р. 2008

Рударски басен Колубара: заштитна археолошка ископавања, *Гласник Српској археолошкој друштва* 24: 209–222.

Брмболић, М. и Манојловић-Николић, В. 1998

Заштитна археолошка ископавања на локалитету Калварија у Банатском Карловцу 1996, *Гласник Српској археолошкој друштва* 14: 127–135.

Dimitrijević, S. 1979

Badenska kultura, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* III, ur. A. Benac, Sarajevo: ANU BiH, Centar za balkanološka ispitivanja, i Svjetlost, 183–235.

Driehaus, J. 1960

Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa, Mainz: Romisch-Germanischen Zentralmuseums.

Jovanović, B. 1971

Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije, Beograd: Arheološki institut.

Němejcová-Pavúková, V. 1974

Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur, *Slovenská Arheológia* 22: 238–360.

Němejcová-Pavúková, V. 1981

Návrh periodizácie badenskej kultury a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe, *Slovenská Arheológia* 29/1: 261–296.

Perić, S. 1997

Kalvariya, eine Siedlung der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe, *Сѡаринар (н.с.)* 48: 145–165.

Petrović, J. i Jovanović, B. 2002

Gomolava - naselja poznog eneolita, Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Roman, P. and Nemeti, I. 1976

Cultura Baden in Romania, Bucurseti: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Spasić, M. 2008

Horizontal and Vertical Communication Axis in Middle and Late Eneolithic of South-eastern Europe, *Analele Banatului* 16: 31–44.

Спасић, М. 2010

Прва здравица: њрича о баденским шољама из Музеја града Београда, Београд: Музеј града Београда.

Stančić, V. 1973

Karaburma, Beograd – praistorijska naselja, *Arheološki pregled* 15: 20–21.

Sherratt, A. 1983

The Secondary Products Exploitation in the Old World, *World Archaeology* 15/1: 90–104.

Sherratt, A. 2002

Diet and cuisine: farming and its transformations as reflected in pottery, *Documenta Praehistorica* 29: 61–71.

Tasić, N. 1995

Eneolithic Cultures of Central and West Balkans, Belgrade: Draganić.

Трифунковић, С. 1990

Рекогносцирање територије општине Алибунар – локалитет Калварија, *Гласник Српској археолошкој друштва* 6: 213–220.

Uzelac, J. 2002

Eneolit južnog Banata, Vršac: Gradski muzej Vršac.

**BADEN CULTURE DUGOUT FROM THE SITE OF
BANATSKI KARLOVAC – KALVARIJA**

SUMMARY

The site of Kalvarija is situated on a high loess terrace that rises above Veliki rit, north of the village of Banatski Karlovac in southern Banat. In 1992, during work at the local brickyard at Banatski Karlovac, the discovery was made of a Baden culture dugout. However, it was only partly investigated due to the brickyard's operation that could not be interrupted, for long. The shape of the dugout is impossible to establish as only its central part has been excavated. Based on the part of the dugout that has been investigated, it can be concluded that the structure was probably of an irregular circular shape, around four metres in diameter. The central section of the dugout was dug in to a depth of around 1.8 metres, while its lateral sections were elevated in the form of low banks. Registered approximately at the centre of the dugout was a posthole of around 20 cm in diameter, which had been hollowed out into the subsoil to a depth of 20 cm. The finds from the site of Kalvarija at Banatski Karlovac have clear marks of the early Baden culture in the territory of present-day Serbia. This is Phase IIa in the chronological system of V. Němejcová-Pavúková, that is, the so-called Fonyod horizon or Baden A2 in the chronology of S. Dimitrijević (Němejcová-Pavúková 1981: 261–296; Dimitrijević 1979: 194). It is a period immediately following the Boleráz-Cernavoda III cultural complex. The people associated with the Cernavoda III culture also inhabited the territory of southern Banat and one of their settlements was only about 10 kilometres from Kalvarija, at the site of Banatski Karlovac – Vinogradi (Uzelac 2002: 14, T. 2/1, 2, 32/1).

Аца В. ЂОРЂЕВИЋ

Народни музеј у Београду

НОВЕ АКВИЗИЦИЈЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ: НАЛАЗИ ИЗ ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА

Апстракт: Народни музеј у Београду је путем аквизиција 2010. и 2014. године Збирку гвозденог доба обогатио са три веома значајна експоната. Првенствено је реч о налазима из Сечња, и то двосеклој секири са наспрамно постављеним сечивима и великој позамантеријској фибули. Друга аквизиција тиче се мача типа Арко (*Arco*), који је случајно пронађен у шљунку. Позамантеријске фибуле су типичан производ радионица у Карпатском басену. Секира је јединствена појава како на нашим тако и на ширим просторима. Не постоје директне аналогije и на основу њене морфологије предложен је нови тип под називом секира типа Сечањ. Налази су датовани у халштат А2-В, по Рајнекеу, што је у апсолутним датумима период око 1000. године пре н.е. Једини примерак мача типа Арко пронађен је у остави Салаш Ноћајски. Датован је у халштат А1, по Рајнекеу.

Кључне речи: мач, фибула, секира, бронза, оставе, Сечањ, Микена, Егеја

Народни музеј у Београду је добио понуду да откупи већу бронзану двосеклу секиру и велику бронзану позамантеријску фибулу које су пронађене у атару села Сечња, општина Зрењанин.¹ Наведена локација њиховог налаза није прецизно утврђена. На основу научно-стручне и техничке експертизе, аквизиција је спроведена у јуну 2011. године.²

1 Понуду је доставио Горан Бугарски из Панчева, на основу чије изјаве о условима налаза је сачињен предлог Комисији за откуп Народного музеја у Београду.

2 Научно-стручну валоризацију за оба предмета је у писменој форми доставио академик Борислав Јовановић, за фибулу др Растко Васић, а за стручно мишљење консултовани су и академик Биба Тержан из Љубљане и професор Фреа универзитета у Берлину Бернард Хензел. Техничку експертизу материјала обавила је мр Милица Марић Стојановић, дипл. хемичар Одељења за конзервацију Народного музеја у

Друга аквизиција реализована је 2014. године. Реч је о бронзаном мачу мањих димензија, до кога је налазач дошао чудним сплетом околности. Пронађен је у шљунку који је, за потребе приватних грађевинских радова, доведен са неке од новобеоградских шљункара.³ Чињеница да се на новобеоградским шљункарама дистрибуира шљунак из већег броја сепарација отежава могућност ближе убикације места налаза мача, али треба имати на уму да се једна од највећих налази на ушћу Велике Мораве у Дунав.

Предмети су инвентарисани у Збирци гвозденог доба Народног музеја у Београду.⁴

Физичко-хемијским анализама, првенствено EDXRF снимањем, утврђен је хемијски састав сва три предмета.⁵

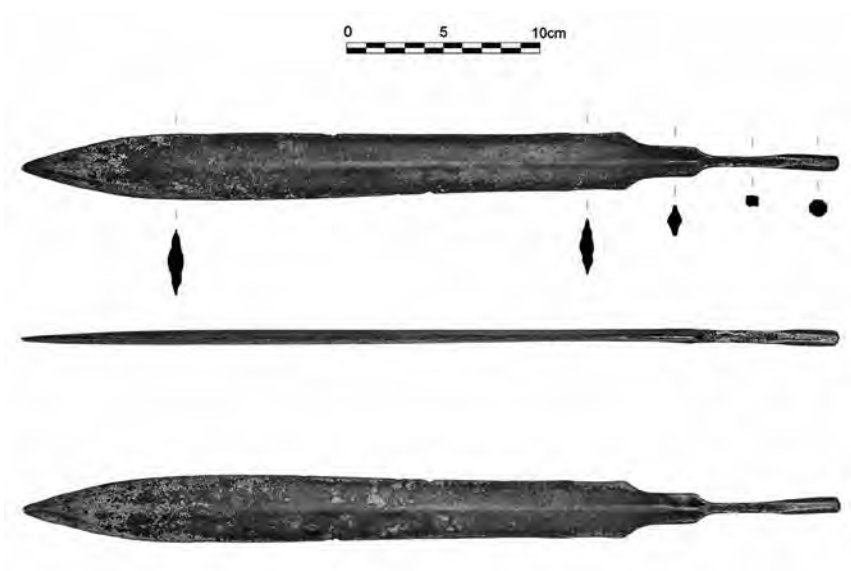
МАЧ

Бронзани мач има кратко масивно сечиво, које се пропорционално шири од рукохвата (балчака) и завршава се оштрим врхом; уз ивице сечива, целом њиховом дужином је профилација која прати линију сечива и најизраженија је на оштром врху (сл. 1). Пластично ребро које се шири од балчака ка врху, с обе стране мача, такође је изведено целом дужином сечива. Пружа се и дуж једне трећине дршке, и то оне ближе сечиву. Попречни пресеци сечива при врху, затим ближе дршки, као и на делу дршке ближе сечиву су лентикларни. Два наспрамна лучна сужења формирају прелаз сечива у дршку, који има звонолику форму. Са још два мања лучна сужења, ковањем и искуцавањем је доњи део дршке изведен у облику шипке, чији је почетак квадратног, а завршетак хексагоналног пресека. Заобљени крај шипке могао би да представља јабуку дршке. Мач је добро очуван. Рађен је техником ливења у калупу, а финална обрада изведена је ковањем. На сечицама су видљива мања оштећења настала употребом. На већем делу предмета налазила се племенита патина тамнозелене боје. Оплата дршке није сачувана. Очуване димензије су: дужина целог мача 42 cm; дужина сечива 31 cm; дужина дршке 11 cm; ширина сечива од 2,9 до 3,5 cm; ширина дршке од 0,5 до 1,6 cm; дебљина сечива од 0,6 до 0,8 cm; дебљина дршке од 0,6 до 0,8 cm; тежина пре конзервације 360 g.

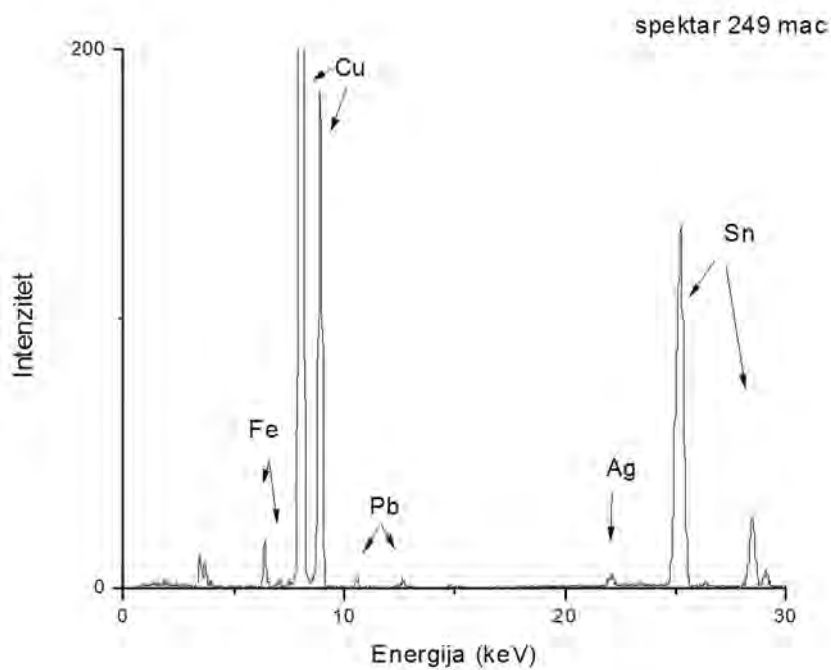
EDXRF снимањем је утврђено да се мач састоји од $72,1 \pm 1\%$ бакра и $11,5 \pm 0,5\%$ калаја, а у траговима је регистровано присуство гвожђа, олова и антимо-на (графикон 1).

Београду, а конзервацију Мина Јовић, конзерватор, и Слободан Савић, музејски саветник Одељења за конзервацију и рестаурацију Народног музеја. Свим наведеним колегама најсрдачније захваљујем.

- 3 Мач је у својој окућници пронашла Драгана Вукадиновић из Београда, током припреме шљунка за израду бетона. На основу мишљења изнетог у писменој форми, које је потписник ових редова упутио Комисији Народног музеја, аквизиција је реализована у јуну 2014. године.
- 4 Инвентар Збирке гвозденог доба, мач – 26212, фибула – 26184 и секира – 26183. Мач није конзервиран. Фотографије: Аца Ђорђевић, дигитална обрада фотографија: Небојша Борић.
- 5 Снимање енергетском дисперзивном рендгенском флуоресцентном спектрометријом (EDXRF) урадио је дипл. инж. технолог Војин Николић, шеф Одељења за сликарство и физичко-хемијске лабораторије и саветник Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду, и овом приликом му најсрдачније захваљујем.

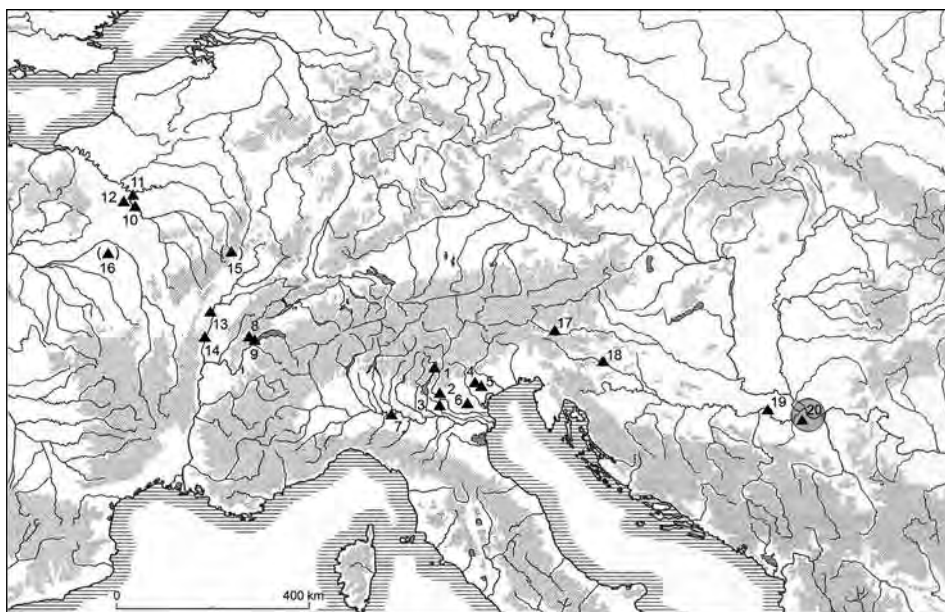

Сл. 1 Мач
Fig. 1 Sword

Графикон 1 Мач
Diagram 1 Sword

Мач припада типу Арко (*Arco*), чије су карактеристике: дршка у облику стуба, која се завршава фасетираним и заобљеним задебљањем, и проширена последња трећина сечива (Harding 1995: 18). На основу кратког сечива, са центром гравитације у доњој трећини, евидентно је да је реч о оружју за борбу изблиза. Припада групи мачева из касног бронзаног доба, а ареал њихове распрострањености захвата првенствено алпску област, источну Француску и Италију, на западу сеже до Ламанша, а на југоистоку Алпа их има спорадично и треба их тумачити као импорт (Gaspari 2008: 271). Просторно одређење до сада сигурно убицираних деветнаест примерака овог типа је од западних граница Француске до Срема у Србији (Gaspari 2008: 272, Fig. 6). Дванаест мачева су добро очувани налази из река, пет је пронађено под непознатим околностима, а два су била део остава (Gaspari 2008: 272) (карта 1).

Карта 1 Распрострањеност мачева типа Арко (према: Gaspari 2008: 272)

Map 1 Distribution of Arco-type swords (after: Gaspari 2008: 272)

За анализу нашег мача посебно су значајни налази везани за воду, директно или индиректно, првенствено онај из реке Саве близу Горњег Пијавшког у Словенији (Gaspari 2008: 268, 269, Fig. 3), као и примерак у остави из Салаша Ноћајског код Сремске Митровице (Поповић 1964: 5–21; Harding 1995: 18, 19). Мач из Горњег Пијавшког у Словенији пронађен је у шљунку на обали Саве. Захваљујући свеобухватној анализи услова његовог налаза, али и свих осталих примерака до сада познатих у Европи, једна од теза коју заступа А. Гаспари је да су мачеви овог типа жртвовани у рекама као заветни дарови, апострофирајући да је можда реч о токовима који чине границе између два племена. Друга теза истог аутора је да је реч о ритуалним двобојима у граничним подручјима две заједнице, а да је оружје коришћено у њима накнадно жртвовано полагањем у воду. Гаспари искључује могућност случајног губитка мача

током прелаза реке, сматрајући да је то био свестан чин жртве, која се може везати и за ритуално похрањивање мача у функцији симболичне сахране у води (Gaspari 2008: 276, 277).

Многобројни метални предмети, првенствено оружје, из река, старих речних корита, потока или мочвара могу се тумачити као жртвени дарови за успешно и безбедно путовање, односно за срећан пут (Teržan 1987: 76, 77). Према Б. Тержан, вероватно је реч о индивидуалном жртвеном дару који је ратник приносио током обреда прочишћења и симболичне елиминације личног греха, ма какве природе он био.⁶

Предмети нађени директно у води заслужују посебну пажњу, а нарочито они из реке Љубљанице у Словенији. Из ове реке, али и из њених притока, потиче велика количина археолошког материјала чији се хронолошки распон протеже од мезолита до касног средњег века. За нашу дискусију посебно су интересантни налази из бронзаног доба, а нарочито мача пободеног у речно дно, што се с великом вероватноћом може тумачити култном радњом приношења жртве у води. Мач из Љубљанице је датован у средње бронзано доба, односно у Br B1–B2, по Рајнекеу (Potočnik 1988/1989: 390–392, sl. 1, T. 5/30).⁷ Чињеница да на простору Словеније нису регистровани гробови из наведеног периода сугерише претпоставку да је заветно депоновање овог мача било „специфичан израз угледа локалне ратничке елите” (Turk 2009: 228, 229, b).

Од значајних налаза везаних за воду поменућемо већи број бронзаних предмета из берлинског насеља Шпандау (Spandau) у Немачкој. Приликом градње барутног магацина, код ушћа реке Шпре (Spree) у реку Хафел (Havel), 1881. године је откривено жртвено место из средњег бронзаног доба. Знатна количина археолошког материјала пронађена је на некадашњем мочварном терену, међу дрвеним шиповима који су вероватно представљали носаче за дрвене платформе или шетне стазе са којих је оружје ритуално бацано у воду. Можда је реч о ритуалу везаном за смрт, односно за умирање (Schwenzer 1997: 61–63, Abb. 1–3).⁸ На обред приношења жртве указује и чињеница да на сечицама оружја нема трагова употребе у борбама. Као култно место, овај простор је коришћен од 1400. до 1200. године пре н.е., односно током млађег бронзаног доба. Дрвена конструкција на шиповима, са које је извођен ритуал приношења жртве, вероватно је подигнута на месту које је имало посебно значење, можда у непосредној близини неког светилишта ратника и трговаца (Schwenzer 1997: 64, 65, Abb. 5).

У нашем непосредном окружењу, морамо се осврнути на раније поменути локацију на ушћу Велике Мораве у Дунав. Велики број археолошких налаза потиче са овог места, а већина је откривена током багеровања шљунка из

6 У воду су полагани неоштећени комади оружја, али је иста ситуација и с оружјем пронађеним у пећинским оставама.

7 У досадашњим истраживањима тока реке Љубљанице, само из бронзаног доба пронађено је више од 150 металних предмета, као и велике количине оруђа, оружја, металних, стаклених и керамичких посуда чији је хронолошки распон од неолита до касног средњег века.

8 Површина истражене локације у некадашњој мочвари износи 40 x 50 m. Налаз чини 19 комада изузетно очуваног оружја, и то: мачеви, бодежи, секире и врхови копаља. Током 1945. године, руске војне власти су све налазе пренеле у Пушкинов музеј. Види: Schwenzer 1997: 61, 62, Abb. 1.

реке. На ушћу Велике Мораве и у непосредној околини, осим другог археолошког материјала, пронађено је неколико изузетних мачева из бронзаног доба. Њихову прву групу представљају мачеви са језичастом дршком *Nenzinger* типа из Дубравице, Текије и са ушћа Велике Мораве (Tasić 1992: 18, 54, 55, kat. 33–35).⁹ Другу групу чине мачеви из Сараораца, Орашја, Ковина и са ушћа Велике Мораве, који припадају различитим типовима средњоевропских мачева са пуноливеденом дршком. Њихов број на овом простору представља изненађење јер је овај облик карактеристичан за централне и северне области Карпатског басена, Аустрију и јужну Немачку. Долина Велике Мораве је простор где су регистровани најјужнији налази ових мачева и периферна је област њиховог распрострањања (Tasić 1992: 19, 53, 56, kat. 31, 32, 36 и 37). Делови мачева са језичастом дршком јављају се у оставама из хоризонта халштат А2 (Tasić 1992: 19, 22). Питање културне припадности мачева пронађених у српском Подунављу и доњем Поморављу за сада остаје отворено.

У студији о мачевима са простора бивше Југославије, Хардинг наводи три примерка која опредељује у тип Арко (Harding 1995: 18, 19, Taf. 3/16, 17, 18). Први представљају три фрагмента мача из оставе Салаш Ноћајски код Сремске Митровице (Поповић 1964: 5–21, Т. VIII/1),¹⁰ други је фрагмент мача из Будиншћине у Хрватском Загорју (Vinski-Gasparini 1973: 103, Т. 77/3), а трећи је фрагмент средишњег дела сечива из Пландишта код Вршца, за који је Д. Јовановић исправно приметио да није јасно на основу чега је приписан овом типу (Јовановић 2010: 39). За нашу дискусију најважнији је мач из оставе Салаш Ноћајски. Ова остава се састоји од оруђа, оружја, накита, украсних предмета, бронзаних лимова и ливачке бронзе. Материјал из ње понудио је најбољи основ за датовање мачева типа Арко. Остава из Салаша Ноћајског је датована у II хоризонт оставе, у период На А1, по средњоевропској Рајнекеовој периодизацији, односно у XII–XI век пре н.е. (Поповић 1964: 19; Harding 1995: 19).¹¹ Истоветно датовање предлажемо и за наш мач. Налаз из Горњег Пијавшког је такође опредељен у халштат А1, с том разликом што, на основу старијег пратећег материјала у затвореним целинама, првенствено из оставе Салаш Ноћајски, аутор даје предност XIII веку као вероватном периоду употребе мачева типа Арко (Gaspari 2008: 273).

Наш мач нема директних аналогја, првенствено зато што на њему нису изведене перфорације на прелазу дршке у сечиво, које су служиле за фиксирање оплате дршке. Да ли је реч о незавршеном примерку или је плата дршке фиксирана на неки други начин, није познато. Можда би додатне анализе оштећења сечица дале одговор на питање да ли потичу од примарне употребе

9 На ширем простору ушћа Велике Мораве налази се вишеслојни праисторијски локалитет Орашје, као и антички локалитет Маргум у атару села Дубравице. Велика количина археолошког материјала која је нађена током ископавања шљунка вероватно представља садржај археолошких слојева који су се временом обрушили у воду, али се не може искључити могућност да један њихов део, првенствено оружје, није депонован намерно, односно жртвован. Хронолошки распон налаза креће се од неолита до касног средњег века, а као куриозитет наводимо налаз топа из времена Првог српског устанка.

10 Откривена је 1963. године и једна је од ретких остава чији садржај је већим делом археолошки истражен. Остава се састоји од 113 бронзаних предмета и шест завојница златне жице.

11 Распон старости предмета у остави је велики и један од кључних елемената за датовање била је Пескијера (*Peskiera*) фибула са луком.

или су проузрокована каснијим утицајима воде и шљунка. Узимајући у обзир то да се дужине до сада откривених примерака крећу од 42 до 59,4 cm, наш мач припада најкраћој варијанти и по димензијама је аналоган мачу пронађеном у Сан Антонину (San Antonino) у Италији, чија је дужина 42,4 cm (Gaspari 2008: 271, Fig. 5). Мач из Народног музеја представља најисточнији познати примерак овог типа, а као место његовог налаза, с великом дозом резерве и више у сфери претпоставке, можемо навести ширу околину Београда, па самим тим и ушће Велике Мораве у Дунав.

Мачеви типа Арко, али и други мачеви западне провенијенције, са локалитета у Егеји, источном Медитерану и делти Нила су од стране неких аутора третирани као доказ о „западним најамницима” у служби фараона током конфронтације са тзв. Народима с мора (Gaspari 2008: 273).

Без обзира на то да ли ћемо прихватити ову хипотезу, сваки нови налаз ове врсте, па и наш мач, иде у прилог претпоставци да се појава веће групе предмета далеко од места производње не сме третирати као случајност (Harding 1995: 19).

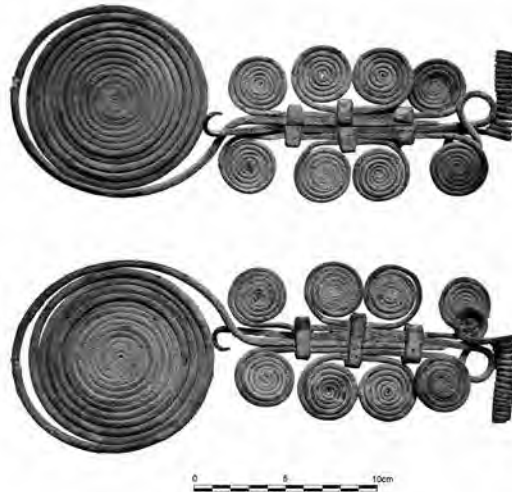
ФИБУЛА

Велика позамантеријска фибула рађена је из више сегмената од дебље и тање бронзане жице кружног пресека. Има главу кружног облика, која је изведена од вишеструко спирално увијене дебље жице (сл. 2). Други крај жице је стањен, квадратног је пресека и чини основу за формирање тела фибуле. Стопа је у облику једностране опруге начињене спиралним намотавањем тање бронзане жице. Слободни крај жице прелази у осмицу, продужава се до почетка главе фибуле на доњој страни и завршава се петљом за прихватање игле. Као и код првог сегмента, и овде је слободни крај жице правоугаоног пресека и стањен у делу где се налази петља. Слободним крајевима од којих су изведена два централна сегмента, с обе стране прикључена су још по два украсна дела од тање бронзане жице, чија су оба краја спирално увијена, па су са сваке стране добијена по четири спирална украса. Спирални намотаји су хоризонтални, као и на глави фибуле. Са три савијене тракасте спојнице извршено је фиксирање сегмената по хоризонтали. Игла фибуле није сачувана. Фибула је рађена у техници ковања, савијања и спајања. Целом површином видљива је дивља патина светлозелене боје. Очуване димензије фибуле су: дужина 27,8 cm; ширина главе 10,8 cm; ширина средишњег дела 8,7 cm; дебљина жице 0,3 и 0,4 cm. Тежина фибуле је 433 g.

EDXRF снимањем утврђен је физичко-хемијски састав фибуле: $93 \pm 1\%$ бабра и 2,4 до 2,9% калаја, а у траговима је регистровано присуство гвожђа, никла, цинка, олова, сребра и антимаона (графикон 2).

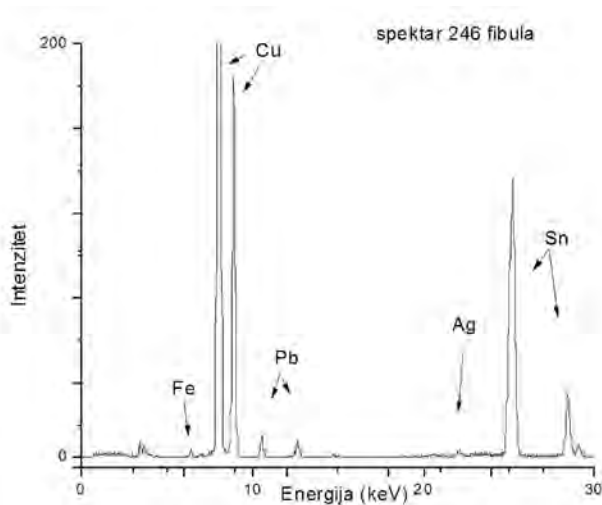
Фибула је пронађена у агару Сечња, на простору који је од раније познат у археолошкој литератури управо по већем броју налаза металних предмета из развијеног и касног бронзаног доба. До сада су у околини Сечња откривене три оставе бронзаних предмета, али и већи број случајних налаза (Маринковић 1994: 33, 34). Оставе су нађене на простору циглане „Радованов“, која се налази 2 km јужно од Сечња, на левој обали Тамиша. Остатак I се састоји од

26 бронзаних делова оружја и украсних предмета (Радишић 1958: 15), оставу II чини 120 бронзаних украсних предмета (Маринковић 1994а: 34; Маринковић 1994б: 42–46, Т. XXXII–XXXV), док остава III садржи 28 бронзаних делова оружја и украсних предмета (Маринковић 1991: 17–23). Током ископавања овог локалитета, осим керамичког материјала Белегиш културе, регистрована су и остаци једне земунице, две куполасте пећи, као и гробови који указују и на постојање некрополе (Маринковић 1994а: 34).¹²

Сл. 2 Фибула

Fig. 2 Posamanterie fibula

Графикон 2 Фибула

Diagram 2 Posamanterie fibula

¹² Аутор се не изјашњава о каквим је гробовима реч!

За упоредну анализу нових налаза из Сечња значајно је присуство позамантеријских фибула у остави I, које су директно аналогне нашем примерку (Радишић 1958: 116, Т. III, сл. 3а, 3б, 4; Т. IV, сл. 1а, 1б; Маринковић 1994а: 33, 34; Т. I, сл. 5).

Најпотпунији приказ распрострањености и типолошку анализу ове врсте фибула са територије Румуније и суседних области, укључујући и Војводину, урадио је Т. Бадер (Bader 1983: 41–52, Taf. 7, 8, 43A)¹³ (карта 2). Позамантеријске фибуле са простора централног Балкана и компаративну анализу са материјалом из остава у којима су пронађене дао је Р. Васић (Vasić 1999: 22–27, Taf. 61B) (карта 3). Могуће је да су, због своје масивности, велики и сложени примерци ношени као накит само у нарочитим приликама или су, као заветни прилози, били симболи снаге и моћи њихових власника (Vasić 1999: 25).¹⁴ Фибуле из Сечња се разликују од других по двострукој федер-спирали и посебној конструкцији. Главна спирала и део лука су израђени од једне жице, половина федер-спирале и главни део лука од друге, а игла и други део федер-спирале од треће жице. Четири пара мањих бочних колутова, сегментно изведених, налазе се са стране. Ова варијанта је распрострањена у источној Румунији и Молдавији, а посебност конструкције је вероватно иновација локалних мајстора. У Мађарској и западној Румунији релативно је честа појава и одатле се шири на простор централног Балкана (Bader 1983: 50–51, Taf. 43 A). Ове фибуле се јављају у млађем бронзаном добу и трају све до раног гвозденог доба, а њихова највећа експанзија била је током халштата А1. Углавном припадају II хоризонту остава, што одговара фази Чинцу Сусени (Cincu Suseni) у Румунији и Кишапати Ленђелтоги (Kisapati Lengyeltóti) у Мађарској (Vasić 1999: 25). Позамантеријске фибуле из Сечња Васић опредељује у Бадерову варијанту А3с и, на основу других налаза у остави, датује их у халштат А2–В1, по Рајнекеовој периодизацији, или у III хоризонт остава, по М. Гарашанину (Vasić 1999: 24, 26, Taf. 6/92, 93).

У новије време, у атару Сечња пронађене су две целе и једна фрагментована позамантеријска фибула, које су аналогне нашем примерку (Стојић 2005–2006: 22, 27, сл. 17, 18). Аутор претпоставља да потичу са локалитета „Радованова циглана”¹⁵ и датује их у халштат А2–В1. Слична фрагментована фибула позната је из оставе из Свилоша, а делови позамантеријских фибула нађени су и у остави Бродски Варош (Ерцеговић 1955: 20, 22, сл. 2; Vinski-Gasparini 1973: 189, Т. 52, Т. 88).¹⁶

Најкарактеристичнији примерци позамантеријских фибула у централној Европи су управо фибуле са осам спиралних украса. Налажене су на просто-

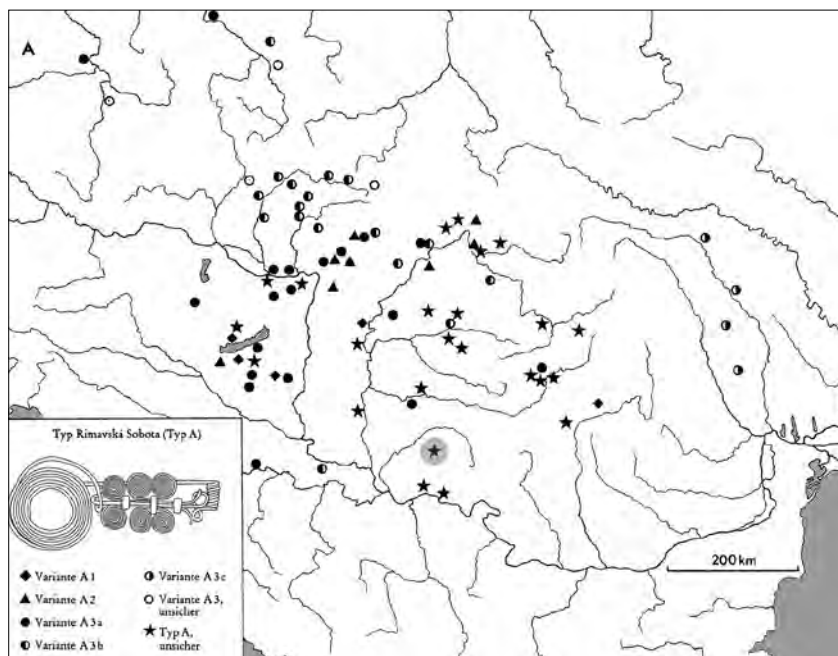
13 Ову врсту фибула Бадер је определио у тип А Римовска Собота (Rimovska Sobota), а разврставање у три варијанте: А3а, А3б и А3с урађено је на основу броја бочних украса. Фибуле са четири пара бочних украса припадају варијанти А3с.

14 У оставама су махом налажене оштећене и поломљене позамантеријске фибуле или њихови делови у виду спиралних мањих украса, као у случају оставе из Рудника, што отежава њихову идентификацију. Изузетак су остава I из Сечња и остава из Свилоша, у којима су нађени цели предмети и могуће је да је реч о ризницама.

15 Може се претпоставити да је реч о циглани „Радованов“, како је публикована код Радишић 1958.

16 Оставе су датоване у фазу II *Urnenfelder* културе у северној Хрватској, на основу периодизације К. Вински-Гаспарини.

ру између Балтичког и Црног мора, а њихово извориште је највероватније у Карпатском басену, где се обично појављују заједно са мачевима, келтовима и другим предметима типичним за фазу халштат А2–В1 (Gimbutas 1965: 155, 158, Fig. 118/9).¹⁷ Из источне Трансилваније су познате две оставе, Корнешти (Cornesti) и Чинцу (Cincu), а из Молдавије две оставе, Брлад (Birlad) и Рафаила (Rafaila) (Petrescu-Dimbovița 1977: 128, 129, 326, Pl. 306/11 – Корнешти; 88, 89, Pl. 131/8 – Чинцу). У остави Рафаила пронађене су две фибуле, док су остале оставе садржале по једну (Gimbutas 1965: 231, 232).¹⁸ Фибуле са осам спиралних украса из остава Брлад и Рафаила могу послужити као аналогије нашем примерку (Petrescu-Dimbovița 1977: 144, 352, Pl. 357/2 – Брлад; 139, 343, Pl. 339/11, 12 – Рафаила; Gimbutas 1965: 231, 232, Fig. 159/3, Fig. 160/3).

Карта 2 Налази позамантеријских фибула у Румунији и ширем окружењу (према: Bader 1983: Taf. 43A)

Map 2 Finds of Posamanterian fibulae in Romania and neighbouring areas (after: Bader 1983: Taf. 43A)

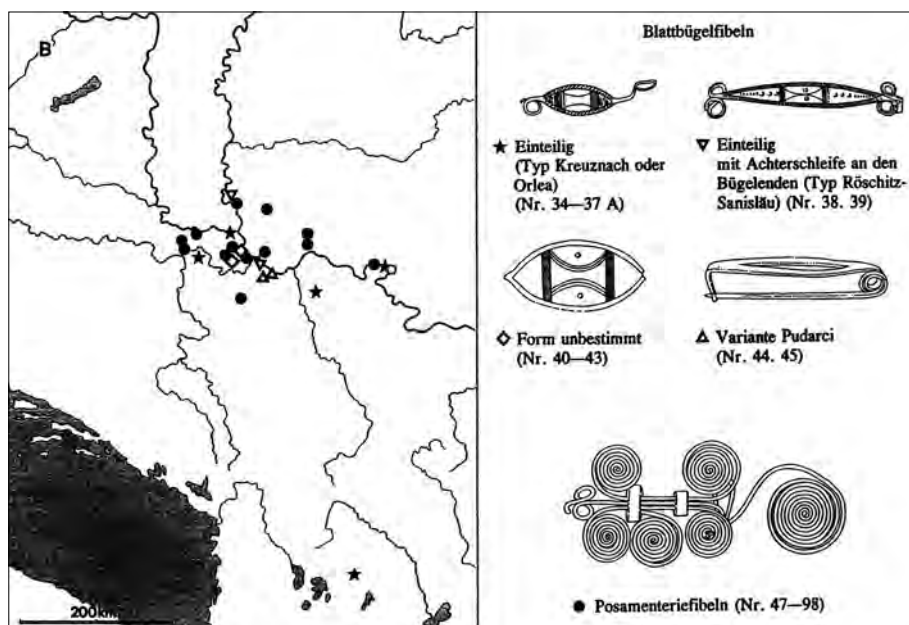
Са простора Мађарске, примерци аналогни нашој фибули познати су из остава Бокод (Bokod), Велем (Velem) и Гермели (Gyermely) (Mozsolics 1985: 68, 470, Taf. 232A, 1 – Бокод; 68, 469, Taf. 231B, 2, 3 – Велем; 68, 479, Taf. 241, 1, 2 – Гермели).¹⁹ Фибуле истог типа пронађене су у остави Бобровчек (Bobrovček)

17 Као пример наводи оставу Араниос 2 из северне Мађарске и фибулу пронађену 1931. године у области Шлезије, у јужној Пољској, која представља први налаз ове врсте.

18 Осим фибуле, остава Брлад садржи секиру-келт и две гвоздене секире са ушцима. Гвоздене секире овог типа су уобичајене у централној Европи током VII, VI и V века пре н.е. У Анадолији се јављају у XIV и XIII веку пре н.е. Остава је датована у IX–VIII век пре н.е.

19 Амалија Можолитч ову врсту фибула третира као типичан материјал Гермели хоризонта. Гермели хоризонт је датован у халштат А1-2, по Рајнекеу.

из области Липтовски Микулаш (Liptovský Mikuláš) у Словачкој (Heimann 1997: 148, 149).²⁰

Карта 3 Налази позамантеријских фибула на централнобалканском простору (према: Vasić 1999: Taf. 61B)

Map 3 Finds of Posamanterie fibulae in Central Balkans (after: Vasić 1999: Taf. 61B)

Распрострањеност и учесталост налаза наводи на закључак да је матично подручје настанка и производње ових фибула карпатско-трансилванијска област, а да су радионице и производни центри постојали у северној Мађарској и централној Европи.

Позамантеријске фибуле развијеног типа су особеност III хоризонта остава, по М. Гарашанину, који га датује у халштат A2, по Рајнекеу (Garašanin M. 1986: 695, sl. 41/3,4),²¹ при чему наглашава уску повезаност са хоризонтом остава II и сразмерно старији датум у оквиру III хоризонта остава (Гарашанин 1973: 432, Т. 87).²²

20 У остави се, поред мача и копља, налазе две фрагментоване фибуле већих димензија. Њихове очуване дужине су 34,6 cm и 28,6 cm. Франциска Хајман оставу опредељује у III хоризонт остава, односно у XI век пре н.е.

21 Хоризонт III је дефинисан материјалом пронађеним у само две оставе и његово издвајање није потпуно јасно. Нашем хоризонту III одговара фаза III, то јест Лисине, по К. Вински-Гаспарини, и хоризонт Турја Јупалник (Turia Jupalnic) у Трансилванији. Нарочито треба подвући констатацију М. Гарашанина „да је издвајање овог хоризонта доста непоуздано, с обзиром на мали број налаза, али да одступање у општем садржају инвентара од осталих остава, изражено посебно кроз нове форме, указује на разлику која сигурно није територијална и стога се пре мора оценити као хронолошка” (Гарашанин 1973: 432).

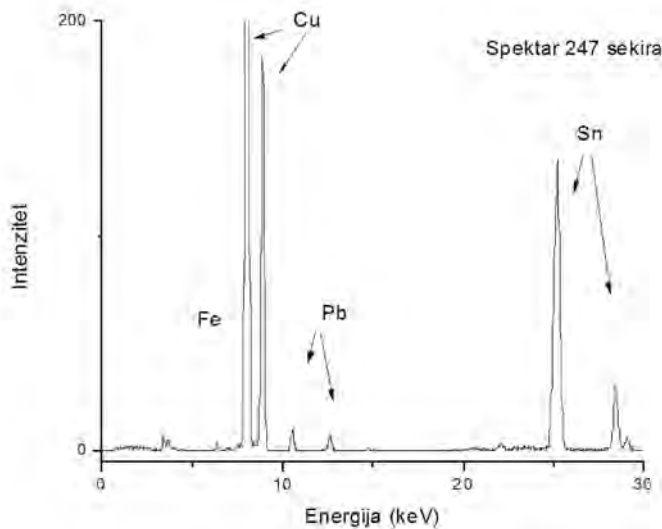
22 М. Гарашанин фибуле из Сечња везује за оставе хоризонта III, то јест опредељује их у XI век пре н.е.

СЕКИРА

Већа бронзана двосекла секира, са лезасто проширеним крајевима, има лентикуларан и на обе стране лучно наглашен отвор за усађивање дршке (сл. 3). Ободни делови секире су украшени плитко урезаном линијом. Сличан украс изведен је и на бочним странама. Рађена је техником ливења у калупу, ковањем и урезивањем. Незнатно је оштећена, с видљивим траговима употребе на обе сечице. Уочава се племенита патина светлозелене и плавичасте боје. Очуване димензије секире су: дужина 22,8 cm; ширина сечива 9,8 cm; ширина средишњег дела 7,5 cm; дебљина средишњег дела 2,2 cm. Тежина секире је 1252 g (карта 4).

Сл. 3 Секира
Fig. 3 Axe

Графикон 3 Секира
Diagram 3 Axe

Карта 4 Налази двосеклих секира у Егеји и ширем окружењу (А. Ђорђевић)
 Map 4 Finds of double-edged axes in the Aegean and neighbouring areas (by author)

EDXRF снимањем је утврђено да се секира састоји од: $82 \pm 1\%$ бакра, $15 \pm 0,5\%$ калаја, $1,6\%$ олова, а у траговима је регистровано присуство гвожђа, никла, цинка, сребра и антимона.²³ Додатна испитивања су показала да не постоје нехомогености раванске оријентације, односно грешка типа раслојавања, што индицира да је секира у потпуности израђена од једног комада, односно да нема трагова спајања, а анализом површине секире установљено је присуство минерала који се могу очекивати у случају природних корозионих процеса (графикон 3).

Поред двојне секире из Сечња, у Народном музеју у Београду постоји још један примерак ове врсте секира (Шљивар 1992: Т. 2, сл. 1; Вукмановић и Радојчић 1995: 82, сл. 143).²⁴ Секире овог типа познате су и под називом *лабрис* (грч. λάβρις),²⁵ а карактеришу их две наспрамно постављене оштрице, са отвором за држаље у средини. Матична област њиховог настанка је Месопотомија, али своју пуну реализацију, како у профаном тако и у сакралном

23 Захваљујући мр Милице Марић Стојановић, хемичару, вишем конзерватору Одељења за конзервацију Народог музеја у Београду, урађена су додатна испитивања секире, и то: рендгенско снимање и ултразвучно испитивање хомогености сечива у Институту за испитивање материјала у Београду, као и раманска спектроскопија на Факултету за физичку хемију у Београду. Елементи у траговима одређени су EDXRF спектроскопијом у Институту за нуклеарне науке „Винча“.

24 Збирка бронзаног доба, инв. бр. 5552, секира са паралелним сечивима и округлим отвором за држаље.

25 Назив *лабрис* чешће је коришћен за секире које су биле у директној функцији култа или атрибута одређеног бојанства. Из тог разлога смо се определили за конвенционалнији термин двојна или двосекла секира.

смислу, остварују на просторима Егеје. Најстарији очувани примерци су вероватно еламитског порекла, из раног Урук (Uruk) периода, око 4000. године пре н.е. (MacGillivray 2012: 124). Током трећег миленијума, двојне секире су коришћене у Еламу, Сумеру и Троји II, али тек на Криту, у оквиру минојске културе, постају изразит религиозни симбол и то својство задржавају и у микенској религији.

Најстарији примерци у Егеји пронађени су на Криту, првенствено током ископавања палате у Кнососу (Evans 1921: 423–447). Истраживања у њеном западном крилу резултирала су открићем двојних секира у различитим контекстима, почев од приказа у форми пиктографских знакова, сликаних представа на керамичким посудама, преко налаза ових предмета у оставама са алатом, затим ритуалних двојних секира екстремно великих димензија, у функцији гробних прилога, у виду минијатурних представа на накиту, до оних на фрескама у Дворани двојних секира (Evans 1921: 282, Fig. 214 – општи преглед хијероглифских знакова; 174, Fig. 123/a – полихромно осликана посуда из Кнососа; 194, Fig. 141/d, c – остава бронзаних предмета из Камаизија (Chamaezi); 436, Fig. 313 – двојна секира дужине 120 cm из околине Кнососа; 435, Fig. 312/c – представа главе бика са двојном секиром између рогова, на лентоиду од оникса из Аргоса; 443, Fig. 319). Већина налаза и представа секира познатих са Крита може се сврстати у култне и вотивне предмете, заступљене у свим фазама минојске културе. У археолошкој литератури су махом третиране као објекти култа, а ређе као предмети утилитарне намене.

Најбројнији налази ових секира из копненог дела Грчке потичу из Микене, где је до сада откривено пет остава и више појединачних примерака ове врсте.²⁶ Две оставе са укупно девет секира пронашао је Христос Цунтас 1890. године, између зидова куће североисточно од Лавље капије. Дужина секира креће се од 14,7 до 21,8 cm, све имају овално-лентикуларне отворе за држаље и код свих су видљиви трагови употребе (Σπυροπούλου 1972: 8–13, Εικ. 1–9, Πίv. 1–3).²⁷

Током истраживања на микенској цитадели, у Кругу гробова А, Шлиман је пронашао оставу бронзаних предмета која је, поред осталог, садржала и две двосекле секире са овалним отвором за држаље. Овај тип секире је критског порекла и најзаступљенији је облик на хеладском простору током микенског периода. Секире из Микене датоване су у каснохеладски III В период (LM III В), односно у XIII век пре н.е. (Schliemann 1878: 111, No. 173; Banou 1988: 247, 248, Кат. бр. 267).²⁸ Осим у Микени и Атени, налажене су на Малти, на обалама Мале Азије, у сиријско-палестинском региону, и у Европи.

Милонасова остава пронађена је 1959. године, на локацији испред северног степеништа, поред потпорног зида пута који води од Лавље капије, и састојала се од двадесет и једног бронзаног предмета, међу којима су и четири двосекле секире (Ωνάσογλου 1995: 41).

26 Оставе носе називе по именима истраживача у Микени, као што су: Цунтас (Τσοῦντας), Вајс (Wace), Падимитрију (Παλαδμητρίου), Милонас (Μυλωνας), Шлиман (Schliemann) и други.

27 Секире су помешане, тако да оставе није могуће разврстати по целинама. Познато је да се једна остава састојала од пет, а друга од четири секире. Није познато којој групи припадају и три мача нађена заједно са секирама.

28 Осим секира, оставу су чинили: ножеви, точкићи, копља, игле за косу, вазе, трипод и друго.

Најбројнији налаз двосеклих секира је остава пронађена као гробни прилог, у гробу инхумираног покојника у Микени, познатом као Гроб трипода. Гроб је откривен током радова на подизању темеља музеја у Микени и један је од седам познатих са тог простора. Обележен је као гроб 1. Има немарно изведену конструкцију, а укопан је у рушевински слој грађевинског комплекса ван бедема фортификације. На горњој нивелети гроба пронађена су два бронзана трипода, поред колена врло ретка клинаста секира, а у гробној раци, у пределу потколеница, двадесет двосеклих секира распоређених у два нивоа. Реч је о гробу тридесетогодишњег мушкарца, вероватно мајстора ливца, који је сахрањен са својим производима (Ωνάσογλου 1995: 37, 10, Χώρα. 22 α, β, 12, Χώρα. 22, 4, 5, 7, 8, 13, Χώρα. 22, 10, 11, 12, 13, 14, Χώρα. 22, 15, 16, 18, 19, 15, Χώρα. 22, 20, α, β).²⁹ Секире припадају истом типу. Секире овог облика, са лучним сечивима, јављају се на Криту током средњоминијског периода I (MM I) и њихово трајање се наставља и у каснохеладском периоду III. У Палекастру је нађен калуп за израду секира овог типа, који је датован у касноминијски период III A2-B. Из средње Грчке је познат налаз седам секира са Акропоља у Атини, које су сличне примерцима из гроба 1, али су ближе аналогије пронађене на акрополи у Микени (Ωνάσογλου 1995: 38, 39). За датовање гроба 1 индикативно је то да је грађевински комплекс у коме је сахрана извршена коришћен од каснохеладског III B (LH III B) до каснохеладског III C (LH III C) периода, односно од 1300. до 1150. године пре н.е. Милонасова остава се налазила на простору који је дефинисан као кула и датована је у каснохеладски III B (LH III B) период, што може бити *terminus post quem* за гроб 1 (Ωνάσογλου 1995: 41). На основу изнетих чињеница, гроб 1 се може датовати у финалну фазу каснохеладског периода III C (LH III C), што у апсолутним датумима одговара времену између 1150. и 1050. године пре н.е.

Чињеница да су на пет различитих локација у Микени евидентирани гробни налази двојних секира за које су утврђене типолошке сличности указује на њихово заједничко порекло, а могуће и исто производно место. Иако радионица није пронађена, на основу овако великог броја налаза могуће је, са великом вероватноћом, претпоставити њено постојање (Ωνάσογλου 1995: 40).

Поред наведених секира из Микене, Крита и Атине, из копненог дела Грчке треба поменути примерке из Епира, као и оне из Албаније. Већина ових двосеклих секира има крајеве наглашене у виду оштрих врхова и изражено потенцирана сечива, мада су познате и секире истог типа као оне из Микене. Од типичних епирских примерака навешћемо четири из Катамахе (Katamachi) поред Јањине, са овалним отвором за држаље (Sueref 1989: 69, 78, Tab. I/8). Две секире из села Ђепаро (Qeparo) у области Саранда (Saranda) у Албанији, са ленти-

29 Клинаста секира је одвојена од осталих секира и налазила се на нешто вишој нивелети у нивоу колена и ближе руку покојника, како је представљено на приложеној фотографији. Реч је о врло ретком налазу и на информативном панелу у музеју у Микени децидирано се каже да прототип овог објекта треба тражити у централној и северној Европи. Зашто би локалном мајстор у тренутку сахране на истакнутом месту „даровали“ предмет који не припада његовој традицији? Можда треба размишљати о могућности да је особа сахрањена у гробу 1 дошљак са севера (из централне или северне Европа), коме је због врхунских заслуга (можда баш ливачких умећа) учињена част да буде сахрањен са двадесет двосеклих секира, а да је клинаста секира у функцији евокације његовог порекла?

куларним отвором за држаље, имају исту форму као примерци из Микене или Атине и могу донекле послужити као аналогije за наш примерак (Sueref 1989: 69, 78, Tab. I/7). Секире са територије Албаније датоване су у период XIII–XII века пре н.е. и временски одговарају налазима из Македоније и Епира (Prendi 1977–1978: 37, 57, Tab. XII/3). Једна од секира из Катамахе је посебно интересантна јер је украшена сличним урезаним мотивом као наша. Украс је изведен двоструким паралелним линијама, плитко урезаним на ободним деловима секире. Украс прати облик секире како на бочним тако и на чеоним странама. Идентичан украс, изведен по истом принципу, је и на бочним странама, али и по средини, у оба правца од овалног отвора за држаље ка сечицама. Датована је у период XIII–XII века пре н.е., што одговара каснохеладском периоду (LH III B-C) (Papazoglou-Manioudaki 1988: 138, 139, 90 Doppelaxt).³⁰

Налази ван простора Егеје везани су првенствено за области око Црног мора, Тракију, Украјину и Малу Азију. На територији данашње Бугарске откривено је укупно шест примерака двосеклих секира са лепезастим сечивима и овалним отвором за држаље. На основу типологије коју је разрадио Черних, све су опредељене у тип ДС 2, а према хемијском саставу бронзе одговарају групама X, XI и XII (Черных 1978: 184, 204, Рис. 96, Т. IV. 10). Оставама припадају секире из Семерџијева и Калуђерева, док је примерак из Ројака (Куш Тепе) случајно нађен. Присуство овог типа безусловно сведочи о контактима са грчким и егејским територијама, где је датован од средњохеладског III (MH III) до познохеладског III периода (LH III), што је у апсолутним датумима време између 1650. и 1150. године пре н.е. (Черных 1978: 204, Т. 41, 1–6). Све горе поменуте налазе Панајотов сврстава у тип Семерџијево, али ипак наглашава да је секира из Ројака типолошки ближа онима из Калуђерева, а датује их у период XIV–XIII века пре н.е. и везује за локалну продукцију која је настала на основама локалне традиције, али и у контактима са суседним земљама (Panayotov 1980: 187, 191, 193, Fig. 5, 1–3).³¹

Са овим мишљењем се само донекле слаже Хилер, који наводи да је материјал из Егеје на територију Тракије можда стизао и бродовима! Као пример издваја двојну секиру пронађену у Булгарову, док за секиру са издуженим овалним отвором из Ројака (Куш Тепе), са подручја Варне, сматра да постоји мања могућност да је доспела бродом (Hiller 1991: 209, Pl. LIV, d).

За наше истраживање значајније су двојне секире из оставе нађене у месту Козмандере (Kozman Deresi) у источној Тракији, на територији данашње Турске. У близини Саркоја (Şarköy), западно од Текирдага (Tekirdağ), пронађена је остава која се састоји од седамдесет и осам бронзаних предмета, по пореклу врло хетерогеног састава (Harmankaya 1995: 217–254; Hansen 2005: 303, 304, Fig.1). У њој су заступљени: оружје, оруђе, накит, посуђе и један фрагменто-

30 Папазоглу-Манудаки наводи да је овални отвор за држаље типична одлика микенских секира из познохеладског периода, а секиру ближе опредељује у познохеладски период III B-C. Припада остави која се састоји од пет секира, једног длета и једног мањег наковња.

31 Као референцу за утицаје са југа наводи оставу из Козорезова, али напомиње и јаче везе са севером током XIV–XIII века пре н.е. Мачеви налажени на територији Бугарске, који се доводе у везу са производним центрима у Трансилванији и централној Европи, најбоље илуструју утицаје са севера у металуршком смислу.

вани ингот у облику говеђе коже. Ова, врло значајна остава је једина те врсте у источној Тракији. Састоји се од предмета из различитих производних центара, од Кавказа до Микене. Представља интересантну „културну мешавину”, али се не сме посматрати као показатељ политичких интеракција и са великом вероватноћом може се протумачити као власништво неког путујућег трговца (Özdoğan 2003: 356, 357, 368, Fig. 9, 10). У остави су се налазиле три двоструке секире са лентикуларним отвором за држаље; све припадају критско-микенском типу и њима аналогни примерци потичу из Бугарске и са ширег простора Егеје (Harmançaya 1995: 226, 242, Lev. 5, a, b, c; Hansen 2005: 303, Fig. 1, 10–12). Једна од њих условно може бити аналогија за наш примерак (Harmançaya 1995: 226, Lev. 5, c). Вредно је поменути да два горе наведена аутора различито датују ову оставу, и то на крај XIV и почетак XIII века пре н.е. (Hansen 2005: 303) и на крај XII и почетак XI века пре н.е. (Harmançaya 1995: 233).³²

Како би заокружили излагање о распрострањености двосеклих секира, наведићемо још и примерке пронађене северно од Црног мора. Познате су две оставе са симетричним бронзаним двојним секирама, чије се порекло може везати за простор Егеје. Једна је нађена код села Козорезова (Kozorezovo), на реци Ингул, западно од доњег Дњепра у западној Украјини, а друга у Шчеткову (Chtetkovo) на реци Јужном Бугу (Gimbutas 1965: 89–92, Fig. 48/2 – Козорезово; Fig. 49/5, 6 – Шчетково). Остава из Козорезова садржи дванаест бронзаних српова и две двосекле секире депоноване у каменој посуди, остава из Шчеткова шест двосеклих секира са овалним отвором за држаље, једанаест српова и фрагмент пљоснате секире. Секире из Шчеткова представљају блиску аналогију примерцима из остава са Атинске Агоре и из Микене, које вероватно потичу из касног XIII века пре н.е. Слична секира позната је из Мегида у Израелу, са локалитета Тел Ел Мутеселим, нађена у слоју 4 заједно са микенском керамиком. Двосекле секире из Троје VI су такође врло сличног типа, као и примерак из Семерцијева (Gimbutas 1965: 92).

Најближе аналогије украјинским су секире из касномикенског периода. Ипак, генерално посматрано, прилично дуго постојање двојних секира у егејском свету, без измена у форми, отежава њихово прецизније датовање. Старије секире са Крита имају округли отвор за држаље, а овални издужени отвор се јавља касније. Секире из Микене и Атине, то јест копненог дела Грчке, и из Украјине имају овални отвор за држаље. На основу изнетих паралела, остава Козорезово се не може датовати пре 1400. године пре н.е., а остава Шчетково око 1200. године пре н.е. (Gimbutas 1965: 90, 92).

Секире које су заправо егејског облика, пронађене у Козорезову и Керчу на полуострву Криму, доказ су израженог егејског утицаја на северној обали Црног мора, нарочито око ушћа и у залеђу река Дњестра, Буга, Дона, као и на Криму. Једна секира из Козорезова припада типу Килиндир (Kilindir), а она из Керча је типа Хермонес (*Hermones*). Место њихове производње је и даље дискутабилно, можда је у питању северна Грчка или област у доњем току Дунава. Уколико је у питању доњи ток Дунава, онда примерак Хермонес типа из Керча

32 Остава садржи и дванаест металних посуда, а међу њима и једну фијалу, која чини најстарији налаз ове врсте и вероватно је она разлог различитог датовања.

упућује на индиректан утицај Егеје (Hiller 1991: 209, Pl. LV, c). На овом подручју је пронађено десетак секира са овалним отвором за држаље (егејска варијанта тип Б) и све припадају касном бронзаном добу. У јужној Русији се јављају у оставама из бронзаног доба и сличне су секирама из трезора П (*Tresor P*) у слоју VI у Троји. Хилер тврди да је Троја имала активну улогу у производњи и трговини овим оружјем (Hiller 1991: 210, Pl. LV, d, e).

Налази двојних секира егејске провенијенције у земљама око Црног мора намећу питање њиховог порекла и односа са матичним простором на коме су настале. Да ли је реч о импорту, који је био реализован пловним путем, о контактима до којих је долазило копненим везама или су сви ови налази локална продукција, али са евидентним типолошким узорима из минојско-микенских центара? Основно питање је да ли су егејски бродови пловили дуж Дарданела и преко Мраморног у Црно море. Одсуство микенске керамике на обалама Црног мора најбољи је доказ да током бронзаног доба није било трговине између Егејског и Црног мора. Истом аргументацијом оспорена је и теза да је Троја служила као посредник у тој трговини. Такође, нема доказа да су микенски мачеви, секире, копља и инготи, такозване *волошке коже*, који су нађени дуж већих река, транспортовани бродовима преко Дарданела и Босфора. Већина ових производа можда може да се веже за локалне радионице које су копирале микенске, посебно у случају мачева. Чак и да је реч о микенским производима, њихова мала количина не значи потврду директне трговине, али може бити показатељ културног утицаја или доказ о индиректној размени производа (Воер 2006: 296). Митови, попут оног о Јасону и Аргонаутима, нису одраз реалности и не могу се користити као историјски доказ микенских пловних контаката са Црним морем. Постоје потврде могућих микенских веза током касног бронзаног доба са источном Тракијом и бакром богатом Странца планином путем великих река. Скоро сви метални предмети из бронзаног доба, у Тракији су пронађени поред њих, а не дуж црноморске обале. Исто важи и за ушће реке Марице, источну Тракију, као и за бакром богату Странца планину. Изнете чињенице потврђују, како Де Бур преноси симболичну опаску Р. Колбија, да је током касног бронзаног доба Црно море било *mare clausum* за евентуалне микенске навигаторе (Воер 2006: 297).

За нашу секиру нисмо пронашли директне аналогије, али ћемо покушати да је одредимо у оквирима типолошких система које су разрадили Бухолц (Buchholz), Дешеј (Deshayes) и Боузек (Bouzek).

Све двосекле секире Бухолц распоређује у пет типова, а наша би припадала типу III (Buchholz 1959: 7, Abb. 1).³³ Као условне аналогије навешћемо већи број секира са овалним или лентикуларним отвором за држаље, и то: секиру из Тиринса, дужине 20 cm (Buchholz 1959: 50, Taf. XI, f), секиру из Пилоса, дужине 16,3 cm (Buchholz 1959: 49, Taf. XI, c), већи број секира са Акропоља у Атини, од којих је једна дугачка 22 cm (Buchholz 1959: 46, Taf. IX, b, c, d), секире пронађене у гробу 2, из објекта познатог под називом Гроб двојних секира на

33 У типолошком систему Бухолца евидентна је недоследност у дефиницији појединих примерака и њихово разврставање има за последицу веома конфузан каталог, који је просто неупотребљив. Бухолц препознаје пет примерака типа I, од којих само један може да се идентификује са извесним степеном тачности.

некрополи Исопата на Криту (Buchholz 1959: 36, Taf. III, h, i), и друге. Бухолц већину датује у каснохеладски период.

Типолошки систем који је разрадио Дешеј знатно је прегледнији, концизнији, а самим тим и јаснији. У оквиру три основна типа двосеклих секира, А, В и С, он дефинише већи број подтипова или варијанти, а референце су основни облик, облик сечива и облик отвора за држаље. Наша секира припада типу В, а уже се може одредити у варијанте В1а и В1б, на основу лентикуларног отвора за држаље (Deshayes 1960a: 256, 257; Deshayes 1960b: 107, 108, XXXIV, XXXV). И ова типологија је урађена на основу истих предлога као и претходна и нисмо нашли директне аналогije у понуђеном материјалу, али можемо навести примерке који су у неким сегментима слични нашој секири. Из варијанте В1а, то су: две секире из Троје, једна из тзв. Трезора П, дужине 18,3 cm, друга дужине 22,5 cm, обе датоване у време од 1700. до 1300. године пре н.е. (Deshayes 1960a: 257; Deshayes 1960b: 107, XXXIV/5, 7), и секира из Мегидо у Палестини, дужине 16 cm, датована у период од 1150. до 1100. године пре н.е. (Deshayes 1960a: 257; Deshayes 1960b: 107, XXXIV/1). Из варијанте В1б, то су: секира из Семерцијева, дужине 19,1 cm, датована око 1000. године пре н.е. (Deshayes 1960a: 257; Deshayes 1960b: 108, XXXIV/9), и секира из Микене, дужине 13,9 cm (Deshayes 1960a: 257; Deshayes 1960b: 107, XXXIV/2).

По Боузеку, двоструке секире као што је наша припадају генерално егејском типу, са ближим опредељењем у подваријанту В микенског типа. Микенском типу, по њему, одговарају секире које чине конзистентну групу дуж егејске периферије, и то: из Семерцијева у Бугарској, Албаније, Шчеткова и Козорезова у Украјини и др. На основу налаза из Украјине, ову групу генерално датује у период Вr D-На А1. Наводи да двосекле секире припадају културним симболима у бронзаном добу Европе, а у тој функцији се, на неким местима, појављују и секире микенског типа (Bouzek 1985: 46, Fig. 15).

Примерке најсличније нашој секири налазимо у оставама нађеним на Акропљу у Атини; то су, затим, неке секире из Гроба са триподима у Микени, једна из оставе Козмандере у турском делу Тракије и секира изложена под бројем 34 на сталној поставци Бенаки музеја у Атини.³⁴

Двојна секира је у минојској цивилизацији најзначајнији култни симбол. Поједини аутори успон култа двојне секире доводе у везу са јаким културним и религиозним утицајем Египта после вулканске ерупције на Тери (MacGillivray 2012: 125). Главну окосницу новог религиозног концепта, који се прво јавио на Криту, чине: двострука секира, консекративни рогови и сакрални чвор, чија функција није потпуно јасна. Двојна секира може имати различита метафоричка значења. Она сублимира рођење, плодност и регенерацију, и као таква има централну позицију у минојској есхатологији. Она је суштина земље из које се све рађа у циклусима (MacGillivray 2012: 125, 126; Јовановић 1980: 55).

О значају двоструке секире као кулног објекта говори и архитектонска целина откривена на некрополи у Изопати, северно од Кнососа, која је назва-

34 Аналогије су дате на основу личног увида и директне опсервације наведених налаза од стране аутора овог рада.

на Гроб двојних секира. Реч је о две гробне коморе, при чему је основа једне изведена у форми двојне секире, за шта не постоје аналогије у архитектури на просторима Егеје. Друга комора садржи прилоге који се састоје од три двојне секире, букраниона, либационих амфора, ритуалних керамичких посуда, бодежа и накита (Alberti 2009: 100, Fig. 9.1).³⁵

Симболика двојне секире и религиозни концепт коме припада прихваћени су како на грчком копну тако и на ширем подручју Медитерана, односно на свим просторима под егејским утицајем, али у много мањој мери него што је то био случај на Криту. Веома се мало зна о микенским религиозним обичајима, првенствено из најранијег периода. Рани елементи или нису пронађени или су постали занемарљиви у каснијим фазама, током периода палата, а консекративни рогови, двоструке секире и камени пехари потврђени су минимално (Palaima 2008: 345, 346). Да су двојне секире и у Микени коришћене у функцији култа илуструју минијатурни златни модели глава говечета, између чијих рогова су постављене двосекле секире (Schliemann 1878: 218, No. 329, 330; 216, 207, No. 327, 328).³⁶ Сви аспекти двојне секире су сажети, обједињени и исказани у речима А. Јовановића: „Лабрис је, у суштини, позитивно разрешење двојности, два сечива секире су материјализована идеја екстремности које сваки дуализам у себи сједињава” (Јовановић 1980: 54).

Након изнетих чињеница о налазима из Сечња, првенствено се намеће питање порекла секире. Постоје аргументи који иду у прилог тези да је реч о импорту из егејских простора, али и елементи који то оспоравају. Као потврду мишљења о импорту, најпре ћемо навести реткост овакве врсте предмета на нашим просторима, као и чињеницу да су од раније познати налази са Балкана који се везују за радионичке центре из шире зоне утицаја микенске културе. Појава појединих типова металних предмета, првенствено оруђа и оружја, егејских облика или њихових имитација сведочи о везама Балкана са Егејом (Паровић Пешикан 1995: 3). Двоструке секире типа Хермонес (*Hermones*), чије се порекло везује за северозападну Грчку, Епир и западногрчка острва, вероватно су на Балкан стизале преко Тесалије и Македоније. Можда потичу из претпостављених радионица у Епиру и Македонији, док се примерци из доњег Подунавља, са Крима и из јужне Русије објашњавају поморским контактима са областима око Црног мора.³⁷ За секире из Украјине, Хардинг закључује да су стигле из македонско-епирске области пре него из микенске Грчке, али и да није нужно да су импорт, већ су можда локални производ настао по узорима на секире од камена. Наводи да је овај облик у централној Евро-

35 Архитектонски концепт истовремено одражава прецизно планирану симболику. Ако је реч о гробу, суђећи по прилозима, вероватно је везан за истакнутог члана заједнице, припадника култа који је базиран на женском принципу. Објекат вероватније представља светилиште које је повремено отворано у циљу церемонијалних радњи, на шта указују начин израде зида који затвара улаз, распоред прилога и клупа за седење.

36 Шлиман их упоређује са египатским Аписом, који носи сунце између рогова. Можда су секире између рогова на минијатурним моделима сублимација сунца као мушког принципа.

37 Ова теза о пловним контактима са црноморском обалом је образложена раније и наведени су аутори који оспоравају могућност пловидбе микенских бродова Црним море.

пи био ограничено прихваћен (Harding 1975: 191).³⁸ Евентуално формирање производног центра у северозападној Грчкој може се временски одредити у средњохеладски период. Мачеви и бодежи микенског типа са две некрополе у Иглареви могу се протумачити као импорт, вероватно из епирских радионица. Пuteви трговине из Епира ишли би горњим током Дрима, а затим преко Ибра. Секире типа Килиндир (*Killindir*) код нас и у Бугарској могу бити импорт, али налаз калупа за њихово ливење упућује на израду у локалним радионицама. За секиру егејског типа, равних сечива и кружног отвора за држаље, из Народног музеја у Београду може се сигурно рећи да је импорт, вероватно из северногрчких радионица. Друга могућност је ширење секира егејског типа на север, преко западне обале Црног мора до ушћа Дунава и даље, у унутрашњост Балкана, на шта указује налаз из Бургаса (Паровић Пешикан 1995: 3–19). За секире типа Хермонес, Д. Гарашанин користи термин тип Киерион (*Kierion*) или Кравари. Она секире типа Киерион, односно Хермонес и Килиндир, означава као епирско-македонске секире и наводи их као доказ утицаја микенског света и његових контаката са северним подручјима (Garašanin D. 1986: 802, 803).

За нас је посебно интересантна територија Војводине, где су регистровани налази који сведоче о директним и индиректним утицајима микенског света. У Борђошу код Новог Бечеја је пронађена ручна вага са осам тегова, чије једине аналогije представљају два примерка кулних вага из шахт гроба III у Микени. На основу пратећих налаза из затворене целине, вага је датована у халштат A1, а припадала је стамбеном хоризонту Гава–Белегиш II групе (Медовић 1996: 119, сл. 1). Са локалитета Попов салаш, у атару села Каћа, потичу бушене плочице од кљова дивљег вепра, односно делови микенског шлема. Пронађене су у слоју који припада ватинској култури, односно крају панчевачко-омољичке фазе (Koledin 2008: 12, сл. 1, 2). И, на крају, са локалитета Тараш–Селиште, у општини Нови Бечеј, познат је случајни налаз бронзаног окова са представом главе бика и птице, датован у касно бронзано доба, Bг D-На A1 (Medović 2010: 65, сл. 2).

Двосеклу секиру из Сечња није могуће директно типолошки одредити јер се не уклапа у понуђене моделе. Осим тога, она се и морфолошки разликује од свих до сада познатих примерака. Елегантно изведена таласаста форма на профилним (бочним) странама асоцира на доњи део неких секира Хермонес типа. Лентикларни отвори за држаље везују се за секире из млађих фаза бронзаног доба и карактеристика су производних центара ван Крита, али неки аутори овај манир приписују афинитету локалних мајстора, док други, управо на основу облика отвора за држаље, типолошки одређују ове секире у минојски или микенски тип. Овални отвори за држаље су, по правилу,

38 У упоредној анализи налаза двојних секира из источне и западне Европе, Хардинг наводи да није могуће тврдити да секире из Украјине нису импорт, као и за оне нађене у западној Европи, и то све због разноврсности репертоара у производњи двојних секира у Егеји. Секиру из Семерџијева издваја као типичан импорт, а за остале секире из Бугарске сугерише егејско порекло, али не и импорт. За секире из Калуђерева, које немају функционалну улогу, претпоставља да су кулне и да се треба позабавити култом двојних секира ван простора Крита. За секире из западне Европе сматра да су донете у касније време од стране морепловаца.

особеност северногрчких и епирских радионица, а и већина секира пронађених ван Егеје има отвор овог облика. Лентикларни отвор на нашој секири налази паралеле на већ помињаној секири из Бенаки музеја, без наведеног места налаза, која је изложена заједно са секиром епирског типа из Додоне. Исте отворе има већина од девет секира нађених на Акропољу у Атини и изложених у Музеју Акропоља.³⁹

Коефицијент пропорционалног односа дужине и ширине у средишњем делу наше секире износи 3,04. Он се уклапа у хронолошке параметре неких аутора по којима старије форме имају пропорције мање од 1:3, док се издужени примерци приписују млађим фазама, односно касном бронзаном добу (Ωνάσογλου 1995: 38; Паровић Пешикан 1995: 5).⁴⁰ На основу карактеристичног украса изведеног урезивањем, чије су паралеле познате на секирама из Епира, можемо евентуални импорт везати за неке од раније дефинисаних радионица из Епира и северне Грчке. Одсуство контекста налаза, пратећег археолошког садржаја и немогућност директне убијације, са евентуалном проспекцијом терена, елементи су који налажу опрез приликом тумачења ове секире као импорта. Додатну отежавајућу околност представљају и тешко доказиви правци могућих трговачких контаката између Егеје, Балкана и даље, ка централној Европи. Евидентно је да је подручје данашње Војводине остварило контакте преко доњег Дунава, као главног правца црноморског утицаја, али нису искључени ни токови Вардара, Велике Мораве и Тисе. То су разлози због којих смо мишљења да је наша секира производ неке радионице из Карпатског басена. С обзиром да нема директне аналогије и да је у многим елементима јединствена, предлажемо да се у археолошку литературу уведе под називом секира типа Сечањ.

ЗАКЉУЧАК

О карактеру предмета откупљених за Збирку гвозденог доба Народног музеја у Београду можемо говорити само на основу претпоставки, а оне се најпре тичу дилеме да ли је реч о остави, гробном прилогу или налазима који се могу везати за насеље. Прихватајући као реалну чињеницу да су фибула и секира пронађене заједно, сматрамо да је вероватно реч о делу оставе много већег садржаја. Аргументи за ову тврдњу су садржани у податку да су до сада из атара Сечања познате три оставе, али и велики број случајних налаза од метала који вероватно представљају делове остава. То што је на наведеном простору постојало и насеље, као и некропола, не умањује вредност нашег закључка јер ван територије Грчке још нису пронађени гробови са секиром овог типа као гробним прилогом. С друге стране, гробови на некрополама из млађег брон-

39 За техничке детаље начина израде секира, као што су: типови и врсте калупа, методе и процеси ливења, финално обликовање сечива, облици отвора за држаље и друго, видети Evelyn 1993.

40 Онасоглу истиче да су пропорционални односи 1:3 и 1:3,5 карактеристика каснохеладског III периода, а да се пропорције 1:2 и 1:2,5 везују за старије периоде. М. Паровић Пешикан наводи мишљење Бранигана, који однос 1:3 узима као гранични за егејске секире из раног и средњег бронзаног доба, а све што је више од тога припадало би касном бронзаном добу Егеје.

заног доба и прелазног периода, на територији на којој се налазе оставе, по правилу не садрже предмете од метала. Из времена културе поља са урнама, која обухвата Белегиш, Иланџа и Гава групу, метални предмети у гробовима су ретки, а истовремено су оставе на овој територији веома бројне, што намеће закључак да разлоге њиховог закопавања морамо тражити у религијско-култним мотивима (Јацановић 1994: 58, 59; Teržan 1987: 70–77).⁴¹ Налази из Сечња највероватније представљају делове неке вотивне оставе, која припада III хоризонту остава, по М. Гарашанину, и на основу позамантеријске фибуле се датује у халштат А2-В1, по Рајнекеу, што је у апсолутним датумима период око 1000. године пре н.е.

Три нова налаза из шире околине Београда знатно допуњују наша знања о касном бронзаном добу југоисточне Европе. Њихова типолошка разноликост, степен очуваности и услови налаза указују на потребу даљих истраживања њихове провенијенције и културне припадности. Бројност ове врсте предмета у доњем току Тисе и широј зони ушћа Саве и Велике Мораве у Дунав, као и њихова сличност са предметима на знатно ширем простору, захтевају њихово културно и економско повезивање како са културама из касног бронзаног доба у средњем Подунављу тако и са онима у удаљеним областима. Висок степен очуваности позамантеријских фибула, мачева и двојних секира, као и квалитет њихове израде упућују на релативно кратак период који је протекло од израде до похрањивања. То директно означава карактер самих налаза и сложене односе шире области српског Подунавља са осталим деловима тадашњег света.

41 Потпуно смо сагласни са Д. Јацановићем да је за решавање питања карактера остава из прелазног периода неопходно објаснити одсуство металних предмета у гробовима из овог периода, као и са Б. Тержан, о мотивима и начину формирања остава као жртвених дарова.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Alberti, L. 2009

Rethinking the Tomb of the Double Axes at Isopata, Knossos, in: *Hesperia Supplements, Vol. 42, Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, A. L. D'Agata and A. Van de Moortel, eds., Athens: The American School of Classical Studies at Athens, 99–106.

Antonović, D. 2014

Kupferzeitliche Äxte und beile in Serbien, Prähistorische bronzefunde, Abteilung IX, Band 27, Stuttgart: F. Steiner.

Bader, T. 1983

Die Fibeln in Rumänien, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIV, Band 6, München: C. H. Beck.

Banou, E. 1988

Katalog, Dopelaxt, in: *Das Mykenische Hellas: Heimat der Helden Homers*, K. Demakopoulou et al., eds., Sektion Griechenland-Freie Universität Berlin, Kulturministerium Griechenlands-ICOM Athen, Berlin–Athen: D. Reimer, 247–248.

Boer, J. G. de 2006

Phantom-Mycenaeans in the Black Sea, in: *TALANTA Supplementum Pontikum 4–5*, 38–39, Amsterdam: Dutch Archaeological and Historical Society, 277–302.

Bouzek, J. 1985

The Aegean, Anatolia and Europe: cultural interrelations in the second millennium B.C., Studies in Mediterranean Archaeology 29, Göteborg: Paul Åströms Förlag; Prague: Academia Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences.

Buchholz, H. G. 1959

Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt. Geschichte und auswärtige Beziehungen eines minoischen Kultsymbols, München: K. Elbl.

Vasić, R. 1999

Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien), Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIV, Band 12, Stuttgart: F. Steiner.

Vinski-Gasparini, K. 1973

Kultura Polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar: Filozofski fakultet.

Вукмановић, М. и Радојчић, Н. 1995

Каталоги метала II, Праисторија III, Београд: Народни музеј.

Garašanin, D. 1986

Posebni nalazi na Centralno-balkanskom prostoru, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, bronzano doba*, ur. S. Gabrovec, Sarajevo: Centar za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 799–805.

Гарашанин, М. 1973

Праисторија на тилу Србије, Београд: Српска књижевна задруга.

Garašanin, M. 1986

Ostave perioda Polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, bronzano doba*, ur. S. Gabrovec, Sarajevo: Centar za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Svjetlost, 685–699.

Гарашанин, М. 1994

Предговор, у: *Праисторијске оставе у Србији и Војводини II*, Fontes II, Ур. М. Гарашанин, Београд: Српска академија наука и уметности, IX–XVI.

Gaspari, A. 2008

Bronze sword of the Arco type found in Sava River near Gornje Pijavško (Posavje, Slovenia), in: *Proceedings of the 13th annual meeting of the EAA. Session: Underwater archaeology*, I. Radić Rosi, A. Gaspari, A. Pydyn, eds., Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 267–280.

Gimbutas, M. 1965

Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe, The Hague: Mouton and Co.

Deshayes, J. 1960a

Les Outils de bronze, de l'Indus au Danube (IVe au IIe Millenaire) I, Paris: Institut Français d'Archeologie de Beyrouth.

Deshayes, J. 1960b

Les Outils de bronze, de l'Indus au Danube (IVe au IIe Millenaire) II, Paris: Institut Français d'Archeologie de Beyrouth.

Evans, A. 1921

The Palace of Minos at Knossos, Volume I: *The Neolithic and Early and Middle Minoan Ages*, London: MacMillan And Co. Limited.

Evely, R. D. G. 1993

Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction, Studies in Mediterranean Archaeology, Vol. XCII: 1, Göteborg: Paul Åstroms Förlag.

Ерцеговић, С. 1955

Брончана остава из Свилоша, *Раг војвођанских музеја* 4: 17–25.

Јацановић, Д. 1994

Метални налази у српском Подунављу на прелазу бронзаног у гвоздено доба, у: *Културе њездене доба југословенског Подунавља*, ур. Н. Тасић, Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 51–61.

Јовановић, А. 1980

Прилог проучавању скулптура са Медијане, *Нишки зборник* 9: 53–60.

Јовановић, В. Д. 2010

Ostave Vršačkog Gorja Markovac-Grunjac, Vršac: Gradski muzej.

Koledin, J. 2008

Mikenski šlem u Vojvodini? Kompozitni šlemovi u jugoistočnoj Evropi, *Годишњак Музеја прага Новог Сага* 3–4 (2007–2008): 11–29.

Маринковић, С. 1991

Бронзана остава из Сечња III, *Раг војвођанских музеја* 33: 17–23.

Маринковић, С. 1994а

Накит на прелазу из бронзаног у гвоздено доба из остава са подручја средњег Баната, у: *Културу гвозденог доба југословенског Подунавља*, ур. Н. Тасић, Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 31–38.

Маринковић, С. 1994б

Остава из Сечња II, у: *Праисторијске оставе у Србији и Војводини II*, Fontes II, ур. М. Гарашанин, Београд: Српска академија наука и уметности, 42–46.

MacGillivray, J. A. 2012

The Minoan Double Axe Goddess and Her Astral Realm, in: *Athanasia The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference Rhodes 2009*, N. C. Stampolidis, A. Kanta, A. Giannikouri, eds., Herakleio: University of Crete, 117–128.

Medović, I. 2010

Slučajni metalni nalazi iz srednjeg Banata, *Rad Muzeja Vojvodine* 52: 61–70.

Медовић, П. 1996

Прилог проучавању микенског света у југословенском Подунављу у бронзаном и раном гвозденом добу, *Зборник Народног музеја* (Београд) 16–1: 117–124.

Mozsolics, A. 1985

Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely, Budapest: Akademia Kiadó.

Müller-Karpe, Cf. H. 1980

Handbuch der Vorgeschichte, Band IV, *Bronzezeit*, München: C. H. Beck.

Özdoğan, M. 2003

The Prehistory of Northwest Turkey, in: *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, D. Grammenos, ed., Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, Nr. 3, Thessaloniki: Archaeological Institute of Northern Greece, 329–368.

Ωνάσογλου, Α. Α. 1995

Η Οικία του τάφου των τριπόδων στις Μυκηνες, Αριθ.147, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις.

Palaima, G. T. 2008

Mysenaean Religion, in: *The Aegan Bronze Age*, C. W. Shelmerdine, ed., Cambridge: University Press, 342–361.

Ранайотов, I. 1980

Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria, *Thracia* 5, *Етно-културни проблеми на древна Тракия*: 173–198.

Papazoglou-Manioudaki, L. 1988

Katalog, Dopelaxt, in: *Das Mykenische Hellas: Heimat der Helden Homers*, K. Demakopoulou et al., eds., Sektion Griechenland-Freie Universität Berlin, Kulturministerium Griechenlands-ICOM Athen, Berlin–Athen: D. Reimer, 138–139.

Паровић Пешикан, М. 1995

Запажања о микенском утицају на подручју централног Балкана, *Сџаринар* (н.с.) 45–46 (1994–1995): 3–26.

Petrescu-Dimbovita, M. 1977

Depozitele de Bronzuri din Romania, București: Academiei Republicii Socialiste România.

Поповић, Д. 1964

Остава из Салаша Ноћајског, *Раг војвођанских музеја* 12–13: 5–21.

Potočnik, M. 1988/1989

Bakreno in bronzastodobne podvodne najdbe iz Bistre in Ljublanice na Ljubljanskem Barju, *Arheološki vestnik* 39–40: 387–400.

Prendi, F. 1977/78

L'Age du Bronze en Albanie, *Iliria* 7–8: 27–58.

Радишић, Р. 1958

Бронзани налази из Сечња, *Раг војвођанских музеја* 7: 115–122.

Stojić, M. 2005–2006

Nekoliko novih arheoloških nalaza iz Srema i Banata, *Раг Музеја Војводине* 47–48: 21–28.

Sueref, C. 1989

Presenza Micenea in Albania e in Epiro. Problemi ed osservazioni, *Iliria* 2–1989: 65–78.

Shabani, H. 1983

Njoftime arkeologjike nga zona e Konispolit, *Iliria* 1–1983: 261–276.

Schliemann, H. 1878

MYCENÆ: A Narrative of Researches and Discoveries at Mycenae and Tiryns, New York: Scribner, Armstrong & Company.

Schliemann, H. 1880

ILIOS: The City and Country of the Trojans, New York: Harper & Brothers Franklin Square.

Schwenzer, S. 1997

„Wanderer kommst Du nach Spa...“ Der Opferplatz von Berlin-Spandau. Ein Heiligtum für Krieger, Händler und Reisende, in: *Gaben an die Götter: Schätze der Bronzezeit Europas*, A. und B. Hansel, eds., Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindung mit dem Museum für Vor- und Frühgeschichte, - Preußischer Kulturbesitz, Bestandskataloge, Band 4, Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 61–66.

Σπυροπούλου, Γ. Θ. 1972

Θήσαυροι Τσούντα, *Υστερομυκηναϊκοί Ελλαδικοί Θήσαυροι*, Αριθ. 72, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήναι: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις 8–20, Πίναξ 1–3.

Tasić, N. 1992

Metal bronzanog doba, u: *Praistorijski metal Pomoravlja*, ur. V. Kondić, Knjiga 6, Beograd: Arheološki institut, 17–21, 53–56.

Teržan, B. 1987

Obredi in verovanje, u: *Bronzasta doba na Slovenskem 18. – 8. st. pr. n.š.*, ur. B. Gombač, Ljubljana: Narodni muzej, 65–78.

Turk, P. 2009

Catalogue, Prehistori, in: *The Ljubljana—a River and its Past*, P. Turk, J. Istenič, T. Knific and T. Nabergoj, eds., Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 228–229, kat. br. 13.

Turk, P. and Gaspari, A. 2009

Gifts to the gods and ancestors, in: *The Ljubljana – a River and its Past*, P. Turk, J. Istenič, T. Knific and T. Nabergoj, eds., Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 66–71.

Hansen, S. 2005

Noi cercetări asupra metalurgiei epocii bronzului în sud-estul Europei, in: *Bronzefunde Aus Rumänien II*, T. Soroceanu, ed., Cluj-Napoca: Muzeului Bistrița, 301–315.

Harding, A. 1975

Mycenaean Greece and Europe: the Evidence of Bronze Tools and Implements, in: *Proceedings of the Prehistoric Society*, Vol. 41, M. A. John Coles, ed., Cambridge: University Press, 183–202.

Harding, A. 1995

Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, Prähistorische bronzefunde, Abteilung IV, Band 14, Stuttgart: F. Steiner.

Harmankaya, S. 1995

Kozman Deresi Mevkii (Şarköy, Tekirdağ) Maden Buluntuları, in: *Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları, İstanbul: Graphis Yiyinlari*, 217–254.

Heimann, F. 1997

Kis-Bobroc, Kom. Liptau, Ungarn (Bobrovček, Kr. Liptovský Mikuláš, Slowakei) in: *Gaben an die Götter: Schätze der Bronzezeit Europas*, A. und B. Hansel, eds., Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindung mit dem Museum für Vor- und Frühgeschichte, - Preußischer Kulturbesitz, Bestandskataloge, Band 4, Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, 148–149.

Hiller, S. 1991

The Mycenaeans and the Black Sea, „*Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer*“, in: *Aegaeum 7, Actes de la 3e Rencontre égéenne internationale de l'Université de Liège, Station de recherches sous-marines et océanographiques, Calvi, Corse, 23-25 avril 1990*, R. Lafineur et L. Basch, eds., Liège: l'Université de Liège, 207–216.

Черных, Е. Н. 1978

Горное дело и металлургия в древнейшей Булгарии, София: Българска академия на науките.

Шљивар, Д. 1992

Бакарне и бронзане алатке из праисторијске збирке Народног музеја у Београду, *Зборник Народној музеја* (Београд) 14–1: 167–183.

NEW ACQUISITIONS OF THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE:
FINDS FROM THE LATE BRONZE AGE

SUMMARY

In late 2009, the National Museum in Belgrade received an offer to buy a large bronze two-edged axe and a large bronze Passementerie fibula, which, according to the owner, had been found in the area of the village of Sečanj, in the municipality of Zrenjanin. The find was allegedly made on a steep left bank of the Tamiš River, which belongs to either Sečanj or the village of Neuzine and was later converted into a fish pond. The preserved dimensions of the fibula are: length 27.8 cm; head width 10.8 cm; middle part width 8.7 cm; and wire width 0.3 and 0.4 cm. The fibula weighs 433 g. The preserved dimensions of the axe are: length 22.8 cm; blade width 9.8 cm; middle part width 7.5 cm; middle part thickness 2.2 cm. The axe weighs 1,252 g.

Another acquisition was made in mid-2014. It was a small bronze sword, which the owner had come across through a strange combination of circumstances. Namely, it was discovered in the gravel that had been obtained for private construction works from one of the gravel pits in New Belgrade. Its preserved dimensions are: entire length 42 cm; blade length 31 cm; hilt length 11 cm; blade width from 2.9 to 3.5 cm; hilt width from 0.5 to 1.6 cm; blade thickness from 0.6 to 0.8 cm; hilt thickness from 0.6 to 0.8 cm. Weight before conservation: 360 g. The sword is of the Arco type, which is characterised by a club-shaped hilt that ends in a faceted hexagonal pommel and by a widening in the lower third of the blade. It belongs to a group of swords from the Late Bronze Age, whose distribution area covers primarily the Alpine countries, eastern France and Italy, while in the West they reach to the Channel. In the southeastern Alpine area they have been recorded only sporadically and should be interpreted as import. Our example has no direct analogies, primarily because the transition from the blade to the shoulders has no rivet holes, which served to fasten the grip. Based on an analogy with a sword from a Salaš Noćajski hoard, it has been dated to Horizon II of hoards, to the Ha A1 period in terms of Reinecke's Central European periodisation, that is, to the 12th-11th century BC, which is the early period of the Urn-Field Culture.

The fibula and the axe were found together and were probably part of a much larger hoard. The Passementerie fibula is the sixth of its kind from Sečanj, so it can be assumed that there used to be a workshop nearby for the production of this type of jewellery. The most characteristic examples of Passementerie fibulae in Central Europe are the ones with eight spiral ornaments. Passementerie fibulae of the developed type are characteristic of Horizon III of hoards, according to M. Garašanin, who dates this horizon to Hallstatt A2 in terms of Reinecke's periodisation. They are found between the Baltic and the Black Seas, but their origin most likely lies in the Carpathian basin, where they usually appear in association with swords, celts, and other objects typical of this phase.

The double-edged axe presented in this paper is a rarity in our parts. This type of axe has its origins in Mesopotamia, but it was put to its fullest use, both profane and sacral, in the Aegean. The oldest examples of it were recorded in Crete, primarily during the excavations of the Knossos palace. Investigations in the west wing of the palace revealed the presence of double-edged axes in different contexts, such as pictographic symbols and depictions on ceramic vessels, finds in tool hoards, ritual double-edged axes of extremely large dimensions, grave goods, miniature depictions on jewellery and depictions on the fresco-painted walls in the so-called Hall of the Double Axes.

The largest number of finds of these axes in continental Greece come from Mycenae, where so far five hoards have been discovered along with a number of individual finds. They are known from the broader area of the Aegean, the Balkans, the Levant and around the Black Sea. There are no direct analogies to this kind of double-edged axes. Therefore, based on its morphology, a new type has been proposed, called the “Sečanj-type axe”. It was probably produced by a local workshop in the Carpathian basin under a possible Mycenaean influence. On the basis of the Passementerie fibula, the double-edged axe has been dated to the Ha A2 B1 period in terms of Reinecke’s Central European periodisation, that is, to around the year 1000 BC.

Вера Д. КРСТИЋ

Народни музеј у Београду

ЈЕДНА СЛИКАНА ПОСУДА ИЗ ГРЧКО-ХЕЛЕНИСТИЧКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Апстракт: У раду је представљен сликани алабастрон, посуда за чување парфимисаних уља. На његовом реципијенту је приказана сфинга широм раширених крила, а на заобљеном дну лабуд. Припада црнофигуралном стилу, из средине VI века пре н.е., мада је сфинга насликана као имитација њених представа у коринтском стилу. На ободу посуде сачувано је неколико слова, за која претпостављамо да су декорација која подражава ефекат натписа. Будући да је алабастрон пронађен у студијском материјалу Грчко-хеленистичке збирке Народног музеја, питање његовог порекла садржи пуно дилема и претпоставки.

Кључне речи: алабастрон, сфинга раширених крила, лабуд, натпис, архајска уметност, црнофигурални стил, имитација коринтског стила

Период од краја VII до прве четвртине V века пре н.е. је у грчком свету познат као време архајске културе. То је било доба колонизације, оснивања градова/полиса, што је условило раст популације, процват уметности, трговине и занатства. Једна од основних карактеристика уметности у овом периоду је јак и изразит утицај источних цивилизација, нарочито Египта, како у архитектури и монументалној скулптури тако и у сликарству на посудама. Религија је била један од главних извора инспирације архајских уметника. На репертоару сликара биле су митолошке представе, хероји из Тројанског рата и фантастична бића, као што су сфинге, грифони и кентаури, све допуњено флоралним или геометријским мотивима (Town-Markus 1997: 23; Цермановић-Кузмановић 1997: 64–65). Омиљени облици посуда су хидрије, киликси, амфоре, кратери, арибалоси и алабастроци. У VII веку пре н.е., архајски умет-

ник коринтског стила почео је да примењује технику сликања црних фигура. Позадина је остајала светле боје, а детаље на фигурама урезивао је након печења. Атички уметници су ову технику прихватили и усавршили, а до краја архајског периода производи атичких радионица црнофигуралног стила постали су доминантни на тржишту (Town-Markus 1997: 24).

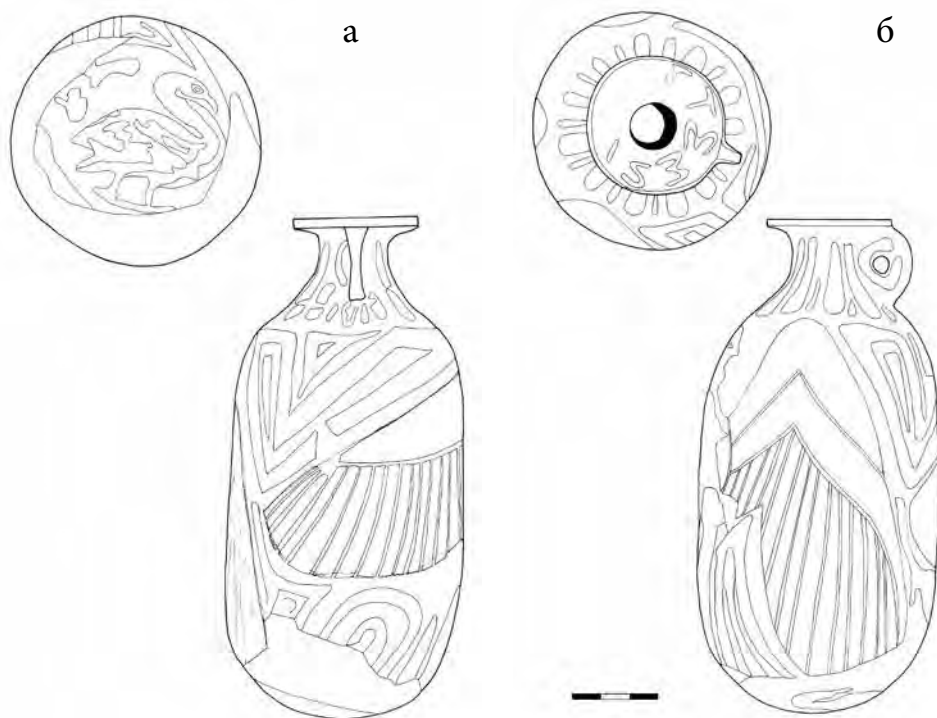
Управо се једна таква посуда налази у студијском материјалу Грчко-хеленистичке збирке Народног музеја у Београду. Реч је о алабастрону,¹ посуди за чување парфимисаних уља, која је коришћена у личне и ритуалне сврхе (Moore and Philippides 1986: 47–48). Посуда припада црнофигуралном стилу. Цилиндричне је форме, кратког хиперболоидног врата, са мањом, вертикално постављеном дршком, која полази испод обода и протеже се до рамена посуде. Обод је хоризонтално разгнут, у виду заравњеног диска, са мањим централним отвором. Дно је заобљено (сл. 1а–б). На телу посуде насликана је сфинга широм раширених крила (сл. 2–6). Лице сфинге је у профилу надесно, са троугласто урезаним оком и осмехом. Коса је дуга, а око главе је трака (сл. 7). На врату посуде су тамномрко бојени језичци (сл. 8). На заобљеном дну је представа лабуда (сл. 9). Празан простор између ногу, крила и поред трупа сфинге испуњен је геометријским мотивима, односно изломљеним затвореним кривим линијама и троугловима. На заравњеној површини обода сачувана су насликана слова ...ΣΤΕΕΣ... (сл. 10). Висина посуде је 16,6 cm, а пречник обода 4,5 cm. Посуда је реконструисана.

Сматра се да су Грци лик сфинге преузели са истока, из Египта, где лавље тело представља симбол снаге, крила симбол свеprisутности, а људско срце симбол мудрости. Сфинга је на посуди насликана загаситом црном бојом (10 YR 3/1),² као и језичци и геометријски мотиви, док су њена крила прожета тамноцрвеном бојом (2,5 YR 4/4). Основа посуде је светлоокер боје (10 YR 5/4). Мада је у миту Сфинга женско биће, овде је представљена као мушкарац са јаком и израженом брадом, док недостаје део цртежа са грудима. Представа сфинге преко целе посуде, са широко раширеним крилима, у црнофигуралном стилу у потпуности подражава коринтски стил украшавања из периода када је алабастрон био омиљена форма посуде. Алабастрон се у атичкој црнофигуралној керамици појављује касно, тек од средине VI века пре н.е., када је египатски тип ових посуда увео сликар Амасис³ (Moore and Philippides 1986: 48). По форми и мотивима сфинге и лабуда, најближе аналогије нашем примерку налазимо на тзв. *Еубејском (беојском)* или *Андријани алабасируну*, који се данас чува у Збирци Универзитета Калифорније (Smith 1936: 20, T. XII.2a–e). По начину представљања лабуда и лика сфинге, највеће сличности налазимо на халкидској керамици (Iozzo 1994: tav. XLIV.1), мада је посуда из Народног музеја у Београду вероватно производ неке локалне радионице.

1 Рана форма алабастрона назива се *bombylios* (Стојчев, Живковић и Живковић 2014: 26, 43).

2 По Манселу (Munsell 2000).

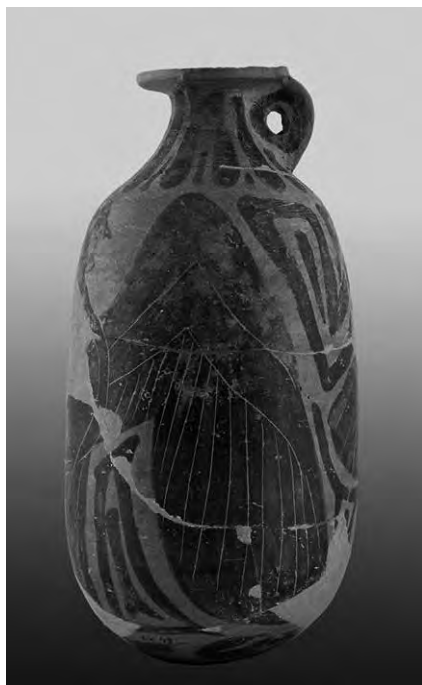
3 Египатски тип алабастрона је тежи, пунији и више овоидан него каснија цилиндрична форма (Moore and Philippides 1986: 48). Осим по облику, класификација алабастрона је извршена и према димензијама. Сматра се да је просечна висина коринтских алабастрона до 12 cm, а атичких од 12 до 20 cm.

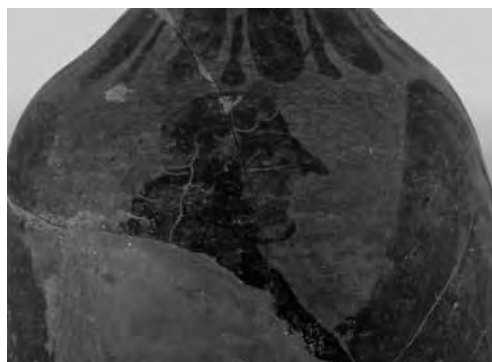
Сл. 1а-б Алабастрон (цртеж: М. Тапавички-Илић)
 Fig. 1a-b Alabastron (drawing: M. Tapavički-Ilić)

Сл. 2 Представа сфинге (цртеж: В. Крстић)
 Fig. 2 Depiction of a sphinx (drawing: V. Krstić)

Сл. 3–6 Алабастрон (фото: В. Илић)
Figs. 3–6 Alabastron (photo: V. Илић)

Сл. 7 Лице сфинге, детаљ (фото: В. Илић)
Fig. 7 Face of a sphinx, detail (photo: V. Ilić)

Сл. 8 Језичци на врату посуде, детаљ
(фото: В. Илић)
Fig. 8 Lugs on the vessel neck, detail
(photo: V. Ilić)

Сл. 9 Представа лабуда на дну посуде (фото: В. Илић)
Fig. 9 Depiction of a swan on the vessel bottom
(photo: V. Ilić)

Сл. 10 Слова/натпис на ободу посуде (фото: В. Илић)
Fig. 10 Letters/inscription on the vessel rim
(photo: V. Ilić)

На заравњеној површини обода наше посуде сачувана су насликана грчка слова (*dipinti*) која су можда део нечитког натписа или представљају само декорацију (сл. 10). Натписи на црнофигуралним посудама најчешће се јављају на самом рецепијенту. Могу да представљају име сликара, грнчара, имена приказаних фигура и објеката, проглас, имена добитника награда, уз која стоји епитет добар (ΚΑΛΟΣ), или ознаку одређене мере (Lang 1976: 8–55). Прецизност слова зависила је од квалитета сликања и техничког цртања уметника, а исправност речи није увек била добра. Јављају се и натписи, односно слова која не граде речи, већ само имитирају декоративни ефекат натписа.⁴ Будући да је на нашој посуди сачувано неколико слова, можемо претпоставити да су употребљена само као декорација. Сачувана комбинација слова, два Ε (епсилон) једно поред другог, не указује нам ни на једно познато име сликара или грнчара.⁵ Натпис у близини отвора није уобичајен на оваквој врсти посуда. Најчешће се на заравњеном делу обода сликају језичци или изломљене линије, које често, у зависности од ширине обода, имају изглед грчке сигме (Σ) или писаног слова Ε (епсилон).

Свакако је најинтересантније питање порекла и места налаза ове посуде јер ближих података о њој немамо. О овом питању можемо извести само поједине претпоставке. Посуда је пронађена у студијском материјалу Збирке, у оквиру керамике за коју смо претпостављали да потиче са ископавања локалитета Будва. Због тога смо и место налаза посуде најпре тако одредили.⁶ Након конзерваторског чишћења и детаљнијег прегледа осталог студијског материјала, константовали смо да је он разноврснији, да припада различитим периодима, те да сигурно не потиче само са једног локалитета. Будући да је Грчко-хеленистичка збирка оформљена превасходно од материјала са археолошких ископавања, претпостављамо да је наша посуда нађена на неком од тих локалитета – Требеништу, Радолишту или Новом Пазару.

Из кнежевског гроба код Новог Пазара потичу две црнофигуралне посуде – олпе с предством Диониса и сатира у игри, и киликс с представом лисице или пса. Реч је о луксузним импортованим црнофигуралним посудама, које се могу датовати у крај VI века пре н.е. (Mano Zisi i Popović 1969: 55–56; Бабић 2004: 158). Мишљења смо да наша посуда не припада овом налазу, мада се урезана представа две сфинге, једне наспрам друге, јавља на једној ћилибарској плочици (Палавестра и Крстић 2006: 102, сл. 48).

Много је већа могућност да наша посуда потиче са локалитета Радолиште код Струге. Нажалост, документација са ископавања ове некрополе нестала је за време Другог светског рата, а делимичну реконструкцију гробних налаза урадио је Љ. Поповић, тадашњи кустос Грчке збирке Народног музеја у Београду (Поповић 1958: 75–95). У гробовима је, осим импортованог грчког бронзаног посуђа, оружја и накита, пронађена и керамика, која је сачува-

4 www.Bezley.ox.ac.uk/tools/pottery/inscriptions/default.htm

5 До сада нам је познато само једно име грнчара које садржи два Ε – Проклес (Proklees) из Танагре (Beazley 1956: 350).

6 Посуда је била излагана на изложби *Blago budvanske nekropole (iz zbirki drugih muzeja)*, у Будви, 2007. (Ђуровић, Јелушић и Врзић 2007: 23, kat. 31).

на само у фрагментима. Међу интересантним комадима су делови арибалоса и неколико фрагмената црнофигуралних посуда, који се типолошки не могу одредити. Керамика из Радолишта, по мишљењу Љ. Поповића, показује све карактеристике атичке и коринтске провенијенције с краја VI века пре н.е. (Поповић 1958: 83).

Још једна претпоставка о месту налаза наше посуде је Требениште код Охрида. Са овог локалитета потиче шест посуда – два лекита, два киликса и две фрагментоване посуде, које нису сачуване, већ су познате посредством литературе и објављених фотографија (Вулић 1933: 3–31; Вулић 1934: 87–103). Два лекита и један киликс припадају црнофигуралном стилу. Посебно издвајамо архаизовану представу стојеће женске фигуре на једном од лекита (Поповић 1994: 245, кат. 379). Ка њој је окренута мушка фигура представљена у профилу и покрету, са грубо насликаним дугачким носем и троугласто урезаним оком, какво је и код наше сфинге. На основу скромног броја познатих представа, које су и доста лоше сачуване, као и њиховог стила израде, претпоставља се да су ове посуде производи неке мање значајне локалне радионице из друге половине VI века пре н.е. (Мано-Zisi i Поповић 1969: 56).

По форми и стилу украшавања, алабастрон смо сврстали у атички производ, са стилским карактеристикама неке локалне радионице из средине VI века пре н.е. Питање места његовог налаза остаје отворено. Не можемо занемарити ни могућност да посуда не потиче са неког од наведених локалитета; ипак, уколико узмемо у обзир да је Грчко-хеленистичка збирка оформљена првенствено од материјала са археолошких ископавања, чини се да је најприхватљивија претпоставка да посуда потиче са некрополе у Требеништу. На то указује сличност у архаизованом и шематском начину осликавања посуда, мада су, како смо већ навели, представе на посудама из Требеништа веома мало очуване. Остаје отворено питање која је радионица снабдевала област поглавара који су сахрањени у овим изузетно богатим гробовима око Охридског језера, односно северне и средње Македоније. Будуће хемијске анализе допринеће прецизнијем тумачењу порекла алабастрона из Грчко-хеленистичке збирке Народног музеја у Београду.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Бабић, С. 2004

Појаварскиво и њолис. Сџарије љоздено доба централној Балкана и грчки свей, Балканолошки институт, Посебна издања 81, Београд: Српска академија наука и уметности.

Beazley, J. D. 1956

Attic Black-Figure Vase Painters, Oxford: Oxford University Press.

Boardman, J. 1978

Athenian Black Figure Vases, London: Thames and Hudson.

Вулић, Н. 1933

Нови гробови код Требеништа, *Сџоменик Срџске Краљевске Академије* 76: 1–31.

Вулић, Н. 1934

Нови гробови код Требеништа, *Сџоменик Срџске Краљевске Академије* 77: 87–103.

Ђurović, J., Jelušić, J. i Vrzić, M. (ur.) 2007

Blago budvanske nekropole (iz zbirki drugih muzeja), jun-oktobar 2007, Budva: JU „Музеји, Галерија, Библиотека“ Budva i „Mediteran“.

Iozzo, M. 1994

Ceramica „Calcidese“: Nuovi documenti e problemi riproposti, Roma: Società Magna Grecia.

Lang, M. 1976

Graffiti and Dipinti, The Athenian Agora Vol. 21, Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Mano-Zisi, Ђ. i Popović, Lj. 1969

Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz, Beograd: Narodni muzej.

Moore, B. M. and Philippides, M. Z. P. 1986

Attic black-figured Pottery, The Athenian Agora Vol. 23, Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Munsell 2000

Munsell Soil Color Charts, Year 2000 Revised Washable Edition, New Windsor, New York: Munsell® Color.

Палавестра, А. и Крстић, В. 2006

Маџија ћилибара, Археолошке монографије 18, Београд: Народни музеј.

Popović, Lj. 1956

Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Antika I, Beograd: Narodni muzej.

Поповић, Љ. 1958

Радолиште (Прилог проучавању илирско-грчке културе у Македонији), *Зборник радова Народної музеја* (Београд) 1 (1956–1957): 75–95.

Поповић, Љ. 1994

Античка грнча збирка, Антика VII, Београд: Народни музеј.

Smith, H. R. W. 1936

Corpus vasorum Antiquorum, United State of America, fasciule 5, University of California fasciule 1, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Stojčev M., Živković V. i Živković M. 2014

Englesko-srpski rečnik konzervacije arheološke keramike, Beograd: Centralni institut za konzervaciju.

Town-Markus, E. 1997

Archaic and Classical Periods, in: *Masterpieces of the J. Paul Getty Museum. Antiquities*, B. Gimán, ed., Los Angeles: Thames and Hudson and J. Paul Getty Museum, 23–58.

Cermanović-Kuzmanović, A. 1997

Arhajski period, u: *Arheološki leksikon*, ur. D. Srejić, Beograd: Savremena administracija, 64–65.

www.Beazley.ox.ac.uk/tools/pottery/inscriptions/default.htm

Classical Art Research Centre and the Beazley Archive, University of Oxford [приступљено дана 23. марта 2015. године]

A PAINTED ALABASTRON IN THE GREEK-HELLENISTIC COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

SUMMARY

Part of the study material in the Greek-Hellenistic collection of the National Museum in Belgrade is a reconstructed alabastron, a vessel for keeping perfumed oil, used for personal and ritual purposes.

The vessel is cylindrical in shape, with a short, hyperboloid neck and a small perpendicular handle, which starts from below the rim and extends to the shoulder of the vessel. The rim is splayed horizontally in the shape of a flattened disc, with a small central opening. The bottom of the vessel is rounded (Figs. 1a, b). The body of the vessel contains a depiction of a sphinx with its wings spread wide (Figs. 2–6). The face of the sphinx is turned to the right and has an incised triangular eye and a smile. Its hair is long and there is a band around the head (Fig. 7). There are dark brown lugs on the neck of the vessel (Fig. 8). The rounded bottom contains the image of a swan (Fig. 9). The empty space between the legs and wings and next to the sphinx's body is filled with geometric motifs, i.e. closed jagged lines and triangles. There is on the flattened surface of the rim a part of an inscription in Greek, i.e. the painted letters ...ΣΤΕΕΣ... (Fig. 10), which we suppose are simply ornamental and emulate the effect of an actual inscription. The vessel is 16.6 cm high and the rim is 4.5 cm in diameter. It belongs to the black-figure style of the mid-6th century BC, but the sphinx is painted in imitation of the Corinthian style.

Since the alabastron was found in the study material of the Greek-Hellenistic collection, the matter of its provenance is fraught with dilemmas and conjectures. The places where it may have been found are the sites of Trebenište, Radolište or Novi Pazar, princely graves of the central Balkans in the 6th-5th centuries BC, where Greek products appeared for the first time. The most plausible in our opinion is the assumption that the alabastron came from the necropolis at Trebenište. This is indicated by similarities in the archaised and schematic painting style evident on the vessels, even though the representations on the vessels from Trebenište have been poorly preserved. The question of which workshop supplied the area of the exceptionally rich graves around Lake Ohrid, that is, in northern and central Macedonia, remains to be answered, although the alabastron, according to its shape and decoration style, has been interpreted as a product of Attica, with stylistic features characteristic of a local workshop from the mid-6th century BC. Future chemical analyses will help to determine the origin of the alabastron in the Greek-Hellenistic collection more precisely.

Милоје Р. ВАСИЋБеоград

ОСТАВЕ РИМСКОГ НОВЦА ИЗ III ВЕКА И ЗЕМЉИШНИ ПОСЕД НА ТЕРИТОРИЈИ ПРОВИНЦИЈЕ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ¹

Апстракт: У проучавању остава новца из III века важно место заузима и одређивање коме су могле припадати. Дуго је владало мишљење да су све биле власништво војника и да су биле њихова плата. У новије време постављена је хипотеза да су оставе из Горње Мезије припадале власницима пољопривредних имања. У овој студији је испитивана и ова хипотеза, као и хипотеза да су представљале богатство стечено сукцесивним прикупљањем новца од продаје производа са имања. Користећи првенствено римске изворе, као што су правнички списи, папируси и епиграфски споменици, који се односе на стицање и државину имања, а потом и на то да је било могуће продавати производе на трговима или војсци, дошло се до закључка да су обе постављене хипотезе доказане и да су оставе из прве половине III века заиста могле припадати земљопоседницима или земљорадницима.

Кључне речи: оставе новца, земљишни посед, продаја производа, III век

1. ОСНОВНЕ ПОСТАВКЕ СТУДИЈЕ

Знатан број остава новца са територије провинције Горње Мезије потиче из III века. Због тога сам поново прегледао документацију о условима налаза остава из прве половине III века (до 254. године) и могао сам да констатујем да је један њихов број нађен у вези с архитектуром. У својим радовима сам већ помишљао да су неке могле припадати власницима пољопривредних имања (Васић 1985; Vasić 2005) и да су се налазиле у вилама или око њих, а до таквих закључака су дошли и други научници и стручњаци који су објављивали ове

¹ Чланак је резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС: *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној војној и резиденцијалној карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (бр. 177007).

оставе.² Само су два налаза откривена у оквиру градских агломерација, и то из Сингидунума и Наиса (Kondić 1969; Бенџаревић 2013).

Ова чињеница отвара питање око којег ће се кретати ова студија: ко су заправо били власници остава? Досадашња мишљења су се углавном сводила на то да су оставе претежно припадале војницима и да су чиниле делове њихових плата. Но, чињеница да ниједна од њих није нађена у војном утврђењу или на месту на коме је сигурно могао бити неки активан војник, не подржава ово мишљење.

Из овога произлази хипотеза 1:

- *Оставе из прве половине III века су везане за пољопривредна имања, а не за војску.* То опет отвара читав низ даљих питања: коме припадају та имања, царском фиску, муниципалитету или колонији, војној управи? Дали су власници или закупци били слободни сељаци? Комаде су продавали производе? Чини ми се да од могућих одговора на та питања зависи и разумевање састава остава. Највероватније је новац у оставе доспевао sukcesивно, у време владе оних императора чији новац налазимо у оставама. Морам да укажем на чињеницу да су у свим оставама које сам имао прилике да прегледам, комади од Гордијана III до Валеријана и Галијена савршено очувани, осим оних који су оштећени јачом корозијом због слабије легуре метала или рђавим отковом калупа и јасно је да никада нису били у оптицају, односно одмах по пријему новца из државне касе, власници остава су га прикључивали својој уштеђевини и није више улазио у циркулацију. Изгледа да је другачије са комадима пре Гордијана III, од легионарског новца Марка Антонија до Септимија Севера и његове породице, који се често налазе у оставама, мада не увек у великом броју. Код ових комада јасно се види извесна излизаност, што је последица оптицаја новца. То би, по мом тумачењу, говорило да се новац враћао у државну касу, а онда је поново пуштан у оптицај. Свакако да у обзир треба узимати и дужину владе појединих царева, као и брзину оптицаја новца. Тако би следећа, хипотеза 2 била:
- *Новац је приликом продаје пољопривредних производа или стоке, профит је могао настати продајом пољопривредних производа или стоке.* То би, исто тако, значило да су породице земљорадника могле дуже да задрже посед. Све ове оставе представљају кућне касе у којима је чуван остатак новца после задовољења свих дажбина и плаћања и он је чинио „благо“ генерација једне породице, сакупљано у дужем временском периоду. Неки од власника имања могли су бити ветерани који су могли имати уштеђевину или су, по отпусту из војске, добили извесну количину новца, али су касније стицали нов новац. Оно што хоћу да нагласим јесте да ове оставе, у целини, не би могле да се третирају као војничке плате,

2 Нећу их на овом месту посебно помињати, већ упућујем на литературу о свакој остави посебно. Штета је да за већи део немамо сигурне услове налаза, осим података да су налажене с посудама у којима су биле закопане. Оставе су припадале или кућним касама или су сакриване у близини кућа, у шумама, поред потока или путева, у случају неке опасности.

већ је то била нормална уштеђевина оних који обрађују земљу. Слична ситуација је и у другим провинцијама Царства, а најпрецизнија анализа је извршена за Британију, где је већина остава нађена у оквиру ареала вила рустика (*villae rusticae*) или села (Robertson 1988: 26 и д.).

2. ОСВРТ НА НЕКА ПИТАЊА ВЕЗАНА ЗА ЗЕМЉИШНИ ПОСЕД, НОВЧАНА ДАВАЊА И ПРОДАЈУ ПРОИЗВОДА

У привреди Горње Мезије, према досадашњим проучавањима, две су привредне гране биле примарне: рударство и пољопривреда са сточарством. Нас овде у првом реду интересује организација пољопривреде. Да бих испитао однос остава новца и пољопривредних имања (хипотеза 1), покушаћу да сажмем питања како је био подељен фонд обрадивог земљишта и ко је могао бити власник пољопривредног имања, у мери коју нам пружају епиграфски и други извори. У овом делу мораћу неминовно да поменем и неке добро познате чињенице, али без тога би ово испитивање свакако остало недоречено. Друго питање које се поставља у вези с налазима новца јесте могућност да они који обрађују земљу, било да су власници (по било ком основу) или су закупци, могу слободно да продају своје вишкове производа на отвореном тржишту или држави и војсци. Неоспорно је да је део производа ишао на подмиривање пореза или закупа, но други део би морао да доноси профит произвођачу (хипотеза 2). Ово отвара и питање снабдевања намирницама војске као највећег потрошача. Одговор на ова питања тражио сам првенствено у правничким списима, папирусима и епиграфским споменицима који се односе на другу половину II и прву половину III века.

Добро је познато да је свака освојена територија постајала власништво римског народа (*ager publicus populi Romani*). Теоријски, обрадиво земљиште било је подељено на три дела:

- а) један део је остављан аутохтоном становништву, с тим да плаћа аренду или *stipendium*;
- б) други део даван је римским грађанима који чине део колонија, с тим да ова земља, бар у теорији, увек остаје *ager publicus*;³
- в) у појединим провинцијама, нарочито у Африци, постојали су велики домени који су били власништво римске аристократије. У време Царства, највећи део ових домена ушао је у патримонијум, било тако што су домени дати у наслеђе цару, било што их је цар конфисковао. Царски домени у Горњој Мезији припадали би пре „крунском“ фиску, а не приватној царској каси, патримонију. С обзиром да је патримонијална земља већином настала из конфискованих приватних поседа и домена побеђених страних владара, ње није могло бити много у подунавско-балканским провинцијама где су, историјски, оба ова извора морала бити скромна (Душанић 1980: 39). Како закључује Душанић, рудоносне

3 О односу аутохтоног становништва и римских досељеника вид. и Suić 1976: 53–62. Према Душанић 1980: 37 и д., постоје два облика: 1. *ager publicus* о којем се бринула војска, 2. *ager publicus* нарочите економске важности, о којем се бринула *familia Caesaris*.

провинције, као што је Горња Мезија, прилагођавале су се потребама *rei metallicae* (Душанић 1980: 54). Тако се догађало да се перегриним и муниципалним заједницама препусте што мање површине *ager publicus*.

Већ од времена Августа, због пореских реформи, морало се приступити премеравању земљишта и стварању катастра (Huginus, 136, 15). За добра у провинцијама које су плаћале порез било је потребно да се утврди број југера и да се да класификација земљишта како би се одредила квота пореза према стварном доходу (*Cod. Iust.: Dig.* 50, 15, 4). Под Трајаном, ова операција је била потпуно завршена (Marquardt 1888: 273, 278). Не знамо да ли су и пашњаци премеравани. У регистре су уписивани: име непокретности, комуна којој је припадала, пагус у коме се непокретност налазила и имена два закупца суседних имања (*Cod. Iust.: Dig.* 50, 15, 4, §1). Према Хигину (Huginus, 168), зависно од провинција, пореза на имања је била различито разрезана. У некима је узимана петина или седмина производа; у другима је узимана у новцу, зависно од вредности имања (Huginus, 168). У Панонији, у свакој од наведених класа земљишта, сваки *iugerum* је вреднован према производу, да би се избегла лажна пријава (Huginus, 168, 15).

Општи принцип је био да је колон, кад подмири све своје обавезе, имао на свом делу земље право употребе које може да пренесе наслеђем и чак да га прода (Picard and Rougé 1969: 216; Courtois et al. 1952). Ове теоријске поставке можемо да пратимо на неколико докумената које ћу навести, а који у овој студији служе само као основни примери.

Када се ради о закупу приватне земље, поменућу један уговор из 210. године, у коме становник малог села у арсиноитској коми у Фајуму закупљује део имања. Површина имања била је од 5 арура = 10 до 15 ари. Закупац је узео две трећине, односно 7 до 10 ари. Уговор је склопљен на четири године. Закупац је био дужан да прве и треће године засеје сточну храну и за сваку од ових година закупнина је износила 28 драхми, без добијања семена. Друге и четврте године закупцац је био дужан да засеје јечам и закупнина је износила 24 артабе, урачунавајући три артабе семена за сетву. Закупац је после жетве и вршидбе давао закуподавцу 4 хениса јечма.⁴ Порезу плаћају заједно закупцац и закуподавац који је задржао део земље. Ова пореза се састојала од давања држави једног дела жетве, али и у литургији да се она транспортује од места жетве до државног магацина (Picard and Rougé 1969: 151–153). Из документа произлази да је само закуп плаћан у новцу, док је пореза давана у натури.

О закупу поседа на земљи која је припадала царском фиску познат је папирус из 131. године, такође из Египта, у коме извесни Титоенес из села Тебтунис моли Птоломеја, базиликограмата⁵ мериде Полемон, коме Арсиноите, да му дозволи да закупи на пет година, почев од 15. године владе Хадријана, једну аруру земље која је близу села, а коју је молилац већ обрађивао и коме је истекао четрнаестогодишњи закуп. Закуп је износио једну артабу јечма, без се-

4 1 артаб = 48 хениса = 34, 93 литре. 4 хениса = 2, 9 литара.

5 Царски секретар мериде.

мена за сетву. Базиликограмат је написао комограмату⁶ да ова земља може да се да у закуп, уколико је купац способен да изврши све обавезе (Picard and Rougé 1969: 153–155). Пикар и Руже коментаришу да се ради о царском поседу који је наслеђен од лагидских краљева. Битно је да се нагласи да базиликограмат подсећа свог потчињеног на правила која морају бити поштована када се царска земља даје у закуп слободном земљораднику. Ни овде пореза није давана у новцу (Rathbone 1991 – за велика египатска имања.).

Цитирају у изводима и један документ о купопродаји имања, нађен у Дура Еуропосу, из 227. године (Picard and Rougé 1969: 155 и д.):

„Јулиус Деметриус, ветеран треће кохорте Августе, настањен у Ракунити (Rhakunitha), купио је, по цени од 175 денара, од Отарнеоса, сина Абададовога, из села Сахаре-да-аварае (Sacharè-da avaraè), земљу одређене површине која припада овом последњем и налази се на територији поменутог села... Продавац је примио новац од купца и предао му је земљу коју ће овај присвојити са свим правима за своје потомство, да је поседује, користи, прода, управља њоме како жели... Претходно ова земља је била засађена са шест стопа винограда. Продавац оставља купцу земљу слободну од свих обавеза, без хипотеке, коју нико не потражује и на коју нико други нема права... Нека је овај акт свуда гарант овој продаји [следе потписи састављача уговора и сведока]“.

Овај уговор јасно показује правни акт продаје, као и цену једног имања на азијском лимесу. По свој прилици је у III веку и на другим деловима лимеса, па и нашем, био сличан поступак. Цене имања су могле бити различите.

За цене рада на имањима занимљив је натпис с епитафом у стиховима из Мактара, града у Тунису (160 km југозападно од Картагине, из око 260–270. године) (Picard and Rougé 1969: 224), у коме је описан животни пут једног најамника на имањима, који је после 23 године најамног рада успео да од уштеђевине купи кућу и имање и чак је постао члан градског сената и цензор. Нису познате цене у Африци из тог времена. Како наводе Пикар и Руже, зна се само да је један човек могао да живи са 200 сестераца годишње, док је у исто време месечна плата легионара била 100 сестераца. Ж.- П. Кали је из египатских папируса прикупио податке о накнадама за најамни рад (Callu 1969: 399). Према његовим проучавањима, цитирају неколико дневница радника на фармама, исказаних у египатским оболима:⁷

105. г.: жетелац 7 и 8 обола

113. г.: радник (иригација) 10 обола; говедар 4 обола

121. г.: сејач 5 обола

128. г.: радник на фарми 6 обола

254. г.: кравар $9 \frac{3}{5}$ и 12 обола; гонич магараца $1 \frac{3}{5}$ и $3 \frac{1}{5}$ обола

255. г.: радник (иригација) 36 и 54 обола

256. г.: говедар $6 \frac{4}{5}$ и $9 \frac{3}{5}$; гонич магараца $1 \frac{3}{5}$ и $3 \frac{3}{5}$ обола; земљорадник 12 до 16 обола.

6 Њему потчињени секретар села Тебтуниса.

7 Обол = 1/6 драхме.

Дневница се, дакле, у интервалу од око 150 година, просечно кретала од 1 до 3 драхме, што би за месец дана износило између 30 и 90 драхми, односно 7,5 и 22,5 денара. Ако узмемо просечну сезону од шест месеци, плата би износила између 45 и 135 денара годишње, што и није безначајна сума када је упоредимо с наведеним закључком Пикара и Ружеа.

С друге стране, у једном документу ценз извесног Гаја Херенија Геминијана износи 375 сестераца (Picard and Rougé 1969: 87). Доходак (ценз) није велики: 375 сестераца износи $93\frac{3}{4}$ денара, а плата легионара је у то време 300 денара, но плата ауксилијарног војника је 75 денара. Ипак, ако упоредимо доходак Геминијана с нашим оставама, он би могао да, нпр. за 50 година, добије око 5000 денара и да му, хипотетички, после плаћања свих обавеза (између осталог и најамне радне снаге) остане сума која је могла бити у висини наших већих остава. За Горњу Мезију немамо података о висини дневница, али није искључено да су се оне у III веку кретале као и у Египту, те би исти параметри вредели и за ову провинцију.⁸

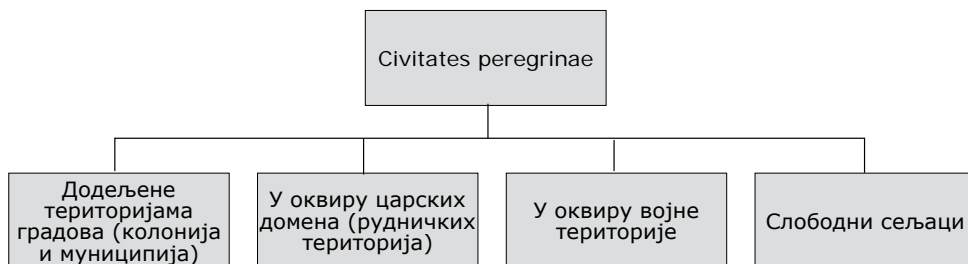
Имајући на уму ова претходна запажања, треба напоменути да процеси морају да се, бар за сада, у недостатку извора посматрају дијахроно и из различитих провинција Царства, што је случај и код земљишног поседа. Познато је да Горња Мезија није представљала комплекс формиран претежно или искључиво од градских територија. Задржаћу се, због тога, на три раније поменуте главне категорије које срећемо у овој провинцији: 1. аутохтоно становништво; 2. територије колонија; 3. велики домени, првенствено царски. Поменућу и територије које су биле директно под војском. После сваке категорије дајем списак остава из прве половине III века, нађених на овим територијама.

1. Перегрине *civitates*: како је већ претпоставила М. Мирковић, Римљани су вероватно, након освајања, поделили територију Мезије на перегрине заједнице, *civitates*, које су могле, аналогно другим провинцијама, да буду под управом домаћих кнежева, *principes*, или римских војних префеката (Mirković 1968: 195). За сада немамо сигурне податке о овој организацији. Ипак, изгледа да већ у време када Птоломеј пише своју *Географију*, у Мезији већина перегриних *civitates* није постојала. Осим што су били атрибуирани градовима на њиховим територијама, рудничким областима или територији легија, аутохтоно становништво је делом и даље живело у селима. Свакако да је римско освајање знатно отежало положај аутохтоних сељака, али је ипак оставило неке раније облике експлоатације земље и сеоског становништва. Тако је остао знатан део слободних људи, перегриних, што не значи да им је било лакше (Marquardt 1888: 303; Gagé 1971: 288). Када се изврши топономастичка анализа сеоских агломерација видимо, поред имена која су пореклом римска, и знатан број случајева када су имена пореклом предримска; то би указивало на то да су извесне аграрне структуре преживеле у римској држави. На територији Рацијарије знамо за *Vicus G[.]niscus*, код Ниша *Bederiana* и *Tauresion*, код Улпијане *Vicis Dasa[.]*, у Метохији *Theranda*, *Gabuleum* и *Creveni* (Mirković

8 О ценама у I–III веку, а и о односу село – град, детаљније: Corbier 1985; Corbier 1987; Corbier 1991.

1977: 844– 845); у околини Скупа *Vicus Cavadinus*.⁹ Из дарданских села *Vicus Perdica*, *Vicus Titis*, *Vicus Zatidis* познати су војници преторијанских кохорти и легија (Mirković 1977: 845, not. 197). И код Прокопија, *De aedif.* IV, знатан број кастела носи аутохтона имена, трачка или дарданска. Мада су из касне антике и рановизантијског периода, сасвим је могуће да ови топоними одсликавају много старије стање. Свакако да све ове викусе не можемо да вежемо за пољопривреду, за то немамо доказе. Ипак, можемо да претпоставимо да су викуси на територији Рацијарије и Скупа били везани управо за земљорадњу, јер је територија ових колонија била првенствено аграрна. За ову студију је битно да је сасвим извесно постојање аутохтоних викуса у којима су живели слободни сељаци, који су, поготово у пољопривредним регионима, могли имати сопствена имања. Тако морамо да рачунамо с једним великим викусом код Миладиноваца, источно од Скопља, који је могао бити центар источног дела скопског басена. Истраживања су показала да је овај викус имао јаке аутохтоне традиције (*TIR K-34*: p. 86. *IMS VI*: no. 5).

Из свега што је речено, можемо да изведемо графичку шему расподеле земљишта на коме су остали перегрини:

2. Градско земљиште: на територији племена Дарданаца и Меза, већ од краја I века постоје градска насеља Скупи, Улпијана и Рацијарија, која су својим територијама обухватила већи део раније административне јединице, *civitates*. На северној граници Горње Мезије, од ушћа Саве до ушћа Тимока у Дунав, на територији Трикорњана и Пикенза су Сингидунум, Маргум и Виминацијум. У централном делу провинције били су Хореум Марги и Наис.¹⁰

Singidunum (Београд): (за територију видети Васић 2013: 83).

Остиве на територији Сингидунума: 1. Београд (Kondić 1969).

Margum (Орашје код Дубравице) (Васић 2013: 85/6): територија муниципијума се сучељава на истоку са Виминацијумом, а на западу са Сингидунумом. Према југу, на локалитету Брежани налазила се вила рустика која је можда улазила у муниципалну територију Маргума.¹¹ У сваком случају, овде морамо да рачунамо са знатном пољопривредном активношћу.

9 Визбегово: име потврђено на натпису *IMS VI*: no. 86; из Визбегова и споменик *IMS VI*: no. 128.

10 О муниципијима на територији Горње Мезије и даље је користан чланак: Mócsy 1967a: 151–166. Нешто детаљније о овим градовима в. Васић 2013: 77–87.

11 М. Р. Васић је рекогносцирао терен у Брежанима и констатовао трагове архитектуре.

Ostave na teritoriji Marjuma: 2. Смедерево (Петровић 1931: [33])¹²; 3. Брежане (Vulić 1905: 15; Гарашанин 1951: 183).

Viminacium (Костолац): (за територију видети Васић 2013: 86)

Ostave na teritoriji Viminacijuma: 4. Костолац (Арсенијевић 2001: 186; 191–200).

Ratiaria (Арчар – Бугарска): прво градско насеље на северној граници Меизије. Основана је у време када је још увек вршена дедукција ветерана. Тако је при оснивању колоније један део земље морао бити одузет од перегрине заједнице и додељен колонистима – ветеранима легија IV *Flavia* и VII *Claudia* (Mirković 1968: 146). Област која је у административном погледу била прикључена Рацијарији обухватала је, како се чини, знатно већи простор него територија градова на западном делу горњомезијског лимеса. Територија Рацијарије могла је имати следеће границе: Дунав на северу, доњи ток Тимока на западу, а једно време можда и средњи ток исте реке, Балкан на југу, Цибрицу на истоку, до II века, а касније можда средњи и доњи ток реке Лома. Овај обим градска област је могла имати у II и III веку (Mirković 1968: 81). Градска територија Рацијарије је у наведеним границама била релативно густо насељена. Натписи откривени у околини Арчара и темељи римских грађевина сведоче о интензитету живота на многим местима (Mirković 1968: 81). Врло је вероватно да је на територији Рацијарије земљорадња била основна привредна грана.

Ostave na teritoriji Raciarije: 5. Граничак (Gerov 1977: No. 260); 6. Бело Поле (Gerov 1977: No. 261); 7. Косово (Gerov 1977: No. 259); 8. Трговиште (Gerov 1977: No. 274); 9. Генерал Мариново (Gerov 1977: No. 205); 10. Градец (Gerov 1977: No. 204); 11. Белотинци (Gerov 1977: No. 117); 12. Дрманци (Gerov 1977: No. 320); 13. Мајор Узуново (Gerov 1977: No. 262); 14. Арчар (Gerov 1977: No. 63).¹³

Horreum Margi (Ћуприја): територија муниципија је непозната. Могуће је да је долазила до Багрдана као природне границе према северу. Према *Itinerarium Burdigalense* из 333. године, граница између провинција Меизије и Дакије била је код Хореум Маргија. Питање је коме је административно припадао део јужно од Ћуприје и северозападно од Ниша, са станицама *Sarmatae* (Параћин ?), *Sametae* и *Pompei*.

Ostave na teritoriji Horeum Margija: 15. околина Ћуприје (Борић-Брешковић 1983: [69]); 16. Поповац (Борић-Брешковић 1979); 17. Супска I (Borić-Brešković and Stamenković 2008: [157]); 18. Супска II (Borić-Brešković and Vojvoda 2013).

Ostave између Ћуприје и Ниша: 19. Параћин (Марић 1956: 179–180); 20. Сикирица II (Арсенијевић 2004: 228); 21. Сикирица I (Марић 1956: 180; Vasić 1972: 57); 22. Ћићевац (Рашковић 1997: 110); 23. Црнокалачка Бара (Рашковић 1996).

Naissus (Ниш) (Васић 2013: 91): подаци којима располажемо указују на постојање већих пољопривредних добара у непосредној близини Наиса још у почетном периоду развоја римског града (I–III век). *Villae rusticae* на Винику

¹² Број стране у угластим заградама означава помен архитектуре.

¹³ Због велике густине налаза новца, на приложеној карти дате су само неке оставе око Рацијарије, како би се нагласило географски распоред.

и Горици врло су простране и захваћају широк простор на падинама истоимених брегова. Насељавање ветерана у Наису, које започиње још пред крај I века, са јачим интензитетом од средине II века, вероватно је допринело унапређењу пољопривредне производње. О постојању ветеранских латифундија извесне индиције налазимо у Прокопијевом списку кастела, од којих нека имена са завршетком *-iana* (*Timiana, Urbiana, Bederiana*) означавају, по свој прилици, виле и мајуре.

Оставе на територији Науса: 24. Виник [Нишка Каменица] (Марић 1956: 180; Nenadović 1961: [168]; Mihailović 2008).

Ulpiana (Липљан код Грачанице): поменута код Птоломеја (*Geografia* 3, 9, 4); постаје муниципијум око средине II века (Mócsy 1967a: 153; Mirković 1977: 835 sq). Према једном мишљењу, Улпијана, у суседству Јањева и Новог Брда, настала је захваљујући близини рудника (Čerškov 1969: 34; Mócsy 1970: 77; contra: Davies, O. 1938: 407). С. Душанић сматра да је генеза Улпијане била не само брз већ и сложен процес, у коме своје место има и аграрна и административна компонента, мада његова хипотеза о вези Улпијане и рудника изгледа доста вероватна (Душанић 1980: 29 и нап. 155). Према Душанићу, и после стварања муниципија, Улпијана је могла остати центар администрације јањевско-новобрдских *metalla*, као што је остала, највероватније, центар администрације целокупног дарданског тракта.

Scupi (Злокућане): колонија је основана у време Флавијеваца (вероватно почетком Домицијанове владе). У дедукцији су учествовали ветерани легије VII *Claudia*, а затим IV *Macedonica*, V *Macedonica*, I *Italica*, V *Alaudae*. Скупи су током II века били важан центар за регрутацију. Територија колоније Скупи обухватала је цело Скопско поље. На југу и југоистоку долазила је до граница провинције Горње Мезије, као и на југозападу. На северозападу је допирала до Качаника, а Скопска Црна гора је затварала територију колоније на северу. На истоку је можда ишла до Пчиње (*IMS* VI: р. 29–30). Чињеница да су Скупи настали као дедуктивна колонија говори сама за себе; читава територија колоније била је намењена земљорадњи, где је, поред аутохтоних викуса које смо поменули, било ветеранскихседа, као и деловаседа породице Фурији и Либанија Севера.

Оставе на територији Скупа: 25. Скопље (Kubitschek 1908).

Осим у случају Рацијарије, Науса и Скупа, територије осталих градова нису простране и конфронтирају се с војним територијама и фискалним доменима. Али, сем можда Улпијане, на територијама осталих градова (муниципија и колонија) пољопривреда је играла примарну улогу, па је чак добар део њих и основан као база аграрне производње. Вероватно су ветерани, посебно из друге половине I века, у Горњој Мезији припадали слоју велепоседника¹⁴ чију су земљу обрађивали сељаци – закупци, а вероватно и робови (Mirković 1968: 123; Rostovtzeff 1926: 231).

Да би заштитио провинције, Септимије Север је одредио да никада једна *civitas* не може грађанима самостално да повећа таксе и порезе, већ да, у слу-

14 Наводим податак о формирању вила у Срему (Доња Панонија), с натписа на једном камену-међашу из Беочина, о додељивању земље села Јосисте Титу Клаудију Приску, префекту але I *civium romanorum* из I века (Душанић, М. 1995: 39, I 7).

чају потребе, управа града мора да се обрати управнику провинције, који ће о томе обавестити императора, а он ће, са своје стране, да испита оправданост таквог захтева (Ceuleneer 1880: 261; *Cod. Ius.*, IV. 62. 1–2). Ради лакшег прикупљања производа са удаљенијих имања, Север је наставио са праксом оснивања емпорија, полусеоских, полуурбаних насеља чији су се становници бавили и трговином и земљорадњом. Емпорија су оснивана поред већих градова, стимулишући и њихов трговачки живот. Ова емпорија су нам посебно позната из Тракије (Mihailov 1963: 124 и д.), а међу њима Форум Пизи, основан у време Септимија Севера, 202. године. С обзиром на изузетно привилегован положај балканских провинција (поред Африке и Сирије), није искључено да су овакви тргови постојали и у Горњој Мезији, што би значило да су и земљопоседници могли слободно да тргују аграрним производима. Од просперитета ових имања индиректно је зависио и просперитет градова, па и целе провинције. Село је било важно и за регрутовање војника, а управо су подунавске провинције давале знатан број регрута, те је због тога оно било фаворизовано (Gagé 1971: 258). С друге стране, ветерани који су се враћали пољопривреди били су изузети од муниципалних обавеза (Mihailov 1963: 126). У *Historia Augusta* помиње се како је будући император Максимин Тракс под Макрином напустио војну службу и купио имање у селу у коме је рођен (НА, *Maximini duo*, IV. 4).

Осим једног споменика из Скупа из I века,¹⁵ оскудни натписи из Горње Мезије само посредно, помињући аграрна божанства, показују да су се ветерани бавили и земљорадњом (*IMS I*: по. 16).¹⁶ Осим ветерана, имамо неких података да су и колонијални и муниципални часници имали имања на територијама градова. На то, опет индиректно, указују натписи посвећени аграрним божанствима.¹⁷ Тако је Церери посвећен натпис једног аугустала настањеног у Рацијарији (*CIL III* 8085), затим једног декуриона и квестора муниципијума Виминацијума (*IMS II*: по. 3). О царском пољопривредном домену на територији Рацијарије можда говори споменик подигнут Церери, кога је поставио Дионисије Серапис, *dispensator Augusti* (Kalinka 1906: 181). Просерпини и Плутону посвећен је натпис од стране аугустала Рацијарије (*CIL III* 12646). На споменике Либеру и Либери наилази се у Виминацијуму и Винцеји (*IMS II*: по. 27; 28). Имања ових лица морала су се налазити на градској територији. Споменик посвећен Либеру и Либери нађен је и у околини Понтеса (Васић и Јовановић 1987). Шематски приказано, обрадиво градско земљиште могло је да буде подељено и обрађивано на следећи начин:

15 *IMS VI*: no. 53: *in praedio suo iug(erum) [?] in quadratum.*

16 Сингидунум: споменик је нађен на Чубури, значи изван града, и можемо рачунати с имањем овог ветерана на том месту. Посвећен је Јупитеру, Мајци Земљи (*Terra Mater*) и Либеру и Либери.

17 Овде помињем натписе у којима су поменута божанства која у овим случајевима штите искључиво пољопривреду, а не руднике, јер су имала двојну функцију.

3. Домени:

а) Царски домени: подела фискалних домена (који укључују и *metalla*) у Горњој Мезији поклапа се с организацијом војске, порторија и перегриних *civitates*; с таквим стањем треба рачунати за раздобље о коме смо најбоље обавештени, у II и раном III веку, пре великих потреса око 250–300. године (Душанић 1980: 25). Према С. Душанићу, у управном погледу читава провинција се делила у три основна појаса: обалу Саве (уз ушће) и Дунава (легијска и царинска рипа); територије Трикорњана, Пикенза и Меза на северу; територија Дарданије на југу (Душанић 1980: 26). Земље четири племена под легијским надзором већим делом су прекривали царски поседе, а мањим племенске *civitates* (Душанић 1980: 26). Градови су се ту јавили сразмерно доцније, како смо видели, а њихови агери нису били постојани.

На територији Трикорњана, домен који обухвата област овог племена приближно се поклапа с данашњом Шумадијом. Према југу, регион се граничио с дарданским доменом, према истоку с муниципалитетима Хореум Маргија, Маргума и Виминацијума, према северу с легијском обалом и сингидунумским агером, према западу с границом Мезије, Паноније и Далмације (Душанић 1980: 35). На овом простору нађен је и знатан број остава из прве половине III века. Вероватно је постојала разлика у односима императора према, с једне стране, малим фармерима и земљорадницима који су радили на поседу који је некада био посед државе, а затим је постао „царски посед“ – фиск, кога су водили службеници цара, и с друге стране, према онима који су имали своје парцеле. Можда је то двојство најјасније баш у трикорњанском домену јер је извесно да су осим рудника, иако најважнијих делова домена, и пољопривредна имања играла не мање важну улогу и у оквиру убирања пореза, али и

из чисто практичних разлога, због снабдевања рудничког особља намирницама. Следећи велики домен био би дардански, који обухвата велики простор на југу провинције. С. Душанић је овај домен поделио на четири региона: а) ибарски; б) јањевски; в) кумановски; г) ремесијански (Душанић 1980: 27).

Остјаве на територији трикорњанској домена (Шумадија): 26. Добри До: Мезул I (Павловић 1972: 72; cf. Pegan 1965–1967: 112); 27. Добри До: Мезул II (Павловић 1972: 73; Vasić 1972: 66); *Налазишта* 1956: [42]; 28. Глибовац (Петровић 1930); 29. Влајића брдо I (Арсенијевић 1997); 30. Влајића брдо II (Арсенијевић 1997); 31. Горње Штипље (Арсенијевић и Додић 2004: 235 и нап. 2); 32. Околина Јагодине (Pegan 1970: 74); 33. Крушевац – Јагодина (Kubitschek 1901); 34. Парцане (Рашковић 1995: 202–205); 35. Бошњане (Борић-Брешковић 1988: 89).

Остјаве на територији њикеничкој домена: 36. Волуја–Дубока (Рашковић 1996: 56); 37. Кучево (Елмер 1930); 38. Грљан (Лаловић 1986).

Остјаве на територији дарданској домена

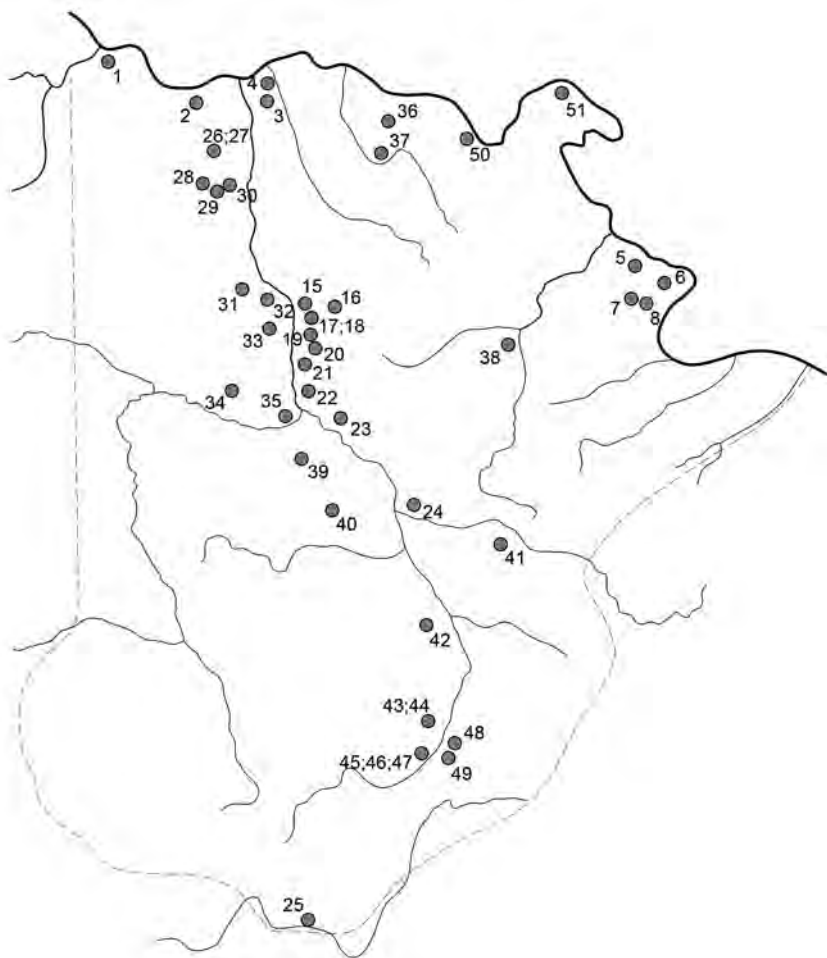
а) *ибарски рејон (?)*: 39. Јабланица (Васић 1968; Рашковић 2003: [47/8]); 40. Клисурсица (непубликована).¹⁸

в) *ремесијански рејон*: 41. Креница (Јанковић-Михалцић 1987); 42. Подримце (Стаменковић 2005: [143]).

и) *кумановски рејон (околина Врања)*: 43. Градња (Митровић 2008: 214, 215 – карта 1); 44. Прибој Врањски (Митровић 2008: [210]); 45. околина Врања (Борић-Брешковић 1988: 89–101); 46. Бујковац (Борић-Брешковић и Митровић 2014); 47. Самољица (Митровић 2008: 214, 215 – карта 1); 48. Спанчевац (Митровић 2008: 214, 215 – карта 1); 49. Врањска Бања (Борић-Брешковић и Стаменковић 2009: 257–280).

О начину експлоатисања земље највише података имамо са царских домена (Gagé 1971: 284), мада не директно из Горње Мезије. Домени су давани у закуп предузетницима (*conductores*), а ови су пак експлоатисали имања преко вилика (*vilici*). Једним делом домена директно су управљали вилици, који су за обраду земље користили робове или најамнике; али, велики део домена је дан у закуп слободним земљорадницима – колонима, често на дужи период. Давање у закуп на пет година постаје све ређе и у свим провинцијама наилазимо на фармере који могу да оставе закуп у наслеђе, који су царским конституцијама прво носили име колон, а касније и *conductores domus nostrae* (Marquardt 1888: 324 и нап. 3 до 9). У два закона с афричке територије, *lex Manciana* и *lex Hadriana*, управо су регулисани односи кондуктора и вилика, с једне, и колона, с друге стране (Courtois et al. 1952; Picard and Rougé 1969: 211 и д.; Flach 1987: 443–455.). Иако немамо никаквих индиција да су ови закони били у употреби ван Африке, ипак нам дају одређену слику односа на доменима. Општи принцип је, колико може да се утврди, да колон (овде овај термин употребљавам само да означим земљорадника, пазакупца дела земље), под условом да одговара свим обавезама, има право државине над тим делом

18 Новац нађен с деловима керамичког суда на месту Грбац, на обронцима планине Мали Јастребац.

Карта 1 Оставе у Горњој Мезији између 200. и 260. године: 1. Београд; 2. Смедерево; 3. Брежане; 4. Костолац; 5. Граничак; 6. Бело Поле; 7. Косово; 8. Трговиште; 9. Генерал Мариново; 10. Градец; 11. Белотинци; 12. Дрманци; 13. Мајор Узуново; 14. Арчар; 15. околина Ћуприје; 16. Поповац; 17. Супска I; 18. Супска II; 19. Параћин; 20. Сикирица II; 21. Сикирица I; 22. Ђићевац; 23. Црнокалачка Бара; 24. Виник; 25. Скопље; 26. Добри До: Мезул I; 27. Добри До: Мезул II; 28. Глибовац; 29. Влајића брдо I; 30. Влајића брдо II; 31. Горње Штипље; 32. околина Јагодине; 33. Крушевац–Јагодина; 34. Парцане; 35. Бошњане; 36. Волуја–Дубока; 37. Кучево; 38. Грљан; 39. Јабланица; 40. Клисурица; 41. Крменица; 42. Подримце; 43. Градња; 44. Прибој Врањски; 45. околина Врања; 46. Бујковац; 47. Самољца; 48. Спанчевац; 49. Врањска Бања; 50. Равна; 51. Текија

Map 1 Coin hoards in Upper Moesia between AD 200 and 260: 1. Belgrade; 2. Smederevo; 3. Brežane; 4. Kostolac; 5. Graničak; 6. Belo Pole; 7. Kosovo; 8. Trgovište; 9. General Marinovo; 10. Gradec; 11. Belotinci; 12. Drmanci; 13. Major Uzunovo; 14. Arčar; 15. vicinity of Čuprija; 16. Popovac; 17. Supska I; 18. Supska II; 19. Paraćin; 20. Sikirica II; 21. Sikirica I; 22. Čićevac; 23. Crnokalačka Bara; 24. Vinik; 25. Skopje; 26. Dobri Do: Mezul I; 27. Dobri Do: Mezul II; 28. Glibovac; 29. Vlajića brdo I; 30. Vlajića brdo II; 31. Gornje Štiplje; 32. vicinity of Jagodina; 33. Kruševac-Jagodina; 34. Parcan; 35. Bošnjane; 36. Voluja-Duboka; 37. Kučevo; 38. Grljan; 39. Jablanica; 40. Klisurica; 41. Kremenica; 42. Podrimce; 43. Gradnja; 44. Priboj Vranjski; 45. vicinity of Vranje; 46. Bujkovac; 47. Samoljac; 48. Spančevac; 49. Vranjska Banja; 50. Ravna; 51. Tekija

земље, може да га остави у наслеђе, па чак и да га прода (Picard and Rougé 1969: 216). Изгледа да је долазило до несугласица између сељака на царском домену и царских чиновника, као што је, на пример, жалба малих поседника из села Аргое у Малој Азији (*CIL* III 14191: царски домен), у којој се они жале Филипу Арабљанину да их малтретирају официри, војници, градске власти и царски чиновници. Сличну судбину су доживљавали и сељаци „слободних села“, које можемо сматрати сопственицима имања. О томе имамо потврду на једном натпису из Скаптопаре (Благоевград) у Тракији (*CIL* III 12336 из 238. године), у коме се сељаци жале Гордијану III.

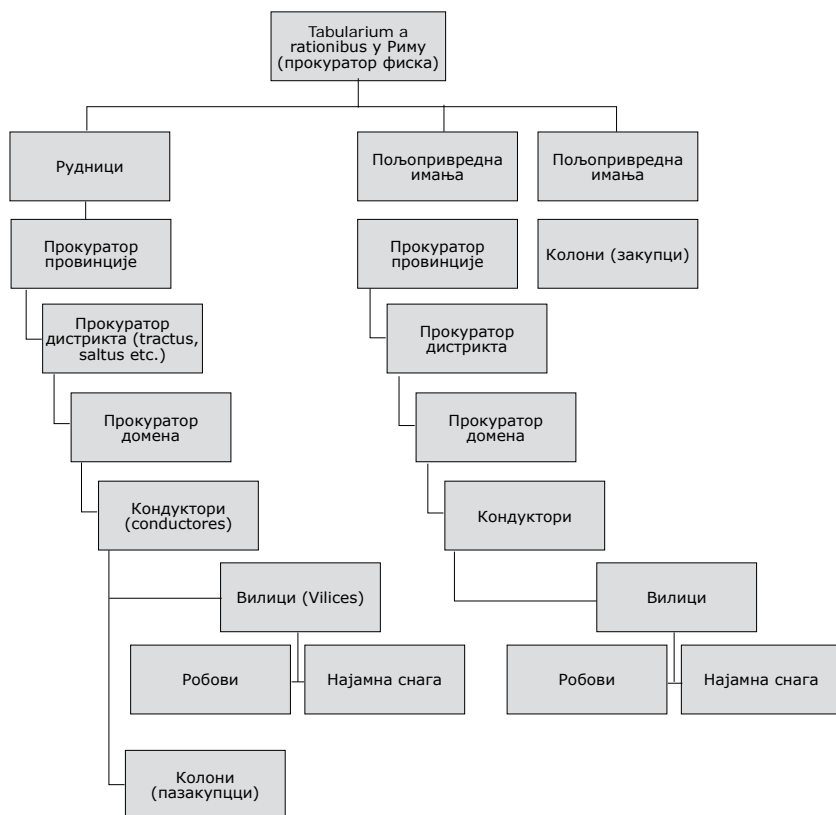
Императори су се веома занимали за своје домене; постојала је врло сложена администрација, која се састојала од прокуратора. На врху се налазио прокуратор фиска, који је резидовао у Риму, са службама; он је припремао основна правила и циркуларе њихове примене (*sermones procuratorum*). Други ред су сачињавали прокуратори коњаничког сталежа, који су боравили у свакој провинцији. У трећем реду су били прокуратори дистрикта (*procuratores tractus*), којима су помагали *procuratores regionis*, а они су груписали извештај број домена, стављених под управу прокуратора домена, царских ослобођеника. Ови локални прокуратори су имали двоструку улогу. Прво, да са кондукторима сачине уговоре који најбоље задовољавају интересе цара и да пазе да се они испуњавају. Друго, да правила која се односе на статус колона не повређују кондуктори и вилици и да пресуђују у размирицама које су могле настати између једних и других (Pflaum 1950: 87; Picard et Rougé 1969: 217; Pavis d'Escurac 1976: 160).

Извори који су чинили основу римског снабдевања били су: фискално жито, закупнина царских земљорадника, реквизиције или права куповина на слободном тржишту. Независно од куповине, прибегавање ванредним реквизицијама постојало је чешће него што нам говоре званични документи. Нема сумње да су провинцијски намесници, као представници римске државе, били дужни да прибегну овим додатним узимањима. Закупнина фармера на царским доменима значајно је доприносила приходима аноне (Pavis d'Escurac 1976: 160). Провинцијски намесник је морао, исто тако, да брине о добром снабдевању провинције којом управља, као и да цене жита не расту неконтролисано (Pavis d'Escurac 1976: 169).

Вратимо ли се на територију Горње Мезије, морамо да водимо рачуна о њеној особености, као првенствено рудничкој провинцији. Могла би да се изведе следећа хијерархијска шема. Прокуратору, односно намеснику провинције, били су у неким видовима подређени прокуратори рудника. Но, прокуратори региона/тракта имали су свог надређеног чиновника који се бринуо о рударству структурно блиских, географски повезаних провинција, али који није носио звање прокуратора, нити је резидирао у рудничком дистрикту; његово седиште се морало налазити у већем центру који је обједињавао контролу над разним формама провинцијске администрације (Душанић 1980: 53). Крајем IV века, функцију таквог чиновника у нашим крајевима вршио је *comes metallorum per Illyricum* (*Not. Dig., Or.* XIII 1). За Горњу Мезију остаје још отворено питање система кондукторијата (Душанић 1980: 50, с нап. 335, 336 и 337).

Више знамо о прокураторима на натписима из Сочанице и из трикорњанског региона од I до краја III века (Душанић 1980: 50–51). Овде налазимо прокураторе – царске ослобођенике (*ILlug. II: no. 504; IMS I: no. 103*) и *equites* [*ILlug. II: no. 503* из 238–244. године; *IMS I, no. 20* (Авала), 287. година; no. 168 (Рудник – прве године владе С. Севера)].

Иако се првенствено ради о прокураторима који су били задужени за руднике на фискалном домену, видели смо да је у оквиру ових домена, осим рудника, било и знатних обрадивих површина, те су ови прокуратори могли водити рачуна и о пољопривредној производњи.¹⁹ За сада немамо ниједан споменик који би нам ближе означио управу над обрадивом земљом на царским доменима у Горњој Мезији. Али, аналогно колонима и закупцима на рудиштима, можемо да претпоставимо да је било колона-закупаца пољопривредних имања. Можда су они могли бити под војном управом, што остаје као отворен проблем. Удружење ситних закупца, колона, из Сочанице [*ILlug. II: no. 501 (coloni); 503 (ordo colonorum)*; Душанић 1980: 50], одаје примену принципа вектигала. Исто тако, ревири Космаја и Рудника бележе активност ситних закупца [*IMS I: no. 103* (Космај); 168 (Рудник)]. Предложио бих генералну шему управљања и коришћења царског домена:

¹⁹ О прокураторима царских имања (рудници или пољопривредно земљиште), а који су имали и управну и судску власт вид. и Millar 1964: 185 sq.

Но, мора се рачунати да она није у свим провинцијама била једнака, како сам показао на примеру Горње Мезије.

б) Приватни домени: на територији Горње Мезије се није развио систем великих приватних домена, осим на југу провинције, у Дарданији. Овде су на неколико места забележени поседи породице *Furii* (Mócsy 1970: 86 и д.; *IMS VI*: p. 34; Mirković 1977: 835 и 840, not. 172). *Furius Octavianus*, конзул 220. године, а две године после легат Горње Мезије, имао је поседе у Влачанима (*IMS VI*, 10) и у Усју (*IMS VI*, 28: *serva vilica*). Поседи Фурија су познати из Улпијане, где су прокуратори ових земљопоседника подигли храм (*CIL III* 8169: *Fortuna domus Furianae*), затим у Призрену (*CIL III* 8240) и у селу Блацу (*CIL III* 8238; Premerstein and Vulić 1903: 26). Друга породица великих земљопоседника су *Pontii*. М. Мирковић наводи (Мирковић 1981: 85) да је породица Фурија, преко жене Фурије Цецилије, још у II веку била у сродству с породицом Понтијеваца, из које је потицао конзул 144. године, *M. Pontius Lelianus Lartius Sabinus*. Његов блиски сродник, можда и брат, *Pontius Varanus Sabinus*, имао је посед у околини Улпијане.²⁰

Други домен је имао конзулар *Libanius Severus*, из Скупа (*IMS VI*: no 27; споменик подиже мајци). На једном споменику из Лопата можда се помињу ослобођеници овог сенатора (*IMS VI*: no. 224), као и на споменику из Бардоваца.²¹ Вероватно се ради о породици велепоседника чију су земљу обрађивали интенданци или закупци (*IMS VI*: no. 27).

4. Војнички посед: део лимеса источно од Ледерате, до ушћа Тимока на истоку, је без градских насеља. У њему су легати легија имали власт као декуриони у градовима. Ова територија је била подељена на мање територије низа кастела, у којима су били стационирани одреди легија IV *Flavia* и VII *Claudia* или ауксилијарни одреди. Својина војних команданата над земљом оставила је трага у топономастици ове области. Код Прокопија се један кастел на Дунаву зове *Ducis pratium* (Proc., *De aedif.* IV, 6), који не може са сигурношћу да се идентификује. У III веку настале су знатне промене у положају војника на граници. Они су још током трајања војне службе добијали земљишне парцеле у пограничној области. У спису *Historia Augusta*, таква мера се везује за Александра Севера (HA, *Al. Sev.* 58). Земља стечена на овај начин остајала је у поседу војног лица доживотно. Ипак, овај податак треба узети с извесном резервом, јер је спис из IV века и можда више приказује стање после Диоклецијанових, а нарочито Константинових реформи и стварања војних посада *limitana*. Но, податак у HA је могућ, с обзиром на то да је испод касније фортификације из IV–VI века у Равни (*Camps*) постојала старија архитектура, у оквиру које је нађена остава из 238. године, а она је могла припадати војнику/ветерану који је овде имао имање.

Оставе на легионарској територији: 50. Равна (Кондић 1983); 51. Текија (Kodrić 1881).

20 О Понтијима в. и Parazoglu 1990: 578. Она наводи да А. *Pontius Quietus* из Стоба нема везе са Понтијима из Дарданије, коментаришући чланак Šašela 1981: 587–594.

21 *IMS VI*: no. 75: *C. Lib[...] Cr[es]cens, au[g]ustalis*] или *au[g](ur)*].

С друге стране, истичем да су на платоу изнад Трајановог моста констатоване грађевине које указују на низ *horrea* (Гарашанин и др. 1984: 48; Гарашанин и Васић 1987: 83/4, 96/7). Постојање карауле која је са те стране надгледала мост, али вероватно и овај комплекс грађевина, указује на војнички карактер архитектуре. На основу покретног материјала, грађевине могу да се датују у прву половину III века. *Horrea* изван каструма су свакако служила за прикупљање аноне под Септимијем Севером и касније. У сваком случају, можемо и на нашем делу лимеса рачунати с војничком земљорадњом још у раном III веку.

Поставља се одмах питање посебне институције – *annona militaris*, за коју Д. ван Бершем сматра да ју је увео већ Септимије Север (Berchem 1937: 146 и д.). Та институција претпоставља да су се пољопривредни производи давали као редован порез разрезан у провинцији за опскрбу војске. Г. Рикман потпуно одбацује тезу Бершема и показује да, заправо, пре Диоклецијана не можемо да говоримо о редовној *annona militaris* (Rickman 1971: 278–283). Имајући у виду непрекидну бригу Септимија Севера о провинцијама, посебно источним и балканским, скоро је сасвим извесно да се трудио да терет његових честих путовања не падне тешко становништву провинција кроз које је пролазио. У том смислу треба поменути и инструкције које је Север дао Ауфидију Северијану.²² Могуће је да нису постојала општа правила, већ је поступано од случаја до случаја.²³ Нормално би било да су гарнизони имали своја имања која су обрађивали војници или су давана војницима у закуп,²⁴ али је вероватно већа количина пшенице, јечма, зоби и тд. купована од сељака. Не можемо рећи да ли су цене за војне набавке биле ниже него на тржишту, јер немамо такве податке за подунавске провинције.

Због близине варвара, на границама је било дозвољено да се сељаци групишу и да се поред утврђења на лимесу формирају насеља, која су могла спадати у категорију *vici, castella, territoria* и сл., а која су имала квазиградску организацију, као насеља исте врсте у другим провинцијама (Mirčović 1968: 149). Она се највише приближавају „слободним селима“, бројним у мало урбанизованим регијама, на пример у Тракији. Од тих сељака регрутују се три категорије војника: војници регрутовани међу сељацима слободних села (нарочито много дала их је Тракија), локална милиција створена у кастелима (тип колони из Сетифа у Алжиру) и војници-колони које налазимо у појединим секторима границе, покретни земљорадници под уговором (Gagé 1971: 285). Овакво разграничење територија на лимесу можемо сигурно да пратимо од краја III века, посебно од померања римских граница у Дакији под Аурелијаном (после 271–272. године).²⁵ За ранији период немамо на нашем лимесу сасвим прецизне податке. У III–IV веку, ова насеља су могла бити потчињена *praepositus*

22 "Ne in hospitiiis praebendis onerat provinciam": *Cod. Iust., Digestae*, I. 16. 4 pr.

23 Gagé 1971: 264 и д., иако прихвата тезу Д. ван Бершема, признаје да није сасвим јасно како се вршило снабдевање војске.

24 Познат је натпис *ILS*, 9103 из 205. г.: легионар као *conductor prati* на имању које му је издао у закуп *primipilaris*. В. и Мócsy 1967b: 211 sq., где описује како су некадашње војне територије претваране у муниципално земљиште; уп. и Мócsy 1966: 312 и д.

25 Овакав тип насеља, полуцивилног, полувојничког, вероватно налазимо у Понтесу крајем III века – уп. Гарашанин и др. 1984: 44

ripae legionis (IV Flaviae или VII Claudiae). Ово звање је потврђено на опекама откривеним у неким кастелима на дунавској обали.²⁶

Два споменика с натписима, један нађен, као секундаран, у јами у западној капији Понтеса, а други, наводно, у непосредној околини овог каструма,²⁷ показују још неке модалитете. Статуу Јупитера је као *ex voto* поставио аугустал колоније Дробете на свом поседу (*in possessione sua*). Икону је, пак, поставио Аурелијус Сиро, можда пореклом Грк, но његово звање нам није познато. Оба споменика могу да се датују у почетак III века, у време Септимија Севера. Ови споменици нам показују да су негде у непосредној околини Понтеса, значи на војној територији, постојала и имања у власништву цивила (аугустал из Дробете). То су недовољни елементи за доношење неких далекосежних закључака, али указују на различите модалитете земљишног поседа на војној територији. Може се, свакако, поставити и питање да ли је ова територија припадала и колонији Дробети, те су се војне и цивилне компетенције преплитале. Подсећам на цитирани документ из Дура Еуропоса, о земљишним трансакцијама на лимесу.

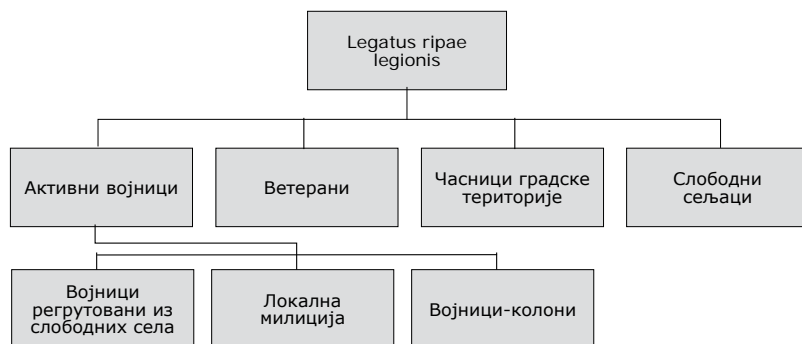
Са територије Виминацијума, натпис *CIL III 8112* из времена Александра Севера сведочи да је 228. године у овом граду извршено премеравање легионарске територије (*territorium legionis*) (Мócsy 1966: 312 и д.; *IMS II*: 101 и д., по. 58; Поповић 1968: 42). Наиме, војна управа располагала је одређеном територијом која је била одвојена од муниципалне. Земљишни посед могао је бити даван у закуп, а сигурно је играо битну улогу у снабдевању војске. За нас је овај натпис посебно важан стога што указује да је у Виминацијуму, као и у другим граничним местима, долазило до значајних територијалних промена у току првих деценија III века. *Lustrum hastati* (у неким другим случајевима *lustrum primipili* или *principis*) (*IMS II*: р. 102, по. 58) који се помиње на натпису *CIL III 8112*, према неким мишљењима представља *lustratio* војне територије, а у луструму, период од пет година на који су парцеле ове територије биле издане под закуп. Према другом мишљењу, луструм је вршен у време Севера, када су војници постајали и земљорадници (*IMS II*: р. 102, по. 58). Мочи везује *lustrum primipili* за локацију снабдевања армије од пет година, у вези реформе аноне у време Септимија Севера (Мócsy 1966). У сваком случају, сви споменици који говоре о луструму су из времена династије Севера или припадају нешто каснијем периоду.²⁸

Комбинујући све случајеве који су досад поменути, видимо да се однос према расподели земље на војничким територијама мења током III века. На основу ових података дао бих следећу шему расподеле војничке територије:

26 Dušanić, M. 1976. За сличну организацију у ранијем периоду Dušanić 1990: 585 и д.

27 1. Мермерна статуа Јупитера – Гарашанин и др. 1984: 48 и д.; 2. икона Либерера и Либерера – Васић и Јовановић 1987; Петровић 1996.

28 *IMS II*, ad no. 58: натпис из 244. године (*CIL V*, 808) уколико је *signifer Valerius Valens* који се у њему помиње идентичан с хомонимним сигнифером на натпису *CIL V 8537*.

У начелу, било која врста власништва над доменима, царска, градска или војна, подразумевала је не само обрадиво земљиште (*agri fructuarii, vectigales*) или пашњаке (*pasua*) већ и руднике, језера и рибањаке. Сви поменути власници дали су у закуп дохотке са имања на пет година или на дужи период, или чак на стално коришћење (Gaius, 3, 145; уп. *Cod. Iust.: Dig.*, 39, 4, fr. 11 § 1).

Вратићемо се укратко и питању снабдевања војске. Намирнице су прикупљане или реквизицијом, или куповином, или су војници сами обрађивали земљу (Davies 1989: 51 и д.). Ако су имале писмену дозволу (*diploma*), трупе су могле да реквизирају намирнице од цивила; ако такву дозволу нису имале, то нису смеле да чине легално, мада има супротних примера (Davies 1989: 48 и д.). Из листе *Pridianum cohors I Hispanorum* из 105. године, која је била стационирана у Македонији, сазнајемо да је један број војника био послан у Галију да купи пшеницу и одећу (Davies 1989: 35). Исто тако, из службених листа нађених у Дура Еуропосу, из 219, 222. и 233. године познати су официри који су били послани да купују храну, пшеницу или јечам (Davies 1989: 44–46, Table C, E). Поједини документи из Египта помињу одреде који су од цивила куповали плеву, јечам и сено (Davies 1989: 53). Ми знамо да је постојао систем зван *frumentum emptum*, куповина житарица по фиксним ценама које је прописала државна управа. Ове житарице су служиле за попуну војних резерви или за анону у Риму (Rostovtseff, *RE VII*, col. 164, s. v. *frumentum*). Најјаснији пример деловања *frumentum emptum* дат је у серији папируса датованих у 185/6. годину (*Papyrus Rylands 85–185*. година; cf. *Papyrus Amherst 107, 108*, цитирано по Rickman 1971: 271). Они се односе на снабдевање јечмом *ala Heracliana*, која је била смештена у Коптосу у Египту, и садрже низ признаница. Три од њих дао је Антоније Јустин, *duplicarius* кога је послао префект але. Јустин је, по наређењу префекта Египта, морао да откупи 20 000 артаба јечма за опскрбу але. Према признаници из једног папируса види се јасно да су сељаци примили одређену суму новца за јечам којим се снабдева ала; овај новац су им предала два чиновника који су га добили из државне благајне за ову куповину (Rickman 1971: 271/2 – *Papyrus Amherst 109*). Г. Рикман још наводи да не само што је држава плаћала становницима провинција за војно снабдевање већ је и сваки војник од своје плате одвајао за храну (Rickman 1971: 271/2). Војницима је редовно од плате узимана сума новца за храну, одећу и опрему, како показују фрагменти војних рачуна (Brunt 1950: 60 sq). Овим примерима само желим да

поткрепим изнет закључак да становници провинција нису генерално плаћали порез у анони, и обрнуто, држава је откупљивала потребне количине намирница од земљорадника. У том смислу прихватам закључак Ж.- П. Калија, да је анона била додатни порез, узиман за издржавање војске када су буџетски расходи били повећани (Callu 1969: 291). Како је, међутим, показао Кали, било је знатних одступања од тог правила.²⁹

Како сам навео, није само држава плаћала провинцијалним сељацима снабдевање војске, већ су и сами војници морали да плаћају за храну. У раном Царству, према признаницама, од војничке плате је редовно одбијана сума за плаћање хране, одеће и опреме (Callu 1969: 291 и д.). Из времена Септимија Севера и Каракале, на остракама из Даке у Нубији налазе се признанице које су дали војници коњаничке кохорте једном *optio* за жито, што показује да су у време Каракале војници од своје плате куповали потребне намирнице и давали признанице, које су служиле као обвезнице за плаћање унапред узете робе (Callu 1969: 280). Фирентински папирус, који се односи на боравак Септимија Севера у Египту, је извештај сеоских писара стратегу и односи се на расподелу новца за куповину крава, телади, коза, пшенице, сена и вина. На почетку папируса је писмо Аријуса Виктора, епистратега, стратезима арсиноитске кóме, у коме тражи извештај о расподели новца који је из трезора био послан наме-снику за плаћање намирница (Callu 1969: 280/1).

На једном папирусу сачуван је рачун за две камиле, које је извесни Тасухарион продао декуриону але *Veterana Gallica* за на данас непознату суму драхми (Davies 1989: 155). Из Дура Еуропоса, на једном папирусу се помињу коњаници између 245. и 251. године, који су добили коње по цени од 125 денара (Davies 1989: 159). Ову цену налазимо и у три писма која је гувернер провинције *Syria Coele* упутио заповеднику кохорте 208. године (Davies 1989: 157; 164). Р. Девис наводи да је необјашњиво то што је цена остала иста скоро 40 година, али помишља да је цивилима стално плаћана иста цена (Davies 1989: 164).

Ових неколико примера показује да је у време мира војска користила различите изворе снабдевања храном и другим потребама. Важан извор били су цивили, било да је у питању реквизиција или систем зван *frumentum emptum*, државна куповина житарица по фиксним ценама.³⁰ Други извор била је производња хране на војничкој земљи (*territorium* или *prata*). Каткад су земљу обрађивали сами војници, или цивилно становништво коме је остављен део земље (Davies 1989: 188, not. 12).

Немамо довољно података о томе како је функционисало слободно тржиште на коме су пољопривредници могли да продају своје производе, али је и оно свакако морало да постоји (Temin 2001; Temin 2013: 95–109). Стални проласци императора кроз Горњу Мезију морали су утицати на снабдевање трупа у овој провинцији. Ј. Колендо је констатовао да су императоровим путовањима претходиле обимне припреме дуж пута којим је пролазио (Kolendo 1966:

29 Видети дискусију Callu 1969: 291–293, а такође и дискусију о *stipendium* и *congiarium* на стр. 296–300.

30 Tacitus, *Agricola* 19. 4. Davies 1989 наводи на стр. 187, not. 10 и низ докумената на папирусима. Rickman 1971: 271.

129). Нарочито је било важно да се сакупи довољно намирница потребних за опскрбу великог броја људи у императоровој свити и легијама које су га пратиле. Потврде за овакав закључак налазимо у папирусима из времена Северовог боравка у Египту 199. године (*PSI* 683) и касније, Диоклецијановог из 289. године.³¹ Да су заиста вршене велике припреме пред царске посете показују и подаци о путу Александра Севера на границе према варварима, које налазимо у његовој биографији написаној у IV веку (НА, А. *Sev.*: 45): два месеца пре поласка на пут издао је прокламацију у којој је одређивао прецизан дан и час доласка (НА, А. *Sev.*: 45. 2). Иако је овакво прецизно планирање изузетак, врло је вероватно да су доста времена унапред (можда и два месеца) ове припреме били готове.

Из цитираног папируса (*PSI* 683) сазнајемо да је *Arrius Victor, epistrategos* Доњег Египта, дао инструкције стратезима коба да трошкови издржавања императорове свите и војске не падну на терет домородаца (*САН XII*: 18; cf. Rickman 1971: 281). Свакако да су такве инструкције даване и у другим провинцијама кроз које је Север пролазио. Стога и мислим да су намирнице набављене од земљорадника и плаћане вероватно из државне касе, иако је можда државна каса (или, прецизније, провинцијска) средства прикупљала од богатих грађана (у виду литургија и других давања) (*САН XII*: 18; Rickman 1971: 279–280).

3. ЗАКЉУЧАК

Из читаве студије произлази закључак да може да се да потврдан одговор на питања постављена у хипотези 1 на почетку рада. Из наведених примера из римских извора, било текстова правника, папируса или епиграфских споменика, видимо да су имања могла припадати различитим фискалним територијама на којима су власници или закупци радили и стицали профит. Власници су могли бити слободни сељаци или ветерани, који су могли да дају делове имања под закуп. Постојала су, исто тако, и војничка имања, јасно потврђена у Горњој Мезији. Показао сам да су коришћени и разни модалитети стицања власништва над имањима. Производи су могли да се продају градским властима или на градским трговима, као и на трговима домена или војсци. Пољопривредни производи и стока, пре свега коњи, откупљивани су од цивилних земљорадника, што је могао бити случај и у рудничким доменима, али и на градским територијама. Отуда и налази остава новца на различитим територијама. Продаја пољопривредних производа и стоке одвијала се по сличним принципима као и у другим провинцијама, што је доносило зараду земљопоседницима. Како смо видели, и ту су постојали различити модалитети на територији Римског царства. За Горњу Мезију немамо читих података за све ове односе, али мислим да смемо да претпоставимо да су и у овој провинцији стицање и држање имања, као и порези, потпадали под опште римско законодавство, које је важило за све провинције. Могуће је да су цене закупа биле

31 *Papyrus Beatty Panopolis 1*, који је публикувао Skeat 1964.

другачије од провинције до провинције, али према наведеним истраживањима М. Корбије (M. Corbier), изгледа да су још почетком III века цене мировале и биле приближно исте на целој територији Римског царства. Према примерима из Египта, види се да је пореза давана у природи и обавези (литургији) да се она превезе до центра прикупљања, али не и у новцу. Могуће је да је слично било и у Горњој Мезији. Према свему смемо да закључимо да оставе представљају уштеђевину оних који обрађују земљу и продају своје производе, што сам поставио у хипотези 2.

Распоред остава показује да су у највећем броју пратиле трасе путева у Горњој Мезији. Није искључено да се једна траса пута другог реда спуштала од Смедерева (*Vinceia*) преко Вранова, Мале Крсне, Скобаља до Смедеревске Паланке, па одатле, преко Лапова и Баточине, пут је могао да прелази преко моста на Морави код Ђуприје (*Horreum Margi*), чији су остаци и данас видљиви. Трагове римског пута установио је Ф. Каниц у Вранову и Малој Крсни (Каниц 1986: 217). Постоји, дакако, и могућност да је пут већ код Сеоне (*Aureus Mons*) скретао у Удовице и Коларе, а одатле у Азању, Добри До – Влашки До (Мезул), Смедеревску Паланку, Горње Штипље, Јагодину и прелазио код Ђуприје на десну обалу Велике Мораве, што би била траса потоњег „Цариградског друма“.³² Свакако да је ова траса у античко време спадала у споредне путеве. Можда је вицинални пут од Јагодине настављао ка југу и, преко Бошњана, прелазио Западну Мораву и залазио у дардански домен. Распоред остава с десне, источне стране Велике Мораве показује да оне прате трасу главног пута, *via publica*, који је од Виминација ишао за Наис, а потом у Сердику до Константинопоља, или трасу пута који се код Наиса одвајао за Скупи, како то показују налазишта око Брања. Исто тако, није искључено да су и оставе које нису концентрисане око ових главних праваца пратиле трасе појединих вициналних путева. Веза остава и путева може да оснажи претпоставку да су оне биле у власништву земљопоседника или земљорадника на њиховим имањима. Близина пута је неоспорно веома важна како би се производи што лакше и брже транспортовали до потрошача.

Није постојала супротност између градског и сеоског становништва пошто се и добар део градске популације бавио земљорадњом. С друге стране, иако су држава и владајуће класе узимале, на име пореза или ренте, производе унапред, рентабилност малих поседа била је довољна и земљорадници нису били потискивани, већ су могли, као наведени земљорадник из Мактара, да се пењу на друштвеној лествици. Ова социјална равнотежа се пореметила тек крајем III века.

Морам још једном да се вратим на услове налаза који су нам познати. Сасвим је извесно да су они из Смедерева, Доброг Дола (Мезула), Брежана, Супске I, Јабланице, Подримаца, Прибоја Врањског везани за архитектуру вила

32 Траса овог пута јасно се прати на две карте из XVIII века: Јохана Баптиста Хомана (Johann Baptist Homann), *Нова карта ујарској райи у Србији и Темшиварском Банату*, Нирнберг [око 1718], и Матеуса Зојгера (Matthäus Zeutter), *Карта у славу Пожаревачкој мира*, Аугсбург [око 1718]. Карте су публиковане у: Živković 1990: Tab. 24 и 25. На обе карте траса пута скреће од Гроцке ка Коларима, потом у Хасанпашину Паланку (Смедеревска Паланка) и даље ка Ђуприји. Уп. и текст и карту у TIR L-34.

рустика. За оставу из Београда можемо да претпоставимо да је могла да настане као део штедње од продаје производа. На Винику се по свој прилици налазила вила рустика (Nenadović 1961: 168; Mihailović 2008: 139–141), тако да величина налаза не мора аутоматски да значи и неки други разлог поседовања новца. Једини депо за који се мислило да сигурно припада војнику је онај из Равне (*Camps* на бившој Поречкој ади), који је нађен у оквиру габарита утврђења, наводно испод пода једне грађевине (Кондић 1983). Међутим, испоставило се да је грађевина знатно старија од утврђења. Много је вероватније да је и овде била нека вила у оквиру пољопривредног имања (ветерана?). Према свему реченом, ми заправо немамо ниједан налаз новца који бисмо могли директно да вежемо за војску, односно за војничку плату, већ пре за цивилно становништво, у првом реду за пољопривреднике. Тиме је још једанпут потврђена теза постављена у овој студији.

ИЗБОРИ / SOURCES:

Gaius: *Gai institutionum commentarii* (*Gaj, Institucije*), (prevod Obrad Stanojević), Beograd: Nolit, 1982.

HA, Al. Sev.: *Historia Augusta, Alexander Severus*, (transl. in engl. by D. Magie), Cambridge: The Loeb Clasical Library, 1967.

HA, Maximini duo: *Historia Augusta, Maximini duo*, (transl. in engl. by D. Magie), Cambridge: The Loeb Clasical Library, 1967.

Hyginus: Hyginus gromaticus, *De limitum constitutio: Corpus agrimensorum romanorum*; *Opuscula agrimensorum veterum*, ed. C. Thulin, 1972.

Itinerarium Burdigalense: Anonymi itinerarium a Burdigala Hierusalem usque, ed. K. Miller, *Itineraria romana*: Stuttgart, 1916.

Not. Dign.: *Notitia dignitatum: pars Occidentis; pars Orientis; accedunt Notitia urbis Constantinopolitana et Laterculi provinciarum*, ed. Otto Seeck, Berlin: 1876.

Procop. De aedif.: *Procopii De aedificiis*, ed. J. Haury, Lipsiae 1913. [*Византијски извори за историју народа Југославије I*, ур. Г. Острогорски, Београд: Византолошки институт, 1955].

PSI: *Papyri greci e latini*, eds. G. Vitelli, M. Norsa et al., Firenze: Pubblicazioni della Societa Italiana per la ricerca dei Papyri greci e latini in Egitto, 1912 - .

Tacitus, Agricola : *De vita Iulii Agricolae, Cornelii Taciti Opera Minora*, ed. J. G. C. Anderson, 1939.

Ulpian: *libro tertio de censibus*, in: *De censibus: Cod. Iust.: Digestae*.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS:

CAH XII: *The Cambridge ancient history*, Vol. XII: *The Imperial Crisis and Recovery*, A. D. 193 – 324, eds. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, London: Cambridge Universits Press, 1971.

CIL: *Corpus Inscriptionum latinarum*

Cod. Iust.: *Corpus Iuris Civilis: I Institutiones, Digesta*, P. Krueger, T. Mommsen, T. Schoell, G. Kroll, eds., Berlin, 1954

Cod. Th.: *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Simonidianis 2: Leges*, T. Mommsen, P. M. Meyer, P. Krueger, eds., Berlin: Wiedemann, 1962 (engleski prevod C. Pharr, Princeton, 1952).

ILJug II: A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLXet MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19*, Ljubljana: Narodni muzej [nos. 452 – 1222].

ILS: H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin: Weidemannus, 1892–1916.

IMS I: M. Mirković, S. Dušanić, *Inscription de la Mésie Supérieure: Singidunum et le Nord-Ouest de la Province*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 1976.

IMS II: M. Mirković, *Inscription de la Mésie Supérieure: Viminacium et Margum*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 1986.

IMS IV: P. Petrović, *Inscription de la Mésie Supérieure: Naissus – Remesiana – Horreum Margi*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 1979

IMS VI: B. Dragojević-Josifovska, *Inscription de la Mésie Supérieure: Scupi et la region de Kumanovo*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 1982.

JÖAI: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*

RE: Pauly, A. F. von – Wissova, G, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart:1904 i dalje.

TIR K-34: *Tabula Imperii Romani K-34: Naissus-Dyrhachion-Scupi-Serdica-Thessalonike*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1976.

TIR L-34: *Tabula Imperii Romani L-34: Aquincum – Sarmizegetvsia – Sirmivm*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Арсенијевић, М. 1997

Остава римског новца са Влајића Брда из Смедеревске Паланке (Summary: A Hoard of Roman Coins from Vlajića Brdo in Smederevska Palanka), *Нумизмаџичар* 20: 43–108.

Арсенијевић, М. 2001

Два мања налаза римског новца из Народног музеја у Пожаревцу (Summary: Two smaller finds of the roman coins from the National museum in Požarevac), *Viminacium* 12: 185–201.

Arsenijević, M. 2002

Skupni nalazi rimskog novca II i III veka u Gornjoj Meziji kao arheološke potvrde varvarskih upada, Магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Арсенијевић, М. 2004

Периоди похрањивања остава римског новца током III века н. е. у Горњој Мезији, *Гласник Српској археолошкој друштва* 20: 225–234.

Арсенијевић, М. и Додић, С. 2004

Остава римског новца из Горњег Штипља код Јагодине, *Гласник Српској археолошкој друштва* 20: 235–250.

Бенцаревећ, Т. 2013

Остатава антионинијана из Ниша (A Hoard of Antoniniani from Niš), Београд: Народни музеј.

Berchem, D. van 1937

L'annonne militaire dans l'empire romain au 3e siècle, Paris: Imprimerie Nationale; Librairie orientaliste Paul Geuthner.

Борић-Брешковић, Б. 1979

Један мањи налаз римског новца из Поповца (Resumé: Un petit dépôt de monnaie à Popovac), *Зборник Народној музеја* (Београд) 9–10: 39–54.

Борић-Брешковић, Б. 1983

Налаз бакарног новца из околине Ђуприје (Summary: Find of Roman Copper Coins in the Vicinity of Ćuprija), *Зборник Народној музеја* (Београд) 11: 69–84.

Борић-Брешковић, Б. 1988

Две оставе бакарног римског новца Виминацијума и Дакије, *Зборник Народној музеја* (Београд) 13-1: 89–101.

Borić-Brešković, B. and Stamenković, S. 2008

Roman Antoniniani from the Village of Supska near Ćuprija (Supska I), *Нумизмајичар* 26–27 (2003–2004): 157–208.

Борић-Брешковић, Б. и Стаменковић, С. 2009

Остава римског новца из околине Врања, *Гласник Српској археолошкој друштва* 25: 257–280.

Borić-Brešković, B. and Vojvoda, M. 2013

A Hoard of Roman Silver Coins from the Village of Supska near Ćuprija (Supska II), *Нумизмајичар* 31: 9–153.

Борић-Брешковић, Б и Митровић, Г. 2014

Остава бронзаног новца Виминацијума и провинције Дакије из села Бујковац код Врањске Бање, *Нумизмајичар* 32: 87–134.

Brunt, P. A. 1950

Pay and Superannuation in the Roman Army, *Papers of British School at Rome* 17: 50–71.

Васић, М. 1968

Остава из Јабланице (Купци) (Resumé: Le dépôt de monnaies de Jablanica), *Старинар* (н.с.) 18 (1967): 63–82.

Vasić, M. 1972

Ostave 247 i 254 godine u Narodnom muzeju u Beogradu (Summary: Hoards of the Years 247 and 254 in the National Museum in Belgrade), *Arheološki vestnik* 23: 57–66.

Васић, М. Р. 1985

Мачва и Подриње у римско доба, *Гласник Српској археолошкој друштва* 2: 124–141.

Vasić, M. R. 2005

Ostava denara i antoninijana iz Donjeg Crniljeva, Beograd: Narodni muzej (Šabac) i Arheološki institut (Beograd).

Васић, М. Р. 2013

Градови и царске виле у римским провинцијама на територији данашње Србије, у: *Константијин Велики и милански едикт 313: рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, прир. И. Поповић и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј, 76–101.

Васић, М. и Јовановић, Ћ. 1987

Мермерна икона Либера и Либере из околине Понтеса = *Idône en marbre de Liber et Libera trouvée près de Pontes*, *Ђергајске свеске* = *Cahiers des Portes de Fer* 4: 127 – 134.

Vulić, N. 1905

Antike Denkmäler in Serbien, *JÖAI*, Beiblatt: 1–24.

Gagé, J. 1971

Les classes sociale dans l'empire romain, Paris: Payot.

Гарашанин, М. и Гарашанин, Д. 1951

Археолошка налазишња у Србији, Београд: Просвета.

Гарашанин, М., Васић, М. Р. и Марјановић-Вујовић, Г. 1984

Трајанов мост – castrum Pontes = Pont de Trajan - castrum Pontes, *Ђергајске свеске* = *Cahiers des Portes de Fer* 2: 25–84.

Гарашанин, М. и Васић, М. Р. 1987

Castrum Pontes. Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години = Castrum Pontes. *Compte-rendu des fouilles en 1981 – 82*, *Ђергајске свеске* = *Cahiers des Portes de Fer* 4, Београд: 71–116.

Gerov, B. 1977

Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Principat* II.6, H. Temporini, W. Haase, eds., Berlin: Walter de Gruyter, 110– 180.

Davies, O. 1938

Ancient Mining in the central Balkan, *Revue internationale des études balkanique*, IIIe anné, T. 2: 405 – 418.

Davies, R. 1989

Service in the Roman Army, D. Breeze and V. Maxfield, eds., Edinburgh: Edinburgh University Press.

Dušanić, M. 1976

Praepositus ripae legionis u natpisima опека Прве Меције, *Arheološki vestnik* 25: 275–283.

Душанић, М. 1995

Становништво фрушкогорске области према епиграфским изворима (Summary: The Population of Fruška Gora based on Epigraphic Sources), у: *Фрушка гора у античко доба. Прилози за ствару историју и археологију*, ур. Н. Тасић, Нови Сад: Матица српска; Београд: Археолошки институт, 33 – 56.

Душанић, С. 1980

Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Меџији 622 (37), *Историјски гласник* 1-2: 7–55.

Dušanić, S. 1990

The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior: some Epigraphical Notes, *Arheološki vestnik* 41: 585–595.

Елмер, Ђ. 1930

Денари нађени у Кучеву, *Сѣаринар* (т.с.) V (за год. 1928, 1929, 1930): 198–201.

Živković, S. 1990

Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama: XVI, XVII i XVIII vek, Beograd: Nip Jugoslavija Eko i Narodna biblioteka Srbije.

Јанковић-Михалцић, Д. 1987

Налаз антонинијана из Кременице, *Зборник*, Народни музеј, Ниш 3–4: 89–105.

Kalinka, E. 1906

Antike Denkmälern in Bulgarien. Schriften der Balkankommission. Antike Abteilung: Vol. 4, Wien.

Каниц, Ф. 1986

Србија: земља и сѣановништво од римској доба до краја XIX века: прва књига, Београд: Српска књижевна задруга.

Kodrić, A. 1881

Razne vesti: nešto o osiječkom muzeju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 3: 123–124.

Kolendo, J. 1966

Études sur les inscriptions de Novae, *Archaeologia* XVI (1965), Warszawa: 124–148.

Kondić, V. 1969

Beogradski nalaz denara i antoninijana (The Belgrade Find of Denarii and Antoninians), Beograd: Muzej grada Beograda.

Кондић, В. 1983

Налаз денара из утврђења Равна, *Нумизматичар* 6: 51–76.

Kubitschek, W. 1901

Ein Fund römischer Antoniniane aus Serbien, *Numismatische Zeitschrift* (1900): 185–194.

Kubitschek, W. 1908

Ein Denarfund aus der Gegend von Üsküb (Albanien), *Numismatische Zeitschrift*: 37–47.

Лаловић, А. 1986

Део оставе римских денара и антонинијана из Грљана (Summary: A Part of the Hoard of Roman Denarii and Antoniniani from the village Grljan), *Зборник музеја рударства и металургије* (Бор) 3–4: 113–135.

Марић, Р. 1956

Оставе старог новца у нумизматичкој збирци Народног музеја у Београду (Hoards of Ancient Money in the Numismatic Collection of the National Museum in Belgrade), *Саопштења Завода за заштитиу сѣоменика културе НР Србије*, књ. 1: 179–180.

Marquardt, J. 1888

De l'organisation financière chez les Romains, Manuel des antiquité romains X, Paris: Thorin.

Millar, F. 1964

Some Evidence on the Meaning of Tacitus „Annales XII“:60, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 13, H. 2 (Apr., 1964): 180–187.

- Mirković, M. 1968
Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Dissertationes 6, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Mirković, M. 1977
 Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der Provinz Obermösien, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Principat* II.6, H. Temporini, W. Haase, eds., Berlin: Walter de Gruyter, 811–848.
- Мирковић, М. 1981
 Економски развој у II и III веку. Централне балканске области у доба позног царства, у: *Историја српског народа I*, Београд: Српска књижевна задруга, 77–105.
- Митровић, Г. 2008
 Прелиминарни резултати прегледа прибојске оставе (Summary: Preliminary Results of an Examination of the Priboj Hoard), *Нумизмаичар* 26–27 (2003–2004): 209–217.
- Mihailov, G. 1963
 Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace, *Acta antiqua Philippopolitana* 3: 113–126.
- Mihailović, V. 2008
 The “Niš Hoard” of Roman Silver Coins, *Naissus* 1: 125–143.
- Mócsy, A. 1966
 Das Lustrum Primpili und die Annona Militaris, *Germania* 44/2: 312–326.
- Mócsy, A. 1967a
 Municipale Gemeiden und ihre Territorien in Moesia Superior, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* (Sarajevo) V (3): 151–166.
- Mócsy, A. 1967b
 Zu den prata legionis, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms* (= *Bonner Jahrbücher Beiheft* 19): 211 – 214.
- Mócsy, A. 1970
Gesellschaft und Romaniation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Налазишта 1956
Археолошки сјоменици и налазишта у Србији – II. Централна Србија, Грађа књ. X, Београд: Археолошки Институт САНУ.
- Nenadović, A. 1961
 Raniji rimski nalasci u Nišu i njegovoj bližoj okolini, у: *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 165–170.
- Pavis d'Escuras, H. 1976
La préfecture de l'annone: service administratif impérial d' Auguste à Constantin, Paris: Bibliothèques des écoles françaises d'Athène et de Rome 226.
- Павловић, Л. 1972
Музеј и сјоменици културе Смедерева, Смедерево: Музеј у Смедереву.

- Раразоглу, Ф. 1990
Les Pontii à Stobi, *Arheološki vestnik* 41: 577–582.
- Реган, Е. 1965–1967
Најдбе нумизматика, *Argo* IV–VI: 112.
- Реган, Е. 1970
Најдба новцев колоније Viminacium у Србији, *Argo* X/2: 74.
- Петровић, Ј. 1930
Римско благо из Глибовца код С. Паланке, *Сџаринар* (т.с.) 5 (1928, 1929, 1930): 88–115.
- Петровић, Ј. 1931
Римско благо из Смедерева, *Сџаринар* (т.с.) 6 (1930): 32–63.
- Петровић, П. 1996
Табула из Костола (Summary: The Tabula from Kostol), *Зборник Народног музеја* (Београд) 16/1: 197–202.
- Рикард, Г. Ш. and Руге, Ј. 1969
Textes et Documents relatifs à la vie économique et sociale dans l' Empire Romain: 31 avant J.-C. – 225 après J.-C., Paris: Société d'édition d'enseignement supérieur.
- Поповић, В. 1968
Увод у топографију Виминацијума (Resumé: Introduction à la topographie de Viminacium), *Сџаринар* (н.с.) 18 (1967): 29–53.
- Ремерштајн, А. фон and Вулић, Н. 1903
Antike denkmäler von Serbien und Macedonien, *JÖAI* 6, Beiblatt: 1–60.
- Рфлаум, Н. Г. 1950
Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain, Paris: Maisonneuve.
- Ратхбон, Д. 1991
Economic rationalism and rural society in third-century A. D. Egypt: the Heroninos archive and the Arpianus estate, Cambridge: Cambridge classical studies.
- Рашковић, Д. 1995
Налази римског сребрног новца у ширем окружењу града Крушевца, у: *Радионице и ковнице сребра (Акџа научној скуџа одржаној од 15. до 18. новембра 1994. године у Народног музеју у Београду)*, ур. И. Поповић, Т. Цвјетићанин и Б. Борић-Брешковић, Београд: Народни музеј, 197–208.
- Рашковић, Д. 1996
Остава римских денара са локалитета Црнокалачка Бара (Summary: A Hoard of Roman Denarii from the Locality of Crnokalačka Bara), *Нумизматичар* 18/19: 53–70.
- Рашковић, Д. 1997
Налази римског и византијског новца Народног музеја у Крушевцу, у подручју римског друма *via publica* (Summary: Findings of Roman and Byzantine Coins in the National Museum in Kruševac, from the Area of the Roman Road – Via publica), *Нумизматичар* 20: 109–130.

Рашковић, Д. 2003

Стање истражености античких налазишта Расинског округа – Трагом рекогносцирања Драгослава Срејовића и Николе Тасића 1954. године (Summary: State of investigation into Antique sites in Rasina County – following the course of the 1954 survey by Dragoslav Srejić and Nikola Tasić), у: *Раг Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије (Крагујевац, 31. октобар – 2. новембар 2002)*, Меморијал Драгослава Срејовића: зборник радова 2, Крагујевац: Центар САНУ и Универзитета у Крагујевцу, 31–55.

Rickman, G. 1971

Roman Granaries and the Store Building, Cambridge: The University Press.

Robertson, A. S. 1988

Romano-british coin hoards: their numismatic and historical significance, in: *Coins and the Archaeologist*, 2nd ed., J. Casey and R. Reece, eds., London: Seaby, 13–38.

Rostovtzeff, M. 1926

The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford: The Clarendon Press.

Skeat, T. C. 1964

Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library Dublin, Dublin: Hodges Figgis and Co.

Стаменковић, С. 2005

Остава римског сребрног новца из Подримца (Summary: Hoard of Roman Coins from Podrimce), *Нумизмастичар* 24–25: 143–191.

Suić, M. 1976

Antički grad na istočnom Jadranu, Institut za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, Studije iz historije urbanizma 1, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Temin, P. 2001

A Market Economy in the Early Roman Empire, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 91: 169–181.

Temin, P. 2013

The Roman market economy, New Jersey: Princeton University Press.

Flach, D. 1987

Die Pachtbedingungen der Kolonen un die Vervaltnung der kaiserlichen Güter in Nordafrika, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Principat: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. 2 Principat: 10, Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Afrika und Ägypten): 2, Vol. 2; Vol. 10, H. Temporini, W. Haase, eds., Berlin: Walter de Gruyter, 427–473.

Callu, J.-P. 1969

La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311, Paris: de Boccard.

Ceuleneer, A. de 1880

Essai sur la vie et le régime de Septime Sévère, Bruxelles: F. Hayez.

Corbier, M. 1985

Dévaluations et évolution des prix (Ier – IIIe siècles), *Revue numismatique*, 6e sér., T. 27: 69–106.

Corbier, M. 1987

Salaires et salariat sous le Haute-Empire, in: *Les „dévaluations“ à Rome. Époque républicaine et impériale. Volume 2. Actes du Colloque de Gdansk (19 – 21 octobre 1978)*, Rome: École française de Rome, 61–101.

Corbier, M. 1991

Cité, territoire et fiscalité, in: *Epigrafia. Actes du colloque international d'épigraphie latine en mémoire de Attilio Degrassi pour le centenaire de sa naissance, Actes du colloque de Rome (27 – 28 mai 1988)*, Rome: École française de Rome, 629–665.

Courtois, C. et al. 1952

Tablettes Albertini: actes privés de l'époque vandale (fin du cinquième siècle), Paris.

Čerškov, E. 1969

Rimljani na Kosovu i Metohiji = The Romans in Kosovo and Metohija, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Šašel, J. 1981

Dardanii, Furi et Pontii, in: *Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso*, Macerata: Pubblicazioni della facoltà di lettere e di filosofia 9, 587–594 (= J. Šašel, *Opera selecta, Situla* 30, 1992: 152–159).

THIRD CENTURY ROMAN COIN HOARDS AND ESTATES IN THE TERRITORY OF THE PROVINCE OF UPPER MOESIA

SUMMARY

A substantial number of coin hoards from the territory of the province of *Moesia Superior* date from the 3rd century AD. Based on the circumstances of the finds of the hoards from the first half of the 3rd century (until AD 254), it may be stated that a number of these hoards were found through excavations of architecture. This fact raises the question around which this paper is centred: who were the actual owners of the hoards? So far, most opinions have it that the majority, if not all, of the hoards belonged to soldiers and were portions of their salaries. However, the fact that none was found in any of the military forts or places where there was certainly a soldier on active duty does not support this opinion. This leads to Hypothesis 1: the hoards from the first half of the 3rd century are related to farming estates rather than the army. Hypothesis 2 would be: the money flowed to a family budget for a long period of time and represented the “profit” of the family. In our case, if we go with Hypothesis 1, the profit may have come from the sale of farming produce or livestock. Consequently, this would have meant that farmer families could keep their estate for a long time. All the hoards were family cash boxes in which surplus money was kept after all the taxes and other dues had been paid, and they represented the owner’s “treasure” or even the treasure of generations of family members collected over an extended period of time.

What can be concluded from this paper is that the question raised in Hypothesis 1 can be answered in the affirmative. It follows from the quoted examples from Roman sources, whether legal texts, papyri or epigraphic monuments, that the estates could belong to different fiscal territories in which estate owners or lessees worked and made a profit. The owners could be free peasants or veterans, who could lease parts of their land. There were also military estates, clearly attested in *Moesia Superior*. Likewise, there were various ways in which ownership of an estate could be obtained. Produce could be sold to city authorities or in city and district squares or to the army. Agricultural produce and livestock, particularly horses, were bought from civilian farmers, which may have also been the case in mining districts as well as in city territories. Thence the finds of hoards in such different territories. There were also different variants throughout the territory of the Roman Empire. There is no specific evidence of all these interactions in the province of *Moesia Superior*, but we may assume that the acquisition and possession of estates in this province were also subject to Roman law, which applied in all the provinces. Lease prices may have differed from province to province, but, according to quoted research of M. Corbier, it seems that from the early 3rd century onwards, the prices were stable and approximately the same throughout the Roman Empire. The sale of agricultural produce and livestock followed principles similar to those in other provinces and brought profit to the landowners. Accordingly, we may conclude that the hoards represent the savings of the people who worked the land and sold their produce, as postulated in Hypothesis 2.

The distribution of the hoards indicates that they mostly follow the routes of the roads in *Moesia Superior*. The link between the hoards and the roads may strengthen the hypothesis that they were deposited by landowners or farmers on their estates. Undoubtedly, the proximity of roads was rather important for easier and faster transportation of goods to consumers.

It is quite certain that the finds from Smederevo, Dobri Do (Mezul I and II), Brežani, Supska I, Jablanica, Podrimci and Priboj Vranjski were connected with the architecture of *villae rusticae*. Regarding the Belgrade find, we can assume that the hoard was a result of savings from the sale of produce. In all likelihood, there was a *villa rustica* at Vinik (Nenadović 1961: 168; Mihailović 2008: 139–141) and the size of the hoard does not necessarily have to imply a different reason for the existence of this money. The only find thought to have certainly belonged to a soldier is the hoard from Ravna (*Campsia* – on the former Porečka island), which was found within the perimeter of the fort (Кондић 1983). However, it turned out that the building is much older than the fort. It is much more likely that there was also a villa that was part of a farmstead (owned by a veteran?). Judging from everything that has been said, we actually have no single find of a hoard that may be directly linked with the army or a soldier's salary, but rather to civilians, primarily farmers. This once again confirms the thesis postulated in this paper.

Ивана М. ПОПОВИЋ

Археолошки институт, Београд

ПРЕДСТАВЕ СПЕКУЛАТОРА И ФРУМЕНТАРИЈА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА ИЗ ВИМИНАЦИЈУМА И СИРМИЈУМА*

Апстракт: Надгробни споменици из Виминацијума и Сирмијума показују да је *L. Blassius Nigellio* био *speculator legionis VIII Claudiae*, војне јединице стациониране у Виминицијуму, где је овај војни службеник и сахрањен, док је *Salvius* био *frumentarius legionis II Adiutricis*, легије чији је логор био Аквинкум. Он је сахрањен у Сирмијуму, где је вероватно службовао. Оба ова војна чиновника приказана су како службено путују колима која вуку коњи, а којима управља кочијаш. На задњем седишту, леђима окренут господару, седео је роб који у рукама држи „бенефицијарско“ или „срцолико“ копље, оружје које је било ознака ових професија, али и бенефицијара, а уједно и симбол римске власти. Типизирани сцене на овим надгробним споменицима, настале током средине/друге половине II или прве половине III века, из Галије су се, преко Норика и западне Паноније, прошириле до Доње Паноније, а одатле и у подунавски део Горње Мезије.

Кључне речи: *speculator, frumentarius, Viminacium, Sirmium*, кола са коњском вучом, „бенефицијарско“ копље

У склопу римске војне организације постојале су и службе специјалних намена, сличне данашњој жандармерији, царини или обавештајној служби. Епиграфски су најбоље посведочени конзуларни бенефицијари (*beneficarii consulares*), спекулатори (*speculatores*) и фрументарији (*frumentarii*). Спекулатори, којих је било 10 у свакој легији, припадали су служби (*officium*) заповед-

* Чланак је резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС Романизација, урбанизација и трансформација грађских центара цивилној, војној и резиденцијалној карактера на територији римских провинција на тлу Србије (бр. 177007).

ника провинције. По рангу су били старији од надзорника транспорта робе и цариника, бенефицијара, а истог ранга као квестионари (*questionarii*). Вршили су жандармеријске послове, извршавали смртне пресуде, били су судски службеници и, у важним случајевима, обављали су и курирску службу. Као извршиоци наредби заповедника провинције, имали су права и на самосталнију власт (Domaszewski 1967: 32, 63). Фрументарији су били припадници тајне полиције, распоређени по легијама у провинцијама; налазили су се под командом *centurio frumentarius* и, иако су припадали служби управника провинције, били су одговорни директно цару. Старали су се о свим питањима везаним за безбедност, а имали су овлашћења не само да хапсе већ и да убију осумњичена лица (Mann 1988: 149–150). Иако су им се овлашћења и одговорности разликовале, службене активности спекулатора и фрументарија су се у неким сегментима преплитале, а о њиховој опреми, пратњи и начину професионалног деловања добар увид пружају рељефни прикази са њихових надгробних споменика, на којима су представљене сцене из њихове службе.

Надгробни споменик једног спекулатора *legio VIII Claudiae* припада мермерним стелама архитектонског типа. Недостаје му сокл, а очуване димензије су 175 x 132 x 30 cm. Откривен је у Виминацијуму око 1850. године, а данас се чува у лапидаријуму Народног музеја у Београду (Велики барутни магацин или „Пећине“), под инвентарским бројем 75 Збирке античких и средњовековних епиграфских споменика (сл. 1а). На првоугаоном пољу, смештеном између два тордирана коринтска стуба, налази се натпис: *D(is) M(anibus) | L. Blassius Nigellio | specul(ator) leg(ionis) VII CL(audiae) vixit | ann(is) XXXV* (CIL III 1650). Изнад натписног поља је фриз на коме су приказане животиње у трку – један пас јури зеца, а други, леђима окренут првом, трчи за медведом. Изнад овог фриза, а између два љуспасто украшена коринтска стуба, налази се рељефна представа кола на четири точка, у која су упрегнута три коња и у којима седе три особе. На врху је забат у чијем центру је рељефно изведена глава Медузе, а на обе његове спољне косе стране лежи по један крилати геније са бакљом у руци (Ростовцев 1911: 108–115, сл. 1; Rostovtzeff 1911: 269–277, Abb. 1; Schober 1923: 20; Alföldi 1959: 12, Pl. 9. 2; Mirković 1986: 128, no. 106, са ранијом епиграфском литературом; Visy 1997: Nr. 70; Milovanović 2013: 178, nr. 8). Судаћи по стилским особинама, рељеф се може датовати у средину II века.

Мермерне стеле сложеног архитектонског типа јављају се од краја I до III века, на широком простору Мезије, Паноније, Норика, Далмације и Италије, а биле су власништво богатих грађана (Dautova-Ruševljan 1983: 41). Медузина глава у забату и крилати генији на слободној површини изнад њега су уобичајени мотиви на стелама овог типа. Нешто више података о културним утицајима под којима је споменик настао пружа фриз који дели натписно од рељефног поља. Тај фриз са животињама у трку представља ловачку сцену, мотив нарочито заступљен на надгробним споменицима у Норичу и Панонији, па је у литератури назван „панонски лов“. Под културним утицајима из ових провинција, ловачки фриз се појављује и на споменицима из Горње Мезије, датованим у II–III век, а од седам познатих примерака из ове провинције, чак шест је са територије Виминацијума. То указује на јаке културне везе овог поду-

навског провинцијског центра са Панонијом и Нориком. Три виминацијумске стеле са ловачким фризом припададе су лицима из војне номенклатуре, једном ветерану, једном сигниферу и једном спекулатору, док су две биле власништво градских декуриона, од којих је један поменути ветеран, док је једна припадала свештенику-аугуру (Pilipović 2008: 337–349). На надгробној стели спекулатора *legio VIII Claudia* из Виминацијума забележено је и његово име, *Lucius Blassius Nigellio*, које само делимично пружа податке о његовом етничком пореклу. Наиме, сматра се да је име *Blassius* илирско, мада се јавља и на натписима из Италије, док је име *Nigellio*, често у балканским провинцијама, ипак најзаступљеније у келтским земљама, иако постоје примери и из Нумидије и један из Далмације (Mirković 1986: 128, No. 106). Стога је иконографска анализа рељефне представе на овој стели најбољи пут за схватање садржаја и порекла приказане сцене.

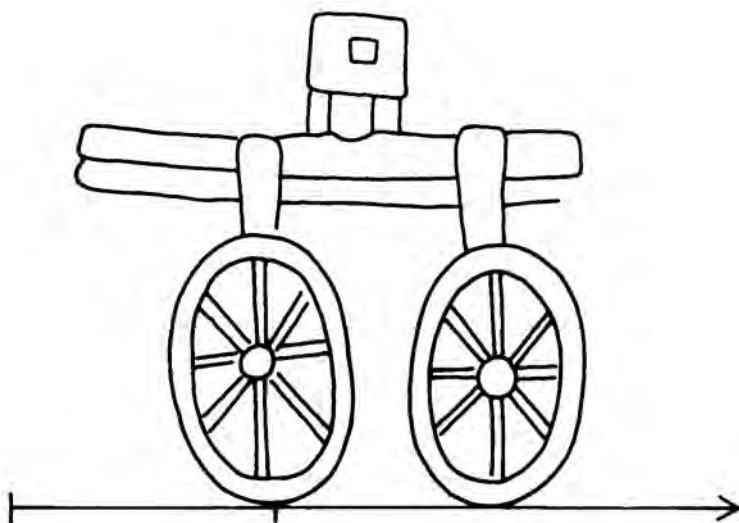
Сл. 1а Надгробни споменик спекулатора из Виминацијума, изглед (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 1a Gravestone of a Viminacium speculator, front view (documentation of the National Museum, Belgrade)

На рељефу испод забата стеле приказана су кола (*rheda*) са три путника, у путу надесно. Вуку их три коња у трку, од којих је трећи упрегнут одвојено и њиме се управља двема посебним уздама (сл. 1b). То су кола отвореног типа, односно њихова доња површина није била ограђена вертикално постављеним даскама, што је најчешће примењивано код кола намењених за превоз разноврсне робе за цивилне и војне потребе (Künzl 1993: 320–326), мада су на споменицима из Паноније приказивана и путничка кола овог типа (Visy 1997: Nr. 2, 22, 26, 39, 41, 43). Како у колима са стеле из Виминацијума седе кочијаш и две особе иза њега, јасно је да је реч о путничким колима. Оваква кола приказана су на бројним споменицима са панонских локалитета: *Intercisa* (Visy 1997: Nr. 44–57; Barkóczy 2011: Abb. 5. 20), *Ulcisia Castra* (Visy 1997: Nr. 21), Херцегхалом (Herceghalom) (Visy 1997: Nr. 29; Barkóczy 2011: Abb. 16), Сазабогард (Sázabogárd) (Visy 1997: Nr. 43; Barkóczy 2011: Abb. 3. 11), *Sirmium* (Mirković 1971: No 34, Pl. VI, 1). Кола овог типа појављују се и на споменицима из Галије, између осталог са локалитета Везон (Vaison) (Espérandieu 1907: No 293), Јинкерат (Jünkerath) (Espérandieu 1955: No 5261, T. CI) и Лангр (Langres) (Letronne 1854: 181–182, Pl. 236). Полазећи од анализе представа кола на надгробним рељефима из Паноније, дошло се до закључка да је површина за седење у колима са рељефа из Виминацијума била дуга 185 cm, висока 97 cm, а да су овални точкови са осам притки били пречника 90 cm. Имала су само једну уздигнуту столицу без наслона, квадратне седалне површине, постављену на средини између осовина точкова (роб на задњем делу кола седео је на завежљају). Ова кола припадају типу код којег је дно на коме се налази седиште јасно уздигнуто изнад точкова (сл. 1c). Такав тип кола појављује се на споменицима како у северозападном тако и у североисточном делу Паноније, областима у којима је уочена концентрација надгробних споменика с представом кола (Visy 1997: 60–61, Tab. I; 76; 188, Taf. B)

Сл. 1b Спекулатор на службеном путу, детаљ рељефне представе
 Fig. 1b Speculator on a business voyage, detail of a depiction in relief

Сл. 1с Надгробни споменик спекулатора из Виминацијума, кола, пресек
(према: Visy 1997: Nr. 70)

Fig. 1c Gravestone of a Viminacium *speculator*, carriage, cross-section (after: Visy 1997: No. 70)

Колима управља кочијаш тако што, седећи ногама ослоњен о руду, у левој руци држи узде, а у десној бич и другу узду. Одевен је у панталоне и завијен у кабаницу дугих рукава (*paenula*), са капуљачом (*cucullus*) која му покрива главу. Иза њега, на уздигнутој четвороножној столици прекривеној тканином, седи главни путник, по свему судећи спекулатор поменути у натпису. То је човек у једноставном оделу, панталонама и огртачу који допире до колена и има капуљачу, спуштену испод врата на горњи део леђа путника. У постојећој литератури, овај одевни предмет протумачен је као шешир (Ростовцев 1911: 110; Rostovtzeff 1911: 271; Mirković 1986, 128: No 106), вероватно зато што није уочено да особа на себи носи кратак огртач. У десној руци, савијеној у лакту, човек држи свитак (*rotulus*), од чијег врха полази врпца са које, испод свитка, виси округли печат. До сада публиковани описи овог рељефа не помињу врпцу са печатом, те је предмет који путник држи идентификован као бич (Ростовцев 1911: 110; Rostovtzeff 1991: 271). Ово мишљење је и касније прихваћено, мада је указано на могућност да је реч о папирусу (Mirković 1986: 128, No 106). На задњем седишту кола, окренута леђима другим путницима, на увезаном завежљају седи једна млађа особа. Она обема рукама држи копље, чији доњи крај пролази испод ногара столице, дипирући до ногу спекулатора. Копље у горњем делу, испод шиљка, има два полукружна проширења. Овај предмет је у старијој литератури тумачен као дуги штап (Ростовцев 1911: 110; Rostovtzeff 1911: 271; Mirković 1986: 128, No 106), а приликом последњег публиковања протумачен је као бакља (Milovanović 2013: 178, Nr. 8). Међутим, идентификација предмета које у рукама држи особа на задњем крају кола, по свој прилици роб, веома је важна за разумевање садржаја рељефне сцене на надгробном споменику и професионалне активности покојника-спекулато-

ра, будући да је, по нашем мишљењу, реч о копљу специфичног облика, названом „бенефицијарско“ (Degen 1981: 255, Abb. 8) или „срцолико“ (Alföldi 1959: 11–12, Pl. 10, 1–2).

Ово копље је назив добило зато што су га најчешће носили *beneficarii consulares, speculatores* и *frumentarii* (Alföldi 1959: 11). Потврду овог закључка пружају стеле из II–III века, са представама копаља срцоликог врха, које припадају спекулаторима (Abramić 1923: 57–60, sl. 1–4) и бенефицијару из Салоне (Abramić 1923: 61–62, sl. 5–6; Matijević 2012: 77–78, fig. 5–6). Сматрало се да су ова и друга копља са украшеним горњим делом носили припадници јединица подређених заповеднику провинције, у акцијама које је он наредио, али бројни рељефи на којима су приказани редовни војници наоружани њима и налази оваквих копаља у логорима граничних провинција (Alföldi 1959: 11), као и откриће минијатурних копаља овог типа у вотивном гробу у пећини Св. Бернхарда (St. Bernhard) у Швајцарској (Degen 1981: 255, Abb. 8. 9), сведоче да су била и ознака римске моћи и суверене власти над покореним територијама (Alföldi 1959: 12). Стога можемо закључити да копље које носи роб на задњем седишту кола приказаних на споменику из Виминацијума представља ознаку моћи и власти његовог господара, спекулатора, који, судећи по ставу и опреми његове пратње, није кренуо у уобичајени обилазак терена, већ у мисију везану за војну економију, односно у реквизирање хране и других потрепштина за војску или у утеривање пореза за њену опскрбу (Alföldi 1959: 11), о чему, у својству званичног курира, на свитку носи наредбу провинцијског намесника.

Иконографски слично решење примењено је и за приказ службене активности једног фрументарија на надгробном споменику из Сирмијума. Реч је, такође, о мермерној стели архитектонског типа, откривеној 1894. године у Сремској Митровици, у Крајишкој улици бр. 70 (данашњој Улици Матије Гупца бр. 6). Споменик се чува у Уметничко-историјском музеју (Kunsthistorisches Museum) у Бечу, под инвентарским бројем III 82. Споменик, висине 2,47 m, ширине 1,18 m, дебљине 0,31 m, је преломљен преко средине и део фриза испод едикуле недостаје (сл. 2а). На средини сокла приказан је брачни пар, а лево и десно од њега стоји по један Ерос који држи бакљу окренуту надоле (*Genius mortis*). Натписно поље фланкирано је тордираним коринтским стубовима, а изнад њега је фриз са приказом лова на лавове. Изнад фриза је едикула ограничена коринтским стубовима и у њој су, у два медаљона од лаворовог лишћа са розетама на врху, приказане бисте у набораној одећи. Испод медаљона налази се патера, а изнад њих је кантарос. У троугаоном забату на врху споменика представљена су кола која вуку два коња и у којима седе три особе. Лево и десно од кола урезана су слова *D(is) M(anibus)*. У пољима изнад забата налазе се представе Ероса на хипокампу и Ероса на делфину. На натписном пољу урезан је следећи текст: *XXXVII Salvio ann(or)um XXXIII frum(entario) leg(ionis) II Adi(utricis) | Iul(ius) Asclepiades caris suis hunc titul(um) | posui miserabile munus non satis | ut meruistis. Quattor amissis te quin tum, Salvi, flere necesse est adsiduae, | dum mea fata resistent. Te nunc amis | so domus inclinata recumbit. Depon(am) | luctus cum te sequar, care, per umbr(as). | Dulce(m) meum Salvium liceat mihi dicer(e) | semper. Optever(am) tumul(um) tu mihi ut facer(es) |*

Tot bona tum carui: merit(o) te, care requiro. (Kenner 1864: 129; CIL III 3241+1040; Schober 1923: Nr. 280, Abb. 147; Noll 1962: 95, 122, Nr. 409; Mirković 1971: 70–71, No. 34, Pl. VI, 1; Dautova-Ruševljan 1983: 13, Nr. 5, T. 3/2; Visy 1997: 55, Nr. 69).
 Судећи по стилским особинама, стела би се могла датовати у II век (Schober 1923: Nr. 280), односно у његову другу половину (Noll 1962: 122, Nr. 409), или прецизније, по нашем мишљењу, у период владавине династије Антонина.

Сл. 2а Надгробни споменик фрументарија из Сирмијума, изглед (документација Уметничко-историјског музеја у Бечу)

Fig. 2a Gravestone of a Sirmium *frumentarius*, front view (documentation of the Art History Museum, Vienna)

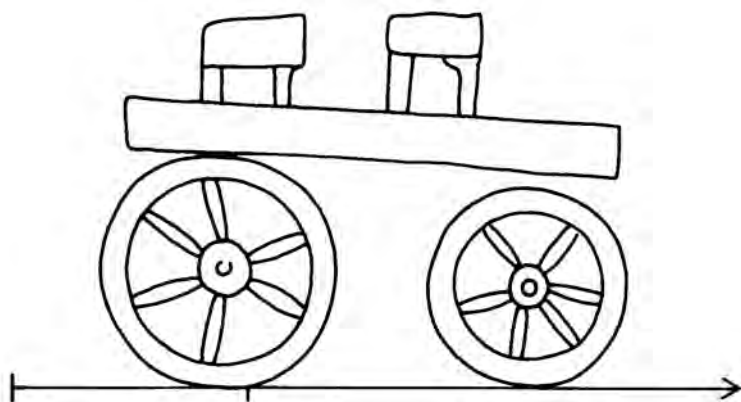
Архитектонски решена надгробна стела из Сирмијума припада ређем типу ових споменика, с обзиром на то да су у едикули представљене бисте покојника у медаљонима. Овакав начин приказивања биста покојника датује се у период од I до друге половине II века, а спорадично се јавља у западној и северној Панонији, на локалитетима *Flavia Solva*, *Emona*, *Savaria*, *Intercisa* (Dautova-Ruševljan 1983: 56–57, са наведеном литературом), док се фриз са представом лова на лавове између натписног поља и едикуле са бистама покојника може посматрати као варијанта ловачке сцене распрострањене на овом месту надгробног споменика, која је, као и на поменутом споменику спекулатора из Виминацијума, настала под утицајима из Норика и Горње Паноније. Представе Ероса на хипокампу и делфину на слободним површинама изнад забата споменика такође су уобичајене на стелама овог типа (Dautova-Ruševljan 1983: 48–49). Име покојника, *Salvius*, је уобичајено и не пружа могућности за анализу етничког порекла тог лица, а његова титула *frumentarius legionis II Adiutrix* сведочи да је био службеник легије чији је војни логор био Аквинкум (*Aquincum*), али да је, по потреби и с обзиром на захтеве службе, своју професионалну делатност могао да обавља из различитих провинцијских центара. Покојник, чија је биста приказана у једном од два скоро идентично решена медаљона, био је одевен у тунику и огртач преко ње, на десном рамену прикопчан дискоидном фибулом и назаначен наборима, троугаоно решеним испод врата. Његовим лицем доминирају овалне очи са означеним зеницама, док су брада и бркови приказани кратким густим зарезима, а коса је таласаста. Одећа покојника показује да је био угледно војно или цивилно лице, али о појединостима његове професије, осим натписа, податке пружа само представа на забату надгробног споменика.

У троугаоном завршетку сирмијумске стеле архитектонског типа налази се приказ кола на четири точка која, у лаганом галопу, надесно вуку два коња (сл. 2b). Колима управља кочијаш који седи ослоњен на руду. Иза њега, на столици са хоризонталном седалном површином и са високим ногарама, седи главни путник. Иза њега, на столици исте конструкције, а леђима окренута њему, седи особа, по свој прилици роб, која у руци држи косо постављено коплје, листолико проширено на врху и са истим проширењем управно постављеним на осу. Спојена, два приказана проширења чине срцолики завршетак, па закључујемо да је реч о „бенефицијарском“ коплју. У описима овог споменика у постојећим публикацијама, предмет који у рукама држи роб се не помиње (Mirковић 1971: No 34; Dautova-Ruševljan 1983: 13, Nr. 9; 47–48; T. 3. 2), или се само назначавача да је реч о оружју које је обележје фрументарија (Visy 1997: 55, Nr. 69). Анализирањем представа кола на споменицима из Паноније дошло се до закључка да је површина за седење у колима са рељефа из Сирмијума била дуга 187 cm, висока 82–93 cm, а да су округли точкови са шест притки били пречника 90 cm. Кола су имала две столице са хоризонталним седалним површинама и високим ногарама. Ова кола припадају типу код којег је дно на коме се налазе седишта уздигнуто изнад точкава (сл. 2c), што је карактеристика кола која су приказана на споменицима како у северозападном тако и у североисточном делу Паноније. По иконографским решењима,

сцена са колима и путницима у њима са стеле из Сирмијума аналогна је оној са споменика из Виминацијума. Међутим, она је на сирмијумском надгробном споменику постављена на неуобичајеном месту, у забату, а фланкирана је урезаним словима *D(is) M(anibus)*, која представљају почетну формулу епитафа исписаног у натписном пољу. На тај начин је сцена са колима интегрално повезана са натписом у коме је покојни *Salvius frumentarius legionis II Adiutricis* топло поздрављен текстом, написаним под утицајем стихова из Вергилијеве *Eneide* (Buecheler 1897: 128; Mirković 1971: 71, No. 34). Према томе, мишљења смо да кола са путницима, иако приказана у забату споменика, указују на сегмент из реалног живота покојника, а не на његов прелазак на „онај“ свет, да не представљају реминисценцију на сахрану са коњиму, забележену у појединим деловима Паноније (за дискусију о овом проблему, cf. Visy 1997: 102–106).

Сл. 2b Фрументариј у колима на службеном путу, детаљ рељефне представе
 Fig. 2b *Frumentarius* in a carriage, on a business voyage, detail of a depiction in relief

Сл. 2с Надгробни споменик фрументарија из Сирмијума, кола, пресек
 (према: Visy 1997: Nr. 69)

Fig. 2c Gravestone of a Sirmium *frumentarius*, carriage, cross-section (after: Visy 1997: No. 69)

Анализа надгробних споменика једног спекулатора из Виминацијума у Горњој Мезији и једног фрументарија из Сирмијума у Доњој Панонији показала је да се професионална активност оба покојника приказује понављањем исте иконографске схеме, која означава службени пут као главни мотив из радне делатности ових војних службеника. Иконографски су аналогно решене и представе са надгробних споменика на локалитетима Везон и Лангр у Галији (Letronne 1854: 181–182, Pl. 236), а како роб у зачељу кола на рељефу са локалитета Ваисон носи оружје које, по нашем мишљењу, није ликторска секира, како је у литератури забележено (Espérandieu 1907: No 293), већ срцолико копље, сцена највероватније приказује службени пут неког од поменутих војних службеника. Ове типизирание представе, настале током средине/друге половине II или прве половине III века, показују да је за приказ из живота војних службеника узимана карактеристична сцена из њихове службе и да се тај мотив, према шаблону, понављао у различитим градским клесарским радионицама. Судаћи по одећи приказаних особа, панталонама, кабаници дугих рукава и, нарочито, кабаници са капуљачом коју носе кочијаша, стеле овог типа су могле настати у Галији. Међутим, за разлику од кочијаша на галаским стелама, којима је капуљача спуштена на рамена, кочијашу на рељефу из Виминацијума капуљача покрива главу, што може да упућује на ношњу локалног становништва, али и на хладно време током којег је спекулатор обављао свој задатак, поготово имајући у виду да је и он био оденут у огртач са капуљачом, додуше спуштеном на врат и рамена. Занимљиво је да се представе кола на четири точка којима управља кочијаш, а у којима, на уздигнутој столици, седи путник, иза кога је леђима окренута особа, појављују и на споменицима из североисточне Паноније, нађеним на локалитетима Херцегхалом и Сазбогад (Visy 1997: Nr. 29, 43; Barkóczy 2011: Abb. 4. 16; 3. 11). Међутим, на овим стелама особа на задњем седишту кола не држи у рукама копље или неки други атрибут, те се не могу третирати као сцене из живота војних службеника. У науци постоји мишљење да су представе кола на стелама у Панонији везане за досељавање Келта у ову област после Трајанових освајања Галије, с обзиром на то да се надгробни споменици са представом кола концентришу у две области ове провинције: мањи број је регистрован у регији око Карнунтума (*Carnuntum*), коју су насељавали Боји, а више их је забележено у североисточној Панонији, где је постојао *civitas Eraviscorum – Aquincum* и Умгебунг (*Umgebung*) (Barkóczy 2011: 47; Visy 1997: 188, Taf. B).

Надгробни споменици из Виминацијума и Сирмијума показују да је *L. Blassius Nigellio* био *speculator legionis VIII Claudiae*, војне јединице стационарне у Виминацијуму, где је овај војни службеник и сахрањен, док је *Salvius* био *frumentarius legionis II Adiutricis*, легије чији је логор био Аквинкум. Он је сахрањен у Сирмијуму, где је вероватно службовао, а могуће је да је био и родом из овог града, с обзиром да га је сахранио отац. Оба војна службеника била су имућни људи, имајући у виду да су себи могли да приуште мермерне, рељефно декорисане споменике. *Frumentarius Salvius* је вероватно потицао из обра-

зоване средине, будући да му је епитаф био инспирисан Вергилијевим стиховима. Службени пут колима веома сличне, мада не и идентичне конструкције, био је неизоставан део њихових професионалних активности, а њихова инсигнија, срцолико копље које носи роб смештен на задњем седишту кола, била је истовремено у функцији њихових професија, које су се делом преплитале, симболизујући римску власт. Важно је напоменути да јужно од Балатона нису регистровани надгробни споменици с представама кола (Visy 1997: 188, Taf. В), те стеле из Сирмијума и Виминацијума остају усамљани примерци овог типа у сливу Саве и у средњем току Дунава. Блиске културне и трговачке везе подунавског дела Горње Мезије са Доњом Панонијом пружају објашњење за појаву стеле у Виминацијуму, на којој је један спекулатор приказан на исти начин као фрументариј из Сирмијума, по шеми која се среће на надгробним споменицима из Галије. На овим споменицима појављује се и тзв. ловачки фриз, што је мотив који је, преко Норика и западне Паноније, доспео у Доњу Панонију, а одатле и у подунавски део Горње Мезије, па смо склони да тим културним струјањима и у овим областима објаснимо појаву надгробних рељефа с приказом кола у којима се возе војни службеници.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Abramić, M. 1923

Speculatores i beneficiarii na nekim solinskim spomenicima, *Сѡаринар* (т.с.) 3/I (1922): 18.

Alföldi, A. 1959

Hasta – Summa Imperii, The Spear as Embodiment of Sovereign in Rom, *American Journal of Archaeology* 63: 1–27.

Barkóczy, L. 2011

Megjegyzéseka Pannoniai kőemlékek kocsiábrázolásaihoz, *Budapest Régiségei* 42–43 (2009–2010): 39–52.

Buecheler, F. (ed.) 1897

Carmina Latina Epigraphica II, Lipsae: Teubner.

Visy, Zs. 1997

Die Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine, Pécs: G&G. Kft.

Dautova-Ruševljan, V. 1983

Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Zusammenfassung: *Römische Steindenkmaller aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia Inferior*), Novi Sad: Vojvodanski muzej i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Degen, R. 1981

Römische Standartenfragmente vom Summus Poenius, *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 36/4: 244–259.

Domaszewski, A. von 1967

Die Rangordnung des römischen Heeres, Köln-Graz: Böhlau Verlag.

Espérandieu, É. 1907

Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine I, Paris: Imprimerie nationale.

Espérandieu, É. 1955

Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine IV, Paris: Presses universitaires de France.

Kenner, F. 1864

Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 33, Wien: Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei.

Künzl, E. 1993

Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz, Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Letronne, M. 1854

Bas-relief gallo-romain de Longe-porte à Langres (Haute Marne), *Revue Archéologique* 11/1: 181–182.

- Mann, J. C. 1988
The Organization of Frumentarii, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 74: 149–150.
- Matijević, I. 2012
On the Salona inscriptions of beneficiarii consularis from legio X Gemina, *Vjesnik za arheologiju i povjest dalmatinsku* 105: 67–82.
- Milovanović, B. 2013
Soldiers, medals and military insignia on tombstones from Viminacium, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 46: 159–184.
- Mirković, M. 1971
The inscription from Sirmium and its territory, in: *Sirmium I*, V. Popović, ed., Beograd: The Archaeological Institute of Belgrade, 60–90.
- Mirković, M. 1986
Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Beograd: Centre des épigraphique et numismatique de la Faculté de la philosophie de l'Université de Beograd.
- Noll, R. 1962
Die griechischen und lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung, Wien: Kunsthistorisches Museum.
- Pilipović, S. 2008
La scena di caccia: motivo di decrazione delle stele funerarie delle Moesia Superior, *Сѡаринар* 56 (2006): 337–352.
- Ростовцев, М. 1911
Две надгробне стеле у Народном музеју у Београду, *Сѡаринар* (н. р.) 4/II (1909): 107–119.
- Rostovtzeff, M. 1911
Zwei Reliefs aus dem Museum zu Belgrad, *Römische Mitteilungen* 26: 267–283.
- Schober, A. 1923
Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, *Jarbuch des Österreichischen Archäologischen Instituts* 10: 1–234.
- CIL III
Corpus Inscriptionum Latinarum, Th. Mommsen, ed., Berolini 1873: apud G. Reimerum.

DEPICTIONS OF A *SPECULATOR* AND A *FRUMENTARIUS* ON VIMINACIUM AND SIRMIIUM GRAVESTONES

SUMMARY

Within its organisation, the Roman military included special purpose services, similar to today's gendarmerie, customs or intelligence services. Based on epigraphic evidence, best attested are consular beneficiaries (*beneficarii consulares*), *speculatores* and *frumentarii*. *Speculatores*, ten of them per legion, belonged to the office (*officium*) of the provincial commander. In rank, they were senior to protectors of supply routes and customs officials, i.e. the beneficiaries. They performed police duties, carried out executions, acted as court officials and, in important cases, as couriers. They implemented the orders of the provincial commander, but were also entitled to a degree of independence in executing their own authority. The *frumentarii* were members of the secret police, attached to legions in the provinces. They were under the authority of a *centurio frumentarius* and, even though they belonged to the office of the provincial governor, they were directly answerable to the emperor. They were in charge of all issues related to security and had the authority not only to arrest, but to kill a suspect. Even though the authority and responsibilities of the *speculatores* and the *frumentarii* were different, their official activities sometimes overlapped. A good insight into their equipment, retinue and services is provided by depictions in relief found on their gravestones, showing some of their professional activities.

A study of the gravestones of a *speculator* at Viminacium in Upper Moesia (Fig. 1a) and a *frumentarius* at Sirmium in Lower Pannonia (Fig. 2a) has shown that the professional activities of the two deceased men are depicted following the same iconographic pattern. The Viminacium and Sirmium gravestones state that *L. Blassius Nigellio* was *speculator legionis VIII Claudiae*, a military unit stationed at Viminacium, where this military official was also buried, whereas *Salvius* was *frumentarius legionis II Adiutricis*, a legion encamped at Aquincum. The latter was buried at Sirmium, where he had probably been stationed, but it is also likely that he was a native of the city, given the fact that he was buried by his father. Both military officials were affluent men, as they could afford marble gravestones decorated in relief. *Frumentarius Salvius* probably came from an educated family, given that his epitaph was inspired by Virgil's verses. The business trip in a carriage of rather similar, but not identical construction (Figs. 1c; 2c) was part and parcel of their professional activities, and their insignia, a heart-shaped lance, carried by a slave seated at the back of the carriage (Figs. 1b; 2b), was emblematic of their respective professions, which sometimes overlapped, and at the same time symbolically represented Roman authority. These typified depictions, created in the late 2nd or first half of the 3rd century AD, spread from Gallia to Lower Pannonia and Upper Moesia along the Danube.

Веселинка Љ. НИНКОВИЋ

Народни музеј у Београду

РИМСКИ КАМЕНИ САРКОФАЗИ ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Апстракт: Римски камени саркофази (13) из Народног музеја у Београду представљају редак и значајан фонд, који до данас није објављен као целина. Потичу из Сингидунума, Виминацијума и Сирмијума, а настали су у периоду од II до IV века. Чинили су део некадашње збирке камених споменика, једне од најраније формираних колекција Музеја, у којој су чувани и најрепрезентативнији објекти ове врсте (*Јонин* и *Јасонов саркофаг*). Премештања саркофага током прошлог века и њихова недоступност разложи су због којих се у литератури за поједине наводи да су изгубљени, а неретко недостаје и податак о припадности фонду Музеја. Последњих година, документација о овим предметима је поново истраживана, поједини оштећени и фрагментовани су подвргнути конзерваторским и рестаураторским третманима, а од 2011. године доступни су јавности.

Кључне речи: саркофаг, камен, римски период, *Singidunum*, *Viminacium*, *Sirmium*

Римски камени споменици: надгробне стеле, жртвеници и једанаест саркофага из фонда Народног музеја у Београду изложени су у Великом барутном магацину у Доњем граду Београдске тврђаве.¹ Два саркофага се налазе на платоу у Горњем граду. Примерци су откривени у Београду (7), Костолцу (4) и Сремској Митровици (2); потичу из Сингидунума, Виминацијума и Сирмију-

1 Деплијан и виртуелна шетња кроз изложбу: [www.narodnimuzej.rs./](http://www.narodnimuzej.rs/)Збирке Народног музеја/Збирка античких и средњовековних епиграфских споменика/Колекција римских камених споменика у Великом барутном магацину.

ма, главних градских центара у провинцијама Горњој Мезији (*Moesia Superior*) и Доњој Панонији (*Pannonia Inferior*), а настали су у периоду од II до IV века.²

Реч је о случајно нађеним саркофазима, без сачуваних остатака покојника и гробних прилога. Највећи број Музеју су поклонили налазачи, а за поједине недостаје документација о начину набавке. Саркофази из Београда (кат. 1–7) откривени су у централној градској зони, дуж линије пружања римских некропола Сингидунума, приликом грађевинских радова на имањима налазача у улицама: Кнегиње Љубице (данас Змај Јовина), Кондиној, Господар Јовановој, Александровој (данас Булевар краља Александра) и на углу улица Скопљанске (данас Нушићева) и Македонске. Саркофаг откривен на Топчидерском брду, у Улици Војислава Вучковића, потиче са шире територије римског града. Сви су доспели у Музеј између 1885. и 1932. године. Примерци из Костолца (кат. 8–11) су откривени на простору античког Виминацијума крајем XIX века, а они из Сремске Митровице (кат. 12, 13) су пронађени и допремљени у Музеј тридесетих година прошлог века.

Значај овог ретког фонда, који до данас није објављен као целина, наглашен је чињеницом да је представљао део некадашње збирке камених споменика, једне од најраније формираних колекција Народног музеја, у којој су чувани најрепрезентативнији објекти ове врсте (*Јонин и Јасонов саркофаг*), који су били изложени у лапидаријуму.³ Седамдесетих година прошлог века, због недостатка простора у згради Музеја, цели и фрагментовани саркофази, заједно са римским надгробним споменицима и жртвеницима, смештени су у атрактиван простор Великог барутног магацина, а затим су започети радови на њиховој заштити.⁴ Премештања саркофага током прошлог века и њихова недоступност разлози су због којих се у литератури поједини наводе као изгубљени или нестали, а неретко недостаје и податак о припадности фонду Музеја.⁵ Последњих година, документација о овим споменицима је поново истраживана, примерци који су током времена били оштећени или фрагментовани подвргнути су конзерваторским и рестаураторским третманима, а од 2011. године доступни су за јавност.⁶

2 Саркофази припадају Збирци античких и средњовековних епиграфских споменика и фонду камених споменика без натписа.

3 О лапидаријуму Музеја, који је током XIX и XX века био премештан на различите локације в.: Валтровић 1895: 86; Коларић 1991: 11, 18; Поповић и Јевремовић 1994: 15, 22–25; Нинковић 2009: 127; Нинковић 2011: 62. Саркофаге са волутним украсом, изложене 1933. године, обрадио је Сариа (1933: 73–83), а поједине 1937. године помиње Јевремовић Ж. М. (1937: 23–24).

4 Радови на ревитализацији споменичког фонда започети су залагањем мр Бојане Борић Брешковић, др Марка Поповића, др Иване Поповић и др Милоја Васића.

5 Подаци о појединачним налазима садржани су у извештајима Музеја у *Годишњаку Српске краљевске академије и Сјаринару*, у оквиру серија *Антички споменици наше земље*, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes*, као и у *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Споменици са натписима из Сингидунума и Виминацијума објављени су у едисији *Inscriptions de la Mésie Supérieure* I и II (Mirković and Dušanić 1976; Mirković 1986). Поједини су обрађени у радовима: Цермановић-Кузмановић 1964; Dautova-Ruševljan 1983; Ђорђевић 1990; Поп-Лazić 2002.

6 Стручни тим Одељења за конзервацију чинили су: Слободан Савић, конзерватор саветник, Мина Јовић и Марко Стаменковић, конзерватори. За документацију Народног музеја, нове фотографије саркофага израдио је Небојша Борић.

Београд (Singidunum)

1. Саркофаг, Збирка античких и средњовековних епиграфских споменика, инв. бр. 84 (сл. 1)

Кречњак, клесање; 1,30 × 0,70 × 0,20 m; поклопац: 1,30 × 0,70 × 0,30 m

Инвентар ствари у Народном музеју 3213: откривен у Улици кнегиње Љубице, приликом копања темеља за палату рентијера Д. Гавриловића. Саркофаг и у њему метални накит (горгонеон уоквирен златом, златни прстенчић без камена и бронзана фибула) налазач је поклонио Музеју 1927. године.⁷

Мањи саркофаг са монолитним поклопцем у облику двосливног крова, са угаоним акротеријама. На предњој страни сандука уклесан је натпис: *D(is) M(anibus) / Ulpi(o) Valenti(o) vix(it) an(nis) III / Ael(ius) Valens b(ene) f(iciarius) pr(aefecti) / filio carissimo.*

Крај III или почетак IV века⁸

Велики барутни магацин

Објављено: Mirković and Dušanić 1976: 61, n. 31 (са старијом литературом); Schallmayer et al. 1990: 438–439, n. 574; Pop-Lazić 2002: 25, G-136, sl. 8/4.

Сл. 1 / Fig. 1

7 Налаз у извештају помиње Петровић 1929: 202–203. Примерци приложеног накита нису идентификовани у збиркама Музеја.

8 Према Mirković and Dušanić 1976: 61, n. 31.

2. Саркофаг, Збирка античких и средњовековних епиграфских споменика, инв. бр. 85 (сл. 2)

Кречњак, клесање; 1,57 × 0,76 × 0,69 m

Инвентар ствари у Народном музеју 1422: откривен у Улици Кондиној 10, приликом копања јаме на имању ковача Владе Миленковића. Откупљен 1885. године.

На предњој страни сандука делимично је сачуван натпис у табули ансате са профилисаним оквиром и розетама у бочним троугаоним клиновима. Розета у левом клину није довршена. На дну унутрашњег дела сандука исклесано је узглавље. Натпис је распоређен изнад горње ивице оквира натписног поља и унутар табуле ансате.⁹ Натпис: *D(is) M(anibus) / Iul(io) Victorino eq(uiti) R(omano) / vixit ann(is) V diem uno(!) / Iul(ius) F[lo]rianus (centurio) leg(ionis) / III Fl(aviae) e[t Vic] torina / filio [karissi]mo.*¹⁰

Крај III или почетак IV века¹¹

Велики барутни магацин

Објављено: Mirković and Dušanić 1976: 59–60, n. 27 (са старијом литературом); Pop-Lazić 2002: 22, G-117, sl. 7/4.

Сл. 2 / Fig. 2

9 Валтровић (1887: 26) напомиње да је саркофаг првобитно имао поклопац на четири воде, који се распао приликом подизања. Према Mirković and Dušanić (1976: 87, n. 27), на углу једне од акротерија поклопца, која није сачувана, налазио се натпис: LEG / VRI / O.

10 Саркофаг је током времена био поломљен на више делова, од којих су поједини са натписом изгубљени. Сачувани делови су спојени 2010. године. Наведен је натпис према Mirković and Dušanić (1976: 87, n. 27), пре конзерваторско-рестаураторског третмана.

11 Према Pop-Lazić 2002: 22, G-117.

3. Саркофаг, Збирка античких и средњовековних епиграфских споменика, инв. бр. 96 (сл. 3)

Кречњак, клесање; 1,50 × 0,62 × 0,10 m

Откривен 1901. године на углу улица Скопљанске и Македонске, на имању Јована Смедеревца.¹² Поклон.

Сачувана је предња плоча сандука, са делимично очуваним натписним пољем.¹³ Оквир табуле ансате је профилисан, а бочно од троугаоних клинова налазе се по две розете са четири латице. Натпис: *D(is) M(anibus) / M. Ulp(io) Ploto [vix(it) a]nn(os) / V dies LVII / M. Ulp(ius) Trophim[us] aug(ustalis) / et o(rnatus) o(rnamentis) dec(urionalibus) m(unicipi) Sing(iduni) [et] / Claudia Valentina filio.*

Прва половина или после средине II века¹⁴

Велики барутни магацин

Објављено: Mirković and Dušanić 1976: 72–73, n. 47 (са старијом литературом); Pop-Lazić 2002: 23, G-123, sl. 7/3.

Сл. 3 Фотографија према: Mirković and Dušanić 1976: 72–73, n. 47

Fig. 3 Photo after: Mirković and Dušanić 1976: 72–73, n. 47

12 Налаз у извештају помиње Валтровић 1902: 245.

13 Mirković and Dušanić 1976: 87, n. 47, са фотографијом првобитног изгледа предње плоче. Конзерваторско-рестаураторски третмани на предњој плочи саркофага су у току.

14 Према Петровић 1975: 148 и Mirković and Dušanić 1976: 72–73, n. 47. Pop-Lazić (2002: 23, G–123) сматра да је време владавине цара Трајана *terminus post quem*.

4. Саркофаг с представама Јоне и Доброг пастира (сл. 4)

Кречњак, клесање; сандук: 2,18 × 0,98 × 0,74 m, поље са рељефом: 1,43 × 0,73 m, поклопац: 2,29 × 1,16 × 0,28 m

Инвентар ствари у Народном музеју 1493: откривен у Улици господар Јовановој 45а, приликом копања рова за темељ куће трговца Марка Марковића, августа 1885. године.¹⁵ Поклон.

Саркофаг са монолитним поклопцем у облику двосливног крова, са акротеријама у угловима и једном полукружном на средини предње стране. Косе стране поклопца украшене су пластично изведеним кровним опекама. На предњој страни сандука је правоугаоно поље са профилисаним оквиром, чије су бочне вертикалне ивице украшене норичко-панонским волутама. У правоугаоном пољу, у плитком рељефу, представљене су збијене сцене из циклуса о страдању старозаветног пророка Јоне, које се одвијају у води, и доминантна стојећа фигура Доброг пастира на копну. Сцена десно: на броду са катарком и једрима две фигуре седе и веслају, а једна стоји и баца нагог Јону у чељуст морске немани. Испред брода су приказане четири рибе. У средини, у позадини, налази се дрво на коме стоје две птице, а једна, десно од њега, лети према броду. Сцена испред дрвета: морска неман из чељусту избацује Јону, који се рукама хвата за стену, у првом плану је фигура нагог мушкарца (геније) који јаше на делфину, левом руком се придржава за њега, а у десној, подигнутој руци држи тракасти предмет (бич?). На левој страни рељефног поља приказан је Добри пастир као младић који држи јагње на раменима. Одевен је у кратку тунику и бос је. Простор између ове фигуре и волутног оквира није обрађен.

IV век

Велики барутни магацин

Сл. 4 / Fig. 4

¹⁵ Према Валтровићу (1891: 139), у сандуку су се налазили остаци људских костију. Прецизније о могућем месту налаза в. Поп-Лazić 2002: 21.

Објављено: Валтровић 1886: 70–71; Валтровић 1891: 130–142, Таб. XI–XII; Сарија 1933: 75, сл. 3; Поп-Лazić 2002: 21–22, G-116, сл. 9; Поповић 2013: 148–149, сл. 70; Поповић 2013: 148–149, Fig. 70; Нинковић 2013: 317, кат. 83; Нинковић 2013: 319, cat. 83.

5. Саркофаг са представама генија (сл. 5, 5а, 5б)

Сл. 5 / Fig. 5

Кречњак, клесање; 2,36 × 0,94 × 1,16 m

Место налаза није сигурно, начин набавке није познат.¹⁶

Предња и бочне стране сандука, украшене рељефним фигуралним представама. На предњој страни се налази правоугаоно профилисано натписно поље, чије су бочне ивице украшене норичко-панонским волутама. Десно и лево од натписног поља је по једна плитка ниша чије се горње ивице завршавају волутом. У нишама су уклесане фигуре генија: десно – стојећа нага мушка фигура која у спуштеној левој руци држи бакљу, а у подигнутој десној венац, лево – стојећа нага мушка фигура која у левој, подигнутој руци држи венац, а у десној, спуштеној, бакљу. На бочним странама сандука, у средњем пољу је двочлани флорални орнамент са четворолисном розетом у горњем делу. У његовом доњем делу, на левој бочној страни сандука се налази лист, а на десној глава Медузе. Десно и лево од средњег поља, у плитким нишама приказани су крилати генији са бакљом у рукама.

Крај II или почетак III века¹⁷

Велики барутни магацин

Објављено: Сарија 1933: 75–76, сл. 5; Сermanović-Kuzmanović 1965: 102, Т. XI, Abb. 29; Dautova-Ruševljan 1983: 17, кат. 50.

¹⁶ Документација о саркофагу недостаје. У литератури се први пут помиње 1890. године (Kalinka and Swoboda 1890: 42, 23) као споменик из лапидаријума у Београду, без места налаза и илустрације. У првом објављивању са фотографијом, Сарија (1933: 75–76, сл. 5) наводи да је саркофаг из Сингидунума и да је тада била сачувана и половина његовог поклопаца. Поклопац данас недостаје. Ферри (Ferrì 1933: 235–236, Fig. 299 – бочна страна, Fig. 300 – детаљ) износи податак да је споменик у Београду, њореклом, чини се из Митровице, и позива се на прво помињање. Сремска Митровица је као место налаза наведена у радовима Цермановић-Кузмановић 1965: 102, Т. XI, Abb. 29а – бочна страна, и Dautova-Ruševljan 1983: 17, 102, кат. 50, без илустрације.

¹⁷ Према Dautova-Ruševljan 1983: 17, кат. 50.

Сл. 5а / Fig. 5а

Сл. 5б / Fig. 5б

6. Саркофаг (сл. 6)

Кречњак, клесање; 2,00 × 0,97 × 0,87 m

Инвентар ствари у Народном музеју 3558: саркофаг и неколико гробова од опека откривени су у Александровој улици, приликом земљаних радова испред старе цркве Св. Марка 1932. године.¹⁸ Поклон.

На предњој страни сандука је табула ансата са профилисаним оквиром и бочним троугаоним клиновима. Унутар левог клина налази се розета са четири латице, док розета унутар десног клина није довршена. На дну унутрашњег дела сандука исклесано је узглавље.

Датовање – нема елемената

Велики барутни магацин

Објављено: Вулић 1933: 8, бр. 4; Поп-Лazić 2002: 25, 48, G-139, sl. 7/2.

Сл. 6 / Fig. 6

¹⁸ Налаз у извештају помиње Петровић 1932: 217.

7. Саркофаг (сл. 7)

Зелени кречњак, клесање; 2,20 × 1,26 × 0,65 m; поклопац: 2,17 × 1,16 × 0,37 m
Инвентар ствари у Народном музеју 3346: откривен на Топчидерском брду, на имању Рамадановића, 1927. године.¹⁹ Поклон.

Саркофаг са монолитним поклопцем у облику двосливног крова са акротеријама.

Датовање – нема елемената

Горњи град, плато

Објављено: Поп-Лazić 2002: 25, 48, G-135, сл. 8/3.

Сл. 7 / Fig. 7

Костолац (*Viminacium*)

8. Саркофаг, Збирка античких и средњовековних епиграфских споменика, инв. бр. 82 (сл. 8)

Кречњак, клесање; 2,34 × 1,25 × 1,00 m

Откривен на аџару косџолачком, а пребачен у Музеј 1894. или 1895. године.²⁰

Сандук саркофага са натписом уклесаним на бочној страни. Горњи средишњи део бочне стране недостаје. Натпис: *Non(ius) SAI[....]GNVS qui / et signo Dalmatis (!) b(ene)ff(iciarius) con(sularis) / leg(ionis) IIII Fl(aviae) vix(it) an(nis) XXXX me(n)s(ibus) III / die(bus) XVIII stip(endiorum) XXIII Iulia Eraclia (!) / coiugi bene merenti posuit.*

III век²¹

Велики барутни магацин

Објављено: Mirković 1986: 120–121, n. 91 (са старијом литературом); Ђорђевић 1990: 140, кат. 16; Schallmayer et al. 1990: 450–451, n. 587.

19 Налаз у извештају помиње Петровић 1929: 202, 230. Према Поп-Лazić 2002: 25, саркофаг је откривен у Улици Војислава Вучковића 15.

20 Према подацима наведеним у СЛ III: 6300 (на основу Шафариковог извештаја о транспорту), саркофаг је пребачен у Музеј 1894. године. Валтровић (1895: 82) у извештају помиње да је овај примерак допремљен у Музеј 1895. године, заједно са једним давно познатим фигуралним саркофагом из Дрмна, захваљујући ангажовању М. Васића, музејског помоћника. Налаз из Дрмна идентификован је као саркофаг са представом Јасона (кат. 10).

21 Према Schallmayer et al. 1990: 450, n. 587.

Сл. 8 / Fig. 8

9. Саркофаг, Збирка античких и средњовековних епиграфских споменика, инв. бр. 83 (сл. 9, 9а)

Сл. 9 / Fig. 9

Кречњак, клесање; 2,84 × 1,02 × 0,70 m

Саркофаг је откривен у *осиџацима римских ископина* на локалитету Чаир код Костолца.²²

Сандук саркофага је по вертикалној оси поломљен на две половине.²³ На предњој страни је правоугаоно натписно поље са профилисаним оквиром. Бочне ивице оквира украшене су норичко-панонским волутама. На десној бочној страни сандука сачувани су отвори за фиксирање поклопца. Између слова у првом и последњем реду натписа уклесани су раставни знаци у облику листова. Натпис: *D(is) M(anibus) / Vivite felices nostris/que profundite*

22 Документација о саркофагу недостаје. Налаз је први пут поменут 1900. године (Ladek, Premerstein and Vulić 1900: 107). У првом објављивању 1901. године, са факсимилом предње стране, аутори (Ladek, Premerstein and Vulić 1901: 103, п. 9) износе податак да се саркофаг налазио у лапидаријуму Музеја, али не наводе годину открића.

23 Ђорђевић (1990, 135–136, кат. 4, сл. 5) износи податак да је саркофаг нестао.

*Manis / et memores sitis nobis/cum vos esse futuros / Serviae Aquilinae con/iugi
Aur(elius) Marinus b(ene)ff(iciarius) / b(ene) m(erenti) p(osuit).*

Од краја II до средине III века²⁴

Велики барутни магацин

Објављено: Mirković 1986: 135, n. 118 (са старијом литературом); Ђорђевић
1990: 135–136, кат. 4, сл. 5; Schallmayer et al. 1990: 442–443, n. 577.

Сл. 9а / Fig. 9а

10. Саркофаг с представом Јасона (сл. 10, 10а, 10б)

Сл. 10 / Fig. 10

Кречњак, клесање; 2,28 × 0,92 × 1,13 m

Откривен недалеко од села Дрмна код Костолца, 1866. године, у близини
брежуљка са засвођеним коморама једне римске гробнице.²⁵ Допремљен у
Музеј 1895. године.²⁶

24 Према појединим ауторима, саркофаг припада II веку (Ladek, Premerstein and Vulić 1901: 103, n. 9), Кондић (1965: 251) га је датовао у крај II века, док га други (Schallmayer et al. 1990: 44: n. 577) хронолошки опредељују у прву половину III века.

25 Према подацима Каница (1987: 181–182), које износи и Костић (Kostić 2011: 93). Податке, цртеже и ксилографије саркофага, које је првобитно у својим радовима објавио Каниц и оне које се чувају у Архиву САНУ, објединио је Костић (Kostić 2011: 79, 84–93).

26 Валтровић (1895: 82) у извештају помиње да је овај, давно познат фигурално украшен саркофаг допремљен у Музеј 1895. године, заједно са саркофагом са натписом. Други је идентификован као саркофаг инв. бр. 82 (кат. 8). Видети напомену 20.

Предња и бочне стране сандука украшене су рељефним фигуралним представама.²⁷ На предњој страна се налази правоугаоно профилисано натписно поље, са бочним ивицама украшеним норичко-панонским волутама. Десно и лево од њега је по једна плитка ниша, чије се горње ивице завршавају волутом. У ниши лево приказана је стојећа нага мушка фигура – Јасон са златним руном. На глави има шлем, а преко левог рамена пребачен је кратки огртач. У високо подигнутој левој руци држи овна изнад малог разлисталог дрвета, око којег је обмотана змија, а у десној спуштено копље. У ниши десно приказана је стојећа нага мушка фигура – Персеј са главом Медузе у подигнутој десној и подигнутим мачем у спуштеној левој руци. И он има шлем на глави и кратки огртач пребачен преко левог рамена. Поред његове десне ноге лежи грифон са главом птице и риболиким задњим делом тела. На левој бочној страни сандука, у средњем пољу, приказана је, у покрету надесно, стојећа нага мушка фигура – сатир. На глави има украс у облику рогова, преко левог рамена пребачену кожу, око подигнуте леве руке обавијену змију, а део десне руке недостаје. На десној бочној страни сандука, у средњем пољу, у покрету налево и окренута леђима приказана је стојећа женска фигура – менада. На глави има украс, који је оштећен. Одевена је у дугачку хаљину, која пада и обнажује леђа. Десном руком придржава хаљину, а у подигнутој, делимично сачуваној левој руци држи округли предмет. У плитким нишама на обе бочне стране сандука приказан је по један кантарос са једном или две преплетене гране лозе са гроздовима. Друга половина II или прва половина III века²⁸

Велики барутни магацин

Објављено: Сариа 1933: 76, сл. 5; Каниц 1987: 181–183 (са цртежом); Ђорђевић 1990: 136–137, кат. 5, сл. 8–10; Pilipović 2004: 65–78, Fig. 1–5; Kostić 2011: 79, 84–93, sl. 1–9.

Сл. 10а / Fig. 10а

Сл. 10б / Fig. 10б

27 Костић (Kostić 2011: 89), према подацима Каница, наводи да је саркофаг имао и поклопац у облику крова, који је разбијен у комаде приликом ископавања.

28 Према Pilipović 2004: 65–66.

11. Саркофаг (сл. 11)

Сл. 11 / Fig. 11

Кречњак, клесање; 2,16 × 0,74 × 0,98 m

Место налаза није сигурно, начин набавке није познат.²⁹

Сандук саркофага са правоугаоним натписним пољем на предњој страни.³⁰

Натписно поље има профилисани оквир, чије су бочне ивице украшене норичко-панонским волутама.

Датовање – нема елемената

Горњи град, плато

Објављено: Сариа 1933: 75–76, сл. 4; Ђорђевић 1990: 137, кат. 7.

Сремска Митровица (*Sirmium*)

12. Саркофаг, Збирка античких и средњовековних епиграфских споменика, инв. бр. 79 (сл. 12, 12а, 12б)

Сл. 12 / Fig. 12

29 Документација о саркофагу недостаје. Идентификација је урађена на основу фотографије и податка да се саркофаг чије порекло није познато налази у лапидаријуму Музеја, које је објавио Сариа (1933: 75–76, сл. 4). Виминацијум као место налаза наводи Ђорђевић 1990: 137, кат. 7.

30 Поклопац који се данас налази на сандуку је затечен и припада другом саркофагу.

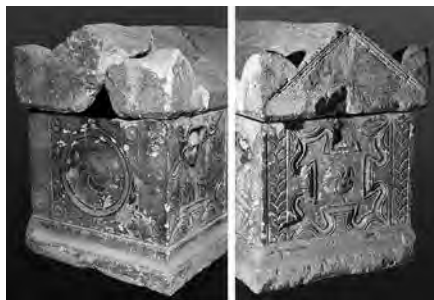
Кречњак, клесање; 2,10 × 1,24 × 0,89 m; поклопац: 2,21 × 0,44 × 0,97 m
Инвентар ствари у Народном музеју 2989: откривен 1923. године код железничке станице у Сремској Митровици, на простору северне римске некрополе Сирмијума. Поклон Генералне дирекције железница.

Саркофаг са монолитним поклопцем у облику двосливног крова са акротеријама. Предња страна поклопца украшена је уклесаним полукруговима који подражавају цреп. На десној бочној страни поклопца уклесан је троугаони оквир. Сандук има профилисани сокл. Предња и бочне стране сандука украшене су рељефом. Предња страна је подељена на три поља: у средини је квадратно поље са кружним медаљоном профилисаног оквира, а лево и десно је по једна плитка ниша са портретним попрсјем. У унутрашњим угловима квадратног поља налазе се четири розете са четири латице. У медаљон у облику венца уклесан је натпис. Поље са медаљоном одвојено је од бочних ниша са по две вертикалне траке, од којих је унутрашња украшена урезаним ромбовима, а спољашња стилизованим пупољцима. Бочне нише уоквирене су норичко-панонским волутама. У ниши десно је попрсје жене, а у ниши лево попрсје мушкарца. Жена, са таласастом косом раздељеном по средини, одевена је у хаљину дугих рукава, са огртачем. Десном руком, савијеном у лакту, придржава огртач, а у левој руци, савијеној и положеној на груди, држи јабуку. Мушкарац, са брадом, одевен је у кошуљу дугих рукава и огртач причвршћен округлом копчом на десном рамену. На левој бочној страни сандука, у квадратном пољу је медаљон у облику венца, у који је уклесана шесточлана розета. У унутрашњим угловима квадратног поља налазе се четири розете са четири латице. На десној бочној страни, у квадратном пољу је представљена шесточлана розета уоквирена норичко-панонским волутама. Десно и лево од квадратног поља налази се по једна вертикална трака украшена стилизованим листовима. Натпис: D(is) M(anibus)/ Aur(elia) Asc<l>e/piodota vixi(t) / (a)n(nis) XIII Aur(elius) Alex/sander s(orori) c(arissimae) p(osuit) /.

Последње деценије III века³¹

Велики барутни магацин

Објављено: Цермановић-Кузмановић 1964: 99–100, сл. 1–3; Cermanović-Kuzmanović 1965: 101, T. VIII, T. IX, Abb. 25 a–d; Mirković 1971: 74, n. 44, Pl. IX, 2; Dautova-Ruševljan 1983: 17, kat. 47, Tab. 27/A–E.

Сл. 12a / Fig.12a

Сл. 12b / Fig.12b

31 Према Цермановић-Кузмановић 1964: 111.

13. Саркофаг (сл. 13, 13а)

Сл. 13 / Fig. 13

Кречњак, клесање; 2,07 × 0,92 × 0,72 m

Инвентар ствари у Народном музеју 3444: допремљен у Музеј 1930. године.³²

Предња и бочне стране сандука украшене су рељефима. Предња страна је подељена на три поља: у средини је правоугаоно натписно поље са профилисаним оквиром, лево и десно налази се по једно квадратно поље са розетом у кружном медаљону са профилисаним оквиром. У унутрашњим горњим угловима квадратних поља налазе се мање розете са листовима, а у унутрашњим доњим угловима листови са пупољком. На десној бочној страни сандука, чији средишњи горњи део недостаје, приказан је грифон који има главу птице, крила на раменима, предње ноге са шапама и риблики задњи део тела. На левој бочној страни, која је поломљена, представа фантастичне животиње (хипокампа) је уништена.³³

Прва половина III века³⁴

Велики барутни магацин

Објављено: Вулић 1931: 96, бр. 227; Цермановић-Кузмановић 1964: 101, сл. 6–7; Sermanović-Kuzmanović 1965: 101–102, Т. IX, Abb. 26a, 26b; Dautova-Ruševljan 1983: 16, kat. 44, Tab. 30/3.

32 Саркофаг у извештају помиње Петровић 1931: 6–7.

33 Фотографију леве бочне стране, са представом хипокампа (глава коња са роговима, грива на врату, предње ноге са копитима, риблики задњи део тела), први је објавио Вулић 1931: 96, бр. 227.

34 Према Цермановић-Кузмановић 1964: 110.

Сл. 13а / Fig. 13а

Обичај полагања покојника у камене саркофаге учврстио се у Римском царству у време Трајанове владавине (98–117) и повезан је са променом начина сахрањивања. Као тип раскошног сепулкралног споменика, он постаје и вид личног представљања власника. Један од најранијих забележених примерака у провинцији Горњој Мезији је саркофаг кат. 3 (сл. 3) из Сингидунума, од којег је сачувана предња плоча са натписом, хронолошки опредељен у прву половину или у време после средине II века.³⁵ На територији суседне провинције Доње Паноније, камени саркофази се појављују од друге половине II века, а у градским центрима преовлађују у III веку (Dautova-Ruševljan 1983: 96).

У представљеној серији присутни су саркофази са и без натписа, једноставно украшени и са рељефним фигуралним представама (библијске сцене – Јона и Добри пастир; митолошке теме – Јасон, Персеј, сатир, менада, генији, Медуза, фантастичне животиње; портретна погрсја покојника).

На натписима саркофага из Сингидунума и Виминацијума, где су биле стациониране легије IV *Flavia* и VII *Claudia*, као дедиканти се појављују војна лица и лица из градске управе. Саркофаге из Сингидунума кат. 1 (сл. 1) и кат. 2 (сл. 2) поставили су, за чланове својих породица, један бенефицијар³⁶ и један центурион, крајем III и почетком IV века, а кат. 3 (сл. 3) један декурион,³⁷ у првој половини или после средине II века. Бенефицијари су у III веку били и наручиоци саркофага кат. 8 (сл. 8) и кат. 9 (сл. 9, 9а)³⁸ из Виминацијума. Из Сирмијума потиче саркофаг кат. 12 (сл. 12), из последњих деценија III века, са портретним погрсјама покојника и натписом који је Аурелије Александар

35 Натпис на плочи саркофага сведочи о најранијем помену Сингидунума као муниципијума (Mirković and Dušanić 1976: 72–73, n. 47). О хоризонтима сахрањивања на римским некрополама Сингидунума в. Поп-Лazić 2002: 82–88.

36 Натписи бенефицијара из Горње Мезије садржани су у корпусу грчких и латинских бенефицијарних натписа (Schallmayer et al. 1990: 438–439, 443, 450, n. 574, n. 577, n. 587).

37 Дедикант *M. Ulprius Trophimus* је царски ослобођеник са именом грчког порекла (Mirković and Dušanić 1976: 73, n. 47).

38 Судаћи према сигнуму, бенефицијар је вероватно био пореклом из Далмације (Mirković 1986: 121, n. 91).

(*Aurelius Alexander*) посветио својој сестри Аурелији Асклепиодоти (*Aurelia Asclepiodota*).³⁹

На саркофазима кат. 1 (сл. 1) из Сингидунума и кат. 8 (сл. 8) из Виминацијума нема натписних поља, већ су натписи слободно уклесани. Натписе унутар табуле ансате имају примерци из Сингидунума кат. 3 (сл. 3), из прве половине или после средине II века, и кат. 2 (сл. 2), с краја III или почетка IV века.⁴⁰ На поменутиим примерцима и на недовршеном саркофагу кат. 6 (сл. 6), украси у облику мањих розета коришћени су за попуњавање простора унутар или изван анси.

Норичко-панонске волуте украшавају бочне вертикалне ивице оквира натписних поља на појединим обрађеним примерцима из Сингидунума (кат. 4, сл. 4; кат. 5, сл. 5) и Виминацијума (кат. 9, сл. 9; кат. 10, сл. 10; кат. 11, сл. 11).⁴¹ На саркофазима из провинције Паноније, овај орнамент се у различитим варијантама појављује од средине II до почетка IV века, а забележен је на оквирима натписних поља појединих примерака из суседне провинције Доње Паноније.⁴² Нише са портретним попрсјима на сирмијумском саркофагу кат. 12 (сл. 12), датованом у последње деценије III века, такође су уоквирене норичко-панонском волутом,⁴³ а унутар медаљона⁴⁴ је натпис. Идентичан медаљон, испуњен розетом, присутан је и на једној од његових бочних страна. Медаљон је изузетно редак украс у провинцији Панонији, а забележен је од краја II до краја III века (Dautova-Ruševljan 1983: 101–102, 110).

Саркофаг кат. 7 (сл. 7), откривен на Топчидерском брду, вероватно потиче са некрополе неке од приградских вила у околини Сингидунума (Pop-Lazić 2002: 87). Јединствен је међу горњомезијским саркофазима по зеленом кречњаку од кога је израђен.

У приказаној серији, по фигуралној рељефној декорацији сандука истичу се: Јонин и саркофаг са генијима из Сингидунума, Јасонов из Виминацијума, и примерци са портретним попрсјима и розетама из Сирмијума.

Изузетно редак налаз – *Јонин саркофаг* (кат. 4, сл. 4), откривен у Београду, сматра се једним од најранијих споменика са хришћанском симболиком са територије римског Сингидунума. Потиче са простора његове североисточ-

39 Према грчким именима *Alexander* и *Asclepiodota*, потицали су из породице чије је порекло било у некој од хеленофоних провинција. *Asclepiodota* је релативно ретко име. За имена в.: *Alexsander* (Pape and Bensele 1911: 55–56; LGPN I: 24–25; LGPN II: 18–20; LGPN IIIA: 23–25; LGPN IIIB: 21–22), *Asclepiodota* (Pape and Bensele 1911: 159; LGPN II: 75; LGPN IIIA: 80).

40 Табула ансата на саркофазима из суседне провинције Доње Паноније забележена је од краја II до почетка IV века и ретко се појављује, као на онима из Винковаца (*Cibalae*) и Осијека (*Mursa*), датованим у III век (Dautova-Ruševljan 1983: 22, 27, 103, kat. 120, kat. 172, T. 25/3, T. 25/4).

41 Орнамент је распрострањен на каменим споменицима у провинцијама Норичу и Панонији. О варијантама орнамента в.: Цермановић-Кузмановић 1964: 103–104, 110–111; Dautova-Ruševljan 1983: 104–107.

42 У провинцији Доњој Панонији забележен је на саркофазима из Доњих Петроваца (*Bassianae*), Винковаца и Осијека (Dautova-Ruševljan 1983: 21, 26–27, kat. 106, kat. 168, kat. 169, kat. 170, kat. 171, T. 22/2, T. 22/3, T. 25/1, T. 30/1, T. 30/2).

43 Према Цермановић-Кузмановић 1964: 104, норичко-панонска волута на оквирима ниша са попрсјима представља посебну варијанту.

44 Медаљон се као украс појављује на три сирмијумска саркофага истог хронолошког опредељења (Dautova-Ruševljan 1983: 17, kat. 46, kat. 48, kat. 49, T. 26/1 A-E, T. 28/1 A-D, T. 30/4 A, B).

не некрополе.⁴⁵ Истовремено је и једини на којем се налазе фигуралне сцене. У две збијене сцене из циклуса о страдању старозаветног пророка Јоне, које се одвијају у води, укомпонована је доминантна фигура Доброг пастира, који стоји на копну.⁴⁶ Композиција предочава Јонин одлазак у смрт (бацање у чељуст морске немани) и избављење (избацивање из чељусту морске немани и хватање за стену) у присуству Доброг пастира у којем је, вероватно, скривен лик Христа спаситеља.⁴⁷ Приказани пар, као спој старих симбола и новог значења, оличава идеју о спасењу и васкрсењу. Ексклузивност *Јониној саркофаја* огледа се у чињеници да међу познатим примерцима из суседних провинција, са Балкана и са ширег простора, нема аналогија за приказане сцене. На другим споменицима из Србије, представе Јоне се јављају само на налазима из Сирмијума: на фресци из једне гробнице (Улица Мике Антића, Сремска Митровица) и на фрагменту мермерне мензе, што указује на могућу популарност ове теме средином или после средине IV века, у градским центрима у доњем току Саве (Поповић 2013: 147–149, сл. 68, 69). Код уметнички обрађених предмета, позната је бронзана статуета Доброг пастира из околине Смедерева, датована у IV век (Ратковић 2013: 319, кат. 86). Волутни украс на *Јонином саркофају* био је исклесан раније, можда у II или III веку, а рељеф је вероватно урађен накнадно (Валтровић 1891: 142). На основу дегенерисаног волутног украса, сматра се да је *Јонин саркофај* израђен под утицајем панонских клесарских радионица, можда оне из Аквинкума (Поповић 2013: 148). Према контексту места налаза, типу волутног украса и иконографском садржају, може се датовати у IV век.⁴⁸

Саркофаг кат. 5 (сл. 5, 5а, 5б) откривен је вероватно у Београду. Стојеће фигуре генија, са подигнутом бакљом и венцем, и крилатих генија са подигнутом бакљом налазе се у нишама на предњој и бочним странама сандука. Приказивање годишњих доба у виду нагих дечака или младића, са или без крила и са атрибутима, појављује се на саркофазима у провинцији Панонији крајем II или почетком III века (Dautova-Ruševljan 1983: 98, 102), када је израђен и примерак кат. 5. На основу сличне организације рељефних представа на појединим налазима из суседне провинције Доње Паноније, овај саркофаг је вероватно израђен под утицајем панонских радионица.⁴⁹

По стилу и иконографском концепту, *Јасонов саркофај* (кат. 10, сл. 10, 10а, 10б) из Виминацијума јединствен је примерак у провинцији Горњој Мезији, без директних аналогија са познатим објектима сепулкралне уметности из

45 У овом делу некрополе било је укопа током III и IV века (Pop-Lazić 2002: 83). Један ранохришћански оловни саркофаг са представом крста, датован у прве деценије IV века, вероватно потиче са истог простора (Црнобрња 2003: 313–320).

46 О представама Јоне и Доброг пастира на саркофазима, мозаицима и фрескама у III и IV веку в. Gerke 1973: 25–36, 67, 74, 81.

47 Представе на саркофагу Валтровић (1891: 135–138) је тумачио као израз вере ранохришћанског света у васкрсење. О одговору уметности у III и IV веку на промене религијског концепта и новом значењу старих симбола В. Поповић 2013: 147–148.

48 Валтровић (1891: 142) је датовао саркофаг у V или VI век, указавши на утицај западне скулптуре из IV–VI века на рељефну представу Доброг пастира.

49 Саркофази са генијима откривени су у Шиду, Винковцима и Осијеку (Dautova-Ruševljan 1983: 16, 26, 1 кат. 41, кат. 119, кат. 168, Т. 23/1 А–Б, Т. 25/1, Т. 25/2).

суседних провинција и на ширем простору. Прилог проучавању овог налаза представља анализа значења његових композиција као појединачних фунералних тема, које на сложен начин изражавају победу добра над злом и живота над смрћу (Pilipović 2004: 66–70). У нишама на предњој страни приказани су подвизи хероја, са подигнутим предметима тријумфа: Јасон са златним руном и Персеј са главом Медузе. На бочним странама су митолошке теме из Дионисовог култа: менада и сатир у оргијастичком плесу између кантароса са лозом и гроздовима. На основу троделне поделе предње плоче и типа норичко-панонске волуте на бочним ивицама натписног поља, што је присутно и на саркофазима из суседне провинције Доње Паноније, и по стилским карактеристикама, *Јасонов саркофаг* се може датовати у другу половину II или прву половину III века (Pilipović 2004: 65–66, 78). Одабир тема указује на војничку каријеру његовог наручиоца, имућног грађанина Виминацијума из времена просперитета града.

У градским центрима на територији провинције Доње Паноније, од друге половине II до краја III века јављају се саркофази са богатом рељефном декорацијом (Dautova-Ruševljan 1983: 96, 109), о чему сведоче и сирмијумски примерци кат. 12 и кат. 13. Сандук саркофага кат. 12 (сл. 12, 12а, 12б) припада типу са троделном поделом предње стране.⁵⁰ У средини је медаљон са натписом, а бочно, у нишама, су портретна попрсја покојника.⁵¹ Рељефна обрада сандука и поклопца, као и заступљени декоративни мотиви (норичко-панонске волуте, розете, венац) сведоче о укусу његовог наручиоца. Може се претпоставити да је припадао угледној сирмијумској породици с краја III века, која је, судећи према грчким именима *Alexander* и *Asclepiodota* на натпису, потицала из неке од хеленофоних провинција. Најсличнији примерку кат. 12 је један истовремени саркофаг, такође са простора северне сирмијумске некрополе, на којем су портретна попрсја смештена у медаљоне, а поклопац обрађен на исти начин (Dautova-Ruševljan 1983: 17, kat. 46, T. 26/1, A–E). У првој половини III века, на бочним странама појединих сирмијумских саркофага појављују се представе фантастичних животиња, као на примерку кат. 13.⁵² На његовој предњој плочи, са троделном поделом, у медаљонима се налазе розете⁵³ (сл. 13), на десној бочној страни приказан је грифон (сл. 13а), а на левој хипокамп, чија је фигура током времена уништена.

Монолитни поклопци у облику двосливног крова са акротеријама сачувани су на појединим саркофазима из Сингидунума (кат. 1, кат. 4, кат. 7) и на једном из Сирмијума (кат. 12). Пластично изведене кровне опеке налазе се на

50 Троделна подела предње стране заступљена је на већини саркофага из провинција Норик и Панонија (Цермановић-Кузмановић 1964: 101–102). Сличан распоред поља запажен је и на предњим странама гробних ара, камених сандука за пепео и архитектонских саркофага из северне Италије (Ђорђевић 1990: 140–141, са наведеном литературом).

51 Портретна попрсја налазе се на два истовремена сирмијумска саркофага (Dautova-Ruševljan 1983: 16–17, kat. 42, kat. 46, T. 24/ A, B, T. 26/1, A–E).

52 Фантастичне животиње приказане су на бочним странама три истовремена сирмијумска саркофага (Dautova-Ruševljan 1983: 16, 108, kat. 41, kat. 42, kat. 46, T. 23/C, T. 24/D, T. 26/D, E).

53 Розете су присутне као украс и на два истовремена сирмијумска саркофага (Dautova-Ruševljan 1983: 16, 107, kat. 43, kat. 45, T. 29/1).

поклопцу *Јониној саркофаја* (кат. 4, сл. 4).⁵⁴ На поклопцу сирмијумског примерка кат. 12 (сл. 12) уклесани су полукругови који подражавају цреп, а на десној бочној страни троугаони забат (сл. 12b).⁵⁵

На постојање клесарске радионице у Сингидунуму упућује помен занатлије каменоресца (*lapidarius*) на једном жртвенику с краја III или почетка IV века.⁵⁶ Иако до данас нису урађене анализе камена од којег су израђени римски саркофази откривени у Београду, могуће је да је за изванредан број коришћен локални кречњак, можда из ташмајданског каменолома. Саркофази откривени у Костолцу (кат. 8–11) произведени су у клесарским радионицама чији је рад у Виминацијуму потврђен од II до IV века (Ђорђевић 1990: 143–144). Богато украшене саркофаге, као што је *Јасонов* (кат. 10), из друге половине II или прве половине III века, израђивали су у Виминацијуму мајстори са највишим клесарским умећима. Специфичности сирмијумске радионице у III веку биле су богато украшавање предње стране сандука и двосливни поклопац са уклесаним полукруговима који подражавају цреп, као на примерку кат. 12 (Dautova-Ruševljan 1983, 109–110, 130–131). Декорација овог саркофага (сл. 12, 12a, 12b) указује на познавање источног стила и технике украшавања, комбинованих са аутохтоним мотивом норичко-панонске волуте (Dautova-Ruševljan 1983: 110). Декорацијом се издваја и сирмијумски саркофаг кат. 13 (сл. 13), са розетама и фантастичним животињама (грифон, хипокамп), из прве половине III века.

Поједини истраживачи (Сermanović-Kuzmanović 1965: 89–97; Ђорђевић 1990: 144; Pilipović 2004: 78) указали су на сличност саркофага из Горње Мезије и Доње Паноније. Присуство заједничких елемената (троделна подела предње плоче, рељефне фигуралне представе у нишама, норичко-панонска волута) на производима из виминацијумске, мезијске, и из панонских радионица може се довести у везу са коришћењем истих књига узорака приликом одабира мотива. Културна повезаност главних градских центара у суседним провинцијама Доњој Панонији и Горњој Мезији, нарочито Сирмијума, у доњем току Саве, и подунавских, огледа се у утицајима који су, преко Сингидунума, досезали до Виминацијума, што потврђују и саркофази обрађени у овом раду.

54 Двосливни поклопци са тегулама и имбрексима, као на крововима кућа, заступљени су на примерцима из провинције Паноније (Mócsy 1974: 334). На простору Доње Паноније забележени су и на појединим саркофазима из Осијека (Dautova-Ruševljan 1983: 26–27, kat. 168–170, T. 25/1, T. 25/3, T. 30/1).

55 Полукругови, али окренути нагоре, налазе се на поклопцу једног истовременог сирмијумског саркофага (Dautova-Ruševljan 1983: 17, kat. 46, T. 26/1). У другим центрима у Панонији, на поклопцима саркофага полукругови се не појављују као украс (Dautova-Ruševljan 1983: 110).

56 Mirković and Dušanić 1976: 50, n. 11. Жртвеник се чува у Збирци античких и средњовековних епиграфских споменика Народног музеја у Београду, инв. бр. 70.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS:

LGPN – *A Lexicon of Greek Personal Names I–III*, Oxford: Clarendon Press, 1987–2000.

CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Th. Mommsen, ed., Berolini 1873: apud G. Reimerum.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Валтровић, М. 1886

Старо-хришћански саркофаг нађен у Београду, *Сѣаринар Срѣској археолошкој друшћива* 3: 70–71.

Валтровић, М. 1887

Римски натписи II. Из Београда, Натписи III, *Сѣаринар Срѣској археолошкој друшћива* 4: 26.

Валтровић, М. 1891

Старо-хришћански мртвачки ковчег нађен у Београду, *Сѣаринар Срѣској археолошкој друшћива* 8: 130–142.

Валтровић, М. 1895

Извештај о раду у Народном музеју године 1895, *Годишњак Срѣске краљевске академије* 9 (1894): 67–90.

Валтровић, М. 1902

Народни музеј Српској краљевској академији, *Годишњак Срѣске краљевске академије* 15 (1901): 241–250.

Вулић, Н. 1931

Антички споменици наше земље, *Сѣоменик Срѣске краљевске академије* 71: 96, бр. 227.

Вулић, Н. 1933

Антички споменици наше земље, *Сѣоменик Срѣске краљевске академије* 75: 8, бр. 4.

Gaggadis-Robin, V. 2005

Les Sarcophages paiens du Musée de l' Arles antique, Arles: Bouches-du-Rhône.

Gerke, F. 1973

Kasna antika i rano hrišćanstvo, Novi Sad: Izdavačko preduzeće Bratstvo Jedinstvo.

Dautova-Ruševljan, V. 1983

Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad: Vojvodanski muzej i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Ђорђевић, М. 1990

Римски камени саркофази из Виминацијума, *Viminacium* 4–5: 133–147.

Јевремовић, Ж. М. 1937

Музеј Кнеза Павла (Краља Милана 1), у: *Музеји у Београду*, Београд: Штампарија Драг. Поповића, 3–24.

Kalinka, E. and Swoboda, A. 1890

Bericht über eine Reise im Gebiete der Drau und Save, *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn* 13: 11–43.

Каниц, Ф. 1987

Србија, земља и сџановништво, од римској доба до краја XIX века, књ. I, Београд: Српска књижевна задруга.

Коларић, М. 1991

Народни музеј у Београду 1844–1944, крајњак историјат, Музеолошке свеске 4, Београд: Народни музеј.

Кондић, В. 1965

Сејулкрални сџоменици са територије римске провинције Горње Мезије, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Kostić, Đ. S. 2011

Dunavski Limes Feliksa Kanica, Београд: Arheološki institut; Viminacijum: Centar za nove tehnologije.

Ladek, F., Premerstein, A. v. and Vulić, N. 1900

Antike Denkmäler in Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 3: 105–178.

Ladek, F., Premerstein, A. v. and Vulić, N. 1901

Antike Denkmäler in Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 4: 73–162.

Mirković, M. 1971

Sirmium - Its history from the I Century A. D. to 582. A. D., in: *Sirmium I*, V. Popović, ed., Београд: The Archaeological Institute of Belgrade, 5–90.

Mirković, M. 1986

Viminacium et Margum, Inscriptions de la Mésie Supérieure II, Београд: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Београд.

Mirković, M. and Dušanić, S. 1976

Singidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Београд: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Београд.

Mócsy, A. 1974

Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London–Boston: Routledge and Kenan Paul.

Нинковић, В. 2009

Археолошко одељење музеја Кнеза Павла, у: *Музеј Кнеза Павла*, ур. Т. Цвјетићанин, Београд: Народни музеј, 123–140.

Ninković, V. 2011

The Archaeological Department, in: *The Prince Paul Museum*, T. Cvjetičanin, ed., Belgrade: National Museum, 59–79.

Нинковић, В. 2013

Кат. 83, у: *Константијин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић и Б. Борић Брешкових, Београд: Народни музеј, 317.

Ninković, V. 2013

Cat. 83, in: *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The Birth of Christianity in the Roman Provinces on the Soil of Serbia*, I. Popović and B. Borić Brešković, eds., Belgrade: National Museum, 319.

Pape, W. and Benseler, G. E. 1911

Worterbuch der griechischen Eigennamen, Braunschweig.

Петровић, Ј. 1929

Збирка каменитих споменика, у: Историско-уметнички (Народни) музеј у 1927. и 1928. години, *Годишњак Српске краљевске академије* 37 (1927/1928): 201–203, 230–231.

Петровић, Ј. 1931

Збирка камених споменика, у: Историско-уметнички музеј у 1930. години, *Годишњак Српске краљевске академије* 39 (1930): 6–10.

Петровић, Ј. 1932

Вотивни камени споменици, *Годишњак Српске краљевске академије* 41: 217–218.

Петровић, П. 1975

Палеографија римских најписа у Горњој Мезији, Београд: Археолошки институт.

Pilipović, S. 2004

A Contribution to the Study of the Jason Sarcophagus from Viminacium, *Стиаринар* (н.с.) 53–54 (2003–2004): 65–78.

Pop-Lazić, S. 2002

Nekropole rimskog Singidunuma, *Singidunum* 3: 7–100.

Поповић, И. 2013

„In hoc signo vinces“, у: *Константијин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић и Б. Борић Брешкових, Београд: Народни музеј, 138–159.

Popović, I. 2013

„In hoc signo vinces“, in: *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The Birth of Christianity in the Roman Provinces on the Soil of Serbia*, I. Popović and B. Borić Brešković, eds., Belgrade: National Museum, 138–159.

Поповић, В. и Јевремовић, Н. 1994

Народни музеј у Београду 1844–1994, Београд: Народни музеј.

Ратковић, Д. 2013

Кат. 86, у: *Константијин Велики и Милански едикт 313. Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић и Б. Борић Брешкових, Београд: Народни музеј, 312.

Сариа, Б. 1933

Један надгробни споменик из Виминација, *Стиаринар* (т.с.) 8–9: 73–83.

Schallmayer, E. et al. (eds.) 1990

Der römische Weihebezirk von Osterburken I, Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiaren-Inschriften des Römischen Reiches, Stuttgart: Konrad Theiss.

Тоунбе, Ј. М. С. 1971

Death and burial in the roman world, London: Thames and Hudson.

Ferri, S. 1933

Arte romana sul Danubio, Milano: Popolo d'Italia.

Цермановић-Кузмановић, А. 1964

Једна група римских саркофага из Сирмијума, *Зборник Филозофског факултета* (Београд) VIII/1: 99–112.

Sermanović-Kuzmanović, A. 1965

Die dekorierten Sarkophage in der römischen Provinzen von Jugoslawien, *Archaeologia Jugoslavica* 6: 89–103.

Црнобрња, А. 2003

Налаз ранохришћанског оловног саркофага из Сингидунума, *Гласник Српског археолошког друштва* 19: 313–320.

ROMAN STONE SARCOPHAGI IN THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE

SUMMARY

The thirteen Roman stone sarcophagi in the National Museum, Belgrade, represent a rare and important collection that has still not been presented to the public in its entirety. They were discovered in Belgrade, Kostolac and Sremska Mitrovica; i.e. they come from Singidunum, Viminacium and Sirmium and are dated to the period between the 2nd and 4th centuries. Among them are those with and without inscriptions, with simple decorations and figural representations in relief (biblical scenes – Jonah and the Good Shepherd; mythological motifs: Jason, Perseus, satyrs, Maenads, genii, fantastical creatures – griffon, hippocampus; portrait busts of the deceased).

Featuring as the dedicatees in the inscriptions on the sarcophagi from Singidunum and Viminacium, where the legions IV Flavia and VII Claudia were stationed, are members of the military personnel and city administration. Sarcophagus (Fig. 3), from Singidunum, which was set up by a decurion in the first half or in the latter half of the 2nd century, is one of the earliest known monuments of this kind in the province of Upper Moesia. Also from Singidunum are sarcophagi (Figs. 1, 2), which were set up for family members by a beneficiarius and a centurion, respectively, in the late 3rd or early 4th century. Beneficiarii also commissioned sarcophagi (Figs. 8, 9) from Viminacium. The Sirmium sarcophagus (Fig. 12) with a portrait bust of the deceased, has an inscription that a brother dedicated to Aurelia Asclepiodota in the last decades of the 3rd century. An exceptionally rare find – Jonah's sarcophagus (Fig. 4), from Belgrade, represents one of the oldest monuments with Christian symbolism in the territory of Roman Singidunum and the only one containing figural scenes. Incorporated in the two scenes from the cycle about the Old Testament prophet Jonah is a dominant figure of the Good Shepherd. The composition depicts Jonah's departure to death and his rescue in the presence of the Good Shepherd. The pair depicted, as a combination of old symbols and a new meaning, embody the ideas of salvation and resurrection. The exclusive character of Jonah's sarcophagus is reflected in the fact that among the known sarcophagi from the neighbouring provinces in the Balkans and beyond there are no known analogies with the scenes depicted. Based on the context of the site of the find and the iconographic content, the sarcophagus may be dated to the 4th century and, according to the type of the volute ornament, it is believed to have been produced under the influence of the Pannonian stone-cutting workshops, most likely the one at Aquincum. Sarcophagus (Figs. 5, 5a, 5b) with a depiction of the seasons in the form of naked young men – genii, with and without wings and with attributes (torch, garland), was most probably produced under the influence of Pannonian workshops in the late 2nd or early 3rd century. By its style and iconographic concept, Jason's sarcophagus (Figs. 10, 10a, 10b) from Viminacium represents a unique example in the province of Moesia Superior, with no direct analogies with the known artefacts of this kind in the neighbouring provinces and beyond. Based on the three-part division of the front panel and the type of the Norico-Pannonian style of the volute, also found on the sarcophagi from the neighbouring province of Pannonia Inferior, the sarcophagus may be dated to the late 2nd or early 3rd century. The choice of topics: heroic (Jason with the Golden Fleece, Perseus with the Medusa) and mythological (Maenads, satyr) is indicative of the military career of the customer, an affluent citizen of Viminacium when

the city was in its heyday. In the series described, the richest ornamentation in relief on the receptacle and the lid is found on the Sirmium sarcophagus (Figs. 12, 12a, 12b), set up by a member of a respected city family in the last decades of the 3rd century, whose origins, judging from the Greek names Alexander and Asclepiodota mentioned in the inscription, were in one of the Greek-speaking provinces. Also outstanding for its decoration is the Sirmium sarcophagus (Figs. 13, 13a) with rosettes and fantastical creatures (griffon, hippocampus) from the first part of the 3rd century.

That there was a stone-cutting workshop at Singidunum is indicated by the mention of a stone-cutter (*lapidarius*) on one of the altars dated to the late 3rd or early 4th century. Stone-cutting workshops at Viminacium, which are confirmed to have operated between the 2nd and 4th centuries, produced sarcophagi (Figs. 7-11), discovered at Kostolac. The richly decorated sarcophagi, such as Jason's (Fig. 10), from the late 2nd or early 3rd century, were produced by highly skilled stone-cutters. Peculiar to the Sirmium workshop that produced sarcophagi in the 3rd century is the richly ornamented front of the receptacle and the two-sloped lid with sculpted semicircles in imitation of roof tiles, such as on sarcophagus Fig. 12. Evident in its decoration (medallions, portrait busts, rosettes) is the knowledge of eastern styles and techniques of ornamentation combined with the indigenous Norico-Pannonian volute motif. The features common to sarcophagi from the neighbouring provinces, Moesia Superior and Pannonia Inferior, such as the three-part division of the front panel, figural representations in relief in the niches and the Norico-Pannonian volute, may be linked with the utilisation of the same pattern books from which motifs were selected. Cultural links between the main urban centres in the provinces of Pannonia Inferior and Moesia Superior, particularly Sirmium, in the lower Sava valley and along the Danube, are reflected in the influences that reached Viminacium by way of Singidunum, which is also confirmed by the sarcophagi presented in this paper.

Адам Н. ЦРНОБРЊА

Народни музеј у Београду

Бојана Б. ПЛЕМИЋ

Београд

ПРОСТОРНИ КОНТЕКСТ НАЛАЗА ИКОНА ПОДУНАВСКИХ КОЊАНИКА ИЗ ЈУГОИСТОЧНОГ ДЕЛА ДОЊЕ ПАНОНИЈЕ*

Апстракт: У раду је представљено осам случајних налаза оловних икона подунавских коњаника из Посавине, тачније из околине Обреновца, са познатих локалитета Ушће (*municipium Spodent...*), Маринковића куће и Нурча у Звечкој, те Црквине у Рватима. Посебна пажња је усмерена на ређе сагледаване аспекте везане за ове предмете: њихов просторни контекст и начин на који су употребљавани. До сада је публиковано 77 оловних икона подунавских коњаника из југоисточног дела провинције Доње Паноније, односно из Срема, Мачве и доње Посавине (агери колонија Сирмијума, Басијана и муниципијума Сподент...), што са новим налазима чини корпус од укупно 85 примерака, од којих је за 59 позната ближа локација. На основу сазнања о другим археолошким траговима и одређеним зонама у оквиру локалитета, покушали смо да одредимо ужи контекст налаза ових икона (некропола, рурална или урбана средина, војно утврђење), што по нашем мишљењу чини важан допринос даљем проучавању овог мистериозног култа. Додатно, на примеру једне од фрагментарно очуваних икона из Ушћа код Обреновца, коју заправо чини пажљиво одсечена четвртина оловне плочице са пробушеном рупицом за качење, указали смо на могућност њеног ношења попут амајлије. Овакво прилагођавање иконе је за сада јединствено и представља редак путоказ за разматрање начина коришћења тих предмета у антици.

Кључне речи: подунавски коњаници, оловна икона, контекст налаза, култ, Посавина, Доња Панонија

* Овај рад представља истраживање засновано на истоименом реферату изложеном у оквиру античке сесије на XXXVI Годишњем скупу Српског археолошког друштва, одржаном од 30. маја до 1. јуна 2013. године у Новом Саду.

Култ подунавских коњаника посведочен је бројним археолошким налазима, који у највећој мери потичу са простора римских провинција Дакије, Паноније и Мезије (Tudor 1976: 52). Иако његова сложена иконографско-геолошка поставка већ дуго времена чини предмет интересовања многих истраживача, упркос постојећим хипотезама о главним божанствима, коњаницима и (Лунарној) богињи синкретистичког карактера (Zotović 1998; Tudor 1976: 50, 94), још увек није у потпуности проникнуто у све његове тајне. Разноврсност материјала и иконографских варијанти, уз готово потпуни изостанак вотивних натписа, додатно отежава одговоре на питања како је поштован овај мистични култ, односно ко су били његови дедиканти и које ритуалне радње су практиковали.

Овом приликом публикујемо нове примерке оловних икона из Посавине, који представљају случајне налазе, доспеле у Музеј града Београда путем откупа. Нађени су на већ познатим локалитетима у околини Обреновца, од којих предњачи Ушће (*municipium Spodent...*), са чак пет налаза, те Маринковића куће и Нурча у Звечкој, односно Црквине у Рватима, са по једним (сл. 1).

Сл. 1 Места налаза икона подунавских коњаника публикованих у овоме раду:
 1. Ушће (кат. бр. 1–5); 2. Маринковића куће, Звечка (кат. бр. 6); 3. Нурча, Звечка (кат. бр. 7);
 4. Црквине, Рвати (кат. бр. 8)

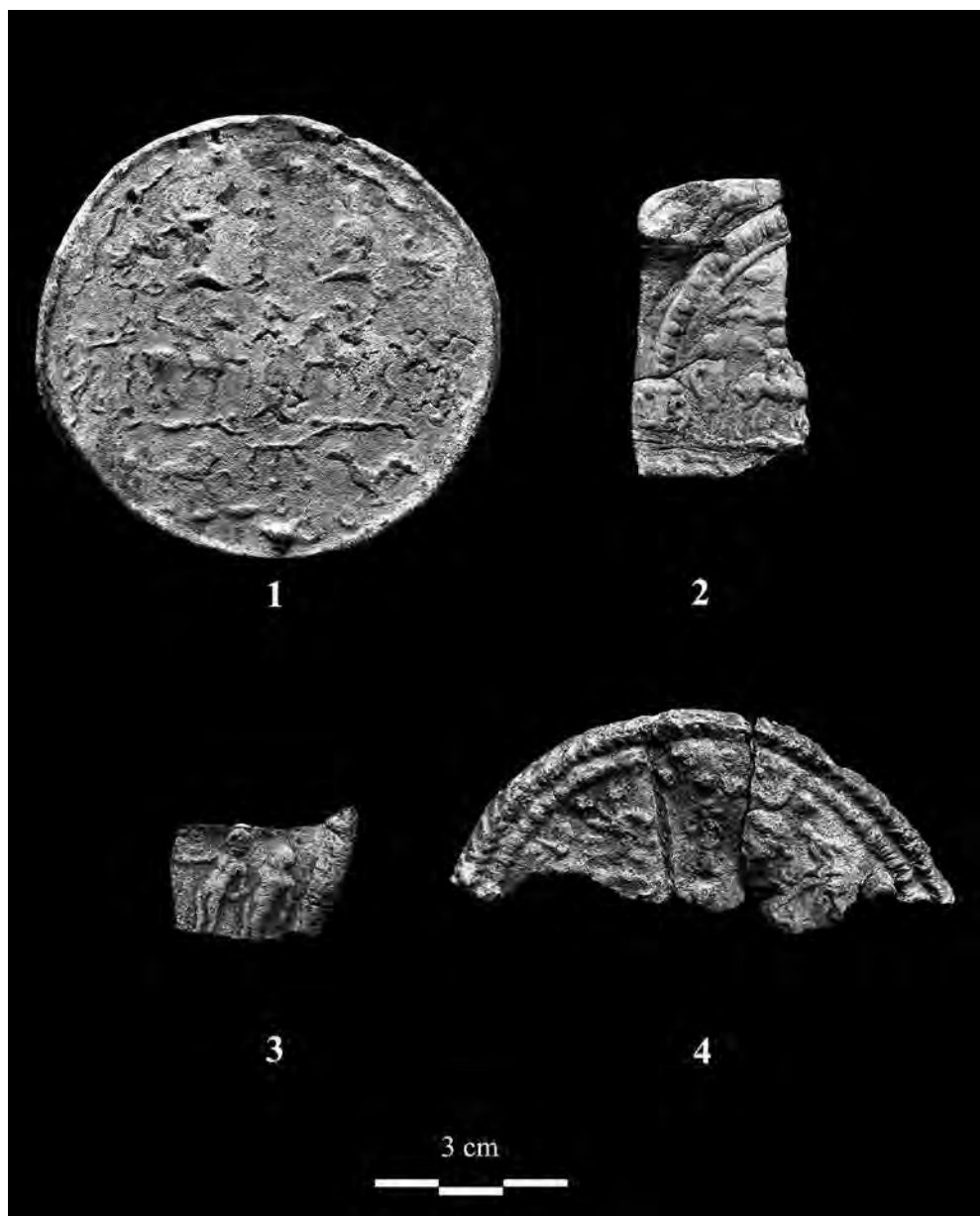
Fig. 1 Places where the icons of Danubian horsemen presented in this paper were found:
 1. Ušće (Cat. No. 1-5); 2. Marinkovića Kuće, Zvezčka (Cat. No. 6); 3. Nurča, Zvezčka (Cat. No. 7);
 4. Crkvine, Rvati (Cat. No. 8)

КАТАЛОГ

1. Оловна икона округле форме, пречника 72 mm, тежине 125,96 грама (Музеј града Београда, к.у. 4670), нађена на локалитету Ушће (*municipium Spodent...*) код Обреновца (Т. I/1). На плочици се иконографски разликују три зоне: у највишој зони уочавају се два попрсја која фланкирају женску фигуру, највероватније представљајући Сола и Луну, док се поред леве фигуре може препознати фигура птице. У врху представе приказана је звезда, а саму зону окружују две змије, пратећи ивицу плочице. Средишњу зону чини централна композиција са фронтално приказаном фигуром богиње, одевене у дуги хитон са прегачом преко крила, раширених руку подигнутих ка њушкама коња са јахачима, који јој прилазе, док на једном од коњаника разазнајемо карактеристичан покрет руке, подигнуте у знак поздрава. Иза десног коњаника је фигура такође у стојећем положају, са подигнутом руком, а две лежеће фигуре налазе се под коњским копитима. Најнижу зону чини треножац фланкиран фигурама лава и петла, док је испод стола уочљива и представа жишка. Икона је по облику, затим обради спољне ивице и детаљима иконографије горњих зона блиска типу V – Београд I (Iskra-Janošić 1966: 56–57, Т. VI/3). Такође, у погледу иконографског садржаја показује сличност и са типом IVb – Мачванска Митровица (Iskra-Janošić 1966: 56, Т. VI/4), али ипак нема директних аналогича.

2. Сасвим мали фрагмент оловне иконе димензија 28 × 23 mm, тежине 8,02 грама (Музеј града Београда, к.у. 4665), са локалитета Ушће (*municipium Spodent...*) код Обреновца (Т. I/3). Највероватније је реч о делу плочице правоугаоног облика, са наглашеном бордуrom. У иконографском погледу јасно се уочава представа две наге особе које се држе за руке, а према типологији Искре-Јаношић, овакав приказ се јавља у трећој зони икона типа I – Даљ, чији центар заузима треножац, са три особе које седе за њим и једу рибу, док је са друге стране стола представа жртвовања овна (Iskra-Janošić 1966: 50, 52). Аналогиче:² Прогар – локалитет Баштина (Vasić 2001: 92, br. 3, sl. 3; Gabričević 1972: 56, нар. 9; Dimitrijević 1969b: 171, Т. XLVI, sl. 1), Накучани код Шапца (Поповић 1983: 59, сл. 8), Доњи Петровци (Iskra-Janošić 1966: 52, br. 13; Tudor 1969: no. 133; Hoffiller 1905: 121, sl. 2), Платичево – локалитет Бокшина (Поповић 1988: 105, бр. 1), Хртковци – 2 комада (Dautova-Ruševljan i Brukner 1992: 62, Т. 8/39; Даутова-Рушевљан 2006: 341, сл. 4/1, 4/2), Мачванска Митровица (Iskra-Janošić 1966: 52, br. 16; Ochenschlager 1971: no. 6, 7, pl. II/4, III/5; Tudor 1976: no. 217, 218), Сремска Митровица – 2 комада (Ochenschlager 1973: pl. I; Поповић 1986: 115, сл. 2; Tudor 1976: no. 231), Шуљам (Iskra-Janošić 1966: 53, br. 17; Ochenschlager 1971: no. 5, pl. II/3; Tudor 1976: no. 220), Визић (Iskra-Janošić 1966: 52, br. 14; Tudor 1976: no. 223), Витез – локалитет Црквине (Iskra-Janošić 1966: 52, br. 15), Батина (Поповић 1986: 114, сл. 1; Tudor 1969: no. 131).

2 За тип Ia – Даљ видети код плочице под каталожним бројем 3. Овде наводимо све познате аналогиче за тип Ib – Даљ.

Т. I 1–4. Ушће

Pl. I 1–4. Ušće

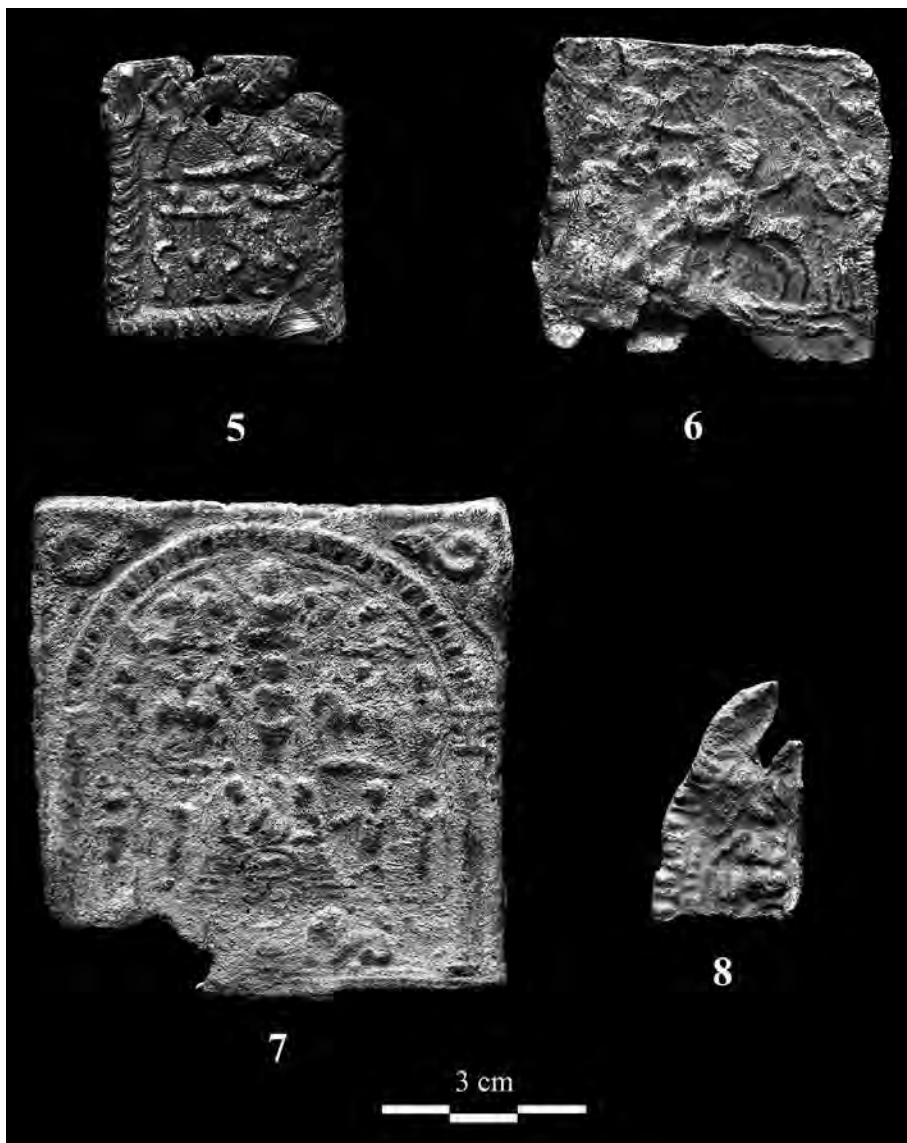
3. Фрагмент оловне иконе димензија 48×29 mm, тежине 16,42 грама (Музеј града Београда, к.у. 4665), нађен на локалитету Ушће (*municipium Spodent...*) код Обреновца (Т. I/2). На представи се разликује остатак приказа смештен у полукружну едикулу оивичену дуплим орнаментисаним ободом, где уочавамо једну фигуру која стоји поред левог јахача, под чијим је ногама опружен непријатељ кога гази. Изнад ове сцене, у крајњем левом углу, видљив је део још

једне животиње, тачније њене главе и предњих ногу, на основу чијег положаја се може претпоставити да је била део четворопрега са божанством, највероватније Солом. Припада типу Ia – Даљ (Iskra-Janošić 1966: 50), док су познате аналогije: Уровци код Обреновца (Црнобрња 2007b: 279–280, Т. I/1), Ушће код Обреновца (Поповић 1986: 115, бр. 3, сл. 8), Нови Бановци (Iskra-Janošić 1966: 51, бр. 2; Tudor 1969: no. 143; Hoffiller 1935: 63–64, сл. 3), Дебрц код Шапца – 2 комада (Iskra-Janošić 1966: 51, бр. 5–6; Tudor 1969: no. 69, 144; Hampel 1905: 13; Hoffiler 1935: 64–65, сл. 5), Доњи Петровци (Iskra-Janošić 1966: 51, бр. 3; Tudor 1969: no. 134; Hoffiller 1905: 121, сл. 4), Платичево (Поповић 1988: 106, бр. 2), Шашинци (Iskra-Janošić 1966: 51, бр. 5; Ochsenchlager 1971: no. 1; Tudor 1976: no. 219), Мачванска Митровица (Iskra-Janošić 1966: 51, бр. 7, Т II/2; Tudor 1969: no. 127; Ochsenchlager 1971: no. 2; Hoffiler 1935: 64–65, сл. 5;), Сремска Митровица – 3 комада (Ochsenchlager 1971: no. 4, 12, pl. I/2, IV/8; Поповић 1986: 117, бр. 4; Поповић 1988: 107, бр. 3; Popović 2011: 242, fig. 9; Tudor 1976: no. 215, 216), Дрењски Слатиник (Pavlović 2005: 96, бр. 3), Илок (Tudor 1969: no. 68), Сотин (Tudor 1969: no. 141), Даљ (Iskra-Janošić 1966: 51, бр. 9; Tudor 1969: no. 132; Hoffiler 1935: 63–64, сл. 4), Вуковар (Iskra-Janošić 1966: 51, бр. 8), Велика Обарска код Батковића (Gabričević 1972: 53–56, сл. 1), Халапић (Tudor 1969: 66, no. 116), Сисак (Iskra-Janošić 1966: 52, бр. 11), Аниште код Смедерева (Поповић 1983: 56, бр. 3; Tudor 1969: 38, no. 67), Београд – Доњи град (Зотовић 1975: 33, Т. I/1), Виминацијум (Поповић 1992: 32, бр. 7).

4. Фрагмент оловне иконе округле форме, димензија 80 × 32 mm, тежине 27,58 грама, (Музеј града Београда, к.у. 4668), нађен на локалитету Ушће (*municipium Spodent...*) код Обреновца (Т. I/4). У питању је остатак плочице на коме се јасно уочава карактеристична, двоструко украшена орнаментисана ивица спољне бордуре у облику мотива рибље кости, а унутрашње бордуре у виду тачкастог рељефа. Од иконографског садржаја препознаје се део највише зоне, са централном стојећом фигуром коју фланкирају бисте Сола (лево) и Луне (десно), поред којих се налазе фигуре птица (петао и орао?). Изнад, у самом врху представе, уочава се приказ неких нејасних симбола, могуће звезда. Припада типу IVb – Мачванска Митровица (Iskra-Janošić 1966: 56). Аналогije: Угриновци (Vasić 2001: 94, бр. 4, сл. 4), Прхово (Iskra-Janošić 1966: 56, бр. 6; Ochsenchlager 1971: no. 11, pl. IV/7; Popović 1991: 242, fig. 5; Tudor 1976: no. 222), Доњи Петровци (Поповић 1988: 111, бр. 11), Јарак (Iskra-Janošić 1966: 56, бр. 7; Tudor 1976: no. 213; Šaranović-Sveteč 1987: 113, сл. 1), Мачвански Прњавор (Крунић 1995: 166–167, сл. 3), Сремска Митровица (Ochsenchlager 1971: no. 12, pl. IV/8; Tudor 1976: no. 216), Изворац (Поповић 1988: 111, бр. 12; Popović 1991: 239, fig. 3), Кузмин (Поповић 1986: 235–245; Popović 1991; Popović 2011: 242, fig. 9), Сисак (Iskra-Janošić 1966: 56, бр. 8).

5. Фрагмент оловне иконе правоугаоног облика, димензија 43 × 35 mm, тежине 24,90 грама (Музеј града Београда, к.у. 4708), са локалитета Ушће (*municipium Spodent...*) код Обреновца (Т. II/5). Нађен је део плочице правоугаоног облика, оивичен рељефном траком која имитира тордирани стуб. Ради се о пажљиво и правилно исеченом фрагменту иконе, о чему сведоче траго-

ви неког механичког сечива на унутрашњим ивицама, док је посебно интересантна чињеница да је при врху комада отворена правилна рупица, која је на вероватније служила за провлачење конопа или кожице како би се икона могла носити око врата. У иконографском смислу могу се уочити представе у најнижој, а делимично и у централној зони: треножац на коме су три нејасна предмета (колачи или хлебови ?), поред кога је канделабр са жишком, док се изнад запажа остатак лежеће фигуре коју гази коњ. По типологији се опредељује у тип III – Чалма (Iskra-Janošić 1966: 54), а аналогије су следеће:

Т. II 5. Ушће; 6. Нурча, Звечка; 7. Маринковића куће, Звечка; 8. Црквине, Рвати
 Pl. II 5. Ušće; 6. Nurča, Zvečka; 7. Marinkovića Kuće, Zvečka; 8. Crkvine, Rvati

Уровци код Обреновца (Црнобрња 2007b: 280–281, Т. I/2), Доњи Петровци (Поповић 1988: 109, бр. 8), Златара код Руме (Брукнер 1995: 138, Т. VI/63, XX/1), Мачванска Митровица – 2 комада (Поповић 1988: 109–110, бр. 7, 10), Чалма (Iskra-Janošić 1966: 55, br. 1; Tudor 1969: no. 138; Hampel 1903: 352, br. 56; Hoffiller 1905: 123, sl. 6), Винковци (Iskra-Janošić 1966: 55, Т. IV/1), Гомолава (Dautova-Ruševljan i Brukner 1992: 74, Т. V/3; Даутова-Рушевлан 2006: 341, сл. 4/2), Виминацијум – 10 комада (Зотовић 2001: 171–172, сл. 6–8; Поповић 1992: 32, 33, кат. бр. 8–14), Београд, околина (Зотовић 1975: 36, Т. II/2), Сучидава (Tudor 1976: 14, no. 208, pl. IX/208).

6. Фрагмент оловне иконе димензија 52 x 47 mm, тежине 25,92 грама (Музеј града Београда, к.у. 4666), нађен на локалитету Нурча 3 у Звечкој код Обреновца (Т. II/6). У погледу иконографије уочава се јасна представа левог коњаника, са уздигнутом руком у којој је секира. Иза ње препознајемо једну стојећу фигуру, док је једна лежећа приказана испод коња. Према облику и садржају, икона је најближа типу IV, по Оксеншлагеру (Ochsenschlager 1971: no. 13), док аналогију проналази у плочици из Хртковаца, са локалитета Селиште (Ochsenschlager 1971: no. 13, pl. V/9; Tudor 1969: no. 146).

7. Оловна икона обијена у доњем левом углу, димензија 72 × 68 mm, тежине 68,97 грама (Музеј града Београда, к.у. 4708), са локалитета Маринковића куће у селу Звечкој код Обреновца (Т. II/7). Плочица је у облику правоугаоника, у који је смештена полукружна едикула украшена рељефним ободом од астрагала који носе две стуба. У угловима правоугаоног поља, при врху, уочавају се две змије. Разликују се четири зоне са представама: у највишој зони је квадрига са Солом, док се у централној зони налази богиња одевена у дуги хитон, са марамом коју држи раширену преко крила, као неку врсту прегаче. Ка њој су окренута два јахача чији коњи стоје на лежећим фигурама, док се поред њих назире две стојеће фигуре. У средини доње зоне приказан је сто, за којим седе три особе које обедују рибу, док су десно две наге особе које прилазе столу. Лева представа је лоше очувана, али се по аналогијама може претпоставити да се ради о приказу стабла, о које је обешен ован коме мушка фигура вади утробу (жртвовање овна). У најнижој зони, на средини, слабо је видљива представа кантароса, коју са десне стране фланкира лав. По типу, ова плочица припада примерцима Ia – Даљ (Iskra-Janošić 1966: 50).³

8. Фрагмент кружне оловне иконе димензија 35 × 22 mm, тежине 7,72 грама (Музеј града Београда, к.у. 4708), са локалитета Црквине у Рватима код Обреновца (Т. II/8). У питању је део плочице са наглашеном двоструком бордуrom чија је спољна обрада у виду астрагала, док унутрашњу чини тачкасти орнамент. Иако се представа не може јасно идентификовати, овај примерак је, према облику и обради бордуре, најближи типу VII – Попинци (Iskra-Janošić 1966: 57–58). Аналогије: Сурдук (Iskra-Janošić 1966: 58, br. 1; Tudor 1969: no. 139; Hoffiller 1935: 63, sl. 2), Попинци (Iskra-Janošić 1966: 58, br. 2; Tudor 1969: 140; Hoffiller 1935: 62–63, sl. 1), Путинци (Iskra-Janošić 1966: 58, br. 3; Hampel

3 Аналогије као код плочице бр. 3.

1903: 359, br. 63; Hoffiller 1935: 125, sl. 1), Хртковци – 2 комада (Даутова-Руше-
вљан 2006: 342, сл. 4/3; Šaranović-Sveteck 1987: 114, sl. 2), Јарак (Поповић 1988:
107, бр. 4), Сремска Митровица (Поповић 1988: 108, бр. 6), Изворац (Поповић
1988: 108, бр. 105), Бешка код Шида (Крунић 1995: 166–167, сл. 4).

ДАТОВАЊЕ

У погледу датовања икона подунавских коњаника, према Тудору се најста-
ријим сматрају иконе типа А, на којима је главна сцена у редукованој вари-
јанти, са једним коњаником и богињом (Tudor 1976: 94–95). Њихово порекло
везује се за Дакију, а настанак за период од римског освајања те провинције
до средине II века. Комплексније иконе типа В развијају се почев од друге по-
ловине II века, доживљавајући кулминацију током III века, у виду сложених
иконографских поставки са три или четири ликовна регистра (зоне), да би
почетком IV века њихова производња опала (Tudor 1976: 95–98).

На територијама које су географски блиске местима налаза примерака о
којима је овом приликом реч, тачније у југоисточним областима римске про-
винције Доње Паноније и на северу Горње Мезије, забележене су само ико-
не које припадају Тудоровом типу В, односно оне које нису старије од почет-
ка III века. Тако се поједини примерци типа Ia – Даљ, коме припадају и наше
иконе под каталожним бројевима 2, 3, и 7, на основу стилских карактеристи-
ка фризура богиње, која је слична фризурама римских царица Јулије Домне,
Јулије Мезе и Јулије Мамее, оквирно датују у прву трећину III века (Поповић
1992: 42; Tudor 1969: 74; Црнобрња 2007b: 281). С друге стране, округле пло-
чице типа IVb – Мачванска Митровица, којима је близак наш кат. бр. 1, а при-
пада кат. бр. 4, на основу технике израде и стилске анализе датују се у III век,
док се други кружни примерак типа VII – Попинци (кат. бр. 8), захваљујући
нешто лошијој изради и шематизацији, као и стилским одликама богињине
фризура, сматра декадентнијим и опредељује касније, у IV век (Шарановић-
Свeteck 1987: 115–116). Такође, на основу једине познате аналогije, и плочица
под бројем 6 у нашем каталогу може се сместити у III век (Ochsenschlager 1971:
56, ref. no. 30).

Конечно, иконе типа III – Чалма, којима припада и наш кат. бр. 5, иконо-
графски детаљи попут петла над главом овна, као рефлексija теме орла над
главом бовида из култне слике сиријског бога Турмасгада, усмеравају на дато-
вање у III век (Зотовић 1975: 37). Нешто конкретније је опредељен и један при-
мерак овог типа, нађен приликом археолошких истраживања војног логора у
Сингидунуму, који се, на основу новца и других покретних налаза у истоме
слоју, смешта у другу половину III века (Бојовић 1983: 80). Такође, два слична
примерка, један из Уроваца, а други нађен током ископавања на локалитету
Златара код Руме, датована су у период III–IV века (Брукнер 1995: 138; Црно-
брња 2007b: 281).

КОНТЕКСТ НАЛАЗА

Један од проблема везаних за проучавање икона подунавских коњаника лежи у чињеници да у већини случајева не постоје скоро никаква сазнања о археолошком контексту у коме су нађене. У корпусу посвећеном овим споменицима, Д. Тудор истиче да су околности налаза познате за свега 42 од укупно 232 регистрована примерка: 10 – војни кампови, 6 – домаће капелице *sacella*, 2 – фунерални контекст, 7 – храмови, 1 – митреум, 1 – *aedes Augustalium*, 2 – *villa suburbana*, осталих 13 – неодређено у римским насељима (Tudor 1976: 55–58). Таква тенденција се нажалост наставила и током каснијих открића, када су иконе подунавских коњаника у великој мери представљале случајне налазе током орања на римским локалитетима, што знатно отежава сагледавање начина на који је овај култ био практикован.

Све иконе подунавских коњаника које се по први пут публикују у овоме раду пронађене су на територији обреновачке Посавине, која се у периоду римске доминације налазила у оквирима провинције Доње, односно Друге Паноније. Будући да су за све њих позната места налаза, одлучили смо да покушај проучавања археолошког контекста ове врсте предмета проширимо на целу област југоисточног дела Доње Паноније, односно на територију данашњег Срема, Мачве и обреновачке Посавине.⁴ Иако највећи број икона припада случајним налазима, сматрали смо да би додатни напор усмерен ка идентификовању основних карактеристика локалитета на којима су пронађене могао да помогне у одређивању макар најширег контекста у коме су се оне налазиле. Пошто су подаци којима располажемо о највећем броју локалитета ограничени и потичу углавном са рекогносцирања терена, било је могуће одредити само неколико основних врста локалитета: насеља, некрополе и војна инфраструктура. Категорија насеља односи се на тај појам у најширем смислу, те су у њене оквире ушле и урбане зоне (*Sirmium*, *Bassiana*, *Spodent*), виле рустике, мања пољска газдинства и усамљени објекти.⁵ Под некрополама смо подразумевали како ретке поуздане гробне налазе тако и зоне некропола на појединим локалитетима које су истраживачи као такве препознавали. Под војном инфраструктуром обухватили смо локалитете на којима се налазе војна утврђења.

Примењени начин одређивања ширег контекста налаза појединих икона објаснићемо укратко на примеру осам икона које публикујемо у овоме раду. Свих пет икона које потичу из Ушћа код Обреновца (*municipium Spodent*) пронађено је у уском појасу који је приликом детаљних рекогносцирања препознат као зона некропола (Црнобрња 2007а: 275; Crnobrnja 2011: 378–380, fig. 4). Подаци добијени рекогносцирањима помогли су нам и за утврђивање ширег контекста у коме су нађене преостале три иконе, будући да су локалитети Звечка – Нурча 3 (Црнобрња 2005: 72), Маринковића куће (Црнобрња 2005:

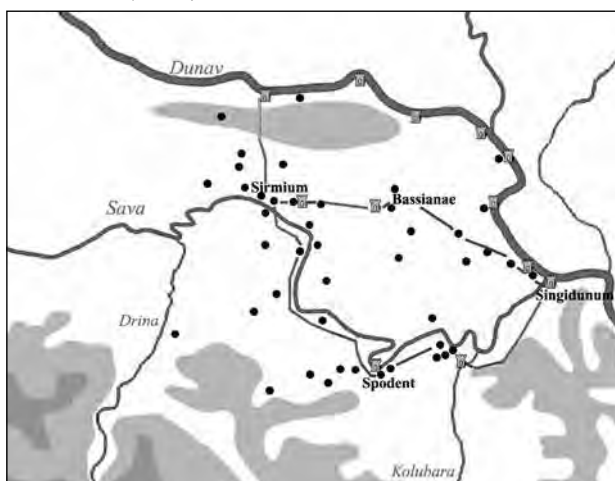
4 О припадности подручја јужно од Саве провинцији Доњој Панонији, а касније и Другој Панонији, види Crnobrnja 2011: 384–385.

5 Више о методолошком приступу одређивања различитих категорија руралних насебина види код Арсић 2007: 31–42.

71) и Црквине у Рватима (Црнобрња 2005: 62) протумачени као виле рустике и мања пољопривредна насеља, односно насеља у најширем смислу.

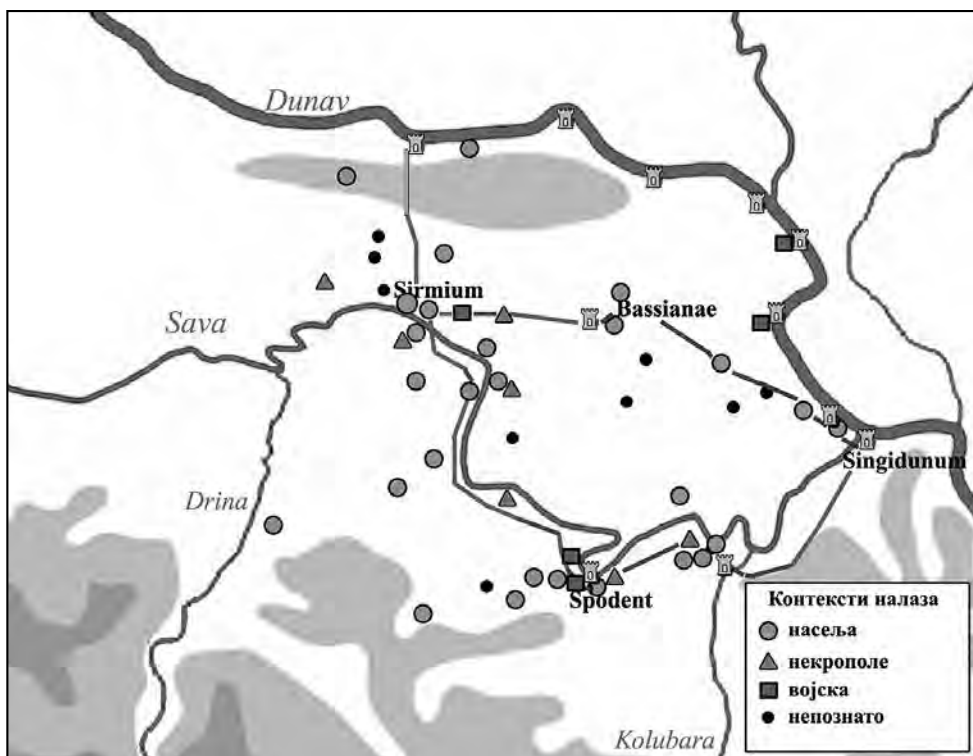
Приликом одређивања ширег контекста налаза раније публикованих икона из југоисточног дела Доње Паноније руководили смо се истим принципом. Када смо располагали довољном количином информација о локалитетима, или о појединим њиховим деловима, са којих потичу, иконе смо одређивали у једну од три наведене категорије. Детаљан приказ налаза икона са ове територије и ширих контекста у оквиру којих су пронађене дат је у табели I на крају овога рада. У њој су наведене и две врсте библиографских јединица: „библиографија икона“ се односи на радове у којима су иконе публиковане, а „библиографија локалитета“ на радове из којих смо црпили информације за одређивање врсте локалитета на којима су иконе пронађене.

У разматраном југоисточном делу Доње Паноније, до сада је нађено 85 икона подунавских коњаника (сл. 2). Највећи број је забележен у оквиру насеља (40 комада на 28 локалитета), потом у гробовима или зонама некропола (14 комада на седам локалитета), а најмање на локалитетима који се директно могу везати за војску (пет комада на пет локалитета) (сл 3). Није нам познат ни шири контекст налаза за 26 примерака, од којих за 15 знамо оквирно место, али немамо ближе податке о самом локалитету, док је за 11 познато само да потичу са територије Мачве. Ако то упоредимо са контекстима налаза које је навео Тудор (Tudor 1976: 55–58), видећемо да се наши и његови закључци знатно разликују (сл. 4), будући да се тежиште код нас доминантно пребацује на налазе у оквиру насеља и некропола, односно на „цивилни“ контекст у најширем смислу. Процент икона из насеља и са некропола, у односу на оне из војних утврђења и њихове близине, заправо је још и већи ако имамо на уму да је 15 икона за које само оквирно знамо одакле потичу пронађено далеко од било каквог познатог војног утврђења.

Сл. 2 Места налаза икона подунавских коњаника у југоисточном делу провинције Доње Паноније

Fig. 2 Places in the southeastern part of the province of Lower Pannonia where the icons of Danubian horsemen presented in this paper were found

Сл. 3 Назначени контексти налаза икона подунавских коњаника у југоисточном делу провинције Доње Паноније

Fig. 3 Indicated contexts of the finds of icons of Danubian horsemen in the southeastern part of the province of Lower Pannonia

Сл. 4 Међусобни однос контекста налаза код Тудора (Tudor 1976) и у југоисточном делу провинције Доње Паноније

Fig. 4 Relationship between the contexts of the finds in Tudor (Tudor 1976) and in the southeastern part of the province of Lower Pannonia

Највеће концентрације налаза ових предмета бележимо у урбаним центрима и у њиховој непосредној околини: Сремска Митровица 8 комада, Мачванска Митровица 7 комада, Басијане 4, Ушће 6 и Бељин 3 комада. У Хртковцима, на неколико просторно блиских локалитета, пронађено је 5 примерака. Ипак, треба имати на уму да је не мали број локалитета на којима су иконе пронађене смештен у непосредној близини траса римских путева: северног (преко Басијана) и јужног (преко Ушћа - Сподент...) копненог друма, између Сирмијума и Сингидунума, као и на обалама водених путева, односно токова Саве и Дунава (сл. 2).

Наше кратко разматрање о контекстима налаза икона подунавских коњаника сматрамо само полазном основом која би, уз додатна истраживања, могла да пружи драгоцене информације за проучавање начина ширења синкретистичког култа у оквиру кога су настале. Да би се кренуло у том смеру, било би неопходно да се прикупе далеко детаљнији подаци о локалитетима са којих потичу, ради што прецизнијег одређивања њиховог карактера и времена у коме се живот на њима одвијао.

ДИСКУСИЈА

Данас преовладава мишљење да су оловне иконе имале профилактички карактер, обично ношене као амулети у малим дрвеним рамовима или кожним торбицама, док су камени примерци већих димензија стајали у светилиштима као вотивни споменици (Tudor 1976: 74–75). Пошто су налази оловних плочица чести дуж целог дунавског лимеса, они се у литератури највише везују за припаднике војних јединица као пресудни елемент у ширењу и обликовању култа. Војни логори су били средишта легија мултиетничког састава, те су стога могли бити веома погодни центри за настанак новог концепта мистерија, блиског војницима различитог порекла, синкретизованог у култ који почиња на спасоносној нади победе (Tatcheva 2000: 244–245).

Претпоставке о војним јединицама у којима су се налазили носиоци овога култа, путу којим су се те јединице кретале, као и о времену у коме су се ти покрети дешавали, нису бројне и претежно се свде на податке да је легија VIII *Avgvsta* 71. године дошла у Горњу Мезију, а да је легија XV *Apollinaris* са истока дошла у Панонију, што је углавном служило као илустрација могућих извора из којих су, са војском, пристизали и оријентални култови (Iskra-Janošić 1966: 59; Pavlović 2005: 98). За даље разматрање проблематике важна је чињеница да је овај култ трајао у време када су и на нашем тлу била доминантна начела оријенталних схватања света (Зотовић 1975: 40), као и оријентални, а посебно могући сиријски елементи у његовој иконографији (Зотовић 1975: 37; Ochenschlager 1971: 61–62, 65). Имајући у виду да се прве оловне иконе подунавских коњаника у Доњој Панонији и Горњој Мезији јављају најраније почетком III века, јасно је да поменути наводи о знатно ранијем премештању легија са истока (Iskra-Janošić 1966: 59; Pavlović 2005: 98) немају никакав значај у одређивању војске као носиоца овога култа. С друге стране, управо у време Севера долази до кулминације још ранијег прилива имиграната са истока,

углавном Сиријаца, и то не само припадника војних јединица већ и трговаца (Mócsy 1974: 227–230). У време Севера, захваљујући, пре свега, снажном утицају Јулије Домне, оријентални, а поготово малоазијски и сиријски култови постају доминантни (Јовановић 2000: 16). Сам Септимије Север је у великом обиму давао грађанска права пегрином становништву Паноније (Ферјанчић 2002: 235). Из тог периода потиче и више налаза који указују на повећано присуство војске у нашим крајевима. У Ушћу (*municipium Spodent...*) је пронађен жртвеник који је Јупитеру посветио ветеран Септимија Севера (Црнобрња 2007а), док је неколико километара западније, у селу Скели (римска *Iatumentiana*), нађена војничка диплома ветерана који је службу завршио око 200. године (Mirković 2000; Лазић 2006). Индикативни су и чести налази новца из ковнице у битинијској Никеји, који се објашњавају повећаним покретима војних трупа са истока у првој половини III века, које су биле исплаћиване овим новцем (Душанић 1974: 97, нап. 24; Црнобрња 1981: 5; Војвода 2011: 250). У Ушћу, новац Никеје чини скоро 50% укупног броја новца из прве половине III века (Црнобрња 2013: 204), а налази примерака из те ковнице присутни су и на више других локалитета у овом делу Доње Паноније (Војвода и Петровић 2011; Црнобрња 2011; Војвода и Јесретић 2012).

Имајући у виду све наведене чињенице, објашњење о војсци као основном доносиоцу култа подунавских коњаника, заједно са другим култовима са истока, чини се логичним. Оно што изненађује јесте изузетно велика концентрација оловних плочица овог култа у југоисточном делу провинције Доње Паноније. Сагледавањем контекста њиховог налаза установили смо да се заправо само веома мали њихов број може довести у директну везу са војском. Далеко више икона, за које се могао претпоставити основни контекст налаза, потиче са локалитета цивилне категорије, односно из насеља и са некропола. Таква ситуација нам говори да је овај синкретистички култ релативно брзо постао веома раширен, не само непосредно уз војне и урбане центре већ и у руралним срединама (сл. 2), што значи да га је прихватило више слојева становништва. Стога остаје питање да ли је, осим пролаза војске са истока, једну од кључних улога у ширењу култа подунавских коњаника имала и сама политика Септимија Севера, за чије се владавине на овоме тлу он и појављује.

Коначно, овом приликом желимо да истакнемо и необичан фрагмент иконе из Ушћа (кат. бр. 5), као још један показатељ начина практиковања овог култа. Наиме, реч је о правилно и пажљиво одсеченом левом делу плочице, тачније њеној четвртини, која при врху има пробушену рупицу. Оваква накнадна обрада нашег примерка наводи на закључак да га је његов власник највероватније носио на узици око врата, и то као личну амајлију. Тиме се може потврдити профилактички карактер подунавских икона, чији су фрагменти, због приписаних заштитних својстава, понели улогу амулетских привезака. Сличну функцију морале су имати и целе плочице са пробушеном рупицом за качење, попут примерака из Шуљама и Хртковаца (табела I, бр. 23, 28), који су највероватније били фиксирани у домовима или храмовима поштовалаца култа. С друге стране, многи налази ових икона у оквиру некропола указују на

то да су имале значаја и у загробном животу, односно да су следбеници култа подунавских коњаника често сахрањивани заједно са њима.

Ипак, поменути фрагмент иконе из Ушћа (кат. бр. 5) оставља нам још доста недоумица: да ли су чланови једне породице поделили икону између себе, верујући да ће им њени делови донети заштиту и срећу, или су то били припадници исте војне јединице, можда ветерани, на тај начин истичући своју повезаност, тј. припадност одређеној легији? У сваком случају, за сада можемо рећи да је овакво прилагођавање иконе јединствено и представља редак путоказ у разматрању начина коришћења тих предмета у антици. Оно што је сигурно јесте да је њеног власника и оне који су могли поседовати друге делове исте иконе међусобно повезивала дубока вера у њен магијско-религијски карактер.

ЗАКЉУЧАК

Осим представљања нових икона подунавског култа из околине обреновачке Посавине, намера нам је била да у претходном излагању укажемо на контекст налаза као на врло важан аспект проучавања њихове проблематике, коме до сада, по нашем мишљењу, није посвећивана одговарајућа пажња. Методолошким примером показаним управо на иконама које се у овом раду први пут публикују, покушали смо да сагледамо шири контекст налаза ових предмета у југоисточном делу провинције Доње Паноније, којој је током периода римске доминације припадала и област Обреновца. Иако је за већину познатих налаза, од укупно 85 са ове територије, тек грубо установљен контекст у оквиру одређене категорије локалитета: насеља (урбане зоне, виле рустике, мања пољска газдинства и усамљени објекти), некропола (поуздани налази гробова и зоне некропола) и војне структуре (утврђења, осматрачнице), оваквим сагледавањем дошли смо до значајних података. Наиме, плочице из ове области се у много већој мери могу приписати категоријама насеља и некропола, него неспоредно војном окружењу, за разлику од података које у својој студији доноси Д. Тудор. С обзиром на то да су раније изнета бројна мишљења о војним јединицама као основним преносиоцима култа подунавских коњаника, са чиме се и ми овом приликом слажемо, сматрамо да подаци до којих смо дошли показују да је овај култ лако проналазио своје следбенике међу различитим слојевима становништва, без обзира на војнике као иницијалне преносиоце. То нам додатно открива и саму његову природу, у чијој основи је морала лежати извесна универзалност, препозната у општим познатим ликовним симболима и пријемчивој сакралној идеологији, блиској не само војним круговима већ и цивилном становништву.

Као допринос проучавању култне функције подунавских икона, скренули смо пажњу и на правилно обликовани фрагмент са рупицом за качење из Ушћа код Обреновца, који је вероватно служио као амајлија ношена око врата. Овај јединствено обрађени примерак баца ново светло на начин употребе ових предмета. Додатно се, у приказу заступљености типова икона (табела II), уочава доминација типа I Даљ, што говори у прилог раније изнетом мишљењу

да је центар њихове производње могао бити у Сирмијуму (Поповић 1986: 120; Црнобрња 2007а: 284).

Коначно, уз драгоцену сазнања о контекстима налаза икона подунавских коњаника у југоисточном делу провинције Доње Паноније, као и о култној функцији, надамо се да смо успели да нагласимо важност њиховог проучавања заједно са детаљнијим истраживањима о локалитетима са којих потичу, чиме се свакако доприноси формирању много комплетније слике о овом мистериозном култу.

Табела I Налази икона подунавских коњаника у југоисточном делу провинције Доње Паноније⁶

ЛОКАЛИТЕТ	ВРСТА ЛОКАЛИТЕТА	ТИПОЛОГИЈА	БИБЛИОГРАФИЈА ИКОНА	БИБЛИОГРАФИЈА ЛОКАЛИТЕТА
1. СРЕМСКА МИТРОВИЦА	НАСЕЉЕ	тип Ia – Даљ	Ochsenschlager 1971: no. 4, pl. I/2; Поповић 1986: 117, бр. 4; Popović 2011: 242, fig. 9; Tudor 1976: no. 215;	Ochsenschlager 1971: 53.
2. СРЕМСКА МИТРОВИЦА (Локалитет 21)	НАСЕЉЕ	тип III Och. тип IV 6 – Мач. Митровица I	Ochsenschlager 1971: no. 12, pl. IV/8; Tudor 1976: no. 216.	Popović 1963.
3. СРЕМСКА МИТРОВИЦА (Локалитет 28)	НАСЕЉЕ	тип Iб – Даљ	Поповић 1986: 115, сл. 2.	Miladinović-Radmilović 2011: 250.
4. СРЕМСКА МИТРОВИЦА (Локалитет Кеј на Сави)	НАСЕЉЕ	тип Ia – Даљ	Поповић 1988: 107 бр. 3.	
5. СРЕМСКА МИТРОВИЦА (КП Дом)	НЕКРОПОЛА	тип VII – Попинци	Поповић 1988: 108, бр. 6.	Miladinović-Radmilović 2011: 339.
6. СРЕМСКА МИТРОВИЦА (Јалијска 22)	НЕКРОПОЛА?	тип I – С Och. тип Iб – Даљ I, J.	Ochsenschlager 1973: pl. I; Tudor 1976: no. 231.	
7. СРЕМСКА МИТРОВИЦА	НЕПОЗНАТА	тип Ia – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 51, br. 4; Ochsenschlager 1971: no. 3; Tudor 1969: no. 128; Hoffiler 1905: 121, sl. 5.	-
8. СРЕМСКА МИТРОВИЦА (околина ?) ⁷	НЕПОЗНАТА	Нема аналогична	Поповић 1990: 58–59, сл. 2.	-

6 Као примарна типологија, у табелама је коришћена она по И. Искра-Јаношић (Iskra-Janošić 1966), осим у случајевима када није било могуће ближе одредити примарак по том систему, па је употребљена типологија по Оксеншлагеру (Ochsenschlager 1971), назначена одређеницом Och. Када је у изузетним случајевима коришћена двојна типологија за један примерак, типови носе одреднице Och и I, J.

7 Из Музеја у Младеновцу.

9.	МАЧВАНСКА МИТРОВИЦА (лок. ПД "Мачва")	НАСЕЉЕ	тип III – Чалма	Поповић 1988: 109–110, бр. 7.	Vasiljević 1973: 159.
10.	МАЧВАНСКА МИТРОВИЦА (лок. ПД "Мачва")	НАСЕЉЕ	тип III – Чалма	Поповић 1988: 109–110, бр. 9.	Vasiljević 1973: 159.
11.	МАЧВАНСКА МИТРОВИЦА (лок. Зидине)	НАСЕЉЕ	тип Ia – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 51, br. 7; Ochsenschlager 1971: no. 2; Tudor 1969: no. 127; Hoffler 1935: 64–65, sl. 5.	Васиљевић 1967: 140, бр. 161.
12.	МАЧВАНСКА МИТРОВИЦА	НЕПОЗНАТА	тип Ib – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 52, br. 16; Ochsenschlager 1971: no. 6, pl. II/4; Tudor 1976: no. 217.	-
13.	МАЧВАНСКА МИТРОВИЦА	НЕПОЗНАТА	тип Ib – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 52, br. 16; Ochsenschlager 1971: no. 7, pl. III/5; Tudor 1976: no. 218.	-
14.	МАЧВАНСКА МИТРОВИЦА	НЕПОЗНАТА	тип IVa – Мач. Митро- вица	Iskra-Janošić 1966: 55, br. 1; Ochsenschlager 1971: no. 10; Tudor 1969: no. 126; Hoffler 1905: 118, sl. 1.	-
15.	МАЧВАНСКА МИТРОВИЦА	НЕПОЗНАТА	тип IVa – Мач. Митро- вица	Iskra-Janošić 1966: 55, br. 2; Ochsenschlager 1971: no. 9; Tudor 1969: no. 125; Hoffler 1905: 197, sl. 2.	-
16.	ЛАЂАРАК (лок. Селиште)	НАСЕЉЕ	тип IVa – Мач. Митро- вица	Поповић 1988: 111, сл. 11.	Брукнер 1995: 143, сл. 10, лок. 42.
17.	ИЗВОРАЦ (између села Дивоша, Марти- наца и Лаћарка)	НЕКРОПОЛА	cf. тип IVb – Мач. Митро- вица	Поповић 1988: 111, бр. 12; Porović 1991: 239, fig. 3.	Milošević 1973. ⁸
18.	ИЗВОРАЦ	НЕКРОПОЛА	тип VII – Попинци	Поповић 1988: 108, бр. 5.	Milošević 1973.

8 Ради се о локалитету на месту данашњег вештачког језера Загат (прим. аут.).

19.	КУЗМИН	НЕКРОПОЛА ⁹	sf. тип IVб – Мач. Митро- вица	Поповић 1986: 235–245; Поповић 1991; Поповић 2011: 242, fig. 9.	Милошевић 1995: 195.
20.	ДИВОШ	НЕПОЗНАТА	тип II – Дивош	Iskra-Janošić 1966: 54, br. 3; Tudor 1969: no. 135; Hoffler 1905: 204–207, sl. 29.	-
21.	ЧАЛМА	НЕПОЗНАТА	тип III – Чалма	Iskra-Janošić 1966: 55, br. 1; Tudor 1969: no. 138; Hampel 1903: 352, br. 56; Hoffler 1905: 123, sl. 6.	-
22.	ШАШИНИЦИ	ВОЈСКА	тип Ia – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 51, br. 5; Ochsenschlager 1971: no. 1; Tudor 1976: no. 219.	Jung 1890: 26–27.
23.	ШУЉАМ	НАСЕЉЕ	тип Ib – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 53, br. 17; Ochsenschlager 1971: no. 5, pl. II/3; Tudor 1976: no. 220.	Milošević 1963: 117.
24.	ВИЗИЋ (лок. Црквине)	НАСЕЉЕ	тип Ib – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 52, br. 14; Tudor 1976: no. 223.	-
25.	ДУМБОВО	НАСЕЉЕ	Није одређен.	Brukner 1976: T. XV, 21.	Brukner 1972.
26.	ЈАРАК	НАСЕЉЕ	тип IVб – Мач. Митро- вица	Iskra-Janošić 1966: 56, br. 7; Tudor 1976: no. 213; Šaranović-Svetek 1987: 113, sl. 1.	Dautova-Ruševljan i Vujović 2011: 36–37.
27.	ЈАРАК	НЕПОЗНАТА	тип VII – Попинци	Поповић 1988: 107, br. 4.	-
28.	ХРТКОВЦИ (лок. Селиште)	НАСЕЉЕ	тип IV Och.	Ochsenschlager 1971: no. 13, pl. V/9; Tudor 1969: no. 146.	Даутова-Рушевлан 2005: 239–240.

9 Налаз је из дуплог гроба са инхумираним покојницима (бр. 17–17а). У суседном гробу бр. 18 нађен је новац цара Гордијана III, који је кован у Виминацијуму 242/243. године.

29.	ХРТКОВЦИ (потес Врањ)	НАСЕЉЕ	тип Iб - Даљ	Даутова-Рушевљан 2006: 341, сл. 4/2.	Даутова-Рушевљан 2008.
30.	ХРТКОВЦИ (лок. Гомолава)	НАСЕЉЕ	тип Iб - Даљ	Dautova-Rušeŭljan i Brukner 1992: 62, T. 8/39; Даутова-Рушевљан 2006: 341, сл. 4/1.	Dautova-Rušeŭljan i Brukner 1992.
31.	ХРТКОВЦИ (Улица Лоле Рибара)	НЕКРОПОЛА	тип VII - Попинци	Даутова-Рушевљан 2006: 342, сл. 4/3.	Dautova-Rušeŭljan 1976: 177.
32.	ХРТКОВЦИ	НЕПОЗНАТА	тип VII - Попинци	Šaranović-Svetek 1987: 114, sl. 2.	-
33.	ПЛАТИЧЕВО (лок. Бокшина)	НАСЕЉЕ	тип Iб - Даљ	Поповић 1988: 105, бр. 1.	Porović 1970: 199. ¹⁰
34.	ПЛАТИЧЕВО	НЕПОЗНАТА	тип Ia - Даљ	Поповић 1988: 106, бр. 2.	-
35.	РУМА (лок. Злагара)	НАСЕЉЕ	тип III - Чалма	Брукнер 1995: 138, T. VI/63, XXI/1.	Брукнер 1995: 138, лок. 9.
36.	ПУТИНЦИ	НАСЕЉЕ	тип VII - Попинци	Iskra-Janošić 1966: 58, br. 3; Hampel 1903: 359, br. 63; Hoffiller 1935: 125, sl. 1.	Brunšmid 1899/1900: 195-197.
37.	ДОЊИ ПЕТРОВЦИ (<i>Bassiane</i>)	НАСЕЉЕ	тип Ia - Даљ	Iskra-Janošić 1966: 51, br. 3; Tudor 1969: no. 134; Hoffiller 1905: 121, sl. 4;	cf. Milin 2004.
38.	ДОЊИ ПЕТРОВЦИ (<i>Bassiane</i>)	НАСЕЉЕ	тип Iб - Даљ	Hoffiller 1905: 121, sl. 2; Iskra-Janošić 1966: 52, br. 13; Tudor 1969: no. 133.	cf. Milin 2004.
39.	ДОЊИ ПЕТРОВЦИ (<i>Bassiane</i>)	НАСЕЉЕ	тип III - Чалма	Поповић 1988: 109, бр. 8.	cf. Milin 2004.

¹⁰ Локалитет Ирковци, који се налази на пусти Бокшина (прим. аут.)

40.	ДОЊИ ПЕТРОВЦИ (<i>Bassiane</i>)	НАСЕЉЕ	тип IVб – Мач. Митро- вица	Поповић 1988: 111, бр. 11.	<i>cf. Milin</i> 2004.
41.	ПРХОВО	НАСЕЉЕ	тип IVа – Мач. Митро- вица	Iskra-Janošić 1966: 56, br. 3; Ochsenchlagler 1971: no. 8, pl. III/6; Popović 1991: 240, fig. 4; Tudor 1976: no. 221.	Брукнер 1995: 138, лок. 3
42.	ПРХОВО	НАСЕЉЕ	тип IVб – Мач. Митро- вица	Iskra-Janošić 1966: 56, br. 6; Ochsenchlagler 1971: no. 11, pl. IV/7; Popović 1991: 242, fig. 5; Tudor 1976: no. 222;	Брукнер 1995: 138, лок. 3
43.	ПРХОВО	НЕПОЗНАТА	тип VII – Попинци	Iskra-Janošić 1966: 58, br. 2; Tudor 1969: 140; Hoffiller 1935: 62–63, sl. 1.	-
44.	ПРОГАР (лок. Баштине)	НАСЕЉЕ	тип Ib – Даљ	Vasić 2001: 92, br. 3, sl. 3; Gabričević 1972: 56, nap. 9; Dimitrijević 1969b: 171, T. XLVI, sl. 1.	Dimitrijević 1969b.
45.	ВОЈКА (лок. Јарковци/ Беглук)	НАСЕЉЕ ВОЈСКА	тип II – Дивош	Vasić 2001: 90, br. 1; Dimitrijević 1969a: 84, sl. 3; Iskra-Janošić 1966: 54, br. 1; Tudor 1976: no. 214.	Popović 1968: 217.
46.	УТРИНОВЦИ	НЕПОЗНАТА	тип IVб – Мач. Митро- вица	Vasić 2001: 94, br. 4, sl. 4.	-
47.	БАТАЈНИЦА (лок. Клисина)	НАСЕЉЕ	тип II – Дивош	Vasić 2001: 92, br. 2, sl. 2.	Црнобрња 2013: 313; Цр- нобрња 1997: 6.
48.	ЗЕМУН (обала Дунава)	НАСЕЉЕ	тип IVа – Мач. Митро- вица	Поповић 1990: 57–58, сл. 1.	Димитријевић 1987: 43.
49.	НОВИ БАНОВЦИ (<i>Burgene</i>)	ВОЈСКА	тип Ia – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 51, br. 2; Tudor 1969: no. 143; Hoffiller 1935: 63–64, sl. 3.	Димитријевић 1987: 37.

50.	СУРДУК (<i>Rittium</i>)	ВОЈСКА	тип VII – Попинци	Iskra-Janošić 1966: 58, br. 1; Tudor 1969: no. 139; Hoffler 1935: 63, sl. 2.	Dimitrijević 1961: 95.
51.	УШЋЕ (<i>Sprodent...</i>)	НЕКРОПОЛА	тип V – Београд I	Црнобрња и Племић 2013: 95, сл. 2; Овај рад, кат. бр. 1.	Срнобрња 2011: 378–380, fig. 4.
52.	УШЋЕ (<i>Sprodent...</i>)	НЕКРОПОЛА	тип IV Osh.	Овај рад, кат. бр. 2.	Срнобрња 2011: 378–380, fig. 4.
53.	УШЋЕ (<i>Sprodent...</i>)	НЕКРОПОЛА	тип Ia – Даљ	Овај рад, кат. бр. 3.	Срнобрња 2011: 378–380, fig. 4.
54.	УШЋЕ (<i>Sprodent...</i>)	НЕКРОПОЛА	тип IV б – Мач. Мигро- вица	Овај рад, кат. бр. 4.	Срнобрња 2011: 378–380, fig. 4.
55.	УШЋЕ (<i>Sprodent...</i>)	НЕКРОПОЛА	тип III – Чалма	Овај рад, кат. бр. 5	Срнобрња 2011: 378–380, fig. 4.
56.	УШЋЕ (<i>Sprodent...</i>)	НЕПОЗНАТА (цивилни ?)	тип Ia – Даљ	Поповић 1986: 115, бр. 3, сл. 8.	Срнобрња 2011: 378–380, fig. 4.
57.	БЕЉИН (<i>Sprodent...</i>)	НАСЕЉЕ	тип II – Дивош	Поповић 1986: 117, сл. 14.	Срнобрња 2011: 378.
58.	БЕЉИН ¹¹ (<i>Sprodent...</i>)	ВОЈСКА	тип Ia – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 51, br. 5; Tudor 1969: br. 69; Hoffler 1935: 64–65, sl. 5.	Срнобрња 2011: 378.
59.	БЕЉИН (<i>Sprodent...</i>)	НАСЕЉЕ	тип II – Дивош	Ковић 2011: бр. 2.	Срнобрња 2011: 378.
60.	УРОВЦИ	НЕКРОПОЛА	тип Ia – Даљ	Црнобрња 2007б: 279–280, Т. I/1.	Црнобрња и Лазић 2007: 76–77.

11 И. Поповић (1983: 55, бр. 1) као место налаза ове иконе наводи Дебрц (околина Ушћа код Обреновца). Будући да се насеље код Градушгине у Бељину налази у непо-средној околини Ушћа, то јест одмах поред њега, а на путу је ка Дебрцу и у истој данашњој административној јединици, претпостављамо да је ова икона ту и прона-ђена.

61.	УРОВЦИ	НЕКРОПОЛА	тип III – Чалма	Црнобрња 2007b: 280–281, Т. I/2.	Црнобрња и Лазић 2007: 76–77.
62.	ЗВЕЧКА (лок. Нурча 3)	НАСЕЉЕ	тип Ia – Даљ	Овај рад, кат. бр. 6.	Црнобрња 2005: 72.
63.	ЗВЕЧКА (лок. Маринковића куће)	НАСЕЉЕ	тип Ia – Даљ	Овај рад, кат. бр. 7.	Црнобрња 2005: 71
64.	ОБРЕНОВАЦ (лок. Црквине)	НАСЕЉЕ	тип VII – Попинци	Овај рад, кат. бр. 8.	Црнобрња 2005: 62
65.	ДЕРВЦ (обала Саве)	ВОЈСКА	тип Ia – Даљ	Iskra-Janošić 1966: 51, br. 6; Tudor 1969: no. 144; Hampel 1905: 13;	Васиљевић 1967: 137, бр. 131.
66.	ДЕРВЦ (лок. Виноград Живковића)	НАСЕЉЕ	тип II – Дивош	Tudor 1969: 70.	Васиљевић 1967: 137, бр. 132.
67.	ЈАЛОВИК (лок. Црквине)	НЕПОЗНАТА	тип IVa – Мач. Митровица	Крунић 1995: 164–156, сл. 2.	-
68.	НАКУЧАНИ	НАСЕЉЕ	тип Iб – Даљ	Поповић 1983: 59, сл. 8.	Васиљевић 1967: 142, бр. 176; Васиљевић 1969: 460, бр. 380; Васић 1985: 129.
69.	МАЧВАНСКИ ПРЂАВОР (Код стадиона)	НАСЕЉЕ	тип IVб – Мач. Митровица	Крунић 1995: 166–167, сл. 3.	Арсчић 2007: бр. 143.
70.	СЛЕПЧЕВИЋ (лок. Селиште)	НАСЕЉЕ	тип III – Чалма	Ковић 2011: бр. 3.	Vasiļjević 1973: 151.
71.	ОРАШАЦ (лок. Деонице)	НЕКРОПОЛА	тип VII – Попинци	Ковић 2000: 42, бр. 13.	Васиљевић 1967: 142, бр. 179.
72.	ТАБАНОВИЋ (лок. Ђај)	НАСЕЉЕ	тип Iб – Даљ I.Ј. тип I – С Оsh.	Ковић 2000: 38–39, бр. 4.	Арсчић 2007: 92, бр. 139.

73.	ДРЕНОВАЦ (лок. Бабин)	НАСЕЉЕ	тип I – Даљ	Ковић 2011: 22 бр. 1.	Васиљевић 1967: 138, бр. 136.
74.	УЗВЕЋЕ (лок. Црквина)	НАСЕЉЕ	тип IV – Мач. Митровица	Ковић 2011: бр. 4	Васиљевић 1967: 142, бр. 178; Trbuhović i Vasiļjević 1972: 176.
75- 85	МАЧВА (непознати локалитети)	НЕПОЗНАТА	11 примерака	Ковић 2000: кат. 1-3, 5-12. тип Ia – Даљ (1 ком.), тип Ib – Даљ (2 ком.), тип II – Дивош (2 ком.), тип III – Чалма (3 ком.), тип IVa – Мач. Митровица (1 ком.), тип IVб – Мач. Митровица (2 ком.)	-

Табела II Заступљеност типова икона подунавских коџаника
у југоисточном делу провинције Доње Паноније.¹³

Тип Ia - Даљ 6	Тип Ib - Даљ 7	Тип II - Дивош 8	Тип III - Чалма 9	Тип IVa - Мачванска Мигровица 10	Тип IVb - Мачванска Мигровица 11	Тип VII - Попинци 12
Сремска Мигровица (1, 4, 7), Мачванска Мигровица (11), Шашинци (22), Платичево (34), Доњи Петровци (37), Нови Бановци (49), Ушће (53, 56), Бељин (58), Уровци (60), Звечка (62, 63), Дебрц (65), Дреновац (73), Мачва (75)	Сремска Мигровица (3, 6), Мачванска Мигровица (12, 13), Шуљам (23), Визић (24), Хртковци (29, 30), Платичево (33), Доњи Петровци (38), Прогар (44), Накучани (68), Табановић (72), Мачва (76, 77)	Дивош (22), Војка (45), Багајница (47), Бељин (57, 59), Дебрц (66), Мачва (78, 79)	Мачванска Мигровица (9, 10), Чалма (21), Рума (35), Доњи Петровци (39), Ушће (55), Уровци (61), Слепчевић (70), Мачва (80, 81, 82)	Мачванска Мигровица (14, 15), Лађарак (16), Прхово (41), Земун (48), Јадовик (67), Узвеће (74), Мачва (83)	Сремска Мигровица (2), Изворац (17), Кузмин (19), Јарак (26), Доњи Петровци (40), Прхово (42), Угриновци (46), Ушће (54), Мачвански Прљавор (69), Мачва (84, 85)	Сремска Мигровица (5), Изворац (18), Јарак (27), Хртковци (31, 32), Путинци (36), Прхово (43), Сурдук (50), Обреновац (64), Орашац (71)
17	15	8	11	8	11	10

¹³ Две плочице приказане у табели I (бр. 8, 25) нису типолошки одређене. Такође, два примерка која нису ближе одређена у подваријанте А или Б према Искра-Јаношић, у овој табели приказана су у оквиру типа А (бр. 73, 74). Изузетно, две плочице припадају типу IV, по Оксеншлагеру, и нису заступљене у овој табели (бр. 28, 52), као ни ретки тип V – Београд I, по Искра-Јаношић, коме припада бр. 51.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Арсих, Р. 2007

Античка топографија Западне Србије, Мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Бојовић, Д. 1983

Прилог проучавању култа подунавских коњаника, *Старинар* (н.с.) 32: 79-82.

Brukner, O. 1972

Marin Do, Dumbovo – rimsko naselje, *Arheološki pregled* 14: 68–71.

Brukner, O. 1976

Vicus i villa rustica u pograničnoj oblasti panonskog limesa između *Cusum*-a i *Bononia*-e, *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine* 6–7 (1975–1976): 19–44.

Брукнер, О. 1995

Римска насеља и виле ристике, у: *Археолошка исцртавања дуж аутоујуга кроз Срем*, ур. З. Вапа, Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 137–175.

Brunšmid, J. 1899–1900

Археолошке билежбе из Далмације и Паноније, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu* (н.с.) 4: 181–201.

Васиљевић, М. 1967

Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу, *Годишњак Историјског архива* (Шабац) 5: 121–156.

Васиљевић, М. 1969

Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу II, *Годишњак Историјског архива* (Шабац) 7: 449-468.

Vasiljević, M. 1973

Rekognosciranje Podrinja, *Arheološki pregled* 15: 133–161.

Vasić, J. 2001

Olovne ikone podunavskog konjanika iz Muzeja grada Beograda, *Godišnjak grada Beograda* 47–48 (2000–2001): 89–98.

Васић, М. 1985

Мачва и Подриње у римско доба, *Гласник Српског археолошког друштва* 2: 124–141.

Војвода, М. 2011

Реверсне представе са војним ознакама на новцу ковнице Никеје на основу узорка са виминацијумске некрополе Више гробаља, *Гласник Српског археолошког друштва* 25 (2009): 243–256.

Војвода, М. и Јесретић, М. 2012

Новац битинијске ковнице Никеје из Музеја Срема, *Нумизматичар* 30: 117–154.

- Војвода, М. и Петровић, С. 2011
Новац битинијске ковнице Никеје из Бановог поља у Мачви, *Нумизматичар* 29: 283–303.
- Gabričević, M. 1972
Olovna pločica sa predstavom dunavskih konjanika iz Velike Obarske, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 9: 53–56.
- Dautova-Ruševljan, V. 1976
Rekognosciranje terena oko Hrtkovaca u Sremu, *Arheološki pregled* 18: 177–180.
- Даутова-Рушевљан, В. 2005
Систематско-заштитна ископавања виле рустике у Хртковцима 2004. године, *Гласник Српској археолошкој друштва* 21: 239–249.
- Даутова-Рушевљан, В. 2006
Римски оловни предмети из Срема, *Гласник Српској археолошкој друштва* 22: 333–353.
- Даутова-Рушевљан, В. 2008
Систематско-заштитна ископавања на локалитету Хртковцима 2005-2006. године, *Гласник Српској археолошкој друштва* 24: 287–312.
- Dautova-Ruševljan, V. i Brukner, O. 1992
Gomolava: rimski period, Gomolava 3, Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Dautova-Ruševljan V. i Vujović, M. 2011
Kasnoantički šlem iz Jarka, Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Dimitrijević, D. 1961
Nekoliko podataka o rimskom limesu u istočnom Sremu u: *Limes u Jugoslaviji I - Zbornik radova sa Simpozija o Limesu 1960 godine*, ur. M. Grbić, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 93-107.
- Dimitrijević, D. 1969a
Истраживање римског лimesа у источном Срему с посебним освртом на питање комуникација, *Осјеџки зборник* 12: 81–121.
- Dimitrijević, D. 1969b
Progarski vinogradi i Baštine, Progar, Zemun – rimska nalazišta, *Arheološki pregled* 1: 169–173.
- Димитријевић, Д. 1987
Источни Срем под римском влашћу, у: *Земун*, ур. Б. Мишевић, Београд–Земун: НИО Пословна политика, 29–52.
- Душанић, С. 1974
Мозаички натписи из Стојника и космајска рудничка област у позној антици, *Зборник Филозофској факултету* (Београд) 12-1: 93–105.
- Зотовић, Љ. 1975
Три оловне иконе из збирке Музеја града Београда, *Старинар* (н.с.) 24–25 (1974–1975): 33–42.

- Zotović, Lj. 1998
The Cult of Lunar Goddess or the Cult of Danubian Horseman, *Сѳаринар* (н.с.) 49: 63–75.
- Зотовић, Љ. 2001
Оловне иконе са територије Виминацијума, у: *Vestigatio Vetvstatis: Александри-ни Цермановић–Кузмановић од Ыријаишеља, сарадника и ученика*, ур. М. Лазић, Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања, 165–179.
- Iskra-Janošić, I. 1966
Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji, *Opuscula archaeologica* 6: 49–68.
- Јовановић, А. 2000
Нумизматичке белешке уз култ подунавских коњаника, *Нумизматичар* 21 (1998): 11–27.
- Jung, I. 1890
Dopisi, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 12: 25–32.
- Ковић, Г. 2000
Оловне плочице подунавског коњаника из збирке Народног музеја у Шапцу, *Museum* 1: 36–48.
- Ковић, Г. 2011
Непубликоване иконе подунавских коњаника из Народног музеја у Шапцу, *Museum* 12: 17–30.
- Крунић, С. 1995
Необјављене иконе подунавских коњаника из збирки Музеја града Београда, *Сѳаринар* (н.с.) 45–46 (1994–1995): 163–172.
- Лазић, М. 2006
Римска војничка диплома из Скеле код Обреновца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 22: 321–329.
- Miladinović-Radmilović, N. 2011
Sirmium necropolis, Beograd: Arheološki institut; Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma.
- Milin, M. 2004
Bassianae, in: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia, Situla* 42, M. Šašel Kos and P. Scherrer, eds., Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 253–268.
- Milošević, P. 1963
Ovsište, Šuljam – rimska vila, *Arheološki pregled* 5: 116–118.
- Milošević, P. 1973
Fourth century tombs from Čalma near Sremska Mitrovica, in: *Sirmium III*, Beograd: Arheološki institut, 85–96.
- Милошевић, П. 1995
Римска некропола на излазници митровачке петље, у: *Археолошка истраживања дуж аутономија кроз Срем*, ур. З. Вапа, Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе, 195–218.

Mirković, M. 2000

Euphrata et Romano consulibus auf einem neuen Militärdiplom von der unteren Sava, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 133: 286–290.

Mócsy, A. 1974

Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London and Boston: Routledge and Kegan Paul.

Ochsenschlager, E. L. 1971

Lead plaques of the Danubian Horsemen type at Sirmium, in: *Sirmium II*, Beograd: Arheološki institut, 51–68.

Ochsenschlager, E. L. 1973

A new Danubian Horsemen plaque from Sirmium, *Sirmium III*, Beograd: Arheološki institut, Beograd: 81–83.

Pavlović, I. 2005

Olovne votivne pločice podunavskih konjanika iz zbirke muzeja Đakovštine, *Zbornik Muzeja Đakovštine* 7: 91–102.

Popović, V. 1963

Sirmium, Sremska Mitrovica – rimski grad, *Arheološki pregled* 5: 69–70.

Popović, D. 1968

Rekognosciranje Srema, *Arheološki pregled* 10: 215–224.

Popović, D. 1970

Rekognosciranja u Sremu, *Arheološki pregled* 12: 194–201.

Поповић, И. 1983

Споменици култа подунавских коњаника из Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја* (Београд) 11-1: 53–67.

Поповић, И. 1986

Један доњопанонски центар за израду оловних икона подунавских коњаника, *Зборник Народног музеја* (Београд) 12-1: 113–122.

Поповић, И. 1988

Нове оловне иконе култа дунавских коњаника из Сирмијума, *Стиларинар* (н.с.) 39: 105–116.

Поповић, И. 1990

Нове оловне иконе култа дунавских коњаника из Сирмијума и Сингидунума, *Годишњак рада Београда* 37: 57–62.

Popović, I. 1991

Une image datée des cavaliers danubiens, *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 103-1: 235–245.

Поповић, И. 1992

Радионица оловних предмета или светилиште култа дунавских коњаника у Виминацијуму, *Viminacium* 7: 29–47.

Popović, I. 2011

Pagan Cults and Christianity in Sirmium from the 3rd to the middle of the 5th Century, in: *Religion in Public and private sphere (Acta of the 4th International Colloquium - The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia)*, I. Lazar ed., Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Univerzitetna založba Annales, 235–249.

Tatcheva, M. 2000

Le syncrétisme religieux dans les provinces balkaniques de l'Empire romain. Les reliefs des soi-disants cavaliers danubiens, *Živa antika* 50: 231–245.

Trbuhović, V. i Vasiljević, M. 1972

Rekognosciranja u Podrinju i sondažna istraživanja, *Arheološki pregled* 14: 164–188.

Tudor, D. 1969

Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum (The monuments) I, Leiden: E.J. Brill.

Tudor, D. 1976

Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuvinorum (The analysis and interpretations of the monuments) II, Leiden: E.J. Brill.

Ферјанчић, С. 2002

Насељавање легијских вейџерана у балканским провинцијама, I–III века, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Hampel, J. 1903

Emlékek és leletek - Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken, *Archeológiai Értesítő* 22: 305–365.

Hampel, J. 1905.

A Dunavidéki lovasistenségek emlékei, *Archeológiai Értesítő* 25: 1–16, 116–126.

Hoffiller, V. 1905

Oloвна pločica sa zavjetnim reljefom iz Srpske Mitrovice, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva (n.s.)* 8: 118–192.

Hoffiller, V. 1935

Novi tračko-mitraički votivni reljefi, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva (n.s.)* 16: 61–66.

Црнобрња, А. 2005

Археолошка налазишта на територији Обреновца (1), *Годишњак града Београда* 52: 59–94.

Црнобрња, А. 2007а

Два епиграфска споменика из Ушћа код Обреновца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 23: 271–278.

Црнобрња, А. 2007б

Две иконе подунавског коњаника из Уроваца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 23: 279–287.

Crnobrnja, A. 2011

Roman Settlement at Ušće near Obrenovac - municipium Spodent(?), *Zbornik Narodnog muzeja (Beograd)* 20-1: 373–388.

Црнобрња, А. 2011

Археолошка топографија налаза новца Никеје на територији града Београда, *Нумизмајичар* 29: 309–318.

Црнобрња, А. 2013

Налази римског новца са археолошких истраживања 1967. године на локалитету Ушће код Обреновца (municipium Spodent?), *Нумизмајичар* 31: 197–238.

Црнобрња, А. и Лазих, Ђ. 2007

Археолошки локалитети на територији општине Обреновац (2), *Годишњак града Београда* 54: 71–97.

Црнобрња, А. и Племић, Б. 2013

Жишци у обредима култа подунавских коњаника, у: *Античке светиљке – Хронологија, типологија, орнаментика (Акција стручној скупи одржаној у Музеју града Београда, октобар 2011)*, ур. С. Крунић, И. Поповић, Т. Цвјетићанин, Београд: Музеј града Београда, 89–100.

Црнобрња, Н. 1981

Новац града Никеје у нумизматичкој збирци Музеја града Београда, *Годишњак града Београда* 28: 5–24.

Црнобрња, Н. 1997

Групни налаз античког новца из Угриноваца, *Годишњак града Београда* 49: 5–10.

Šaranović-Svetek, V. 1987

Prilog poznavanju rimskih olovnih pločica, *Rad vojvođanskih muzeja* 30: 113–117.

ADAM N. CRNOBRNJA
National Museum in Belgrade

BOJANA B. PLEMIĆ
Belgrade

SPATIAL CONTEXT OF FINDS OF THE DANUBIAN HORSEMEN ICONS IN THE SOUTHEASTERN PART OF LOWER PANNONIA

SUMMARY

The paper presents eight accidental finds of lead Danubian horsemen icons in Posavina, more precisely in the vicinity of Obrenovac, at the well-known sites of Ušće (*municipium Spodent...*), Marinkovića Kuće and Nurča at Zvečka, as well as Crkvine at Rvati. Special attention has been paid to the rarely considered aspects related to these objects: the spatial context of the finds and the manner in which they were used. So far, 77 lead icons of Danubian horsemen that come from the southeastern part of the province of Lower Pannonia, i.e. the areas of Syrmia, Mačva and lower Posavina (the *agri* of the colonies of Sirmium and Bassiana and the *municipium* of Spodent...), have been published, which, with the new finds, constitutes a corpus of 85 objects, with the find location established for 59 of them. Based on field prospection results on other archaeological traces and certain zones within the sites, we have attempted to determine the more precise finding context of the icons (settlements, necropolises, military forts), which, in our opinion, represents an important contribution to the further study of this mysterious cult. It has been established that the largest number of them were found within settlements (40 icons at 28 sites), followed by graves or necropolises (14 icons at 7 sites), while the least number of them were found at sites related to the military (5 pieces at 5 sites). Bearing in mind the data published in a study by D. Tudor which emphasise a military context, we may say that the results of our investigation place emphasis on the "civilian" context in its broadest sense. Even though we do not controvert the numerous earlier views that military units were the primary carriers of the cult of the Danubian horsemen, we believe that the information we have collected indicates that the cult easily found its adherents among various layers of the population and that it must have been based on certain universal values, on an appealing sacral ideology that was close to the heart not only of the military, but the civilian population as well.

Finally, on the example of one of a partially preserved icon from Ušće near Obrenovac, which is actually a carefully cut off quarter of a lead tablet with a small hole for hanging, we indicate that it may have been worn as an amulet. This kind of adaptation of icons is so far unique and represents a rare guideline for studying the manner in which these objects were used in Antiquity.

Деана В. РАТКОВИЋ

Народни музеј у Београду

РИМСКИ ДУВАЧКИ ИНСТРУМЕНТИ ТИБИЈЕ (*TIBIAE*) ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ АРХЕОЛОГИЈЕ МУЗИКЕ

Апстракт: У Римској збирци Народног музеја у Београду чувају се три коштана предмета у облику шупље цеви са перфорираним кружним отворима за прсте. Припадају групи дувачких музичких инструмента који су се на грчком звали аулос (αὔλος), а на латинском тибиа (*tibia, tibiae*). Ови инструменти су се углавном користили у пару, док наши примерци представљају налазе појединачних цеви. За два инструмента се зна место налаaska. Један потиче са локалитета Стојник–Град, из римског каstrума са територије рудника сребра и олова на Космају, *metalla Tricorniensia* у саставу *metalla Moesia Superioris*. Други инструмент је пронађен у оквиру претпостављеног форума цивилног насеља римског Сингидунума (*Singidunum*). Тибиа је била национални инструмент Римљана и на њој се свирало приликом различитих верских ритуала у култу Диониса, у официјелним култовима жртвовања, међу цивилима и војницима. Налази из Београда и са Космаја недвосмислено говоре и о њиховој распрострањености на тлу Горње Мезије и о њиховој употреби у цивилним и војним приликама, као у другим деловима Царства.

Кључне речи: музички инструменти, *tibia*, римски период, Горња Мезија, култ, војска, Сингидунум, Космај

Историју античке грчке и римске музике најчешће проучавају музиколози, филозофи и филолози. У оквиру филологије значајно је писање античких писаца, а у филозофији учење античких филозофа о музици. Музиколози се баве и налазима античких инструмената, њиховим техничким перформансама, реконструкцијом њиховог изгледа и проблемима звука који производе. Извесно је да теоријска и практична сазнања о музици стечена у поменутиим наукама

и дисциплинама имају предност у односу на археологију, у којој се овој теми ретко обраћа пажња. Можда је разлог за то и чињеница да овај сегмент античке културе у већој мери припада нематеријалној баштини, а археологија, која се бави проучавањем остатака материјалне културе, располаже са релативно малим бројем налаза музичких инструмената. Истовремено, реч је о хронолошки неосетљивим предметима, који се без услова налаза не могу прецизно датовати. Ипак, овај део античке и римске културе био је тема аутора који су га посматрали са већ поменутих аспеката. Једно такво дело је *Musica Romana: Die Bedeutung der Music im Leben der Römer*, коју је написао Г. Виле (Wille 1967).

Међутим, у новије време се у литератури појављује појам археологија музике или археомузикологија (*archeology of music, archo-musicology, music archeology*) (Hickmann 2001: 848–854). Археологија музике би требало да се бави материјалним остацима музичке делатности, открићима музичких инструмената, као и аспектима њиховог налаза. Концепт археологије музике или археомузикологије је нов феномен и, као такав, окренут је потреби да сваки нови податак и сазнања о конкретним проблемима подстиче даља истраживања ове теме.

Наше интересовање за римске музичке инструменте започело је обрадом фрагмената римских хидрауличних оргуља од кости, сребра и бронзе, из римског каструма у Голубцу (*Cippae*), из III века, који су део Римске збирке Народног музеја (Васић 1909: 121–125; Ratković 2011: 313–326.). Међутим, иста збирка чува и три предмета од кости, који припадају групи дувачких музичких инструмената.

Први инструмент (сл. 1) потиче са Космаја, са локалитета Стојник–Град.¹ Реч је о предмету у облику цеви, чија је дужина 24 cm, која се на крају лепезасто проширује. Површина цеви је глатка, са заравњеним странама, а пресек јој варира од кружног до полигоналног. На једном заравњеном делу изведено је шест кружних перфорација–отвора за прсте, на растојању од 1,8 cm и 1,5 cm (4 размакнута поља). Размак од врха тела цеви до првог отвора је 2,3 cm, а попречни пресек отвора за прсте (*foramina*) од 0,4 до 0,5 cm. Други инструмент (сл. 2) је случајно пронађен у Београду, код Патријаршије, у Улици краља Петра.² Тело цеви/инструмента се, као и код првог примерка, шири и завршава лепезасто, на месту где се налази и оштећење. Ова цев није углачана као претходна, а тело је дугачко 22,3 cm и има седам отвора за прсте, чија је удаљеност 1,1 cm и 1,9 cm, а пречник 0,6 cm. На једном делу видљиви су концентрични кружни урези. Трећи инструмент је непознатог места налаза; дугачак је 8,3 cm, има два отвора за прсте на супротним странама (сл. 3).³ По наводима Макробијуса, писца с краја IV века, нису сви отвори за прсте имали исти пресек, као код нашег примерка са Космаја (сл. 1) (Howard 1893: 4). Добар звук се производио само одређеном величином отвора и одређеним размацима између њих. Старији инструменти су имали три до четири отвора за прсте, а каснији чак и до педесет (Smith 1970: 502).

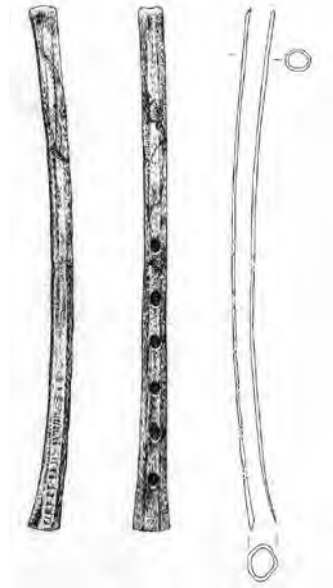
1 Предмет је Народном музеју поконио С. Вулић 1947. године, инв. бр. 09_1006.

2 Предмет је Народном музеју поконио П. Кавчић из Београда 1934. године, инв. бр. 09_1177.

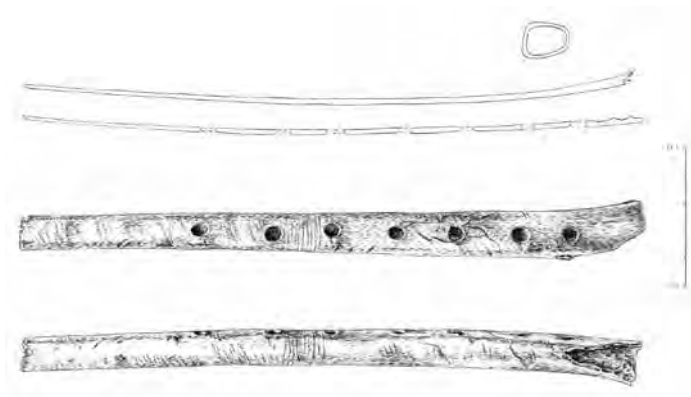
3 Инв.бр. 09_1064.

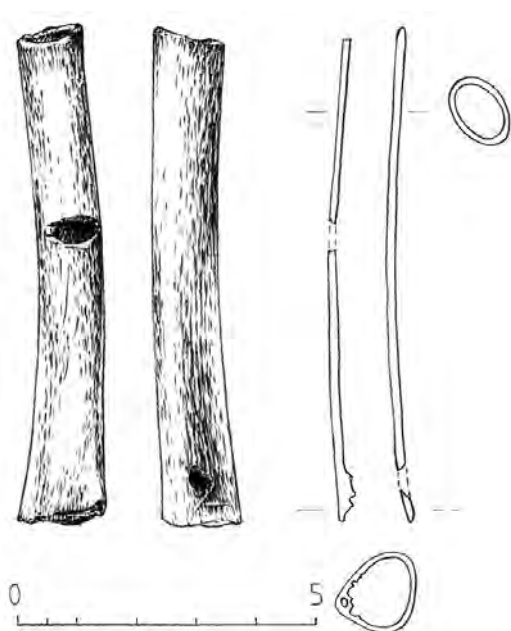

Сл. 1 Музички инструмент
(*tibia*)
Fig. 1 Musical instrument
(*tibia*)

Сл. 2 Музички инструмент
(*tibia*)
Fig. 2 Musical instrument
(*tibia*)

Сл. 3 Музички инструмент (*tibia*)
Fig. 3 Musical instrument (*tibia*)

Прва два налаза (сл. 1, 2) припадају дувачким инструментима исте групе, који се на грчком зову аулос (αὔλος), а на латинском тибија (*tibia*, *tibiae*). Ова врста најчешће је израђивана од дрвета, трске, кости и метала. Кост је била тешка за обраду, а користиле су се кости животиња, нпр. овце, а често и слоновача. На основу структуре, могли бисмо да изнесемо претпоставку да је реч о костима неке птице, можда белоглавог супа, птице грабљивице чије су кости употребљаване за израду музичких инструмената још од праисторије, али и у римском периоду (Rimmer 1976: 42).⁴

Тибија је инструмент који се састојао од две цеви које су музичари држали у левој и десној руци и свирали помоћу два усника. Цеви су биле састављене из два или више делова. Нашим примерцима недостају усник или писак, језичак и део сличан луковици (енг. *bulb*). На њој се свирало тако што су је музичари држали фронтално. Поистовећивање тибије са савременом флаутом или фрулом је погрешно јер је производила сасвим другачији звук, сличан кларинету. Било је тешко свирати у две цеви које су држане у две руке, али ефекат звука је био изузетан (Landels 1999: 24–27). Наши инструменти, с обзиром на то да је реч о појединачним цевима, могли би да припадају једноставнијем типу тибије, тзв. моноаулои (μόνυλοί). Та врста је, како наводи Плиније Старији у *Naturalis Historia* VII, припадала инструменту са једном цеву (Howard 1893: 13). Наши примерци вероватно представљају највише коришћене инструменте са две цеви, и то њихов једноставнији тип, који се назива *parthenikos* (тзв. девојачки аулос) или *paidikos* (тзв. мушки аулос). То су били

⁴ Реч је о птици грабљивици која има станишта у Европи, па и у Србији. Кости ове птице су коришћене за израду дувачких инструмената, судећи по неким налазима.

инструменти чија је дужина износила од 25 до 30 cm (Landels 1999: 24). Комплекснији инструменти (*telenos*) су имали изузетно дугачке цеви, као што је онај пронађен у Помпејима 1867. године, израђен од кости, бронзе и сребра, са цевима дугачким више од четрдесет центиметара (Hagel 2008: 52–71).

Директну аналогију за тибије са Космаја и из Сингидунума (сл. 1, 2) налазимо у пару цеви које су пронађене у једном гробу у месту Мок (Mook), у близини Нијмегена у Холандији. Гроб се датује у I век.⁵ Реч је о римском граду и утврђењу *Noviomagus*, где је била стационирана легија *X Gemina* (Rimmer 1976: 42–43). Ови инструменти су дугачки 25,5 и 26 cm и имају шест отвора за прсте. Такође је познат и налаз цеви тибије из римског периода, која се чува у Пит Риверс музеју у Оксфорду (Rimmer 1976: 44).

За трећи примерак музичког инструмента из наше збирке (сл. 3) није познато место налаза. Идентификовали смо га као тибију, али као тип који се звао *plagios aulos*, *plagiaulos*, *obliqua tibia*. Овај инструмент једноставнијег типа музичар је држао попречно, као данашњу флауту (Landels 1999: 24–27; Hickmann 1952: 108–112). Помиње га Теокрит, а на њему се свирало у пасторалном окружењу (Smith 1970: 503). Из Србије су нам познати слични музички инструменти од кости, из каструма Понтес (*Pontes*), који се на основу услова налаза датују у IV век (Petković 1995: 52, Т. XXXIX/3, 4).

Како смо већ напоменули, тибија (сл. 1) је пронађена на локалитету Стојник–Град, у административном и војном средишту римског рудника сребра и олова на Космају *metalla Tricorniensia*, у саставу *metalla Moesia Superioris* (Mirkočić and Dušanić 1976: 95–162). Реч је о локалитету који обухвата простор каструма и викуса (Величковић 1958: 95–119), могући *Demessus* (Dušanić 1977: 169, 171). То војно утврђење имало је велики значај у заштити рудника који је започео с радом још у I веку, а врхунац је достигао за време Марка Аурелија. Епиграфски је потврђено присуство неколико кохорти у различитим периодима (*II Aurelia nova*, *II Aurelai nova milliaria equitata civium Romanorum*, *I Aurelia nova Pasinatum civium Romanorum miliaria*, *Aurelia nova Sacorum*, *V Callaecorum*, *I Ulpia Pannonirum miliaria equitata*, *XVIII voluntariorum civium Romanorum*)⁶ (Mirkočić and Dušanić 1976: 104).

Друга тибија (сл. 2) пронађена је код Патријаршије у Београду, на подручју цивилног насеља римског Сингидунума (*Singidunum*), које се налази испод данашњег Београда (Поповић 1997: 1–20). Претпостављени форум, односно верски и управни центар града, био је сконцентрисан управо око зграде Народне банке, Саборне цркве и Патријаршије, у Улици краља Петра (Mirkočić 1968: 42). У овој улици су пронађени уломци статуа које су се налазиле са обе стране пута према неком светилишту, затим мермерни споменик са сценама жртвовања (Mirkočić 1968: 42) и епиграфски споменик посвећен Јупитеру (Mirkočić and Dušanić 1976: 34). То су све индикације о постојању једног или више храмова на простору где је наша тибија вероватно нашла своју употребу.

5 Данас се чувају у музеју у Нијмегену.

6 Ове јединице су биле размештене у кастелу у различитим периодима.

Важан извор за познавање музике тога времена су дела античких писаца, а за реконструкцију изгледа и употребе инструмената од посебног значаја је иконографија представа на различитим предметима, надгробним споменицима и др. широм Римског царства (Alexandrescu 2007: 33–46). Уметничке представе дају податке о извођењу музике, изгледу музичких инструмената и њиховој употреби у одређеном контексту.

У Римској збирци се чувају и два предмета на којима налазимо представљену тибију (сл. 4, 5). На кружном диску светиљке (сл. 4), са троугаоно профилисаним кљуном и волутама са стране (Ivanu 1937: тип I), у плитком рељефу је изведена представа разиграног младића негроидног изгледа, који у руци држи две спојене цеви које представљају тибију.⁷ Светиљка је пронађена на Космају, на локалитету Губеревац–Пурина черга, у непосредној близини локалитета Стојник (раздаљина од око 4,5 km), одакле потиче једна цев тибије (сл. 1). Реч је о локалитету на коме се вероватно простирала једна од некропола Космаја, на коме су посведочени остаци гробова (Mladenović 2012: 571, 112). Овај тип светиљке, са различитим жанр представама на диску, констатован је на некрополама Космаја (из Збирке Дуњић) и на некрополи Гомилице (Glumac 2013: 102).⁸ Датује се од I до III века. Други предмет на коме налазимо представу тибије је пехар (*calathus*) (сл. 5) из оставе сребрних предмета пронађене у Јабучју, на обали Колубаре, из прве половине I века (Величковић 1994: кат. 140). На спољном зиду пехара рељефно је представљена сцена из култа бога Диониса. У сцени жртвовања итифаличном Силену, свештеница приноси жртву на жртвеник, а иза ње се налази менада која свира у тибију са дуплим цевима (сл. 6).

Сл. 4 Светиљка с представом музичара са тибијом, Пурина черга, Губеревац, Космај
Fig. 4 Lamp with the depiction of a musician with a tibia, Purina Čerга, Guberevac, Kosmaj

7 Светиљка је инв. бр. 09_3445, Римска збирка Народног музеја.

8 Тип светиљки 5. Претпостављено порекло светиљки из Збирке Дуњић Народног музеја у Београду је некропола Губеревац.

Сл. 5 Пехар (*cahlatus*) из ожаве сребрног посуђа, Јабучје, I век

Fig. 5 Cup (*cahlatus*) from a hoard of silver vessels, Jabučje, 1st c. AD

Сл. 6 Менада свира тибину, детаљ, пехар (*cahlatus*), Јабучје, I век

Fig. 6 Maenad playing a tibia, detail, cup (*cahlatus*), Jabučje, 1st c. AD

Религија је у Римском царству, а посебно у војсци, била комплексан феномен. У војсци су поштоване официјалне религије, императоров култ и државни богови, али и приватна божанства војника. Ритуали, церемоније и параде јачале су дисциплину римске снаге и надмоћи, и консолидовале су и снажиле лојалност императору. На рељефним представама из војничког живота видимо да је тибина као инструмент била значајна приликом извођења културних радњи војске. По Плинијевим наводима, император је све гарантовао као *curator disciplinae* (Stoll 2007: 453). На Трајановом стубу у Риму, на познатој сцени *suovetaurilia* из Првог дачког рата, манифестују се римска снага и моћ (Sichorius 1896–1900: Pl. XXXVIII).⁹ У сцени церемоније жртвовања, император Трајан је централна фигура, а испред њега се налази олтар, поред кога стоји музичар и свира у тибину. Доња сцена, испод зидина, такође приказује музичаре који свирају у тибину и предводе жртвену процесију. Тибина је овде представљена са две цеви и музичар је на њој свирао са две руке. Суоветаурилија је била официјелни ритуал војске, *lustratio* са жртвовањем и процесијом. Сцена жртвовања са свирачем у тибину приказана је и на каменом споменику

⁹ Сцена 53, одливак 132-34, сада у *Museo della Civiltà Romana, Rome*. (http://www.trajans-column.org/?page_id=107)

из Велике Британије, нађеном код Антониновог зида (Bridgeness, Национални музеј Шкотске). Сцена *lustratio* и жртвовања овде се обавља са главним официром *Legio II Augusta*, који је био представник императора (Stoll 2007: 452–457, Pl. 25.1). Музичар и у овој сцени свира тибију са две цеви, држећи је у десној и левој руци, а писак се не види јер је у нивоу уста.

Флоскула да Римљани нису имали превише интересовања за музику, да нису били музикални, због чињенице да су преузели грчку традицију и већину инструмената се не може сматрати тачном (Antcliffe 1949: 337–344). Музика је становницима Римског царства била саставни део различитих сегмената живота, а у војсци у свакодневной сигнализацији, у тријумфалним процесацијама, парадама и приликом жртвовања.¹⁰ Значајно место је имала и у свакодневном животу, у позоришту, култу (Ginsberg-Klar 1981: 316). Извори бележе и интересовања, неких римских царева за музику: Нерона, Хелиогабала, Александра Севера, Галијена (*Historia Augusta, Severus Alexander*, 27, р. 233; *Heliogabalus* part. 1/vol. II; *Historia Augusta, Gallienus* / III/17, 53). Патрицијске класе су укључивале учење музике у васпитни процес, поред реторике, дијалектике, геометрије и математике. Ови ставови су се ослањали на грчки начин образовања и учења грчких филозофа. По Аристотелу, музика има функцију код васпитања, она јача карактер и прочишћава *καθαρσις* (Koplston 1988: 405; Kemp 1966: 213). Страбон се ослањао на та гледишта и сматрао да учење музике дисциплинује и исправља карактер. Он, даље, наводи да је Платон, а пре њега питагорејци, сматрао да је универзум састављен у сагласју са хармонијом (Kowar 2007: 9–10). Питагорина учење о хармонији, звуку, скали заснивало се на нумеричком принципу у музици, који се и данас узима као мера за ритам (1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 12) и систем хармонијских пропорција (Pont 2004: 20).

Тибија је била нека врста римског националног инструмента која је коришћена често, у официјелним и приватним ритуалима жртвовања, култу Диониса, као и у позоришту (Wille 1967: 27, 169–179). У култу Диониса или Бахуса, његови пратиоци силени и менаде свирају аулос или тибију (Срејовић и Цермановић- Кузмановић 1979: 116–119, 157, 384–385). Потврде за то налазимо на већ поменутом рељефу на пехару из Јабучја, у сцени жртвовања Силену, где менада свира тибију (сл. 5). Музика се на тибији свирала и у другим ритуалима, у оквиру *Ludi Megalensi*, светковини посвећеној Кибели, како о томе говори Цицерон (Wille 1967: 37; Ginsberg-Klar 1981: 315).

Професионални музичари су имали значајан статус у друштву, па Аристотел и Платон пишу о ангажовању професионалних музичара. Они помињу и жене свираче аулоса, које су могле да се запосле на гозбама, симозијима (Harmon 2005: 351–356). У Трималхионовој гозби Петронијевог *Сайирикона*, у поглављу 28 помиње се музичар који газди свира у „пар танких цеви - тибију“ и прати га до одаје (*Cum ergo auferretur, ad caput eius symphoniacus cum minimis tibiis accessit et tanquam in aurem aliquid secreto dideret, toto itinere cantavit*).¹¹ У поглављу 31 истог дела помињу се робови музичари који су спо-

¹⁰ У војсци су коришћени посебни инструменти, као што су туба, букина, корну.

¹¹ <http://www.thelatinlibrary.com/petronius1.html>.

собни да у исто време служе, свирају и играју (Petronius 1913: 28). Мотив слуге који игра налази се на диску светиљке са Космаја (сл. 4), где је приказана сцена са свирачем, негроидним младићем у покрету игре, како у десној руци држи дупле цеви тибиије. Сличне представе музичара у разиграним покретима налазимо на мозаицима и рељефима из Немачке: Трира, Бона и Диселдорфа (Ginsberg-Klar 1981: Pl. 77, 78, 80).

Тибиија је била национални инструмент Римљана и на њој је свирано приликом различитих верских ритуала. Судаћи по представама, коришћена је у култу Диониса и приликом војних официјелних верских церемонија жртвовања.

У Горњој Мезији, култ Диониса/Баха/Либерга потврђен је многобројним налазима који га рефлектују, употребних предмета, накита, и различитим представама (Pilirović 2010: 59–68). Већ смо поменули пехар са представом менаде која свира тибиију, а у Римској збирци Народног музеја чува се и прстење с представама Диониса (Porović 1992: 11, 17). Дионис је обожаван и у комбинацији са другим боговима, Јупитером и Херкулом, као што видимо на мермерном рељефу те тријаде, из Букова у близини Неготина, у источној Србији, такође из Римске збирке Народног музеја (Јовановић 2007: 198–201; Pilirović 2009: 59–69). У истој збирци се чувају и статуете Диониса од бронзе, из Београда (*Singidunum*), Дубравице (*Margum*) и Старог Села (Величковић 1972: 47–48, кат. 65–67). Обожавање Диониса и практиковање његовог култа рефлектују се и у империјалној палати из периода тетрархије у Гамзиграду (Срејовић 1983: 194–199; Dušanić 1995: 77–98; Pilirović 2013: 21–25).

Налази римских музичких дувачких инструмената од кости (тибиије) са простора форума цивилног насеља Сингидунума, претпостављеног храма или храмова у овом насељу легије *IV Flavia*, и са Космаја, из утврђења Стојник (*Demessus*), недвосмислено говоре о њиховој распрострањености на тлу Горње Мезије (*Moesia Superior*). С обзиром да је, по наводима античких писаца и представама на различитим уметничким споменицима, тибиија била инструмент који је коришћен за свирање у разним култним и ритуалним приликама, у цивилном и војном животу, налази из наше збирке то и потврђују. За сада не можемо да повежемо налазе ових инструмената са одређеним делатностима у којима су употребљавани, али је сасвим извесно да, с обзиром на места налаза у близини храма и у утврђењу, индикују већ поменуте активности у култу.

Проблем датовања ових предмета је вишеструк. Како смо навели, не могу се хронолошки детерминисати јер нису пронађени у археолошком слоју. Инструменти потичу са локалитета на којима се хронологија може успоставити на основу других налаза. То је оквир од почетка II до краја III, па и почетка IV века. Реч је о инструментима који су имали дуг век трајања, а хронолошке дистинкције и разлике код њих се не могу прецизно одредити, али би свакако могли да усмере пажњу истраживача на ову врсту предмета са недвосмисленим значајем у римском друштву на територији Србије.

Фотографије: Вељко Илић и Небојша Борић

Цртежи: Славица Марковић

ИЗВОРИ / SOURCES:

Historia Augusta

www.Livius.catalogue.html/hist.aug.html

Petronius Arbiter 1913

Satyrikon, Michael Heseltine. London. William Heinemann.

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0027%3Atext%3DSatyrikon%3Asection%3D28>

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Alexandrescu, C. G. 2007

The Iconography of Wind Instruments in Ancient Rome: Cornu, Bucina, Tuba, and Lituus, *Music in Art*, Vol.32. No.1/2, History Volume III, Research Center for Music Iconography, The Graduate Center, City University of New York, 33–46, <http://jstor.org/stable/41818803> (приступљено: 1/10/2014).

Antcliffe, H. 1949

What Music Meant to the Romans, *Music letters* 30 i 337–344, Oxford University Press, <http://www.jstor.org/stable/730675> (приступљено: 1/10/2014).

Васић, М. 1909

Коштане, сребром оковане цеви, *Старинар* (н.р.) 4/2: 121–125.

Величковић, М. 1958

Прилог проучавању римског рударског басена на Космају, *Зборник радова Народної музеја* (Београд) 1 (1956–1957): 95–119.

Величковић, М. 1972

Римска сивна бронзана иласџика у Народном музеју, Антика IV, Београд: Народни музеј.

Величковић, М. 1994

Каталог = Catalogue nr. 140, у: *Античко сребро у Србији = Antique Silver in Serbia*, ур. И. Поповић, Београд: Народни музеј, 255.

Ginsberg-Klar, M. E. 1981

The Archeology of musical Instruments in Germany during the Roman Period, *World Archeology*, vol. 12, No. 3, Archeology and Musical Instruments, 313–320, Taylor&Francis, ltd. <http://jstor.org/stable/124243/> (приступљено: 20/10/2008).

Glumac, M. 2013

Keramičke svetiljke, у: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ур. Т Cvjetičanin, Arheološke monografije 21, Београд: Narodni muzej, 93–109.

- Dušanić, S. 1977
 Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik* 28: 167–172.
- Душанић, С. 1980
 Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Ме-
 зiji, *Историјски гласник* (Београд) 1–2: 7–55.
- Dušanić, S. 1995
Imitator Alexandri and Redditor Libertatis. Two Controversial Themes of Galerius' Political Propaganda, in: *The Age of the Tetrarchs*, D. Srejskić, ed., Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 77–98.
- Iványi, D. 1937
Die Pannonische lampen eine typologisch-chronologische übersicht., Dissertationen Pannonica II, 2, Budapest.
- Јовановић, А. 2007
Огледи из античкој култури и иконографије, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
- Kemp, J. A. 1966
 Professional Musicians in Ancient Greece, Greece and Rome, *Seconde Series*, 13, Cambridge University Press, Classical Association, 212–222, <http://www.jstor.org/stable/642604> (приступљено: 24/09/2014).
- Koplston, F. 1988
Istorija filozofije, Grčka i Rim, Beograd: Beogradski izdavački zavod.
- Kowar, H. 2007
 Zu den Nusikethnologischen Spuren im Schrifttum der Antike, *Studien zur Musikwissenschaft* 53, 7–29, <http://jstor.org/stable/41472870> (приступљено: 01/10/2014).
- Landels, J. G. 1999
Music in Ancient Greece and Rome, London: Routledge.
- Mirković, M. 1968
Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Dissertationes 6, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Mirković, M. and Dušanić, S. 1976
Sigidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Mladenović, D. 2012
Urbanism and Settlement in the Roman Province of Moesia Superior, BAR International Series 2367, Oxford.
- Petković, S. 1995
Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Mezije, Beograd: Arheološki institut.
- Pilipović, S. 2009
 The Triad Zeus, Herakles and Dionysos. A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia, *Balkanica* 39 (2008): 59–69.

Pilipović, S. 2010

Upper Moesian Bacchic Worschippers. As Reflected in Jewellery and Cosmetic Objects, *Balkanica* 40 (2009): 31–43.

Pilipović, S. 2013

Wine and the Vine in Upper Moesia, *Balkanica* 54: 21–35.

Pont, G. 2004

Philosophy and Science of Music in Ancient Greece, *Nexus network Journal*, Vol. 6, no. 1: 17–26.

Popović, I. 1992

Les bijoux du Musée national de Belgrade I: les bagues, Belgrade: Musee National Belgrade.

Поповић, М. 1997

Антички Сингидунум: досадашња открића и могућност даљих истраживања, *Сингидунум* 1: 1–20.

Ratković, D. 2011.

Pipes of the Organ from Cuprae (Golubac), *Зборник Народног музеја* (Београд) 20-1: 313–326.

Rimmer, J. 1976

The Tibiae pares of Mook, *The Galpin Society Journal* 29, 1976, 42–46, Galpin Society, <http://www.jstor.org/stable/841859> (приступљено 28.02.2015).

Rossier, E. 2004

La musique dans L empire roman, *Chronozones* 10: 38–43.

Smith, P. L. 1970

Vergil's Avena and the Pipes of Pastoral Poetry, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. 101 (1970), pp. 497-510, The Johns Hopkins University Press
URL: <http://www.jstor.org/stable/2936068> (приступљено: 15. 03. 2015).

Срејовић, Д. 1983

Царски дворцац, у: *Гамзиград. Касноантички царски дворцац (Gamzigrad. An Imperial Palace of the Late Classical Times)*, Београд: Галерија САНУ, 24–95, 194–199.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1979

Речник грчке и римске митологије, Београд, Српска књижевна заједница.

Stoll, O. 2007

The Religions of the Armies, in: *A Companion to the Roman Army*, P. Erdkamp, ed., Oxford: Blackwell Publishing, 451–476.

Hagel, S. 2008

Re-evaluating the Pompeii Auloi, *The Journal of hellenic Studies* 128: 52–71. <http://jstor.org/stable/40651723> (приступљено: 24.09.2014).

Harmon, R. 2005

Plato, Aristotel, and Women Musicians, *Music and letters*, vol. 86, no. 3, 351–356, <http://jstor.org/stable/3526606> (приступљено: 01.10.2014).

Hickmann, H. 1952

The Antique cross-Flute, *Acta Musicologica* 24, <http://www.jstor.org/stable/931683> (приступљено: 24/09/2014).

Hickmann, E. 2001

Musickarchaeologie-eine Einfurung, *Archaologie online* 1-2.<http://www.archeologie-on-line.de/magazin/thema/musiikarchaeologie_eine_einfuehrung/>

Howard, A. A. 1893

The Αὐλός or Tibia, *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 4 (1893), Department of the Classics, Harvard University, 1-60 , <http://www.jstor.org/stable/310399> (приступљено: 14.03.2015).

Cichorius, C. 1896–1900.

Die Reliefs der Traianssäule, Text volumes II and III. Plate volumes: vol I (Die Reliefs des ersten dakischen Krieges) and vol. II (Die Reliefs des zweiten dakischen Krieges). Berlin. (http://www.trajans-column.org/?page_id=107) (приступљено: 5. 06. 2014).

Wille, G. 1967

Musica Romana: Die Bedeutung der Music im Leben der Römer, Amsterdam: Verlag P. Schippers N.V.

ROMAN WIND INSTRUMENTS TIBIAE IN
THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE:
A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF MUSIC ARCHAEOLOGY

SUMMARY

The history of Ancient Greek and Roman music is studied in musicology, philosophy and philology, whereas archaeology seldom deals with the topic for several reasons. One of the reasons is certainly a small number of finds of musical instruments, which cannot provide a precise chronological framework without the exact circumstances of the finds. The Roman Collection of the National Museum contains three bone artefacts that belong to the group of wind instruments and come from the territory of the province of Upper Moesia (Moesia Superior). The instrument is called *aulos* (αὔλος) in Greek and *tibia* in Latin. The *tibia* consisted of two pipes with which musicians produced sounds using two reeds and holding the instrument with both hands. One of the finds comes from the Roman castrum of Stojnik-Grad (Demessus), which guarded a Roman silver and lead mine on Mount Kosmaj (metalla Moesia Superioris). The second instrument was accidentally found in Belgrade, in the area of the civilian settlement of Singidunum, in a place where a temple stood in a forum. The third piece in the collection, whose finding context is unknown, has been identified as a *tibia*, but of a type that was held crosswise and called *plagios aulos*, *plagiaulos*, *obliqua tibia*.

The Roman Collection also contains two objects that show *tibiae* in relief scenes. Depicted on the disk of a lamp from Mount Kosmaj, from the site of Purina Čerga, is a negroid young man dancing and holding the two pipes of a *tibia*. A silver cup (*calathus*) from a mid-1st century hoard of silver objects, found on the bank of the Kolubara River near Jabučje, is adorned with a depiction of a *Maenad* playing a *tibia* in a scene from the cult of the god *Dionysus*.

The cult of *Dionysus/Bacchus/Liber* in Upper Moesia has been confirmed by numerous finds, such as everyday objects, jewellery and by various depictions. The *tibia* was the Roman national instrument and was played during different religious rites of the cult of *Dionysus* and the official sacrificial cults, and by both civilians and soldiers. The Belgrade and Kosmaj finds unambiguously testify that it was as common in Upper Moesia as in other parts of the Empire.

Примљено: 16. март 2015.

Прихваћено: 19. мај 2015.

Гордана Д. ЈЕРЕМИЋ

Археолошки институт у Београ

СТАКЛЕНА ПЕРЛА СА ПРЕДСТАВОМ ЖАБЕ ИЗ МЕДИЈАНЕ *

Апстракт: Током археолошких истраживања 2007. године, на простору цркве бр. 2 у касноантичком насељу Медијана (*Mediana*, Брзи Брод), у предграђу Наиса (*Naissus*, Ниш), регистрована је перла од црног стакла, са фигуралном представом и натписом. Реч је о спљоштеној овалној перли са вертикалним каналом на средишњем делу. На горњој страни, у кружном пољу, приказана је жаба гледана одозго. Представљена је реалистично, занатски вешто приказане анатомије, са натписом на грчком језику ZO-[H]N.

Реч је о јединственом налазу са приказом жабе у стаклу црне боје. У раду ћемо се бавити овом занимљивом представом, и то са аспекта симболике, функције и декоративности. Представе жаба су израђиване на другим материјалима (печена глина, бронза) и предметима (употребни, религијски, магијски итд.), а писани извори пружају драгоцене податке о односу античког живља према овој врсти водоземаца. Налази сличних стаклених перли и привезака, од плавичастог, жућкастог или браонкастог стакла, регистровани су углавном у гробним целинама на територији Паноније у IV веку или у оквирима музејских збирки, без познатог места налаза. Ови предмети, као и примерак из Медијане, највероватније представљају импорт из источних радионица, чији су производи стигли до ових простора трговачким или другим каналима.

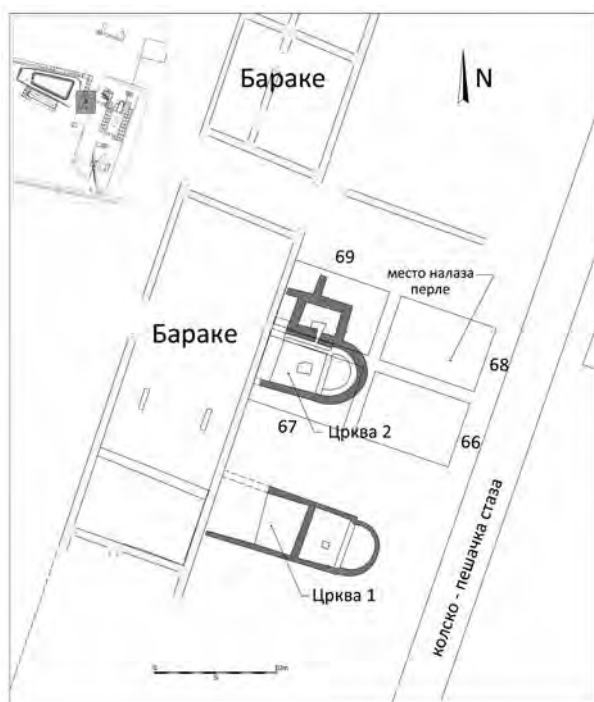
Кључне речи: стаклена перла, жаба, натпис, амулет, импорт, Медијана (*Mediana*), *Dacia Mediterranea*, касна антика, IV век

Археолошка истраживања 2007. године на Медијани представљала су наставак систематских испитивања простора око источног крила војничких ба-

* Приложени текст је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној, војној и резиденцијалној карактеру у римским провинцијама на тлу Србије (бр. 177007).

рака („занатског центра“) и цркве са мозаиком са Христовим монограмом (црква бр. 1). Ископавањима 2007. године констатована је још једна сакрална грађевина (црква бр. 2), на удаљености од 8 m у правцу севера, паралелна са црквом са мозаиком са христогорамом (сл. 1). И новооткривена црква се својим западним крајем наслањала на источни зид просторија источног крила барака, као и црква бр. 1. Испитивањем овог простора утврђени су основни хоризонти градњи и деструкција, дефинисана је основа сакралне грађевине и регистрован бројан покретни материјал.² Међу налазима се нарочито истиче перла од црног стакла, нађена у слоју светломрке компактне земље, непосредно испод хумусног слоја, доста оштећеног рецентним пољопривредним и другим активностима. Перла је нађена у сонди 68, у слоју који би припадао периоду након рушења цркве, али пошто је реч о поремећеном слоју, у раду ћемо првенствено у обзир узети друге археолошке податке и релевантне аналогije, како бисмо одредили најприближније време израде и коришћења, као и евентуално симболично или естетско значење ове перле.

Сл. 1 Медијана (*Mediana*), ситуациони план, истраживања 2007. године (цртеж: Б. Поповић)

Fig. 1 Mediana, situation plan, investigation of 2007 (drawing: B. Popović)

Стаклена перла из Медијане је овалног облика, благо спљоштена, димензија 1,6 x 1,3 cm, дебљине 0,5–0,8 cm, са наглашеном средишњом кружном перфорацијом, паралелном са вертикалном осом фигуралне представе на њеној

2 Документација Археолошког института у Београду. Резултати истраживања нису публиковани.

горњој страни (сл. 2, 3). Израђена је од густог црног стакла изливеденог у калу-
пу, неуједначене масе. Доња страна је необрађена, док се на горњој налази фи-
гурална представа са натписом у рељефу (сл. 4). У тренутку открића, на гор-
њој страни, при дну фигуралне представе, предмет је био благо оштећен.

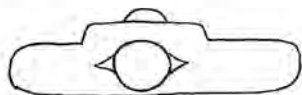
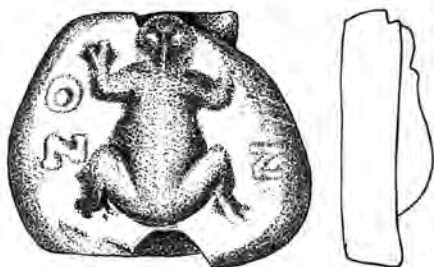
Сл. 2 Стаклена перла, горња страна
(фото: Н. Борић)

Fig. 2 Glass bead, upper side (photo: N. Borić)

Сл. 3 Стаклена перла, доња страна
(фото: Н. Борић)

Fig. 3 Glass bead, lower side
(photo: N. Borić)

Сл. 4 Стаклена перла, Медијана
(цртеж: З. Војновић)

Fig. 4 Glass bead, Mediana
(drawing: Z. Vojnović)

Представу на перли, у неправилној кружној емблеми са благо издигнутим ивицама, чини жаба гледана одозго. Сви елементи анатомије животиње су веома вешто и пластично приказани. Глава жабе је овална, предњи екстремитети су савијени готово под правим углом, са наглашена четири прста и пловним кожицама између њих. Трбух је набрекао, због чега је кичмени стуб благо избочен. Уз трбух су приљубљени задњи екстремитети, нешто сумарније израђени него предњи, с прстима који се готово не распознају. Око животиње се налази натпис на грчком језику, писан капиталама: са леве стране је део натписа ZO, док је на десној страни видљиво слово [H]N.

Представе жаба на стакленим перлама нису неуобичајена, али су ретка појава у материјалној култури римске цивилизације. Популарност достижу у периоду касне антике, посебно током IV века, под утицајем различитих религијских, магијских, декоративних и других фактора. Производни центри се локализују у источном и јужном медитеранском простору, нарочито у области Египта, Сирије и Палестине.

У античком добу жабе се јављају у писаним изворима, описују се њихове карактеристике, заступљене су у путописној, митолошкој грађи, медицинској литератури, због њихових инвазија долазило је до покрета народа јер су изазивале кугу и заразне болести. Жабе (*ranae*, βάρραχοι) припадају безрепим водоземцима, карактеристичне су по свом крекету и стаништима у којима обитавају (баре, устајала вода, муљ). Најстарији трагови култа ових животиња јављају се у Египту, где је богиња рађања Хекет приказивана са главом жабе и телом жене (Weber 1972: coll. 525). У грчко-римском свету, жаба је повезивана са више божанстава: Аполоном, Артемидом, Хером (налази заветних глиених статуета жаба у храмовима у Епидуру, Спарти, на Самосу) (Deonna 1951: 18). Сматране су љубимицама муза, а заступљене су у култовима заштитница брака, рођења, жена и деце (Лето, Хеката) (Deonna 1951: 23–24), као и на вотивним споменицима у облику руке трачко-фригијског божанства Сабазија (Gicheva 1997: 1068–1069).

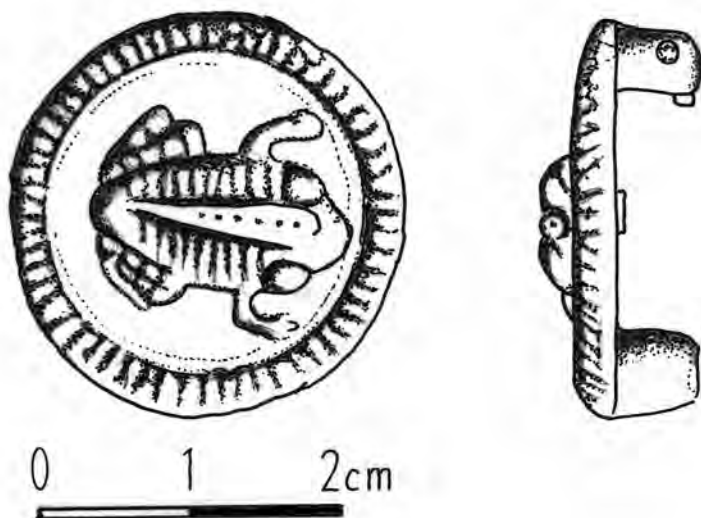
Жабе су главни јунаци сатиричних дела античких писаца, од којих су најпознатија *Бој жаба и мишева* (Βατραχομυομαχία) и Аристофанове *Жабе* (Βατραχοί) (Bliquez 1977: 11–12; Arnott 1991: 18–20), у којима се потцртавају негативне карактеристике ових животиња. У изворима се срећу пасуси у којима се уморни путници-писци жале да од силног крекета не могу да спавају у местима где су одсели, као што се десило Хорацију на путу за Брундизиј, негде у рано пролеће, када су жабе најактивније.³ Елијана је дочекао облак жаба на путу између Напуља и Путеолија (Aelian II. 53). Исти аутор помиње и предање да је најезда жаба, која је као киша пала с неба, натерала Аутаријате да 310. године пре н.е. мигрирају из матичног подручја (области западне Србије и источне Босне) јужно према граници са Македонијом (Aelian XVII. 41; Parazoglu 1978: 110–115; Васић 2005: 35–37). Из *Спарој завешта* такође је позната масовна најезда жаба

3 Путовање је вероватно било између фебруара и априла, јер се само у периоду раног пролећа јавља масовни крекет жаба (*rana esculenta*), док се касније оне оглашавају појединачно (Gow 1901: 117).

које су изазвале кугу, коју је Господ послао фараону и Египћанима због тлачења израелског народа и незнабоштва (Изд. 8/1–15).

Жабе или њени делови коришћени су у медицинске или магијске сврхе. Често је граница између ове две области била испреплетена, о чему најбоље сведочи рецепт против зубобоље из *De medicamentis liber* Марцела Емпирика (*Marcellus Empiricus*), познатог галског лекара с почетка V века: „особа са оболелим зубом треба да у ноћи Марса или Јупитера, изговори магијску формулу, узме живу жабу, отвори јој уста и замоли је да однесе са собом бол, пустивши је натраг у њено станиште“ (*Marcellus Empiricus* XII, 24; Šedinová and Panešová 2000: 37).

Као декоративни, култни или магијски елемент, жаба се јавља на низу представа на предметима из римског доба и касне антике (Toynbee 1973: 216–217). У римском свету су произвођене плочасте фибуле у облику жабе, широко датоване у период I–IV века (Charman et al. 2010: 437–438, fig. 27). Доста сличности са медијанским примерком налазимо на кружној бронзаној фибули из Бургхефеа, из друге половине I века н.е. (Ortisi 2002: Pl. 20, 347) (сл. 5), а паралеле уочавамо и на поклопцима бронзаних кутијица за чување печата, најчешће налажених у војним логорима. У области галских и германских провинција биле су међу омиљенима код војника и вероватно су представљале незваничне војничке „маскоте“ (Boucher and Feugère 2009: 10).⁴

Сл. 5 Плочаста бронзана фибула, Бургхефе, I век н.е.
(цртеж: З. Војновић, према: Ortisi 2002: Pl. 20, 347)

Fig. 5 Bronze plate fibula, Burghöfe, 1st c. AD
(drawing: Z. Vojnović, according to: Ortisi 2002: Pl. 20, 347)

4 Доста оштећену представу на поклопцу кутијице за печате, која би могла да се прогумачи као приказ жабе, налазимо у гробу скелетно сахрањене особе у Виминацијуму (локалитет Пећине), датованом у другу половину III и прву половину IV века (Milovanović and Raičković Savić 2013: 226, T. I, type III, variant 1, n° 20; Pl. II, 16).

Једну од најбројнијих група предмета представљају такозване *frog lamps* – керамичке лампе са приказом жабе на диску, које се, због великог број налаза из Египта, називају и „египатским лампама“ (сл. 6). Претпоставља се да су настале у Абидосу, центру култа богиње Хекет, и да су одатле импортоване у различите делове Римског царства (El-Sawy and Bouzek 1979: 130). Реч је о овалним лампама кратког кружног кљуна, са конвексним диском на коме су жабе представљане појединачно или у комбинацији са другим симболима (Robins 1939: 48–51; Sentléleky 1969: 121–124). Производе се од почетка IV века, нарочито су популарне у првој повини тог века, а у употреби су до VI века, када се јављају веома схематизоване представе готово једва препознатљивих обриса животиње.⁵

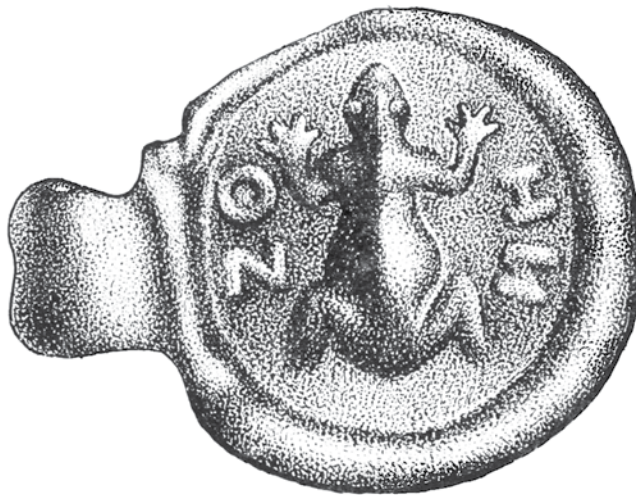
Сл. 6 Глинена лампа с приказом жабе, Тел Абу Бел (*Therenoutis*)
(према: El-Sawy and Bouzek 1979: fig. 3)

Fig. 6 Clay lamp bearing depictions of a frog, Tel Abu Bel (*Therenoutis*)
(after: El-Sawy and Bouzek 1979: fig. 3)

Прикази жаба познати су и на стакленим привесцима. Осим примерака из Медијане, који је израђен од црног стакла и који представља перлу са вертикалном перфорацијом, сви остали су дискоидног облика (медаљони, плочице), са алком за качење, и израђени су од стакла светлијих нијанси, које је ве-

5 Са територије Србије нису нам познати примерци лампи овог типа. У суседним областима релативно ретко се срећу. У великој збирци Археолошког музеја у Загребу забележена су само три примерка овога типа: из Солина (IV–V век), са непознатог налазишта (V век) и из Аквилеје (V–VI век), датована на основу аналогија у поменуте хронолошке оквире (Vikić-Belančić 1971: 132–133, kat. 32–34, T. III, 3–5, T. XVIII, 17–19).

роватно имитирало полудраго камење, нарочито карнеол, или злато (Gesztelyi 1998: 133). Из Паноније потичу два примерка која су чинила делове ниски, а нађена су на некрополи у Кестхељу. Привезак од смеђежућкастог стакла, нађен у гробу детета, има кружно плочасто тело, наглашене ивице и алку за качење на врху (сл. 7). Жаба је моделована идентично као на медијанском примерку, са добро очуваним натписом ZO-HN (Sági 1981: Grab 56, 29–30, Abb. 13–15). На основу налаза новца Криспа и цезара Констанција II, гроб је датован у трећу деценију IV века (Sági 1981: 30, Nr. 5). Други привезак чини део инвентара гроба одрасле женске особе и израђен је од жутог стакла. Овалног је облика и има идентичну представу жабе и натпис ZO-HN као претходни примерак. На основу налаза девет бронзаних новчића, опредељен је такође у трећу деценију IV века (Sági 1981: Grab 110, 73–75, Abb. 56).

Сл. 7 Стаклени привезак из гроба детета, Кестхељ (према: Sági 1981: 30, Abb. 15)

Fig. 7 Glass pendant from a child's grave, Keszthely (after :Sági 1981: 30, Abb. 15)

Осим ових налаза, позната су још само три привеска из Израелског музеја у Јерусалиму, који представљају аквизиције од приватних лица (Spaer 2001: 183, cat. 395–397). Два примерка су израђена од светлог жућкастоплавичастог стакла и датују се у време од средине IV до средине V века (Spaer 2001: 183, cat. 395–396), док је кружни привезак са делимично оштећеним натписом датован у V век (Spaer 2001: 183, cat. 397).

Кружни привесци са декоративним или симболичним зооморфним представама, израђени од стакла жуте, зеленкасте, маслинасте или неке друге боје, према брижљиво изведеним мотивима, приближавају се добрим занатским резбарским радовима мајстора који су радили негативе за геме (Stern 2001: 362, note 403). Граница између религије, магије, сујеверја, празноверја, у доба касне антике била је веома флуидна и ове предмете највероватније треба схватити и интерпретирати као амултете, због чињенице да се јављају код многих

народа и особа различитих опредељења. Највећи број налаза потиче из Сирије и Палестине, са приказима фигура лавова, док су у Египту ови предмети нађени у занемарљивом броју (Stern 2001: 362).

Перла од црног стакла из Медијане, са приказом жабе, према нашем са знању представља једини примерак израђен од стакла ове боје. Грчки натпис ZOHN је пандан латинској речи *vivas* и означава позитивну, племениту жељу за животом и добром срећом. Од црног стакла најчешће су прављене перле са двоструким каналима (такозване наребрене или *Trilobitenperlen*) и привесци са људским представама (бисте парова, жена, брадатих мушкараца). Карактеристични су за IV век и изражавају својеврсну моду тог времена широм Римског царства (Haevernick 1974: 110–111). Овакви примерци су могли да имитирају предмете од гагата, добро познатог римским јувелирима (Gesztelyi 1998: 130). Исцељујуће и магијско дејство гагата било је добро познато римским лекарима, који су га користили као средство против зубобоље, за санирање епилепсије и друго (Cosyns 2011: 283–284). Гагат је био погодан за прављење амулета због својих медицинских и електростатичких својстава, али су чешће прављене копије од доступнијег материјала, какво је било црно стакло (Cosyns 2011: 284).

Медијанску перлу, према њеним карактеристикама и аналогијама из затворених целина у Панонији, као и према популарности предмета од црног стакла у другим римским провинцијама, највероватније бисмо могли да одредимо у IV век (око 320–380. године), односно да је сврстамо у време друге градитељске фазе насеља у Медијани, када је забележен економски замах и присуство већег броја лица различитих порекла и професија (Vasić 2005: 167–169; Vasić 2013: 99). Перла је можда била део неке огрлице, која није очувана.⁶ Начин приказивања анатомије жабе упућује на добар занатски рад, вероватно настао у некој од сиријско-палестинских или египатских радионица.⁷ Као што смо видели, овај симбол се јавља код паганске, али и код хришћанске популације; међутим, власник или власница овог предмета вероватно га је носио/носила као амулет који штити од зла, има утицај на срећу у животу или повољно делује на здравствено стање. У паганској традицији, жаба је имала исцелитељско значење, као и у хришћанству (иако је виђена као симбол зла), јер се сматрало да ношењем око врата или руке предмета са њеном представом тера зло из човековог живота.

Присуство оваквог предмета у касноантичкој Медијани свакако говори о живим контактима, трговачким, економским, војним, цивилним или вер-

6 Напомињемо да су током вишегодишњих систематских истраживања Медијане, нарочито простора војничких барака / занатског центра, обе цркве и других објеката, налажене перле и већи број фрагментованих, једноставних или канелованих наруквица од црног стакла, као и делови јединствене плитке зделе са флоралним и зооморфним мотивима. Црно стакло је коришћено и као *tesserae* код фигуралних мозаика и минуциозних флоралних или геометријских мотива у вили са перистилом. У питању су, претпостављамо, две врсте налаза: импортовани и можда радови локалних мајстора, бар кад су у питању бројне идентичне наруквице од црног стакла.

7 У овом тренутку, само на основу стилских карактеристика и бројности предмета, није могуће прецизно одредити или се са сигурношћу одредити за одређено радионичко порекло, без озбиљнијих физико-хемијских анализа самог материјала.

ским, са областима где је ова перла била произведена, а које су биле географски доста удаљене од Унутрашње Дакије (*Dacia Mediterranea*). Истовремено, овај предмет може да указује на веровање, можда пре на сујеверје, да се његовим ношењем лице штити од болести и зла. Међутим, не искључујемо ни могућност да је био лишен дубљих значења и да је представљао декоративни, модни додатак особе која је ову перлу носила.

ИЗВОРИ / SOURCES:

Aelian

[Claudius Aelianus, *De natura animalium*], *On the Characteristics of Animals*, with an English translation by A. F. Schefold, vols. I–III, books I–XVII, London: William Heinemann Ltd; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971–1972.

Изл.

Друџа књиџа Мојсијева која се зове Излазак, Библија или Свеџо писмо Сџароџа и Новоџа завјешта, превео Ђ. Даничић, Београд: Југословенско библијско друштво, 2000.

Marcellus Empiricus

De medicamentis liber, edit G. Hemreich, Lipsiae: B. G. Teubneri, 1889.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Arnott, W. G. 1991

A lessons from the „Frogs“, *Greece & Rome* 38-1: 18–23.

Bliquez, J. 1977

Frogs and mice and Athens, *Transactions of the American Philological Association* 107: 11–25.

Boucher, Th. and Feugère, M. 2009

Les boîtes à sceau romaines du Musée de Montagnac (Hérault, F), *Instrumentum* 29: 9–12.

Vasić, M. 2005

Mediana, domaine impérial ou bien privé, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau, Akten der Regionalen Konferenz, organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16-19 Oktober 2003*, M. Mirković, ed., Beograd: Filozofski fakultet, 167–176.

Vasić, M. 2013

Cities and imperial villae in Roman provinces in the territory of present day Serbia, in: *Constantine the Great and the Edict of Milan 313. The Birth of Christianity in the Roman Provinces on the Soil of Serbia*, I. Popović, B. Borić Brešković, eds., Archaeological Monographs 22, Belgrade: National Museum, 76–101.

Васић, Р. 2005

Белешке о Гласинцу – Аутаријати, *Balkanica* 35: 35–49.

Vikić-Belančić, B. 1971

Antičke svijetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5: 97–182.

- Gesztelyi, T. 1998
Spättrömische Glaskameen mit zwei Kanälen, *Acta Antiqua* 38: 129–136.
- Gicheva, R. 1997
Sabazios, in: *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* (LIMC), vol. VIII (*Thespiades-Zodiacus et supplementum Abila-Thersites*), Zürich, Düsseldorf: Artemis Verlag, 1068–1071.
- Gow, J. 1901
The frog of Horace, Satires I. 5, *The Classical Review* 15-2: 117.
- Deonna, W. 1951
Lex-voto de Cypsélos à Delphes. Le symbolism du palmier et des grenouilles, *Revue de l'histoire des religions* 140-1: 5–58.
- El-Sawy, A. and Bouzek, J. 1979
Clay lamps from the Terenouthis cemetery in Egypt, *Listy filologické – Folia philologica* 102/2-3: 128–132.
- Milovanović, B. and Raičković Savić, A. 2013
Seal boxes from the Viminacium site, *Сѵаринар* (н.с.) 63: 219–236.
- Ortisi, S. 2002
Die früh- und mittelkaiserzeitlichen Fibeln, in: *Römische Kleinfunde aus Burghöfe 2, Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie, Materialien und Forschungen* 6, Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH: 9–84.
- Papazoglou, F. 1978
The Central Balkan Tribes in the Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Robins, F. W. 1939
Graeco-Roman lamps from Egypt, *The Journal of Egyptian Archaeology* 25-1: 48–51.
- Sági, K. 1981
Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó, *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szentleléky, T. 1969
Ancient Lamps, *Monumenta antiquitatis Hungarica* I, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Spaer, M. 2001
Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and Other Small Objects (with contributions by D. Barag, T. Ornan, T. Neuhaus), Jerusalem: The Israel Museum.
- Stern, E. M. 2001
Römisches, byzantinisches und frühmittelalterliches Glas. 10 v. Chr. – 700 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf, Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz Verlag.
- Toynbee, J. M. C. 1973
Animals in Roman Life and Art, London: Thames and Hudson.
- Haevernick, T. E. 1974
Trilobitenperlen, *Folia Archaeologica* 25: 105–129.

Cosyns, P. 2011

The Production, Distribution and Consumption of Black Glass in the Roman Empire during the 1st – 5th Century AD. An Archaeological, Archaeometric and Historical Approach, PhD Thesis, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Vrije Universiteit Brussel.

Chapman, E. M. et al. 2010

Roman Britain in 2009, *Britannia* 41: 341–469.

Šedinová, H. and Panešová, K. 2000

Stones in the ancient and early-medieval medicine scripts, *Listy filologické - Folia philologica* 123/1-2: 31–39.

Weber, M. 1972

„Frosch“, in: *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*, Band VIII: *Fluchtafel (Defixion) – Gebet*, T. Klauser, ed., Stuttgart: Anton Hiersemann, coll. 524–538.

GLASS BEAD FROM MEDIANA BEARING A DEPICTION OF A FROG

SUMMARY

During the 2007 systematic archaeological investigations at Mediana (Brzi Brod near Niš, *Naissus*), in the area of Church No. 2, between the military barracks and a villa with peristyle, a find was made of a black glass bead of 1.6 cm by 1.3 cm by 0.5-0.8 cm in size. The bead is of an irregular oval shape, flattened, with a cylindrical groove running parallel to a figural depiction in relief on the top side. It is a representation of a frog as viewed from above, rather finely modelled and motionless. Its front legs, with clearly accentuated webbed toes, are depicted at a right angle. The abdomen is swollen, with the hind legs, which are depicted in less detail, clinging to it. Clockwise around the animal is the following Greek inscription in capital letters: ZO –[H]N.

The Mediana bead is so far a unique find of black glass. Its parallels from Pannonia (the Keszthely necropolis), found in two burials (one of a child and the other of an adult female), are actually discoid pendant medallions with a link for fastening, and are made of yellow and brownish glass. The depictions on the Pannonia beads are identical to the Mediana find with respect to the image of the frog, whereas the inscription reads ZO–HN. Based on the finds of coins in the burials, both beads are dated to the third decade of the 4th century AD. Further parallels are found in the Israel Museum in Jerusalem, where three such pendants, also of translucent, yellowish or blue glass, are dated to a somewhat later period, i.e. from the mid-4th to the mid-5th centuries, based on their stylistic features.

Most beads or pendants of black glass bear human depictions (head, bust, whole figure) or have ribbed surfaces (*Tribolitenperlen*), which makes the Mediana find a true exception. However, jewellery (beads and bracelets), parts of vessels (a shallow bowl) and tesserae of black glass were found at Mediana in the layers from the 4th and the first half of the 5th century and among these we could conditionally make a distinction between two groups of objects: those that were imported (the bead depicting a frog and bearing an inscription, and a glass vessel) and those produced by local craftsmen (jewellery).

Frogs (*ranae*, βάτραχοι) appear in ancient sources and on numerous monuments of cultic (figurines, sculptures, etc.) and profane character (fibulae, lamps, lids of seal boxes) and are represented in either a positive or negative context. They are linked to the cults of Hecate (the goddess of birth and childbirth in ancient Egypt), Apollo, Artemis, Hera, Leto, Dionysus, Hecate, Sabazius. They were often used in magical practices and were also thought to cause epidemics (plagues), as described in relation to the migration of the tribe of Autariatae or the exodus of the Israelites from Egyptian bondage.

The Mediana bead of black glass bearing a depiction of a frog and the inscription ZO–H[N], which is equivalent to the Latin word *vivas*, denoting good health and happiness, most likely represents an amulet intended to protect its owner from evil and disease and bring them happiness. The workshop in which it was made is unknown. However, based on the finds of beads and pendants depicting other animals, symbols or human figures, its origins are probably in Syria, Palestine or Egypt. The cult of the frog was deeply rooted in these lands and in Late Antiquity it experienced a strong revival, when Egypt also saw a mass production of oval lamps bearing depictions of frogs. We suppose that the bead reached Mediana from one of the workshops in the said lands and that it was used at a time when the settlement reached the peak of its economic and social prosperity, and enjoyed a lively circulation of

people from various parts of the Empire during the 4th century AD, most probably during the second building phase, between AD 320 and 378 (Vasić 2013: 99).

Надежда М. ГАВРИЛОВИЋ
Археолошки институт у Београду

ФУНЕРАЛНА СИМБОЛИКА ГЕНИЈА ГОДИШЊИХ ДОБА
У РИМСКОЈ УМЕТНОСТИ:
БРОНЗАНА СТАТУЕТА ГЕНИЈА ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

Апстракт: Бронзана статуета младића у оријенталном оделу из Римске збирке Народног музеја у Београду приказује генија зиме као фригијског бога Атиса. С обзиром на ретке приказе персонификације зиме као Атиса у статуарној форми, фигурина младића је врло значајна за анализу и интерпретацију иконографије, стилских одлика, али превасходно функција ове врсте представа. Сагледавањем аналогија с представама генија зиме као бога Атиса на римским мозаицима и саркофазима из III и IV века н.е., пружено је ново тумачење бронзане статуете из Народног музеја.

Кључне речи: Атис, геније зиме, статуа, саркофаг, мозаик, фунерални, есхатолошки, централни Балкан

У корпусу археолошког материјала с представом малоазијског бога Атиса, својим изгледом неуобичајеним за поменуто божанство привукла нам је пажњу бронзана статуета непознате провенијенције, из Римске збирке Народног музеја у Београду (сл. 1).¹ Фигура представља наог младића у стојећем ставу, са ослонцем на левој нози, док је десном ногом благо искорачио напред. Недостају оба стопала фигуре. На глави младића се налази фригијска

1 У питању је бронзана статуета непознате провенијенције, пронађена у области римског лимеса у Подунављу, чија висина износи 9,3 cm и која се налази у Народног музеју у Београду (инв. бр. 2712/III).

Сл. 1 Бронзана статуета генија зиме као бога Атиса, из Народног музеја у Београду (према: Величковић 1972: кат. 91, сл. 91)

Fig. 1 Bronze statuette of the Genius of Winter as the god Attis in the National Museum, Belgrade (after: Veličković 1972: Cat. No. 91, Fig. 91)

капа, чији крајеви са обе стране покривају уши младог мушкарца и падају на његова рамена. Коса је уређена у подигнуте коврце, које окружују обло лице са пажљиво обликованим цртама – округлим очима са назначеним зеницама, малим носем и образима карактеристичне младалачке пуноће (коса, очи, коврце итд. су изведени гравирањем и цизелирањем). Тело младића је такође моделовано са пажњом, једино су бокови помало наглашени и феминизирани. Десна рука младог мушкарца је подигнута у висину рамена и у њој он држи мању животињу, зеца или патку (по мишљењу М. Ј. Вермасерена, могуће је да је у питању риба, Vermaseren 1989: 113, n. 378). У левој руци, спуштеној поред тела, назире се део пастирског штапа – *pedum-a* (?), чији гоњи део недостаје (по мишљењу М. Ј. Вермасерена, у питању није педум, већ можда нож). М. Величковић тумачи бронзану фигуру младића као представу бога Атиса, највероватније импортовану са Блиског истока током II или III века н.е. (Величковић 1972: 62, бр. 91, сл. 91). У својој докторској тези о култној бронзаној пластици у римским провинцијама на северном Балкану, М. Ружић такође претпоставља да је реч о фигури фригијског бога Атиса (Ružić 2006: 257, kat. 332).

Упустивши се у иконографску анализу бронзане статуете из Народног музеја, врло брзо смо дошли до закључка да она нема директне иконографске аналогije са до сада познатим представама Атиса,² на којима је бог често

2 Фригијско божанство Атис је највероватније најпре представљало једног од малоазијских богова вегетације и плодности (на шта указују и његови атрибути, сиринкс, фрула и пастирски штап), да би од IV века пре н.е. прве иконографске представе бога почеле да се појављују на простору Грчке, где је поштован као пратилац богиње Кибеле, доцније римске богиње Магне Матер. Мит о Атису је познат из дела античких писаца Херодота, Диодора са Сицилије, Пausаније, Овидија, Арнобија и Сервија Хонората, али само по Овидијевим и Арнобијевим наводима Атис наставља живот након што је после самокастрирања издахнуо (Овидије пише да су из Атисове крви никле љубичице, док Арнобије наводи да коса бога непрекидно наставља да расте, као и да се његов мали прст стално миче). Одатле и настаје веровање у ускрснуће бога након смрти, као и читав низ свечаности које славе живот, смрт и поновно рођење Атиса, од времена владавине цара Клаудија у периоду од 15. до 28. марта сваке године. Као и друге мистичне религије, метроачка религија и култови Магне Матер и Атиса су по својим идејама и ставовима привлачиле просечне Римљане, за разлику од култних радњи које су, у најблажем смислу, биле бизаран и непријатан приказ (фрнетично плесање, бичевање верника и свештеника култа, самоповређивање и самокастрација). Ипак, током II и III века, представе такозваног тужног или надгробног Атиса (*Attis tristis*, *Attis funerarius*) постају омиљен мотив на вотивним и надгробним споменицима широм Римског царства, управо услед симболике туге и жалости за покојником, али и наде дедиканта у ускрснуће после смрти и бесмртни живот пун уживања и среће. Током III и IV века, гностичка секта Насенијаца приписује Атису астралне карактеристике и симболику, те поред мотива зрака сунца, звезда и полумесеца у иконографији бога, постају популарна и веровања да је Атис „пастир звезда“, односно пастир душа

приказиван са различитим атрибутима (од којих је педум готово неизоставан), али не и држећи зеца, рибу или било коју животињу сличних димензија.³ С обзиром на прилично нејасну форму животиње у десној руци бронзане статуе из Народног музеја, изразили бисмо претпоставку да може бити и патка. Предмет у левој руци бога је исувише фрагментован да би се са поузданошћу тврдило да је педум (врло је могуће да је представљен и део дебље гране), па као аргумент за претпоставку да је реч о представи Атиса остаје само фригијска капа, која је била одевни детаљ карактеристичан и за малоазијске богове, као што су Митра, Јупитер Долихен, Сабазије, Мен итд., али и за друга полубожанства и смртнике (Парис, Ганимед, Каутес и Каутопатес). Стога смо се окренули разматрању могућности да уопште није представљен бог Атис, већ нека друга митолошка личност сличне иконографије, као што је геније годишњих доба, прецизније геније зиме.

У римској уметности, генији годишњих доба су најчешће приказивани као дечаци или младићи, са судовима или корпама пуним цвећа и воћа, обично држећи плен лова/риболова (патка, зец, риба), носећи на глави венац од цвећа, воћа или житарица карактеристичних за годишње доба које одређени геније представља.⁴ Тако је геније пролећа углавном приказиван са козом, ловачким псом, пауном, ластавицом и ружама, док је геније лета најчешће представљан са лавом, папагајем, препелицом и класјем пшенице. Персонификација јесени је приказивана са пантером, птицом пупавцем и гроздовима грожђа, а геније зиме у пратњи вепра, како држи патку или зеца и са граном маслиновог дрвета. Персонификације годишњих доба се чешће појављују од II века н.е., при чему су углавном симболично одражавале идеју вечног циклуса живота и смрти, плодност и отелотворење *felicitas temporum*.⁵ Од раног II века н.е., генији годишњих доба се приказују и на почасним споменицима римских царева, у славу просперитета и мира које они обезбеђују,⁶ док у доцнијем периоду, током III и IV века, наравно у зависности од контекста у коме

умрлих, који их прати ка њиховом вечном боравишту и захваљујући чијој заштити оне досежу бесмртни живот (детаљније Gavrilović 2010).

- 3 Атис је најчешће приказиван са следећим атрибутима: пастирским штапом (педум), сирињском, тимпанумом, цимбалима, фрулом, шишарком, граном бора, наром, љубичицама, пшеницом, рогом изобиља, корпом воћа, бакљом, а уобичајене животиње пратиоци су му пас, ован, јарац, коза и јагње.
- 4 У римској уметности, односно на фунералним рељефима и урнама, персонификације годишњих доба се најраније представљају од I века н.е., као младе девојке, што се може видети на примеру фрагментоване рељефне представе из гробнице Клодије Публије Либерте (*Clodia Publi Liberta*) из Рокађиоване (Rossagiovane), која се иначе и сматра настаријом познатом представом годишњих доба у фунералној уметности. Најранијим приказом персонификација годишњих доба као мушкараца сматра се геније на Трајановом тријумфалном луку из Беневента (117–120. година; Hanfmann 1951: no. 116, fig. 83, 84, 171, 216). Персонификације годишњих доба се на римским мозаицима углавном приказују у виду девојака/младих жена, а на саркофазима као младићи (Parrish 1979: 279).
- 5 П. Цанкер наводи да представе персонификација годишњих доба из периода ране владавине Хадријана носе идеју доношења дарова природе покојнику и његовог уживања у њима током целе године. Приказане у оквиру сцена са Нереидама и морским бићима или богом Дионисом и његовим тијасом, персонификације годишњих доба су симболисале срећу, изобиље и уживање у животу (Zanker 2012: 163–164, 256).
- 6 На новцу Хадријана, Антонина Пија, Фаустине Млађе и Комода, као генији годишњих доба су приказани Амори који плешу, са натписом *temporum felicitas* (Toynbee 1934: 217).

се јављају,⁷ поменути мотиви углавном симболишу веру у спасење, ускрснуће и вечни живот покојника (McCann 1978: 135-136).

Сцене са генијем зиме као нагим и гологлавим богом Атисом познате су од раног III века н.е.,⁸ док су од средине истог века фигуре генија зиме углавном одевене, са фригијском капом на глави.⁹ Као што се може видети на више римских теракота, статуета, саркофага и мозаика, геније зиме је до детаља представљан као малоазијско божанство: одевен је у отворену или затворену тунику (*tunica manicata*) и уске панталоне (*anaxyrides*), а на глави носи фригијску капу (сл. 2).¹⁰ На једном од најпознатијих касноантичких саркофага, такозваном саркофагу четири годишња доба из Дамбертон Оукс колекције, из прве половине IV века, геније зиме је у потпуности приказан као Атис, у отвореној туници (која открива гениталије и јасно имплицира чин самокастрације бога), са венцем од борових грана на глави и, вероватно, корпом, патком или зецом у десној руци (сл. 3).¹¹ Други, једнако занимљив саркофаг с представом генија зиме као бога Атиса пронађен је на античком локалитету Ампурија (Emporia) у Шпанији. Млади геније зиме одевен је у тунику са капуљачом, носи уске панталоне (*anaxyrides*) и дубоке ципеле. Иако обе руке младића, са атрибутима, недостају, М. Ј. Вермасерен претпоставља да се у једној руци свакако налазио пастирски штап педум. Саркофаг из Ампурије се такође датује у IV век.¹² Иконографске аналогije могу се пронаћи у предста-

7 Сцене са генијима годишњих доба на саркофазима (било са корпама цвећа и воћа у рукама или како стоје, као прави чувари покојника, поред врата гробнице) су симболична алузија на посете и понуде у воћу и цвећу, које живи доноси покојнику, као и на врт пун цвећа и стабала воћа, у којем се налазио гроб умрле особе. На мозаицима, међутим, персонификације годишњих доба углавном славе дарове природе, живот на селу и уживање у њему (сцене жетве, бербе воћа, лова итд.) (Zanker 2012: 163-164).

8 Најранија представа бога Атиса, тачније представе *Attis tristis*, са генијима годишњих доба, потиче са рељефа фунералног споменика породице Конкордија (*Concordii*), датованог у прву половину I века н.е. Доњи део споменика је украшен рељефном представом четири генија годишњих доба, који су са обе стране фланкирани са по једном фигуром тужног Атиса. Дакле, овај споменик је најранији познати пример заједничке представе бога Атиса и генија годишњих доба, али не персонификације зиме као бога Атиса (Vermaseren 1978: 86, no. 210).

9 Г. М. А. Ханфман претпоставља да претечу представа Атиса као генија зиме треба тражити у приказима персонификација месеца јануара или фебруара у римском календару, у слици фригијског дечака који пролива кишу из крчага (Hanfmann 1951: 240).

10 М. Ј. Вермасерен наводи да, поред стојећих представа генија зиме као Атиса, постоје и представе седећег Атиса као генија зиме, често са дечачким лицем (Vermaseren 1966: 20, 39-40).

11 Детаљан опис даје Ханфман, који наводи да се фигуре дечака као персонификације годишњих доба први пут појављују на Трајановом тријумфалном луку из Беневента. Саркофази са представама персонификација годишњих доба превасходно потичу из Рима или његове непосредне околине, док су примерци пронађени ван Италије врло ретки. Мермерни саркофаг са представама персонификација годишњих доба из Дамбертон Оукс колекције је откривен у Риму и датује се у прву половину IV века. У питању је саркофаг чија предња страна садржи представе четири крилата генија: зиме, пролећа, лета и јесени. Генији пролећа и лета држе медаљоне са погрсјима мушкарца и жене, око којих је бордура од зодијачких симбола. Сваки од генија на глави има венац који симболизује годишње доба које геније представља – зима носи венац од борових грана, пролеће венац од ружа, главу лета краси венац од пшенице, а јесен носи венац од винове лозе. Атрибути које су генији годишњих доба држали у рукама недостају, али Ханфман претпоставља да су у питању корпе, зечеви и/или штап (Hanfmann 1951; Richter 1956: 19-22).

12 Ради се о саркофагу од белог мермера, пронађеном 1846. године, са представом персонификација годишњих доба у виду четири дечака. Први дечак с леве стране је геније зиме приказан у виду Атиса (García Y Bellido 1967: 60, n. 15; Vermaseren 1986: 77, n. 210).

Сл. 2 Представа бога Атиса
Fig. 2 Depiction of the god Attis

Сл. 3 Саркофаг с приказом четири годишња доба из Дамбертон Оукс колекције, с представом генија зиме као бога Атиса (према: Zanker 2012: 256, il. 228)
Fig. 3 The Season Sarcophagus in the Dumbarton Oaks Collection, with a depiction of the Genius of Winter as the god Attis (after: Zanker 2012: 256, Ill. 228)

вама генија зиме на *Бадминџон саркофају*¹³ и на саркофагу из Касела¹⁴ – обе фигуре су наге, полуогрнуте хламидом, са откривеним гениталијама, на глави имају венац, а у рукама патку и стабљику шаше, при чему на саркофагу из Касела фигура генија држи патку, а на десно раме му је наслоњена мотка. И на ова два саркофага, представе генија годишњих доба носе идеју уживања у животу и радости; у споју са богом Дионисом и његовим тијасом, персонификације годишњих доба славе живот и сва овоземаљска задовољства (вино, плодове природе, лов итд.), али истовремено подвлаче и идеју вечног трајања, бесмртног живота (Zanker 2012: 165-166). Но, ми бисмо се овде осврнули на географски и стилски нешто ближе иконографије генија зиме као Атиса, аналогне бронзаној статуети из Народног музеја: на мермерном саркофагу из Салоне налази се сцена са персонификацијама годишњих доба, где младићка фигура с леве стране представља генија зиме (сл. 4). Он је одевен у оријентално одело, са фригијском капом на глави, у десној руци држи малу животињу (патка, зец) за предње ноге, а у левој грану (Cambi 1960: 55-56; Medini 1981: br. 60). Други пример је акротериј на поклопцу саркофага, такође из Салоне, с

13 Саркофаг с представом Дионисовог тријумфа и четири годишња доба, познат као *Бадминџон саркофај*, слави тријумф бога Диониса, окруженог његовим тијасом и персонификацијама годишњих доба. Претпоставља се да представе годишњих доба на *Бадминџон саркофају* носе исту симболику као бог Дионис, божанство које овде симболише тријумф над смрћу, поновно рођење и вечни живот. Саркофаг се датује између 220. и 235. године (McCann 1978: 94-104).

14 Најближа иконографска аналогија саркофагу из Касела налази се на саркофагу из Бадминтона, са такође централном представом Дионисовог тријумфа и персонификацијама годишњих доба. Дионис седи на пантеру, држи тирс и сипа вино из кантароса у ритон који придржава бог Пан, а око њега остали чланови тијаса, ероти, различите животиње и генији годишњих доба. Иако врло сличне иконографије и стилских одлика као *Бадминџон саркофај*, саркофаг из Касела се датује у нешто ранији период, од 210. до 220. године (McCann 1978: 103).

представама генија зиме и генија јесени (сл. 5). Геније зиме је приказан као бог Атис, у оријенталној одећи, са граном у десној руци и корпом са воћем поред леве руке (Cambi 1960: br. 12; Cambi 2002: 166–167, sl. 255–256). Оба саркофага се датују у III век.¹⁵

Сл. 4 Саркофаг из Салоне, с представом генија годишњих доба (геније зиме као бог Атис) (према: Miletić i dr. 2014: sl. 6)

Fig. 4 Sarcophagus from Salona with a depiction of the Genius of Winter as the god Attis (after: Miletić i dr. 2014: Fig. 6)

Сл. 5 Акротериј саркофага из Салоне, с представом генија јесени и генија зиме као бога Атиса (према: Miletić i dr. 2014: sl. 7)

Fig. 5 Acroterium of the sarcophagus from Salona with a depiction of the Genius of Autumn and the Genius of Winter as the god Attis (after: Miletić i dr. 2014: Fig. 7)

Разлог за појаву генија зиме у римској уметности III и IV века, као малоазијског бога Атиса, како Ф. Кимон јасно образлаже, лежи у симболици личности самога Атиса – бога који умире и потом се поново рађа (Cumont 1942: 491). У складу са фригијским веровањем да бог Атис спава током зиме и да се буди током лета, у периоду римске владавине одржаване су свечаности *Hilaria*, током којих је слављено поновно рођење и нови живот Атиса (Graillot 1912: 131–133). Р. Туркан се у начелу слаже са поменутиим тумачењем, додајући, међутим, да би се, услед Атисове симболике ускрслог бога, пре очекивало да он представља генија пролећа него генија зиме.¹⁶ У погледу различитих мишљења више аутора о симболици коју је Атис, као геније зиме, имао на римским

15 Овде треба поменути и фрагментовану мермерну скулптуру генија зиме, пронађену у Београду, која иако није иконографска аналогија бронзаној статуети из Народног музеја, дели одређене стилске сличности са њом. У питању је представа наог крилатог дечака, са крзеном капуљачом на глави и корпом са две патке у десној руци. Скулптура генија зиме из Београда се датује пред крај III века и очигледна сличност у погледу црта лица (окруто лице окружено коврцама, пуни образи, бадемасте очи итд.) и обликовања тела са бронзаном статуетом из Народног музеја се не може оспорити. За детаљније погледати Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987: 179, 75, сл. 75

16 Р. Туркан претпоставља да су узрок представљања генија зиме као Атиса на римским саркофазима из III века н.е. могле бити две чињенице: или је дошло до одређене забуне при имитирању предлогака из књига узорака по којима су копиране представе генија зиме или је приказивање генија зиме као Атиса одражавало религиозна веровања Римљана у III веку (Turcan 1996: 69). Занимљив детаљ је приказ генија јесени на саркофагу из цркве Св. Сесилије (St. Cecilia) у Риму, који је одевен у оријенталну одећу попут Атиса и држи грожђе у рукама (Lawrence 1958: 289).

саркофазима, поменућемо нека од најзначајнијих: Ф. Кимон је веровао да је основна симболика Атиса као генија зиме вера у поновно рођење покојника и његов нови, вечни живот (Cumont 1942: 489). Ханфман, међутим, претпоставља да су представе генија зиме као Атиса настале грешком, услед забуне и замене лика малоазијског бога са ликом бога Адониса или чак, можда, Ганимеда (Hanfmann 1951: 240-241). А. Румпф сматра да за претпостављену иконографску и симболичну везу генија зиме и Атиса нема никаквог основа јер „ниједан од типичних Атисових атрибута (педум, тимпанум, цимбале, шишарка) није познат са досадашњих представа генија годишњих доба на саркофазима“.¹⁷ Али, у даљем разматрању, он не оспорава да се евентуална симболика генија зиме као Атиса може односити на повезаност између јаловости малоазијског бога (чин самокастрације у митологији и теологији култа овог божанства) и годишњег доба које је у питању (Hanfmann 1951: 178). Ђ. Сфамени Гаспаро верује да прикази генија зиме као Атиса представљају појаву сличну представама тужних или надгробних Атиса (*Attis tristis*, *Attis funerarius*) на фунералним споменицима из римског периода, с обзиром да имају исту симболику митолошке личности која није умрла већ заспала и мирује, аналогно „сну“, односно мировању вегетације током зимског периода (Sfameni Gasparro 1985: 93-94).

Р. Туркан донекле коригује претпоставке Ф. Кимона, верујући да представе генија годишњих доба на саркофазима (заједно са мотивима винове лозе, рога изобиља, корпи са сезонским плодовима итд.) оличавају симболику поновног рођења и вере у нови, оноземаљски живот, што у контексту приказа генија зиме као бога Атиса само наглашава поменуто симболично значење.¹⁸

Мишљења смо да претходно наведеним претпоставкама треба додати кратак екскурс о вишезначној природи култа бога Атиса и симболици божанства, која од I до IV века постаје све комплекснија. Наиме, превасходно хтонско божанство, чији је лик на фунералним споменицима имао апотропејску димензију, током III и IV века под утицајем учења филозофских школа која му придодају различите особине, Атис добија и есхаголошку функцију – постаје симбол душе покојника која се, идентификујући се са фригијским богом, поново рађа и стиче бесмртност.¹⁹ Божји атрибут – пастирски штап – сада добија ново значење јер, по гностичкој доктрини из касне антике, Атис је „пастир звезда“, односно душа умрлих, које води у вечно боравиште и тамо

17 Што и није тачно јер се генији зиме представљени као Атис често јављају са пастирским штапом. А. Румф наводи још примера и закључује да тзв. Атис – геније зиме није малоазијски бог (односно нема његову симболику), већ се једина сличност између Атиса и генија зиме уочава у истоветној одећи коју оба младића носе; за детаљније погледати Rumprf 1954: 176-179.

18 Разматрајући досадашња тумачења генија годишњих доба на представама са римских саркофага, Р. Туркан подвлачи, по њему неосновану, критику мишљења Ф. Кимона, понајвише засновану на занемаривању закључка Ф. Кимона да је *Барберини саркофаг* највероватније хришћански. Р. Туркан даље наводи да, уколико је и поменути саркофаг хришћански, то уопште не искључује симболику генија годишњих доба као симбола ускрснућа и радовања новом животу – напротив, око 350-370. године, када је *Барберини саркофаг* вероватно и настао, хришћанство још увек није чврсто устоличено у римском друштву и користи, у уметности устаљене, широко популарне паганске мотиве (Turcan 1966: 595-598).

19 Епиграфски и археолошки споменици метроачког култа из III и IV века, али и дело римског бискупа Хиполита *Philosophumena* или *Побијање свих јереси*, из кога сазнајемо о уверењима гностичке секте Насенијанаца, потврђују акцентовану симболику Атиса као соларног и целестижалног божанства (Lancellotti 2002: 119-125).

заувек брине о њима. Дакле, поред већ постојеће природе бога вегетације, симбола годишњих циклуса и хтонског божанства, пратилац Магне Матер добија и есхатолошки карактер, а у IV веку и јасну функцију соларног бога. У III и IV веку, метроачка религија верницима пружа нову визију о вечном животу душа умрлих, које одлазе на небо и придружују се бесмртним боговима, и из тог разлога сматрамо да и представе генија зиме као Атиса не треба тумачити површно, тек као симболе наде у живот после смрти, већ као симболе фунералне уметности, који можда преузимају неке особине *Аџиса Плајџоникуса* из неоплатоничарских учења, о којима сазнајемо из дела Салустија и цара Јулијана.²⁰ У том контексту је значајно поменути сребрни тањир из Парабијага (Parabiago), са фигурама Магне Матер и Атиса у квадриги, које окружују ликови различитих божанстава, али и четири генија годишњих доба (сл. 6). Ова представа сложене иконографије, из IV века, јасно показује астрални и сотериолошки аспект божанстава метроачког култа, понајпре у контексту повезаности функција Магне Матер и Атиса са идејом о бесмртности душа покојника након смрти.²¹

Сл. 6 Сребрни тањир из Парабијага, с представом Магне Матер и Атиса у квадриги и четири генија годишњих доба (према: Ezquerria 2008: 448, pl. 5)

Fig. 6 Silver plate from Parabiago with a depiction of Magna Mater and Attis in a quadriga and the four genii of the seasons (after: Ezquerria 2008: 448, Pl. 5)

- 20 Мисли се, наравно, на представе генија зиме као Атиса датоване у III и IV век. Различитим метафорама, и Салустије и цар Јулијан објашњавају да је бог Атис створитељ свега и да, као симбол победе над смрћу, означава бесмртност и астралну вечност обећану онима који буду следили бога (Graillot 1912: 539-541; Turcan 1996: 72-73). За време краткотрајне владавине цара Јулијана, култ Магне Матер и Атиса доживљава поновну ренесансу, што се види из царевих неоплатоничарских ставова изражених и у *Химни мајци бојова*, написаној после посете храма богиње у Песинунту (Smith 1995: 37, 159-163).
- 21 Сребрни тањир из Парабијага је пронађен у оквиру римске некрополе на локалитету Парабијаго, у околини Милана, 1907. године. На њему се налази прилично сложена и јединствена представа различитих божанстава: централни део заузима приказ Магне Матер и Атиса у квадриги, праћених од стране три корибанта. С десне стране је наг младић који држи зодијачки круг, унутар кога се налази Еон – персонификација цикличности времена. Ту је и приказ змије која се обмотала око обелиска. При врху тањира су Сол са Фосфором и Луна са Хеспером, у својим кочијама, а при дну тањира су прикази четири ерота који персонификују годишња доба, две речне нимфе, Телус, Нептун и Тетија (Ezquerria 2008: 73; Cohen 2014: 17-19). Треба поменути и мишљења о датовању тањира из Парабијага у ранији период, односно II век н.е. (Vermaseren 1966: 27-30).

Уколико се вратимо разматрању о бронзаној статуети из Народног музеја, можемо са приличном сигурношћу закључити да је у питању представа генија зиме као Атиса, а не самог бога Атиса. То потвђује непостојање директних иконографских аналогија са до сада познатим представама бога Атиса (на којима божанство у једној руци држи зеца или патку, а у другој пастирски штап), као и врло очигледне сличности статуете из Народног музеја (округло дечачко лице, начин чешљања косе у коврце, пуначко моделовано тело, представа зеца или патке у руци итд.) са нама познатим приказима персонификације зиме. Предложено тумачење би било додатно подржано иконографским сличностима између бронзане статуете и представа генија зиме као Атиса на више римских саркофага, и то у контексту стилских одлика и атрибута који се налазе у рукама приказаних фигура – најчешће су у питању зец, патка и педум, односно грана маслине (Richter 1956: 19–20).

У складу с претходно написаним, предложени период настанка бронзане статуете из Народног музеја, II–III век,²² бисмо сузили на време од средине до краја III века, када се генијима зиме приказиваним као Атис придодaje фригијска капа.

Бронзана статуета генија зиме као Атиса из Римске збирке Народног музеја у Београду представља врло значајан археолошки прилог тумачењу римских религиозних веровања у III веку н.е., с обзиром да повезивање годишњих доба са иконографијом бога Атиса није често. Поред тога што указује на добро познавање иконографије метроачког култа, бронзана статуета генија зиме као Атиса упућује и на есхатолошку и астралну димензију бога, коју геније годишњег доба преузима. Аналогије са другим познатим представама генија зиме као бога Атиса дозвољавају претпоставку о фунералном карактеру статуете (као гробни прилог). С обзиром на начин обраде задње стране фигурине, постоји могућност да је била употребљена и као аплика. Но, независно од претпостављене функције, њена хтонска, есхатолошка и сотериолошка симболика је више него јасна – геније зиме приказан као Атис представљао је наду у вечни живот, ускрснуће после смрти, уживање, слављење и срећу у онеземаљском животу и бесмртност.

22 Датовање по М. Величковићу (Величковић 1972: 62).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Величковић, М. 1972

Римска сивна бронзана илацика у Народној музеју, Београд: Народни музеј.

Vermaseren, M. J. 1966

The Legend of Attis in Greek and Roman Art, Leiden: Brill.

Vermaseren, M. J. 1978

Italia – Aliae provinciae, in: *Corpus Cultus Cybelae Attisque* (CCCA) IV, EPRO 50/4, Leiden: Brill.

Vermaseren, M. J. 1986

Aegyptus, Africa, Hispania, Gallia et Britania, in: *Corpus Cultus Cybelae Attisque* (CCCA) V, EPRO 50/5, Leiden: Brill.

Vermaseren, M. J. 1989

Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia, in: *Corpus Cultus Cybelae Attisque* (CCCA) VI, EPRO 50/6, Leiden: Brill.

Gavrilović, N. 2010

Kultovi maloazijskih i sirijskih božanstava u rimskim provincijama na centralnom Balkanu, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Garcia y Bellido, A. 1967

Les religions orientales dans l'Espagne romaine, EPRO 5, Leiden: Brill.

Graillot, H. 1912

Le culte de Cybèle, mère des dieux à Rome et dans l'empire Romain, Paris: Fontemoing.

Ezquerro, J. A. 2008

Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras, Leiden: Brill.

Zanker, P. 2012

Living with Myths: The Imagery of Roman Sarcophagi, Oxford: Oxford University Press.

Lancellotti, M. G. 2000

The Naassenes: a Gnostic identity among Judeism, Christianity, classical and ancient Near Eastern traditions, Münster: Ugarit-Verlag.

Lancellotti, M. G. 2002

Attis, Between Myth and History: King, Priest and God, Leiden: Brill.

Lawrence, M. 1958

Season Sarcophagi of Architectural Type, *American Journal of Archaeology* 62, No. 3: 273-295.

Medini, J. 1981

Maloazijske religije u Dalmaciji, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.

Miletić, I. i dr. 2014

Tužni istočnjak na rimskim nadgrobnim spomenicima s hrvatskog povijesnog prostora, Zavod za hrvatsku povijest 46, Zagreb: Filozofski fakultet.

McCann, A. M. 1978

Roman Sarcophagi in the Metropolitan Museum of Art, New York: Metropolitan Museum of Art.

Parrish, D. 1979

Two Mosaics from Roman Tunisia: An African Variation of the Season Theme, *American Journal of Archaeology* 83, No. 3: 279-285.

Richter, G. M. A. 1956

Catalogue of Greek and Roman antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, London: Dumbarton Oaks.

Ružić, M. 2006

Kultna bronzana plastika u rimskim provincijama severnog Balkana, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Rumpf, A. 1954

Review: The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks by G. M. A. Hanfmann, *American Journal of Archaeology* LVIII: 176-179.

Smith, R. 1995

Julian's Gods. Religion and philosophy in the thought and action of Julian the Apostate, London-New York: Routledge.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1987

Римска скулптура у Србији, Београд: Српска академија наука и уметности.

Sfameni Gasparro, G. 1985

Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis, Leiden: Brill.

Toynbee, J. M. C. 1934

The Hadrianic School: A Chapter in the History of Greek Art, Cambridge: Cambridge University Press.

Turcan, R. 1966

Les sarcophages romains a representations dionysiaques. Essai de chronologie et d'histoire religieuse, Paris: E. de Boccard.

Turcan, R. 1996

The Cults of the Roman Empire, Harvard: Wiley.

Hanfmann, G. M. A. 1951

The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks I, II, Harvard: Harvard University Press.

Cambi, N. 1960

Personifikacija godišnjih doba na spomenicima Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 62: 55-76.

Cambi, N. 2002

Antika, Zagreb: Naklada Ljevak.

Cohen, S. 2014

Transformations of Time and Temporality in Medieval and Renaissance Art, Leiden:
Brill.

Cumont, F. 1942

Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris: Geuthner.

FUNERARY SYMBOLISM OF THE GENII OF THE SEASONS IN ROMAN ART:
A BRONZE STATUETTE OF A GENIUS
IN THE NATIONAL MUSEUM IN BELGRADE ¹

SUMMARY

An iconographic and stylistic analysis of a bronze statuette of a youth in Oriental garments in the Roman Collection of the National Museum in Belgrade has demonstrated that this is not a depiction of the god Attis, as assumed in earlier literature, but of one of the personifications of the seasons – the Genius of Winter portrayed as the god Attis. The bronze statuette is of a youth wearing Oriental garments and a Phrygian cap, with animal attributes (duck, hare?) and fragments of a shepherd's crook (tree branch?) in his hands. The above attributes are not frequent in depictions of the god Attis, but are common in the portrayals of the Genius of Winter as the god Attis. The earliest depictions of the Genius of Winter as the God Attis are dated to the early 3rd century AD and have so far been known from several mosaics and sarcophagi and a small number of statuettes. A scrutiny of the analogous depictions on a sarcophagus in the Dumbarton Oaks Collection and the sarcophagi from Ampurias, as well as those from Salona and a silver plate from Parabiago, has led to the conclusion that the bronze figurine in the Roman Collection in Belgrade has a funerary character. Given the rarity of statuettes depicting the Genius of Winter as Attis, the statuette in the National Museum represents an important find in the context of symbolic representations of the chthonic, eschatological and soteriological character of the mystical Phrygian deity, whose appearance and functions are assumed by the Genius of Winter.

1 This article is a result of my work on the project, *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилној и војној карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (број 177007) [Romanisation, urbanisation and transformation of urban centres of civilian and military character in the Roman provinces in the territory of present-day Serbia (No. 177007)], of the Ministry of Education and Science of Serbia.

Адам Н. ЦРНОБРЊА

Деана В. РАТКОВИЋ

Народни музеј у Београду

ОПЕКА СА ЖИГОМ *LEGIO I NORICORUM* ИЗ УШЋА КОД ОБРЕНОВЦА

Апстракт: Опека са жигом војне јединице легије *I Noricorum* пронађена је у атару села Бељина, на локалитету Градуштина, на десној обали Саве и левој обали речице Вукодража, и у непосредној близини локалитета Ушће. Локалитети у Бељину и Ушћу чине комплекс унутар кога се, на површини од око 120 хектара, налазе насеље, утврђење и припадајуће некрополе. Насеље се може идентификовати као *municipium Spodent* [], које се налазило у провинцији Доњој Панонији, касније Другој Панонији. Натпис на жигу опеке гласи: FIGVLINAS IVENSIANAS LEG I NOR, и то је прва опека са жигом пронађена на десној обали Саве, на потесу између Мачванске Митровице и Београда. Опеке са жиговима као на нашој проналажене су на међусобно веома удаљеним местима дуж водених путева, углавном у утврђењима и насељима поред Дунава и Саве, у провинцијама *Noricum*, *Pannonia I*, *Pannonia II*. Овај тип се датира у прве деценије IV века. На овим опекама, које је израдила легија *I Noricorum*, ишчитава се назив *Figulinas Ivensianas*, то јест радионица при *Ad Iuvense*. Разматрањем више аспеката дошло се до закључка да опеке нису неминовно морале бити транспортоване из базног логора, већ постоји и могућност да је, због скупог превоза, упућивано особље из матичних радионица, које је могло користити своје печате и у новоуспостављеним цигланама.

Кључне речи: римски период, опека, легија *I Noricorum*, *municipium Spodent*, *Pannonia Secunda*

Налази римских опека са отиснутим жиговима војних јединица у чијим су радионицима произведене релативно су чести. Они употпуњују наша сазнања о кретањима и претпостављеним положајима различитих формација римске војске током времена. Опека о којој ће у овоме раду бити речи ипак

представља не малу новост. Ради се о првој и за сада јединој опеци са жигом неке војне јединице пронађеној на десној обали Саве, у Мачви и Посавини, на потесу између Мачванске Митровице и Београда, дугом више од 130 km.

Опеку је, приликом вршења ископа за припрему инфраструктуре за заливање вођњака у атару села Бељина, пронашао Бојан Црвенковић, мештанин села Ушћа код Обреновца, и љубазно је поклонио Народном музеју у Београду, на чему му овом приликом најлепше захваљујемо.¹ По речима налазача, опека је била на дубини од око 1 m, и само је једна од мноштва опека римског формата које су се налазиле на том месту, те је и он сам имао утисак да је током копања наишао на знатне остатке некакве античке грађевине, што у том крају није реткост.

Наша опека је дужине 33,6 cm, ширине 22 cm и дебљине од 4,7 до 5,5 cm. Натписно поље је димензија 30 × 3 cm, а висина слова је између 1,5 и 2,4 cm (сл. 1).

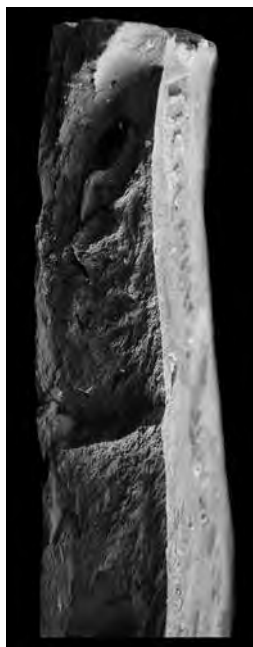
Сл. 1 Опека са жигом *Figulinas Ivensianas Leg I Nor*
Fig. 1 Brick with the stamp *Figulinas Ivensianas Leg I Nor*

Натпис на жигу је следећи: FIGVLINAS IVENSIANAS LEG I NOR.

Опека је израђена од веома слабо пречишћене земље, па су на пресеку њеног оштећења приметне изузетно крупне примесе. Печена је веома лоше и неуједначено; док је боја њене спољашњости интензивно наранџаста, у средини се налази широк слој сиве боје (сл. 2). Интересантни детаљи налазе се и на њеној површини, а указују нам на дешавања током процеса сушења опеке, пре њенога печења. Део натписа је оштећен тако што је на још сирову опеку, пре него што је одложена на коначно сушење које претходи печењу и траје

1 Опека је инвентарисана у Збирку царског периода Народног музеја у Београду, инв. бр. 09_4276.

више месеци (Vitruvije 2003, 40–41), згазило дете старо око 5 година, оставивши отисак босог десног стопала дужине 17,3 и ширине 6,2 cm (сл. 3).² Приликом складиштења опеке ради даљег сушења, преко ње је постављена даска, чиме је делимично обрисан отисак дечјег стопала. Ове детаље наводимо јер нам посредно сведоче о окружењу у коме је опека прављена и у коме се налазило и дете, које није могло да учествује у производњи опека, док отисак даске указује на део процеса производње опекарских производа.

Сл. 2 Изглед пресека опеке

Fig. 2 Cross-section of the brick

Сл. 3 Отисак дечјег стопала на опеци

Fig. 3 Child's footprint on the brick

Опека је пронађена око 250 m југозападно од утврђења на локалитету Градуштина, на административној територији данашњег Бељина. Током рекогносцирања 2006. године, на простору од неколико хектара евидентирани су површински налази који су указивали на постојање касноантичког насеља. На том потесу је, осим уломака касноантичке керамике, мноштва изораних опека, појединих фрагмената архитектонске камене пластике, уочено и више издвојених зона са изузетно великом концентрацијом површинских налаза, за које је претпостављено да су чиниле поједине грађевинске објекте (Crnobrnja 2011: 379, fig. 4/III).³ Након што је налазач опеку доставио Музеју на поклон, изашли смо на терен и GPS уређајем забележили координате места налаза. Поређењем координата зона површинских налаза, за које је 2006. године

2 Налаз опеке из Винковаца (*Cibalae*), на којој се такође налазио отисак дечјег стопала, спомиње и Искра-Јаношић (Iskra-Janošić 1992), али слика или цртеж нису публиковани.

3 Рекогносцирањима Музеја града Београда руководио је један од аутора овога рада, Адам Н. Црнобрња.

претпостављено да представљају локације појединачних објеката, и координата места налаза опеке, утврђено је да се она налазила у оквиру остатака једног од тада уочених грађевинских објеката.

Морали бисмо да укажемо и на нешто шире окружење места на коме је пронађена опека, односно на његов положај у антици, будући да су случајни налази на обали Саве, у данашњим селима Бељину и Ушћу, неретко третирали као локалитети који немају никакве међусобне везе (Црнобрња 2007а: 274). Међутим, када се размишља о периоду римске доминације, ова два локалитета се морају третирали као једна целина. Локалитет Градуштина у Бељину налази се на левој обали речице Вукодража, на самом њеном ушћу у Саву, и на њему је још Каниц забележио остатке римског утврђења димензија 150 × 150 m (Kanitz 1892: 126, fig. 89), а касније је евидентирано и већ поменуто насеље, које се ширило даље ка западу (Crnobrnja 2011: 379, fig. 4/I, III). Локалитет на Ушћу почиње са друге стране ушћа речице Вукодража у Саву, свега стотинак метара од Градуштине, и шири се даље на север и исток, уз пут ка Сингидунуму, заузимајући простор већи од 70 хектара (Crnobrnja 2011: 378–381). На основу покретног материјала може се претпоставити да је живот у њему трајао непрекидно од римских освајања ових крајева почетком наше ере до V века. Очито је да су утврђење на Градуштини, које се налази на левој страни речице Вукодража, и мање насеље западно од њега, који припадају данашњем Бељину, чинили целину са великим насељем и њему припадајућим некрополама на територији данашњег Ушћа (сл. 4). Цео тај велики комплекс, укупне површине од око 120 хектара, након подробних разматрања је идентификован као римски *municipium Spodent* [] (Crnobrnja 2011), који се налазио у провинцији Доњој Панонији, а касније у Другој Панонији (*Pannonia Secunda*).⁴ Очигледно је да се радило о веома важном насељу на средокраћу копненог и воденог пута између Сирмијума и Сингидунума.

Опеке са жигом Прве норичке легије налажене су на многим местима дуж водених путева, углавном у утврђењима и насељима поред Дунава, али у појединим случајевима и покрај Саве. Познато је неколико варијанти жигова ове легије на опекама, и они се оквирно опредељују у три периода: 1) најранијим се сматрају жигови са кратким натписом LEG I NOR, који се датирају у период непосредно након оснивања легије, у крај III и сам почетак IV века; 2) жигови са пуним натписом FIGVLINAS IVVENSIANAS LEG I NOR датирају се у прве деценије IV века; 3) за скраћену формулу FIG IVES (*Figulina Ivvensiana*) сматра се да је најмлађа и да је коришћена од средине IV века до времена Валентини-

4 О могућој идентификацији римског насеља у Ушћу са *municipium Spodent*, cf. Crnobrnja 2011; о римским насељима и вициналним путевима у непосредном окружењу Ушћа cf. Црнобрња 2007б: 7–12; о римском новцу из Ушћа cf. Borić-Brešković and Crnobrnja 2008: 13–14, note 23 (наведена је старија литература); Црнобрња 2013; Црнобрња 2014; о епиграфским споменицима cf. Ферјанчић и Пелцер 2006; Црнобрња 2007а; о осталим артефактима римске провинијенције cf. Црнобрња 2005: 76–77, напомене 28, 29 и 30; Borić-Brešković and Crnobrnja 2008: 13–14, напомена 23; Ратковић 2008; Симић, Јанковић и Михаиловић 2013; Црнобрња и Племић 2013.

јана (Stojanović 2009: 19). У овоме раду, у разматрањима ћемо се ограничити само на опеке на чијим жиговима се налази натпис идентичан нашем.

Опеке са жиговима који су садржали пуну формулу *Figulinas Ivensianas Leg I Nor* пронађене су на међусобно веома удаљеним местима (сл. 5). Најсевернији налази⁵ забележени су у Аустрији, на територији провинције *Noricum Ripense*, код места Маутерна, односно римског логора *Favianis*, у коме је био смештен један од два стална деташмана Прве норичке легије,⁶ као и неколико десетина километара даље низ Дунав, у римском утврђењу *Asturis*, код данашњег Цвентендорфа (Zwentendorf) у Аустрији,⁷ у коме је било и седиште трибуна једне кохорте (Flynt 2005: 24). Случајни налази опека са оваквим жигом евидентирани су и на територији провинције *Pannonia Prima*, у мањем утврђењу (осмаграчници?) код данашњег места Рајка у Мађарској (Lorincz 1981: 81, Taf. 1,5–1/1–7). Највећи број опека попут наше, укључив и њу, пронађен је на територији провинције *Pannonia Secunda*, по један примерак у Сотину (*Cornacum*) и Илоку (*Cuccium*) (Ilkić 2005: 21–22, 35 kat. br. 9), и пет примерака у Сремској Митровици (*Sirmium*) (Milošević 1971: 102, 112 no. 68, 69; Stojanović 2009: 45, kat. 4a, 4b, 4c.). У Сремској Митровици су, осим наведених пет примерака из првих деценија IV века, евидентирана и три примерка опека са жигом FIG IVES, која се дагују у другу половину IV века (Stojanović 2009: 47 kat. 5).

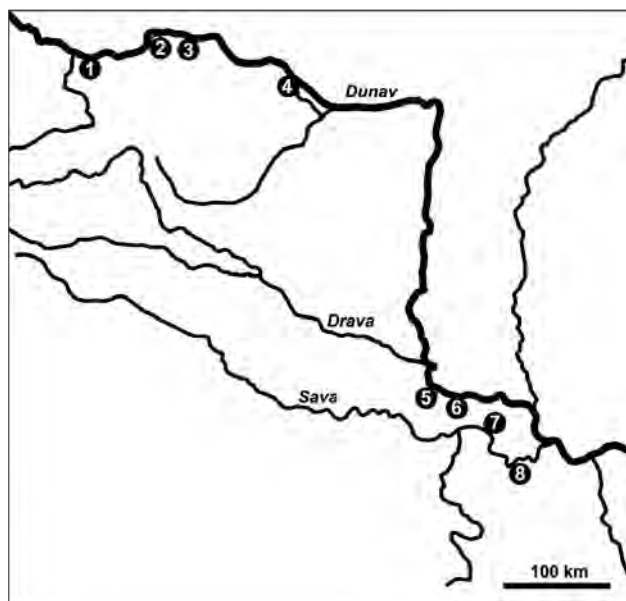
Сл. 4 План зона са налазима у Бељину и Ушћу (*Municipium Spodent*): I утврђење на левој обали Вукодража (Градуштина), Бељин; II простор са површинским налазима у Ушћу; III простор са површинским налазима западно од утврђења, Бељин; IV гробови из I–III века; V локација римског насеља на некадашњем Ворбису; 1–4) места налаза касноантичких зиданих гробница; 5) локација ископавања 1967; 6) место налаза опеке (према Crnobrња 2011: 379, fig. 4)

Fig. 4 Plan of the areas with the finds at Ušće and Beljin (*Municipium Spodent*): I fort on the left bank of the Vukodraž (Graduština), Beljin; II area with surface finds west of the fort, Beljin; III area with surface finds west of the fort, Beljin; IV graves from the 1st–3rd c.; V site of a Roman settlement on the former Vorbis; 1–4) places of finds of Late Roman masoned tombs; 5) site of the 1967 excavations; 6) Finding place of the brick with stamp (Crnobrња 2011: 379, fig. 4)

5 Epigraphische Datenbank Heilderberg: HD047890 [<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD047890>]

6 О утврђењу и викусу у Маутерну cf. Groh and Sedlmayer 2013.

7 <http://wwwg.uni-klu.ac.at/kultdoku/kataloge/41/html/3037.htm>

Сл. 5 Места налаза опека са жигом *Figulinas Ivensianas Leg I Nor*: 1) *Ad Iuvense* (претпостављено место израде ових опека, није забележено и њихово присуство); 2) *Favianis*; 3) *Asturis*; 4) Рајка; 5) *Cornacum*; 6) *Cuccium*; 7) *Sirmium*; 8) Ушће (*municipium Spodent*)

Fig. 5 Finds of bricks with stamp *Figulinas Ivensianas Leg I Nor*: 1) *Ad Iuvense* (assumed place of production of the bricks; no bricks have been found); 2) *Favianis*; 3) *Asturis*; 4) Rajka; 5) *Cornacum*; 6) *Cuccium*; 7) *Sirmium*; 8) Ušće (*municipium Spodent*)

Нисмо, нажалост, били у могућности да видимо фотографије или прецизне цртеже свих поменутих опека. Ипак, на основу доступних илустрација можемо констатовати да се у случајевима опека пронађених у Цвентендорфу, Рајки, Сотину и једне од опека из Сирмијума (Stoјanović 2009: 45 kat. 4a) ради о идентичним жиговима. На такав закључак наводи нас, осим наизглед идентичног облика свих слова, и карактеристична лигатура слова LI (FIGVLINAS), која су међусобно повезана малим квадратом.

Прва норичка легија основана је крајем III века од стране Диоклецијана, за време његових административних и војних реформи. Примарни задатак ове легије био је заштита граница провинције Норика на Дунаву. Њен матични логор налазио се у данашњем месту Маутерну (римски *Favianis*) у Аустрији, а касније је један њен деташман био и у утврђењу код данашњег Валсеа (*Ad Iuvense*) (Nischer 1923: 37).⁸ За опеке са жиговима попут оног на нашој (*Figulinas Ivensianas Leg I Nor*), као и за каснију краћу форму жига, без навођења имена легије (*Fig Ives*), претпоставља се да су израђиване у *Ad Iuvense*, једном од њена два логора (Nischer 1923: 39; Milošević 1971: 102).

Приликом публиковања опека са печатима појединих војних формација, разлози њихове појаве на одређеној локацији двојачко се тумаче. Када за то

⁸ *Notitia Occ XXXIV: 40. Praefectus legionis primae Noricorum cohortium quinque partis superioris, Adiuvense. 41. Praefectus legionis primae Noricorum militum liburnariorum, Fafianae.*

постоје индиције у *Ноџицији* или се мишљење може поткрепити епиграфским споменицима, присуство опека са печатима одређених војних јединица истраживачи тумаче као потврду боравка неке јединице у месту налаза опеке или као зону њенога дејствовања. За опеке са жиговима удаљених легија, за чије могуће присуство или кретање кроз крај у коме је опека нађена не постоје потврде, по правилу се претпоставља да је њихова појава резултат трговине.

Интересантно је размотрити такву могућност када су у питању опеке попут наше, за које се зна легија која их је израдила (*I Noricorum*), а сасвим се поуздано ишчитава и где су израђене (*Figulinas Ivensianas*, то јест у радионици при *Ad Iuvense*). Места налаза опека са печатом *Figulinas Ivensianas Leg I Nor*, дуж обала Дунава и Саве, на први поглед такође указују на то да су вероватно транспортоване овим воденим путевима.

Међутим, ако у обзир узмемо раздаљину коју је требало прећи од *Ad Iuvense* у Норику до насеља у Другој Панонији, таква претпоставка се може ставити под знак питања. Удаљености места у којима су пронађене опеке са жигом *Figulinas Ivensianas Leg I Nor* од логора *Ad Iuvense*, рачунајући на коришћење воденог пута низ Дунав, су следеће: *Favianis* (Маутерн) 90 km; *Asturis* (Цвентендорф) 120 km; Рајка 242 km; *Cornacum* (Сотин) 817 km; *Cuccium* (Илок) 840 km; *Spodent* (Ушће) 1.029 km, од тога 60 km узводно Савом; *Sirmium* (Сремска Митровица) 1.104 km, од тога 135 km узводно Савом.

Раздаљина коју би требало прећи до места налаза наше опеке (*Spodent...*), односно до *Sirmium*-а, који се налазе на обали Саве, још су веће, поготово ако имамо на уму да се од ушћа Саве у Дунав пловидба морала одвијати узводно, што је додатно успоравало и поскупљивало транспорт.⁹

При томе, треба узети у обзир и карактер робе која се превози. Опеке су релативно јефтин производ, али веома кабаст и тежак. Ако за носивост једног брода у речној пловидби претпоставимо просечну вредност од 60–70 тона¹⁰ и ако знамо да је тежина опеке износила не мање од 8 kg, доћићемо до резултата који показује да је један брод могао пренети између 7.500 и 8.750 опека. За изградњу само једног објекта дужине 44, ширине 10 и висине 3 метра било је потребно око 500 m³ опека (Најналóvá and Rajtár 2009: 196), што је заправо око 50.000 опека, то јест конвој од 6-7 бродова за само један од мноштва објекта, не рачунајући и саме бедеме утврђења. Када имамо на уму раздаљине које је требало да превале опеке попут наше, поставља се питање сврсисходности таквих подухвата. Одређене сировине неопходне за градњу, попут креча или камена који су заиста били дефицитарна роба у Панонији, свакако су морале бити превожене. С друге стране, сировине потребне за производњу опека налазе се у изобиљу у околини свих локалитета на којима су налажене опеке са

9 Користећи јавно доступни GIS програм *ORBIS The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World* (<http://orbis.stanford.edu/#>), израчунали смо да би броду са теретом који би пловио од *Ad Iuvense* до *Sirmium*-а требало 27 дана да превали тај пут, а од тога би 9 дана било утрошено само на пут Савом од *Sigidunum*-а до *Sirmium*-а.

10 Та носивост се наводи за бродове који су саобраћали на Тибру (Rickman 1971: 6). Поједини аутори као максималну носивост речних бродова наводе 34 тоне (Campbel 2012: 215; Roth 1999: 197), а присутно је и мишљење да се носивост речних бродова кретала између 35 и 110 тона (Kehne 2007: 328).

печатом попут оног на нашој, па и у непосредној околини места налаза наше опеке. Лесне греде се налазе готово уз читав ток Саве, шуме је било у изобиљу, а ту је и неопходна вода. Управо уз саму Саву је откривено и неколико опекарских радионица: више пећи у Сирмијуму (Јерemić 2000), керамичарска пећ у којој су произвођене цеви са печатима, на локалитету Врањ код Хртковаца (Dautova-Ruševljan 1985), и опекарске пећи у Прогару, у којима су израђиване опеке са печатом *Classis Flavia Panonica* (Dimitrijević 1967; Стојановић 2013).

Као много подесније решење могло би се претпоставити постојање више погона за производњу опеке у близини места где је планирана интензивна изградња. Утврђење на локалитету Градуштина, поред којег је пронађена наша опека, по свој прилици је подигнуто непосредно након 294. године и Диоклецијанове реформе војске и стратегије одбране, а свакако је постојало за време Лицинијевог повлачења 316. године, након пораза код Цибала (Срнобрња 2011: 383–384). Његова позиција на самом ушћу речице Вукодража у Саву имала је важан стратегијски значај. Речица Вукодраж, односно путни правац њом или њеном долином, повезивала је плодно залеђе, где се налазило мноштво пољопривредних газдинстава и вила рустика (Васић 1985), са главним путним правцима. Посада утврђења на Градуштини контролисала је копнени и водени пут између Сирмијума и Сингидунума, али и проток робе од поминутог залеђа до главних путних праваца. Положај утврђења на самој обали Саве упућује на примамљиву претпоставку да је у њему могао бити стационаран и неки од одреда *Classis Flavia Panonica*, нарочито ако узмемо у обзир широко ушће Вукодража у Саву, тик уз само утврђење, које је могло бити коришћено и као заклон за бродове приликом јачих непогода. Имајући у виду значај локације на којој је утврђење подигнуто, разумно је претпоставити да је оно морало бити изграђено у кратком временском року. Знајући да је само стотинак метара североисточно било удаљено велико римско насеље код Ушћа (*municipium Spodent...*), које је већ дуго постојало, чини се готово немогућим да локални ревири глине нису били познати и увелико коришћени за не мале потребе самога насеља. Као најлогичније намеће се мишљење да су, уместо нерационалног превоза опека са удаљености од више стотина, па и више од хиљаду километара, као испомоћ приликом градње војне инфраструктуре слати не контингенти робе, већ особље радионичких погона за израду опека, ради успостављања нових циглана на за то подесним местима, које је са собом из матичних радионица носило и жигове за обележавање опека.¹¹

Имајући у виду да су и војници ангажовани у производњи опека припадали слоју *immunes*, односно да нису били непосредно везани за војну посаду јединица, такве специфичне позајмице људства не би требало искључити. Подсетићемо да се употреба жига са варијантом натписа која се налази и на нашој опеци хронолошки опредељује у прве деценије IV столећа. На основу

11 У прилог претпоставци о постојању локалне производње опека могла би ићи и информација добијена од налаза опеке, коју објављујемо у овоме раду. Наиме, г. Црвенковић нам је саопштио да је истом приликом, и на истом месту, пронашао и једну опеку која је: *цела била исцисана, у више редова, али нису баш била чийљива слова*. Такав опис асоцира на изглед натписа на опекама које су служиле за евиденцију продуктивности радника који су их израђивали, cf. Matijašić 1986.

тога, могли би претпоставити да је и објекат (око 250 m југозападно од утврђења) за чију је градњу наша опека искоришћена такође могао тада настати. Управо из периода у коме је грађен и када је могао бити коришћен објекат у коме се налазила наша опека, од Диоклецијана до Валентинијана II, потиче и највећи део случајних налаза новца са територије римског насеља у Ушћу, око 55% (Црнобрња 2013: 203), а сличну слику пружа нам и анализа концентрације других врста покретних налаза (Црнобрња 1997: 307), те се може сматрати да је тада и грађевинска делатност била на врхунцу.

На крају морамо подсетити и нагласити да је опека са жигом коју у овоме раду презентујемо тек први такав налаз у Мачви и обреновачкој Посавини. Читаво то подручје има и веома интересантну историју археолошких истраживања, будући да се ради о једном од најдетаљније рекогносцираних, али и најмање археолошким ископавањима истраживаних области у Србији. Усамљени налаз опеке са жигом упозорава нас и на неопходност спровођења редовнијих и детаљнијих проспекција терена, поготово у времену у коме је све теже супротставити се делатностима дивљих трагача. Проблематику порекла опека са жигом *Figulinas Ivensianas Leg I Nor*, чији је највећи број пронађен управо на локалитетима уз Саву (Сремска Митровица и Ушће), док натпис на њима упућује на радионицу удаљену више од хиљаду километара, овим радом смо тек отворили. За подробнија разматрања, која би могла да нам пруже и одговоре на питање о разлогу појаве опека на великим удаљеностима од претпостављеног места израде, било би неопходно урадити и физичко-хемијске анализе опека, као и претпостављених лежишта глине у околини места налаза, како би се евентуално открило где су израђиване.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Borić-Brešković, B. and Crnobrnja, N. 2008

The first and second century denarii hoard from Ušće near Obrenovac, *Нумизмајичар* 26/27 (2003–2004): 9–82.

Васић, М. 1985

Мачва и Подриње у римско доба, *Гласник Српској археолошкој друштва* 2: 124–141.

Vitruvije 2003

Deset knjiga o arhitekturi, Beograd: Građevinska knjiga.

Groh, S. and Sedlmayer, H. 2013

Contextual Archaeology: the Late Antuque Fort and *Vicus Favianis/Mautern*. Methods and Results, in: *Field Methods and Post-Excavation Techniques in Late Antique Archaeology*, L. Lavan and M. Mulryan, eds., Leiden: Koninklijke Brill NV, 483–509.

Dautova-Ruševljan, V. 1985

Vranj, Hrtkovci – antički lokalitet, *Arheološki pregled* 24: 110–113.

Dimitrijević, D. 1967

Progar, SO Zemun, lokalitet „Progarski vinogradi“ – rimsko nalazište sa ostacima ciglane Classis Flaviae Pannonicae, *Arheološki pregled* 9: 94–99.

Ilkić, M. 2005

Pečati na antičkim opekama i krovnim crepovima iz Sotina (Cornacum), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (3. s.) 38: 19–54.

Iskra-Janošić, I. 1992

Građevinski materijali i njihova upotreba u Cibalama, *Opvscvla Archaeologica* 16: 207–218.

Jeremić, M. 2000

Brick Kilns in Sirmium, *Сїаринар* (н.с.) 50: 131–154.

Kanitz, F. 1892

Römische Studien in Serbien, Wien: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Kehne, P. 2007

War- and Peacetime Logistics: Supplying Imperial Armies in East and West, in: *A Companion to the Roman Army*, P. Erkamp, ed., Malden Blackwell Publishing, 323–338.

Lorincz, B. 1981

Pannonische ziegelstampel III: Limes-strecke ad flexum-ad mures, Dissertationes archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae, Ser. II, No. 9, Budapest: Institute of Archaeological Sciences Eötvös Loránd University.

Matijašić, R. 1986

Lateres sisciensis, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (3. s.) 19: 203–215.

Milošević, A. 1971

Roman Brick Stamps from Sirmium, in: *Sirmium I*, Beograd: Arheološki institut, 95–118.

Nischer, E. C. 1923

The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum, *The Journal of Roman Studies* 13: 1–55.

Ратковић, Д. 2008

Немонетарни део оставе денара из I и II века из Ушћа код Обреновца, *Нумизматичар* 27/28 (2003–2004): 83–92.

Rickman, G. 1971

Roman Granaries and Store Buildings, London: Cambridge University Press.

Roth, J. P. 1999

The Logistics of the Roman Army at War: 264 B.C. - A.D. 235, Columbia Studies in the Classical Tradition XXIII, Leiden–Boston–Köln: Brill.

Stojanović, S. 2009

Rimske vojne опеке са територије Srema, Master rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Стојановић, С. 2013

О датовању опека са печатом *Classis Flaviae Pannonicae* са локалитета Прогарски виногради, *Гласник Српској археолошкој друштва* 29: 249–260.

Симић, З., Јанковић, М. и Михаиловић, В. 2013

Касноантичка некропола у селу Ушћу код Обреновца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 28 (2012): 179–200.

Ферјанчић, С. и Пелцер, О. 2006

Две дедикације Јупитеру из Народног музеја у Шапцу, *Museum* 7 (Шабац): 25–36.

Flynt, S. R. 2005

The Military Vici of Noricum, PhD thesis, University of Missouri-Columbia.

Hajnalová, M. and Rajtár, R. 2009

Supply and substience: the Roman fort at Iža, in: *The Army and Frontiers Rome: papers offered to David J. Breeze on the Occasion of sixty-fifth birthday and his retirement from Historic Scotland*, W.S. Hanson, ed., Portsmouth: Rhode Island, 194-207.

Campbell, J. B. 2012

Rivers and the Power of Ancient Rome, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Црнобрња, А. 1997

Појасне копче из Музеја града Београда, *Гласник Српској археолошкој друштва* 13: 301–312.

Црнобрња, А. 2005

Археолошка налазишта на територији Обреновца (1), *Годишњак града Београда* 52: 59–94.

Црнобрња, А. 2007а

Два епиграфска споменика из Ушћа код Обреновца, *Гласник Српској археолошкој друштва* 23: 271–278.

Црнобрња, А. 2007б

Подручје Обреновца у римско време сагледано кроз археолошке податке, у: *Пулс вароши: прилози за монографију Обреновца 2*, ур. М. Ђурђевић, Обреновац: Библиотека Влада Аксентијевић, 5–20.

Crnobrnja, A. 2011

Roman Settlement at Usce near Obrenovac – municipium Spodent()?, *Зборник Народної музеја* (Београд) 20-1: 373–388.

Црнобрња, А. 2013

Налази новца са археолошких истраживања 1967. године на локалитету Ушће код Обреновца (municipium Spodent?), *Нумизмаџичар* 31: 197–238.

Црнобрња, А. 2014

Остава тетрадрахми Филипа II и њихових варварских имитација из Ушћа код Обреновца, *Нумизмаџичар* 32: 7–29.

Црнобрња, А. и Племић, Б. 2013

Вотивни рељеф из Ушћа код Обреновца – разматрања о култу Сераписа на тлу Србије, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозајадној Србији и суседним територијама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антоновић, Београд: Српско археолошко друштво; Ваљево: Завод за заштиту споменика културе, 201–212.

**BRICK WITH THE STAMP *LEGIO I NORICORUM*
FROM UŠĆE NEAR OBRENOVAC**

SUMMARY

Finds of Roman bricks with a stamp are important for studying the movements of Roman military units, as well as of the Roman economy. A brick with the stamp of a military unit was found in the area of the village of Beljina, at the Graduština site, on the left side of the place where the Vukodraž brook empties into the Sava River. Registered at the site was the existence of a fort and a settlement and, in close proximity to it, around a hundred metres away, on the right bank of the Vukodraž, there is the Ušće site, which sprawls over 70 hectares. The two sites constitute a complex of around 120 hectares, which may be identified as the Roman municipium Spodent[], situated in the province of Lower Pannonia (Pannonia Inferior), later called Second Pannonia (Pannonia Secunda). It is evident that this was a rather important settlement at an intersection of the road and the waterway between Sirmium and Singidunum. The inscription on the stamp found on the brick reads: FIGVLINAS IVENSIANAS LEG I NOR. The brick also contains the footprint of a barefoot child no more than five years of age.

The brick with the stamp of the legion I Noricum, formed in the late 3rd century by Diocletian for the purpose of defending the frontiers on the Danube in Noricum, with permanent camps at Mautern (Faviana) and Wallsee (Ad Iuvene) in Austria. Bricks with the stamp of the unit with the full text Figulinas Ivensianas Leg I Nor have been found at mutually rather distant places along waterways, most commonly in forts and settlements along the Danube and the Sava, in the provinces of Noricum (Faviana, Asturis), Pannonia Prima (Rajka in Hungary), and Pannonia Secunda (Cornacum, Cuccium, Sirmium). This type of inscription is dated to the first decades of the 4th century. The bricks of the legion I Noricum were produced by the Figulinas Ivensianas workshop at Ad Iuvene. The locations of the finds of bricks with the stamp Figulinas Ivensianas Leg I Nor along the banks of the Danube and the Sava suggest that the bricks were probably transported along the waterways. However, given the distance to be covered from Ad Iuvene to Ušće or Sirmium (over 1,000 km), such an assumption is questionable. This leads to the assumption that, instead of transporting bricks over hundreds or even thousands of kilometres, which was uneconomical, brick-makers, rather than finished products, were sent to help build military infrastructure by establishing new brickworks at suitable places. The brick-makers brought with them the stamps of their original workshops and performed their duties in local brickworks. This is further supported by the fact that brick-making workshops/kilns have been discovered along the Sava: at Sirmium, Vranje near Hrtkovci, and Progar.

Драгана Љ. СПАСИЋ-ЂУРИЋ

Народни музеј Пожаревац

ЗНАЧАЈ И ФУНКЦИЈА ЉУШТУРА ПУЖЕВА *CYPRAEA TIGRIS* И *C. PANTHERINA* У РИМСКИМ ГРОБОВИМА У ГОРЊОЈ МЕЗИЈИ

Апстракт: Тема рада су љуштуре морских пужева *C. tigris* и *C. pantherina*, које су идентификоване у појединим римским гробовима у Горњој Мезији. Четири примерка су из Виминацијума, један са Космаја, а за један се претпоставља да потиче из гроба у Скупима. Ради се о инхумираним и кремираним покојницима, сахрањеним у хронолошком распону од краја I до последњих деценија III века. Од шест гробова, за четири је утврђено да су у питању сахране жена и деце, док за два гроба недостају антрополошки подаци. На основу познатих примера из Европе, изнето је мишљење да су љуштуре повезане са женском сексуалношћу и плодношћу, у циљу заштите од стерилитета, код ризичних порођаја, а истовремено су и симбол поновног рођења. Циљ аутора рада је да укаже на потребу прецизне идентификације љуштурских морских шкољки и пужева и на њихов фунерални значај.

Кључне речи: љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina*, римски период, Горња Мезија, Виминацијум, Космај, Скупи, Индо-Пацифик, Црвено море, порођај, стерилитет

Римски гробови у Горњој Мезији, у знатном броју садрже и љуштуре морских шкољки и пужева (Зотовић и Јордовић 1990: Г-83, Г-85, Г-189, Г-216, Г₁-81, Г₁-166, Г₁-265; Јовановић 2000: 12-15; Глумац 2005: 370; Микулчић 1975: 90, 99, Т. IV/4, гроб 137, Т. VIII/27).

Нажалост, у досадашњим публикацијама у српској археологији римског периода, ова врста љуштурских шкољки је потпуно занемарена, иако се њиховој анализи у страној археолошкој литератури поклања знатно већа пажња.

Значајан помак у том смислу начињен је недавно, обрадом две љуштуре морских шкољки из два различита културна контекста (Вујовић 2013: 271-296; Спасић-Ђурић 2015: 104-108, сл. 109; Спасић-Ђурић, у припреми). По-

ред осталог, истакнута је потреба прецизне идентификације и функционалне анализе љуштура морских шкољки и пужева, као поуздан начин за истраживање регионалних односа и међукултуралних веза на ужем и ширем плану.

Прелиминарни увид у заступљеност љуштура морских шкољки и пужева у римским гробовима указује на то да преовлађују медитеранске врсте. У том смислу, посебно богатство показују виминацијумске некрополе (Спасић-Ђурић 2015: 51, кат. 220, 224, 225).

Међутим, иако ређе, присутне су и љуштуре које се, према свом пореклу, сматрају егзотичним. У такве примерке спадају и љуштуре морских пужева *C. tigris* и *C. pantherina* (Спасић-Ђурић 2015: 51, кат. 222, 223). Ради се о љуштурама које су заступљене и у европској праисторијској, античкој и средњовековној фунералној пракси (Reese 1991: 159–194; Kovács 2008: 208–339). Стога је публикавање ових налаза из римских гробова у Горњој Мезији значајно за ближе дефинисање овог фунералног феномена.

МОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И СТАНИШТА ЉУШТУРА *C. TIGRIS* И *C. PANTHERINA*

Љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* припадају молусцима (*Mollusca*), из класе *Gastropoda*, породица *Suapraeidae* и род *Suapraea*.

Љуштуре *C. tigris* имају карактеристичну ширу крушколику форму, са ниским жлебом на средишњој линији на дорзалној страни. Вентрална страна је благо конвексна, са уским отвором, а зуби спољашње усне су кратки и дубоко у отвору. Љуштурска је глатка, високо полирана, обично са живописним шарима. Бочне стране су конвексне, стиснуте на предњем делу. Дорзална страна је „надувана“, са два обојена слоја: доњим, који карактеришу беличасте и сиво-плаве шаре, и горњим, са густим пегама окержуге, браонцрвене или тамнобраон боје, које су често разливане и спојене. Ова врста достиже просечну дужину од 4,5 до 7 cm, али екстремни примерци могу бити дугачки 10 до 15 cm (Kovács 2008: 58–61, Fig. 41/5).

Љуштуре *C. pantherina* веома су сличне љуштурама *C. tigris*. Разлике постоје у облику и боји: љуштурска *C. pantherina* има ужу и издужену крушколику форму, тако да је у пресеку ужа и виша („виткија“); дорзална страна мање је „надувана“, а такође је глатка и сјајна, обично беличасте или светлобраон боје, густо прекривена тамнобраон или црвенкастим пегама, које су ситније него код претходне врсте (Kovács 2008: 58–61, Fig. 41/4). Вентрална страна врло је променљиве боје: бела или светлоокер, светлољубичаста, браон, наранџаста са бледожутим, понекад са браонкастим нијансама на средњој површини колумеле, или бледонаранџаста, тамнољубичаста и браон. Просечне димензије *C. pantherina* љуштура су од 3,7 до 6–7 cm, а екстремни примерци дугачки су и 12 cm (Kovács 2008: 61).

Због велике морфолошке сличности љуштура *C. tigris* и *C. pantherina*, очуваност спољне површине често не омогућава прецизну таксономску идентификацију. У таквим случајевима, љуштуре се наводе као *C. tigris* или *C. pantherina*.¹

1 Термин *C. tigris* / *pantherina*, који се на појединим местима појављује у тексту, оригинално је преузет из цитиране литературе.

Станишта ових гастропода су врло ограничена и дефинисана. Генерално, живе у водама са коралним гребенима, просечне температуре 18^oC, у областима око 40. паралеле северне и 40. паралеле јужне хемисфере Иако се ради о јестивим врстама, најчешће се ловe због њихове високо цењене љуштуре (Kovács 2008: 7).

Станишта *C. tigris* налазе се у региону Индо-Пацифика, код источне обале Африке, укључујући и Мадагаскар, југоисточне и источне обале Арабијског полуострва, у водама Полинезије и око Филипина, на просечној дубини од 10 до 45 m (карта 1, бр. 9). Не обитавају у водама Средоземља (Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 191, Fig. 6/9; Kovács 2008: 61).

Станишта *C. pantherina* су Црвено море (Египат, Судан, заливи Акаба и Аден), на просечној дубини од 3 до 40 m (карта 1, бр. 8). Тренутно могу да се нађу и у источном Средоземљу (острва Лампедуза и Малта) јер је изградњом Суецког канала њихов ареал проширен, на истоку све до Јемена (Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 191, Fig. 6/8; Kovács 2008: 61).

Карта 1 Заступљеност љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* на грчко-римским локалитетима (1. Мерида; 2. Ним; 3. Трион; 4. митреј у Стразбуру; 5. Помпеји и Херкуланеум; 6. Отранто; 7. храм Венере на Книду; 8. станишта *C. pantherina*; 9. станишта *C. tigris* (према: Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 191, Fig. 6)

Map 1 Presence of shells of *C. tigris* and *C. pantherina* at Graeco-Roman sites (1. Mérida; 2. Nîmes; 3. Trion; 4. Mithraeum in Strasbourg; 5. Pompeii and Herculaneum; 6. Otranto; 7. temple of Venus at Knidos; 8. habitats of *C. pantherina*; 9. habitats of *C. tigris* (after: Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 191, Fig. 6)

Због снажних декоративних и симболичних својстава, љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* коришћене су у фунералним контекстима у региону Медитерана, централне и северне Европе, од бронзаног доба до средњег века. На Криту су тамне љуштуре, вероватно *C. pantherine*, откривене у просторијама микенских кућа (Jackson 1917: 133, 134). У једном гробу из гвозденог доба у Данској нађено је 20 перли направљених од љуштура *C. tigris* или *C. pantherina*, као и три перле у гробу из VII века (Reese 1991: 176). Једна *C. tigris* или *C. pantherina* откривена је у скитском гробу у Варни (IV–III век пре н.е.) (Kovács 2008: 209, Fig. 96).

Почетком XX века, љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* забележене су на галоримским некрополама (I век) у Триону у Француској, Монтеросату у Помпејима, англосаксонским гробовима приликом ископавања у Кенту (Kingston Down и Sibertswold Down) (Jackson 1917: 133, 134). У раду др Шајдера (Scheider), у напомени код описа меровиншких гробова, наводи се неколико љуштура зашивених у хаљине. Међу бројним открићима издваја се примерак из готског гроба у Шведској, са љуштуром *C. tigris*, која је на једном крају имала рупу кроз коју је био провучен мањи прстен од бронзане жице. Приликом идентификације љуштура од стране различитих аутора, долазило је до мањих или већих разлика у таксономској припадности (Jackson 1917: 133, 134).²

Из грчко-римског периода познати су налази из: храма Венере на Книду у Карији, гроба са кремацијом из I века пре н.е. из Отранта у Италији, једне љуштуре *C. tigris* из гроба жене у Ниму, једне из митреума у Стразбуру (Strasbourg) и 48 љуштура *C. tigris* или *C. pantherina* из Помпеја и Херкуланеума, али без познатог контекста (карта 1, бр. 1–7) (Reese 1991: 173, 174, Fig. 20, 179; Rodriguez -Hidalgo et al. 2013: 191, Fig. 6).

Недавно је публикован римски гроб (А 39) из Мериде (*Augusta Emerita*) у Шпанији, датован новцем Клаудија у средину I века. У њему је откривена и љуштура опредељена у *C. pantherina* (Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 183–190, Fig. 5). Ради се о гробу кремираног покојника, са конструкцијом од опека, која је делимично оштећена данашњим структурама. У гробу је сахрањена жена са врло богатим прилозима: огледало, коштана игла, коштани козметички инструмент, писаљка (*stilus*), стаклене посуде форме Isings 8, 28 и 56 а. Истиче се здела од стакла које имитира полудраго камење (Isings form 3a), чија се продукција везује за источномедитеранске центре и Оријент. Заједно са љуштуром *C. pantherina*, она се издваја од осталих прилога локалне продукције (Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 184–192, Figs. 3, 4).

Једна љуштура *C. tigris* или *C. pantherina* нађена је у гробу жене 894 у Емони, који је датован у IV век. Љуштура је перфорирана, а кроз перфорацију је провучен бронзани прстен са спирално намотаним и превученим крајевима. Интересантан је податак да је у гробу, међу бројним прилозима (огрлица од

2 Тако је, приликом истраживања франко-меровиншких гробова на некрополи Нешле ле Верлингун (*Nesles-lez-Verlincun*), љуштура *C. tigris*, од стране др Дауценбурга (*dr Ph. Dautzenburg*), протумачена као *C. vinosa*, а под називом *C. arabica* забележена је *C. pantherina* у једном гробу у Тардингену (*Tardinghen*).

перли, огледало, лунуласти привезак, коштана укосница, наруквица), нађен и жуто глеђосани пехар са натписом *NEMESIS* (Kovács 2008: 274, Fig. 128).

Налази из познијих гробова, из периода од VI до X века, веома су бројни широм Европе (Румунија, Мађарска, Словачка, Италија, Аустрија, Немачка, Белгија, Данска, Шведска, Швајцарска, Француска, Енглеска, Русија, Украјина). Преовлађују гробови жена, док мањи број припада деци. У Енглеској и Данској откривене су љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina* у гробовима жена из периода од VII до X века; такође, и у више викиншких гробова у Шведској нађене су љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina*, од којих поједине имају метални прстен провучен кроз перфорацију; из Немачке је познат већи број гробова из VII века са љуштурама *C. tigris/pantherina* као депозитом; у Аустрији, у гробу жене са дететом из VI–VII века, на левом колену жене налазила се љуштура *C. pantherina* (Reese 1991: 173–183; Kovács 2008: 108–110, 245–339).

ЉУШТУРЕ *C. TIGRIS* И *C. PANTHERINA* ИЗ ГОРЊЕ МЕЗИЈЕ (КАРТА 2)

Са територије Горње Мезије, према доступним подацима из гробова, поуздано је идентификовано пет љуштура *C. tigris* и *C. pantherina*, а једна је претпостављена на основу оскудних елемената.

Из Виминацијума потичу четири љуштуре, од којих је једна очувана као фрагмент, једна је са Космаја, а шести примерак из Скупа, због немогућности прецизне таксономске идентификације, протумачен је као *Cypraea*, уз претпоставку да се ради о *C. tigris* или *C. pantherina*.

ВИМИНАЦИЈУМ (Карта 2)

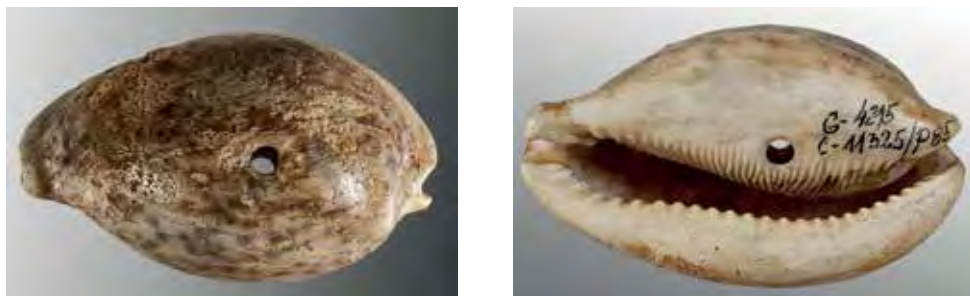
1. Љуштура *C. tigris* потиче из гроба Г-4215 са локалитета Пећине.³ Ради се о инхумираној покојници, која је сахрањена са богатим прилозима (огрлица, наруквица од гагата, балсамариј, ножић за ручне радове, коштано вретено-преслица, бронзани медаљон Каракале из 205–207. године, новац Каракале опредељен у 202. годину или нешто касније, као и новац Александра Севера, који се датује у период од 222. до 231. године (Спасић-Ђурић 2007: 175–188, сл. 2, 3, Т. I–VI; Арсенијевић 2007: 201–206, кат. 1–3). Сахрана покојнице датована је у период од 231. до 275. године (Спасић-Ђурић 2007: 189, 190).

Љуштура *C. tigris* (03/4223) је нађена крај десног стопала покојнице. На истом месту налазила су се и два бронзана новца, ножић, вретено и медаљон (Спасић-Ђурић 2007: 176, 199, Т. VII, VII а). Љуштура је крушколике форме, са назубљеним пукотинастим ушћем. Глатка је, светлоокер боје, са модросмеђим мрљама. Спољна површина љуштуре местимично је оштећена. На дорзалном делу налази се правилна перфорација, а друга, насупрот ње, на вентралној страни. Димензије љуштуре су 7,3 x 4,5 x 3,7 cm (дужина, ширина, висина)

3 Идентификацију три љуштуре из Виминацијума (од 1 до 3), на основу фотографија, извршио је др Дејвид С. Риз (David S. Reese, Field Museum Chicago), коме овом приликом захваљујем на помоћи и сугестијама у вези литературе. Примерке под бр. 4, 5 и 6 одредио је аутор овог рада.

(сл. 1, 1a). Крај левог стопала покојнице биле су још две љуштуре морских шкољки *Acanthocardia tuberculata*. Љуштуре су брушене, неједнаких величина, а већа је пробушена, димензија: 5,2 x 5,2 x 2,6 cm; димензије мање љуштуре су: 4,5 x 4,2 x 2,2 cm (03/4224) (Спасић-Ђурић 2007: 188, сл. 3, Т. VIII).

2. Други примерак љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina* потиче из гроба са кремацијом Г₁-240, са локалитета Више гробаља. Ради се о инхумираној покојници старој око 20 година. Сахрана је опредељена у период после Антонина Пија. У гробу су нађене була од бронзаног лима и коштана игла са оплатом од златног лима (Зотовић и Јордовић 1990: 105, Т. CLXXXIII/1-3). Љуштурса *C. tigris* или *C. pantherina* је димензија 6,9 x 4 x 3,6 cm. Оштећена је у дорзалном делу. Основа љуштуре је светлоокер боје, са густим љубичастосмеђим мрљама. Налазила се на тордираној жици формираној од једне бакарне и једне сребрне жице, заједно са другом љуштуром спиралне форме, окержуге боје, перфорираној на дорзалном и вентралном делу, димензија 6,2 x 4,3 x 3,8 cm (03/2873). Ради се о медитеранској врсти *Cassidaria echinophora* (helmet shell), која обитава и у Јадранском мору (сл. 2).

Сл. 1, 1a Љуштурса *C. tigris*, гроб Г-4215, Виминацијум, дорзална и вентрална страна (фото: В. Илић)

Figs. 1, 1a Shell of *C. tigris*, grave G-4215, Viminacium, dorsal and ventral views (photo: V. Ilić)

3. Трећа љуштурса *C. tigris* или *C. pantherina* потиче из гроба са инхумацијом Г-1993 са локалитета Пећине. Кости покојника нису сачуване. Оријентација североисток-југозапад одређена је према прилозима. Димензије љуштуре су 7,2 x 4,2 x 2,5 cm. Очувана је вентрална страна са делом дорзалне, а обе

Сл. 2 Љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina* и *C. echinophora*, гроб Г₁-240, Виминацијум, бочна и дорзална страна (фото: В. Илић)

Fig. 2 Shell of *C. tigris* or *C. pantherina* and *C. echinophora*, grave G₁-240, Viminacium, lateral and dorsal view (photo: V. Ilić)

су перфориране (Ц-5625). Спољашњи, полирани слој у потпуности је оштећен (сл. 3, 3а).

Сл. 3, 3а Љуштурса *C. tigris* или *C. pantherina*, гроб Г-1993, Виминацијум, вентрална и дорзална страна

Figs. 3, 3a Shell of *C. tigris* or *C. pantherina*, grave G-1993, Viminacium, ventral and dorsal views

Осим ње, у гробу су нађене и три љуштуре медитеранске шкољке *Glycymeris insubrica* и једна љуштурса *Cerastoderma glaucum*. Чини се као да су при умбу брушене, а једна је перфорирана (Ц-5626). На површини од 1,20 m², у гробу су нађени бројни прилози, од којих су поједини апотропејско-магијског карактера: бронзано звоно (Ц-5618), фрагментован коштани пршљенак (Ц-5619), два калотаста пршљенка (Ц-5622), привезак од животињског зуба који је на средишњем делу пробушен (Ц-5623), плочасти одрезак јелењег рога (Ц-5624), четири љуштуре морских шкољки различитих величина (Ц-5626) и бронзана фибула (Ц-5620). У типолошко-хронолошкој класификацији из Виминацијума, као тип са манжетном, фибула је опредељена у другу половину II или почетак III века (Redžić 2007: 14, Т. I/3).

4. Четврти примерак представља мањи фрагмент љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina* из гроба Г-895 са локалитета Више гробаља. Ради се о слободно укопаном покојнику дечјег узраста. Гроб се налазио испод нивоа кулине за 1,10 m. Лобања је фрагментована, а недостају потколенице и подлактице. Очувана дужина костију је 0,42 m.⁴

Фрагмент дорзалног дела љуштуре је перфориран и, вероватно, бронзаним прстеном спојен са предметом непознате намене, који је сачуван као аморфни комад гвоздене и бронзане згуре; једна лоптаста вишебојна перла (Ц-5668) израђена у мозаичној техници (*millefiori*) од стакла црвене, зелене и жуте боје такође је корозијом спојена за наведену групу прилога (сл. 4). Међу бројним прилозима у гробу, издвајају се поједини за које претпостављамо да су апотропејско-магијског карактера: фрагмент љуштуре морског пужа *Hexaplex trunculus* (?), са перфорацијом кроз коју је провучена каричица од бронзане жице (Ц-5667), две лоптасте перле од стакла црне боје, са белим окцима кроз која су провучене фрагментоване каричице од бронзане жице (Ц-5669), десет љуштурса морских шкољки и једна љуштурса морског пужа (Ц-5671); изнад де-

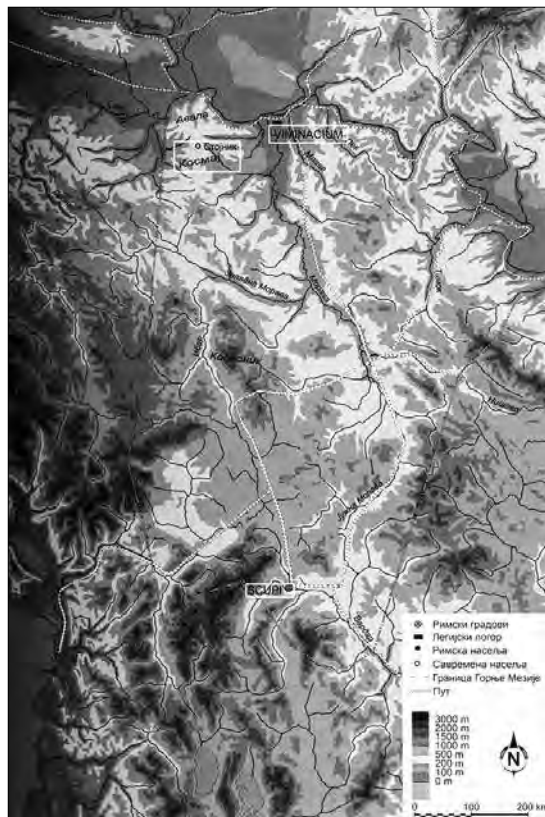
4 Теренски дневник са локалитета Више гробаља 1984, стр. 118.

сног лакта нађено је пет љуштурса морских шкољки (Ц-5673); у устима покојника налазио се бронзани новац (Ц-5672), који је пропао током конзервације.

На основу стратиграфског односа кулине и гробова испод ње, гроб се оквирно опредељује у II век (Зотовић и Јордовић 1990: 28–34).

КОСМАЈ (КАРТА 2)

5. Једна љуштурса *C. tigris* или *C. pantherina* чува се у Народном музеју у Београду, као тер. инв. 33. Потиче из гроба са кремацијом Г₁-310 са некрополе Губеревац–Гомилице. Облик гроба припада типу Мала Копашница – Сасе II, а осим љуштуре, у гробу није било других прилога. Димензије љуштуре су 7 × 4 × 3 cm. Њена основа је светлокер боје, са тамнољубичастим и браон пегамма. На дорзалном делу постоји веће ошећење, мада се не искључује да је настало пуцањем љуштуре на месту где се првобитно налазила перфорација (сл. 5, 5a).⁵ Хронолошко опредељење гроба могуће је само на основу његове форме, која је заступљена у периоду од друге половине I до средине III века (Јовановић 1984: 105)

Карта 2 Заступљеност љуштурса *C. tigris* и *C. pantherina* у римским гробовима у Горњој Мезији

Map 2 Presence of shells of *C. tigris* and *C. pantherina* in Roman graves in Upper Moesia

5 Љуштурса се чува у Збирци Дуњић. На могућности да налаз публикујем и за податке захваљујем музејском саветнику Мирјани Глумац. Фотографије је урадио Вељко Илић.

СКУПИ (Карта 2)

6. Примерак из Скупа сврстан је у љуштуру *Cypraea*, уз претпоставку да се ради о припадности *C. tigris* или *C. pantherina* на основу каталожног описа: „велика каури-шкољка са рупицом за провлачење врпце.“ Љуштура потиче из зиданог гроба 137, који је датован у крај I века и сврстан у хоризонт инхумираних покојника из угледнијих и богатијих слојева романизованог аутохтоног становништва (Микулчић 1975: 90, 99, гроб 137, Т. VIII/22–32). Гроб је богат прилозима, међу којима су поједини источномедитеранске провенијенције: два амфориска у облику смокве, перле од горског кристала, фајанса, слоноваче и ћилибара, љуштура мањег морског пужа и љуштура *C. monete*, која се налазила на огрлици (Микулчић 1975: 90, Т. VIII/26–32).

Сл. 4 Фрагмент љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina*, са аморфном корозијом и перлом, гроб Г-895, Виминацијум

Fig. 4 Shell fragment of *C. tigris* or *C. pantherina*, with amorphous corrosion and a bead, grave G-895, Viminacium

Сл. 5, 5а Љуштура *C. tigris* или *C. pantherina*, гроб Г₁-310, Космај, некропола Губеревац-Гомилице, дорзална и вентрална страна (фото: В. Илић)

Figs. 5, 5a Shell of *C. tigris* or *C. pantherina*, grave G₁-310, Mount Kosmaj, Guberevac-Gomilice necropolis, dorsal and ventral views (photo: V. Ilić)

ХРОНОЛОШКА И ФУНКЦИОНАЛНА АНАЛИЗА

Из преримске традиције, са територије која је у римско време организована као провинција Горња Мезија, љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* за сада нису познате. За праћење и дефинисање феномена појаве љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* у гробовима у Горњој Мезији, од значаја су налази из других римских провинција из периода од I века пре н.е. до IV века. Међутим, како се ради о релативно малом броју налаза из римских гробова, у хронолошку и

функционалну анализу укључени су и праисторијски и средњовековни гробови са ширег европског простора, при чему су од великог значаја контекстуални оквири: положај љуштура у гробу, начин како су обрађене, пол и старосна доб покојника, као и карактер и провенијенција пратећих прилога.

Циљ шире хронолошко-функционалне анализе је да се установе и препознају заједнички елементи, који овај феномен дефинишу независно од хронолошког и културног опредељења, и да се уоче могуће трансформације настале услед измењених друштвено-историјских околности.

Такав приступ омогућава прецизније дефинисање функције љуштура *C. tigris* и *C. pantherina* у римским гробовима на ширем простору Царства и препознавање одређених „локалних“ карактеристика у контекстуалним оквирима.

Презентоване љуштуре представљају прве забележене примерке *C. tigris* или *C. pantherina* са територије Горње Мезије. Заступљене су у гробовима кремираних и инхумираних покојника, са хронолошким распоном од краја I (гроб из Скупа) до друге половине III века (гроб Г-4215 из Виминацијума).

У погледу погребног ритуала и форме гроба, делимично и у хронолошком смислу, постоје сличности са гробовима из других римских провинција и са поменутих гробовима из Отранта, Нима (Reese 1991: 173, 179, Fig. 20), Мериде (Rodríguez-Hidalgo et al. 2013: 191, Fig. 6) и Емоне (Kovács 2008: 274, Fig. 128). Карактер гробних прилога у њима одређен је полом и узрастом покојника, мада се, осим предмета локалне продукције, запажа знатан број предмета из источномедитеранских центара. У том смислу, међусобне сличности показују гробови из Скупа (Микулчић 1975: 90, 99, гроб 137, Т. VIII/22–32), Виминацијума (Спасић-Ђурић 2007: 175–190, Т. I–VIII), Мериде (Rodríguez-Hidalgo et al. 2013: 183–190, Figs. 3, 4) и Емоне (Kovács 2008: 274, Fig. 128). Међу њима постоји веза и у погледу антрополошког опредељења покојника. За два гроба из Виминацијума поуздано је утврђено да припадају млађим женским индивидуама (Г-4215, Г₁-240), у гробу из Скупа сахрањена је одрасла особа, а судећи по прилозима (вретено, накит, огледало, комадићи пастозне козметичке материје црвене боје), вероватно је у питању жена. У гробу из Мериде такође је сахрањена жена са богатим прилозима (Rodríguez-Hidalgo et al. 2013: 192), као и у гробу 894, из IV века, из Емоне (Kovács 2008: 274, Fig. 128).

У једном гробу из Виминацијума (Г-895) сахрањено је дете, а у случају гроба Г-1993 пол и старост покојника нису утврђени јер скелетни остаци нису сачувани. Не искључује се могућност да је реч о сахрани новорођенчета. За гроб Г₁-310 са некрополе Губеревац–Гомилице не постоје антрополошки подаци, а ближе опредељење онемогућава недостатак других прилога.

Љуштуре из Виминацијума, као и примерак из Скупа, накнадно су обрађене: имају перфорације кроз које су најчешће провлачене веће или мање алке, као што то показује пример из гроба Г₁-240, са очуваним делом тордиране бакарне и сребрне жице, можда торквеса.

За љуштuru *C. tigris* или *C. pantherina* са Космаја не може се поуздано утврдити да ли је перфорирана, а потом и оштећена, или се ради само о оштећењу.

Понекад су љуштуре жицом или врпцом фиксиране за друге љуштуре, као што је случај у виминацијумском гробу Г₁-240, где се *C. tigris* или *C. pantherina* налазила на тордираној жици-торквесу (?) заједно са љуштуром *C. echinophora*. Слична ситуација може се претпоставити и у случају гроба Г-4215; у непосредној близини *C. tigris* налазила се перфорирана љуштура *A. tuberculata*. Друга, неперфорирана љуштура *A. tuberculata* могла је представљати козметички рецепијент, што је функција која је на Блиском истоку потврђена остацима боје/шминке на зидовима љуштура (Reese 1995: 272). Идентична функција (реципијент за руменило) претпостављена је и за љуштuru *C. tuberculatum* откривену у саркофагу из Аквинкума, у коме је сахрањена млада жена (Láng 2006: 158, notes 41). На њихову декоративно-симболичну функцију у Виминацијуму указује перфорирана љуштура *A. tuberculata*, која је била део бронзане наруквице (Спасић-Ђурић 2015: кат. 220). На могућност фиксирања упућује и перфорирана љуштура *C. glaucum* из гроба Г-193 у Виминацијуму.

Примери перфорираних љуштура *C. tigris* и *C. pantherina*, са тордираном бронзаном жицом у виду петље која је провучена кроз перфорацију, бројни су у гробовима на ширем европском простору, у ширем хронолошком распону.⁶ Необрађене љуштуре ретко се срећу у гробовима, али су знатно чешће у насељима, где су, након трговачке доставе, према потреби вршене одређене интервенције (Kovács 2008: 9).

Дејвид С. Риз је издвојио два археолошка контекста за присутност индопацифичких љуштура на Медитерану и у Европи. Први представљају бројне љуштуре модификоване једноставним перфорацијама кроз које је фиксирано прстење, затим ланци, игле од гвожђа или бронзе. Овај контекст карактерише сахране жена широм централне и северне Европе све до VIII века (Reese 1991: 159–190 ; Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 191). Други контекст чине љуштуре на опасачу или каишу. Ради се о личном украсу германских, саксонских, викиншких и норманских жена, што показују два гроба жена из Арлона (Arlon) у Белгији, у којима позиција љуштура *C. tigris* и *C. pantherina* на скелетима сугерира да су биле причвршћене на опасачу (Reese 1991: 176).

Проблемом функције и симболичног значења *C. tigris* и *C. pantherina* љуштура у гробовима бавило се више аутора (Jackson 1917: 123–140; Reese 1991: 189; Kovács 2008: 9–18; Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 192).

Због изузетне лепоте, ове љуштуре су коришћене у декоративне сврхе, најчешће као перле (Reese 1991: 176), а ређе као привесци на огрлици, каква је нађена у женском сарматском гробу из VI–VII века у Мохначу (Мохнац) у Украјини (Kovács 2008: 338, 339, Fig. 151). Међутим, без обзира на потврђену

6 Нпр. љуштура из сарматског гроба жене (I–II век) у Будимпешти, у гробу жене из IV века у Мађарској, као и љуштуре у гробовима из VI и VII века, са карпатских простора и Украјине, cf. Kovács 2008: 244, 245, Fig. 111; 255, 256, Fig. 118 и даље, до 339.

декоративну функцију, у анализама њиховог значења у гробовима преовлађују друга тумачења.

У античкој Грчкој и Риму, љуштуре морских шкољки најчешће се повезују са Афродитом, Изидом или Великом Мајком. Чак је и латински назив породице *Cypraeidae* довођен у везу са атрибутом богиње Афродите (*Cypria* /Кипарска) (Kovács 2008: 6). Сматране су заштитним симболима трудница и порода уопште. Са овом симболиком јављају се као амајлије у накиту од племенитих материјала, као што је златна наруквица са натписом *Eytokia* (Stroszeck 2012: 67) или привезак од злата у облику шкољке *Pecten jacobaeus* на портрету младе жене из Хаваре (Walker and Bierbrier 1997: 41, 42, No 15).⁷ Осим у култу Афродите, морске шкољке су у античкој Грчкој имале значајну улогу у култу нимфи, на шта указује њихова масовна појава у Корикијану (Korykian), пећини близу Делфа. Почев од IV века пре н.е., на то указују бројне теракоте, статуе, сликане вазе, а потом и накит (Stroszeck 2012: 67). Повезаност са другим женским божанствима потврђена је бројним налазима љуштура морских шкољки у Херином светилишту на Самосу и у Атенином светилишту на Линдосу (Michaelides 1995: 212).

Публикујући бројне примерке морских љуштура са Кипра, Д. С. Риз је напоменуо да се често сматрају симболима љубави и да имају моћ да повећају сексуалну потенцију, због чега се у појединим областима дају као свадбени поклон (Kovács 2008: 6, notes 59). Слично значење и функција у гробовима приписују се и љуштурама *C. tigris* и *C. pantherina*. Досадашња запажања и претпоставке о њиховој функцији у гробовима полазе од чињенице да ове љуштуре преовлађују у сахранама жена и деце. Стога доминира мишљење да се ради о заштитним симболима против стерилитета, током ризичних порођаја или након њих, као протектори детета. Због велике сличности лица колумеле, тј. вентралне стране са женским гениталијама, љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* традиционално су, у различитим културама, повезиване са плодношћу, као амајлије против злих очију и урока у вези са генеративним способностима жене. Притом, пресудна је сличност између момента појављивања животиње из љуштуре и чина порођаја (Reese 1991: 189; Kovács 2008: 9–18; Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 192). Мишљење да се ради о амајлијама које жене користе због спречавања стерилитета, односно у циљу поспешивања родности и плодности, јавља се и у старијој литератури, почетком XX века (Jackson 1917: 133).

Према Плинију, храмови Афродите на Книду освештани су љуштурама шкољки због тога што оне имају специјална својства и, као амајлије у тешким порођајним ситуацијама, штите жену и новорођенче. Такође, наводи се да су љуштуре чуване у соли, а потом коришћене ради заштите феталне мембране и постељице (Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 192). У том смислу, индикативна је позиција две љуштуре у два женска гроба из Жижелица (Žiželice) у Републици Чешкој, датована у период од 300. до 380. године; на једном скелету, љуштура

7 Идентичну функцију имао је привезак од стакла у облику љуштуре *P. jacobaeus*, на огрлици у дечјем гробу Г-1785 из Виминацијума, cf. Спасић-Бурић 2015: 83, кат. 206.

C. pantherina налазила се на лакту леве руке, а на другом је идентична љуштура била на месту гениталија (Kovács 2008: 257, 258, Fig. 120).

Д. С. Риз истиче да су љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina*, осим заштите од стерилитета, представљале најснажније симболе плодности, препорода и поновног рођења и да су у гробовима имале важну улогу у обезбеђивању континуитета живота. Према њему, појава љуштура у гробовима младих девојака указује на њихов позитиван утицај на правилан сексуални развој, а након смрти прилагале су их мајке покојница као симбол поновног рођења. Исти аутор истиче да је стерилитет често сматран последицом урока, зависти и љубоморе, тако да су ове љуштуре биле ефикасно апотропејско средство и заштита од различитих злих утицаја (Reese 1991: 189).⁸ Ово мишљење суштински је блиско тумачењу љуштура шкољки као иницијацијских симбола, које је изнео А. Јовановић, везујући их за Венеру Фунерарију (Јовановић 2000: 12–15). На функцију иницијацијског симбола и реквизита указује и анализа љуштуре бисерне шкољке–козметичке кутије (*Pinctada margaritifera*) из Виминацијума (Спасић-Ђурић 2015: 106–108, сл. 109; Спасић-Ђурић, у припреми).

Хронолошки преглед заступљености љуштура *C. tigris* и *C. pantherina* у праисторијским, античким и средњовековним гробовима на ширем простору указује на континуитет фунералне функције ових љуштура које, без обзира на културни контекст, преовлађују у гробовима жена и деце. Трансформације су незнатне и односе се само на начин модификација љуштура. Сматрамо да је њихова позиција у гробу, која често указује на декоративни део опасача или каиша, секундарног карактера, а да су примарна симболична значења која љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* манифестују.

Љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* из гробова у Горњој Мезији, осим примерка са Космаја, који је оштећен, модификоване су перфорацијама помоћу којих су највероватније биле фиксирани и за друге предмете. Како је већ поменуто, на то указује карактер предмета из виминацијумских гробова Г-4215, Г-1993 и Г-895, као и из гроба 137 из Скупа. У том смислу, гробови из Горње Мезије показују везу са љуштурама које карактеришу поменути први археолошки контекст њиховог налаза на Медитерану и у Европи (Reese 1991: 159–190).

Из римских провинција, гробови са љуштурама *C. tigris* и *C. pantherina* као депозитом такође показују велику сличност са гробовима из Горње Мезије, како у погледу погребног ритуала и форме гроба, начину обраде љуштура, полу покојника, тако и у погледу контекста налаза љуштура у гробу и карактера других гробних прилога.

Чињеница да се ради о љуштурама знатне тежине и масивности указује на дубље разлоге њиховог полагања у гробове младих жена, односно на примарну симболичну функцију проистеклу из физичких сличности са вулвом и по-

8 Фолклорна и етнолошка грађа садрже примере који потврђују сличну функцију љуштура *C. tigris* и *C. pantherina*; код појединих афричких племена (Масаи, Акамба и др.), оне су одличје/симбол удатих жена и рођења првог детета, cf. Jackson 1917: 142.

рођајем. Као такав, њихов суштински идејни садржај тесно је повезан са женским генеративним аспектима у различитим културним контекстима.

ЗАКЉУЧАК

Римски гробови из Горње Мезије (Виминацијум, Космај, Скупи), у којима су откривене љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina*, показују сличности са гробовима из Италије и римских провинција (*Hispania, Gallia, Raetia, Germania, Noricum, Pannonia*), у којима ове љуштуре представљају гробни депозит. Осим хронолошке, сличности се манифестују у погребном ритуалу и форми гроба, полу и узрасту покојника, али и у карактеру гробних прилога.

Сличност постоји и у карактеристикама љуштура, које су најчешће модификоване једноставним перфорацијама кроз које су провлачене веће или мање алке, на којима се понекад налазе и друге љуштуре морских шкољки и пужева. Судећи по прилозима из гробова Г-1993 и Г-895 у Виминацијуму, као и из гроба 137 у Скупима, не искључује се могућност да су на врнци били и разноврсни привесци, слично композитној огрлици откривеној у Мохначу (Мохнаџ) (Kovács 2008: 338, 339, Fig. 151). Могуће је да су љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina*, самостално или у комбинацији са другим привесцима, биле фиксиране за одећу или покров покојника.

Хронолошки преглед заступљености љуштура *C. tigris* и *C. pantherina* у праисторијским и средњовековним гробовима на ширем простору такође показује њихову знатну сличност са римским гробовима, што потврђује континуитет фунералне функције ових љуштура, без обзира на културни контекст. Трансформације су незнатне и односе се само на начин на који су љуштуре модификоване. Сматрамо да је њихова позиција у гробу, која често указује на декоративни део опасача или каиша, секундарног карактера, а да су била примарна симболична значења која љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* манифестују.

Функција и значење љуштура *C. tigris* или *C. pantherina* у мезијским гробовима могу се тумачити у светлу налаза из других римских провинција и изнетих мишљења, посебно код поуздано опредељених гробова жена и деце. Комбинације са љуштурама других морских шкољки или пужева појачавају њихово заштитно дејство. Такав фунерални контекст подразумева снажну заштиту Венере или других богиња, које својим сакралним компетенцијама штите женске генеративне и сексуалне способности (Stroszeck 2012: 70, 71).⁹ Заштита и позитиван утицај на сексуалну и генеративну моћ уопште посебно су неопходни у иницијацијским обредима (венчање или порођај), који радикално мењају статус жене у некој заједници. Приликом тих обреда, *C. tigris* или *C. pantherina*, као и друге егзотичне љуштуре, имале су значајну симболично-заштитну функцију, због чега се могу сматрати и иницијацијским симболима (Спасић-Ђурић, у припреми). Налази љуштура у гробовима деце тумаче се као симбол плодности и новог рођења (Reese 1991: 189; Stroszeck 2012:

⁹ У том смислу, индикативна је појава жуто глеђосаног пехара са натписом *NEMESIS* у гробу 894 у Емони (Kovács 2008: 274, Fig. 128).

70, 71), што се може поткрепити пратећим прилозима апотропејско-магијског карактера из гроба детета Г-895 у Виминацијуму.

Без обзира на различита тумачења о етничкој припадности инхумираних и кремираних покојника (Јовановић 1984: 100–117, 126–129), заступљеност љуштура *C. tigris* и *C. pantherina* у горњомезијским гробовима показује да су значење и симболика егзотичних љуштура били добро познати различитим етничким групама и социјалним слојевима мезијског становништва.

Како се ради о љуштурама из удаљених региона Индо-Пацифика и Црвеног мора, оне су, као лично власништво или посредством трговачких размена, доспеле у горњомезијске области, где су, како претпостављамо, накнадно обрађене и прилагођене конкретної функцији.

Исту претпоставку износи аутор за љуштuru *C. pantherina* из гроба у Мериди, која је у овај центар доспела трговачким везама или као део имовине – власништво породице оријенталног порекла (Rodriguez-Hidalgo et al. 2013: 192).

Љуштуре *C. tigris* и *C. pantherina* су сигуран показатељ динамичне трговачке размене, посредством путујућих трговаца и дистрибутивних центара, са удаљеним регионима њихових станишта, при чему се не сме искључити ни досељавање становништва из тих области.

Љуштуре *C. tigris* или *C. pantherina* из римских гробова у Горњој Мезији обогаћују досадашњи фондус налаза из римских провинција и значајно доприносе прецизнијем дефинисању овог фунералног феномена.

Морским љуштурама, посебно егзотичним, какве су и *C. tigris* и *C. pantherina*, у будућности се мора посветити већа пажња приликом археолошких истраживања да би се разумеле њихове декоративно-симболичне вредности.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES :

Арсенијевић, М. 2007

Медаљон и новац из једне гробне целине са Виминацијума, *Viminacium* 15: 201–206.

Вујовић, М. 2013

Ходочасничка шкољка из Браничева, *Гласник Српској археолошкој друштва* 29: 271–296.

Глумац, М. 2005

Теракоте са некрополе Губеревац–Гомилице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 361–374.

Зотовић, Љ. и Јордовић, Ч. 1990

Viminacium 1, Некројола Више гробаља, Београд: Археолошки институт и Републички завод за заштиту споменика културе.

Jackson, J. W. 1917

Shells as Evidence of the Migrations of Early Culture, Publications of the University of Manchester, Ethnological Series No. II, Manchester: Manchester University Press.

Јовановић, А. 1984

Римске некројоле на територији Југославије, Центар за археолошка истраживања, књига 3, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Јовановић, А. 2000

Култ Venus Funerariae у Горњој Мезији, *Зборник* (Народни музеј Ниш) 9: 11–19.

Kovács, L. 2008

Vulvae, Eyes, Snake Heads Archaeological Finds of Cowrie Amulets, BAR International Series 1846, Oxford: Archaeopress.

Láng, T. O. 2006

Decorated *Pinctada Margaritifera*: New Data to the Presence of Eastern People in the Civil Town of Aquincum, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2006): 149–161.

Микулчић, И. 1975

Раноримски скелетни гробови из Скупа, *Спаринар* (н.с.) 24–25 (1973–1974): 89–02.

Michaelides, D. 1995

Cyprus and the Persian Gulf in the Hellenistic and Roman Periods: The Case of *Pinctada margaritifera*, in: *Cyprus and the Sea, Proceedings of the International Symposium, Nicosia, 25-26 september 1993*, V. Karageorghis and D. Michaelides, eds., Nicosia, 211–226.

Redžić, S. 2007

Nalazi rimskih fibula na nekropolama Viminacijuma, Arheologija i prirodne nauke, posebna izdanja 2, Београд: Centar za nove tehnologije i Arheološki institut.

Reese, D. S. 1991

The Trade of Indo-Pacific Shells into the Mediterranean Basin and Europe, *Oxford Journal of Archaeology*, Vol. 10 (2): 159–194.

Reese, D. S. 1995

Marine Invertebrates and Other Shells from Jerusalem (Sites A, C and L), in.: *Excavations by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967* IV, I, Eshel and K. Prag, eds., British Academy Monographs in Archaeology No. 6, Oxford: The British School of Archaeology in Jerusalem, 265–278.

Rodriguez-Hidalgo et al. 2013

Un Ejemplar de *Cypraea Pantherina* en Una Tumba Altoimperial de *Augusta Emerita*. A specimen of *Cypraea pantherina* in a grave of *Augusta Emerita* during High Roman Empire, *Zephyrus* 72: 183–193.

Спасић-Ђурић, Д. 2007

Прилози као знак порекла у једном гробу из Виминацијума, *Viminacium* 15: 175–200.

Спасић-Ђурић, Д. 2015

Град Виминацијум, Пожаревац: Народни музеј.

Спасић-Ђурић, Д. (у припреми)

Pinctada margaritifera кутија из Виминацијума, у: *Ante Laniam Apertam: њрофесору Александру Јовановићу од ученика, сарадника и њријатеља*, ур. М. Вујовић, Београд: Филозофски факултет.

Stroszeck, J. 2012

Grave Gifts in Child Burials in the Athenian Kerameikos, The Evidence of Sea Shells, in: *L'Enfant et la Mort Dans l'Antiquité III, Le material associé aux tombes d'enfants, Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme (MMSH), d' Aix-en Provence, 20-22 janvier 2011*, A. Hermary and C. Dubois, eds., Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine–12, Paris, Aix-en-Provence: Centre Camille Jullian, 57–75.

Walker, S. and Bierbrier, M. 1997

Ancient Faces. Mummy Portraits from Roman Egypt, London: British Museum.

MEANING AND FUNCTION OF SHELLS OF *CYPRAEA TIGRIS* AND *C. PANTHERINA* SNAILS IN ROMAN GRAVES IN UPPER MOESIA

SUMMARY

The shells of *C. tigris* and *C. pantherina*, used in European prehistoric, ancient and medieval funerary practice, have also been identified in several Roman graves in Upper Moesia.

Four shells are from Viminacium, one from Mount Kosmaj and one is supposed (assumed) to have come from Grave 137 at Scupi (Figs. 1–5, Map 2). The deceased were inhumed or cremated and buried between the end of the 1st (the Scupi grave?) and the second half of the 3rd century (Grave 4215 at Viminacium). Of the six graves, three were used to bury women and one to bury a child (three belong to women and one to a child). As for the remaining two graves, there is no sufficient anthropological data to determine the gender or age of the deceased.

The shells described represent the first recorded shells of *C. tigris* and *C. pantherina* in Upper Moesia, a fact that substantiates the important role they played in the funerary practice of the Moesian population.

The chronological and functional analysis of the shells is based on the similarities between the graves in Upper Moesia (*Moesia Superior*) and the prehistoric, ancient and medieval graves in a wider European area. It demonstrates that the exotic shells of *C. tigris* and *C. pantherina* are predominant in the graves of women and children. With respect to this, as well as to the burial rite and the shape of the graves, the way in which the shells were modified, their context in the graves and the character of the other grave goods, there are great similarities between the shells from the Upper Moesia graves and the published finds from the Mediterranean and Carpathian basins, particularly those from Italy and the Roman provinces (*Hispania, Gallia, Raetia, Germania, Noricum, Pannonia*). All the shells from Viminacium, as well as the one from Scupi, were modified and had perforations for bigger or smaller rings, as exemplified by the finds from the graves G1-240 and G-895 at Viminacium. The shell from Mount Kosmaj is damaged and therefore it cannot be established whether it was perforated as well.

When interpreting the funerary function and symbolic meaning of the shells of *C. tigris* and *C. pantherina*, most authors proceed from the fact that they were predominantly found in the graves of women and children. The prevailing opinion is that they were used to ward off sterility, during risky birth-giving or after parturition, as protection for the mother and the newborn baby. Due to the great similarity between the *columella*, i.e. the ventral side of the shell, and female genitals, different cultures traditionally linked *C. tigris* and *C. pantherina* with fertility and used them as amulets against the evil eye to protect a woman's regenerative abilities. Also important was the similarity between the moment when the animal came out of the shell and the act of birth-giving. In the graves of children, they are symbolic of the continuity of life and rebirth. Some authors believe that they played a role in providing normal sexual development and, after a woman's death, they were deposited in the grave by her mother as a symbol of rebirth.

The function and meaning of the shells of *C. tigris* and *C. pantherina* in the Upper Moesia graves are interpreted in the light of the opinions stated above, especially in the cases of the graves that have been positively identified as containing the remains of women and children.

Shells of other marine gastropods or snails found along with them, such as in the case of the Viminacium graves and Grave 137 at Scupi, served to enhance their protective power. Such a funerary context implies strong protection by Venus or another goddess, whose sacral competence protects a woman's regenerative and sexual abilities, particularly during rites of passage (weddings or birth-giving).

The shells of *C. tigris* and *C. pantherina* are a certain indicator of intense trade, through travelling salesmen and distribution centres, with the remote regions from which they originated, although we must not rule out the possibility of the settlement of people from those parts of the world in Upper Moesia.

The finds of *C. tigris* and *C. pantherina* in the Roman graves in Upper Moesia have enriched the existing collection of finds from the Roman provinces and make a significant contribution to a more precise definition of this funerary phenomenon.

Мирјана Ђ. ГЛУМАЦ

Народни музеј у Београду

ГОРСКИ КРИСТАЛ КАО ГРОБНИ ПРИЛОГ НА НЕКРОПОЛИ ГОМИЛИЦЕ У ГУБЕРЕВЦУ

Апстракт: На некрополи спаљених покојника Гомилице у Губеревцу, у гробове 134 и 334 похрањени су прозирни горски кристали хексагоналног облика. На основу прилога, гробови су хронолошки опредељени у прву половину II, односно у II и прву половину III века.

Кључне речи: прозирни горски кристал, некропола Гомилице, Губеревац, симболика, II–III век

Прозирни горски кристал сматра се једним од најмоћнијих и најсветијих минерала вишеслојне симболике. На космајској некрополи Губеревац–Гомилице похрањен је у гробове 134 и 334.

Први гроб, чија скица није сачувана, истражен је у току систематских ископавања 1961 године.¹ На основу генералног плана, налази се у средишњем делу сакралног простора. Похрањен прозирни горски кристал (сл. 1, 2) има хексагонални облик. Стране (пљосни) су му правилно правоугаоно формиране, са оштрим ивицама између правоугаоника. Оба краја су неправилно косо засечена, тако да је његова дужина 1,9 до 3,4 cm, ширина 1,6 cm, а ширина правоугаоних страна 0,9 cm. Примерак је природно формиран (Malešević 1994: 20, 26, kat. XI/ 32) и као необрађен је приложен са осталим даровима.

Осим кристала, у гробу су нађена два балсамарија коничног реципијента, као и новац.² Балсамарији припадају типу стаклених посуда које су најчешће

1 Квадрат CLXXVII.

2 Инв. бр. G 248 и тер. инв. 386 (балсамарији) и тер. инв. 387 (новац). Кристал није наведен у гробном записнику (тер. инв. б.б.). Констатован је приликом инвентарисања налаза са некрополе – Збирка Космај. Новац није нађен приликом обраде.

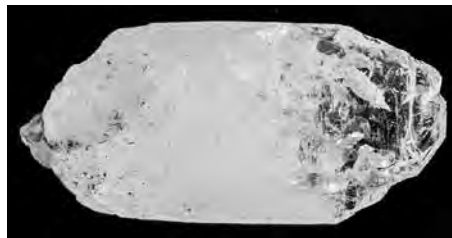

похрањиване на некрополи, аналогни примерцима из Збирке Дуњић (Glumac 2013: 121–122). Њихова сумарна израда сведочи да су рађени специјално за потребе сахране у II или у првој половини III века.

Сл. 1

Fig. 1

Сл. 2

Fig. 2

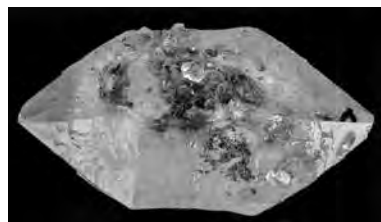
Кампањом 1977. године, у северозападном истраженом делу некрополе, где су гробови гушће распоређени, констатован је гроб 334,³ који припада типу гробова Мала Копашница – Сасе II. Гроб је правоугаоног облика, неправилно формираног етажа и јаме, односно гроба у ужем смислу, оивичене са јужне и југоисточне стране аморфним камењем. У јами су констатовани минимални трагови гаражи и пепела.

Горски кристал (сл. 3, 4)⁴ похрањен у овај гроб је такође хексагоналног облика. Његова дужина је 2,7, а ширина 1,5 cm. Дужина правоугаоних, правилно формираних страна (пљосни) је 1,2, а ширина 1,0 cm. За разлику од примерка из гроба 134, оба краја (рогљеви) формирана су у виду правилне шестостране призме висине 0,75 cm.

Сл. 3

Fig. 3

Сл. 4

Fig. 4

Заједно са кристалом приложени су: три лагене, шоља-пехар, девет перли у облику диње (мелоне), бронзана касета, гвоздени нож са коштаном дршком, привезак, пређица и пршљенак од кости, сребрно емајлирано дугме (нитна), бронзане минђуше, лунуласта апликација од седефа и пет новчића.⁵ Аналогне примерцима из Збирке Дуњић су лагене овалне форме, биконично профили-

3 Квадрат CCCXXXVIII.

4 Инв. бр. G 876.

5 Инв. бр. G 863, 864, 865 (лагене), G 866 (шоља-пехар), G 867 (перле), G 868 (кутија), G 869 (нож са канијом), G 870 (пређица), G 871 (привезак), G 872 (пршљенак), G 873 (нитна), G 874 (минђуше), G 875 (аплика), тер. инв. 125 (новац). Анализу нумизматичког материјала са некрополе урадила је мр Бојана Борић Брешковић.

саног обода (Cvjetićanin 2013: 43–44), шоља са тракастом дршком (Cvjetićanin 2013: 69), перле (Ratković 2013a: 143), пршљенак, жетон (Krunić 2013: 165–167, кат. 1216) и емајлирано дугме, нитна (Ratković 2013b: 157, кат. 1048). Пређица слична нашој нађена је на виминацијумској некрополи, као и гвоздени нож са декорисаном коштаном дршком, коришћен за ткање (Спасић Ђурић 2007: 180–181). Бронзане минђуше рађене су по узору на златне примерке (Поповић 1996: 24, кат. 64). Занимљив и неуобичајен прилог је привезак, аплика од седефа лунуластог облика, са перфорацијом у сачуваном углу и стилизованим ирисом у средишњем делу. Једноставнији златни привезак у облику лунуле нађен је на Прутену (Поповић 1996: 41–42, кат. 130).

На основу приложених дарова, у гробу је сахрањена женска особа, којој је можда кутија (касета) од бронзаног лима служила за чување горског кристала. Новац пренет са ломаче је нечитак, осим анонимног квадранса (Dušanić 2010: 478–487) који, са похрањеним прилозима, опредељује ову гробну целину у прву половину II века.

Горски кристал припада групи јувелирско-галантеријског драгог камења (Malešević 1994: 19–20).⁶ Коришћен је у природном облику или је обрађиван глачањем и сечењем. Скоро савршен, правилних страна у облику правоугаоника и призматичних рогљева, често се може наћи у природи (Tučan 1930: sl. 97, 159).

Од праисторије до данас употребљаван је за израду алатки (Šarić 2014: 21, Т. 1, 28, 82, 118), играчки, музичких, оптичких и мерних инструмената (Kostov 2014: 23–27), делова оружја, намештаја (Vasić 1992–1993: 167), посуда, накита (Tasić 1972–1973: 99–124; Košćević 1991: 14, sl. 46, 47; Loveluck 1995: 260, Pl. 9.1; Chaniotis 2006: 205–216; Dumbolnić 2007: 30; Golubović 2008: 95, Т. 36/15; Бугарски 2009: 17, Т. XI/702; Girardi Jurkić 2010: 23, sl. 8; Gjøstein Resi 2011: 149–153, Fig. 8.4, Fig. 8.7; Busuladžić i Korčina 2014: kat. 18), налажених у насељима или прилаганих у гробове на некрополама.

Осим што су визуелно привлачни, чисти, кристали имају велике оптичке могућности и трењем су позитивно електрични (Stojčev, Živković i Živković 2014: 176). Алхемичари, чији су обреди поистовећени са мучењем, смрћу, васкрсењем (Vasić 1992–1993: 174–175), наводе да су један од састојака за добијање свете супстанце – камена мудрости (Zeligman 2010: 117).

За кристале се веровало да делују благотворно на организам, регенеришући га, уливајући му снагу, храброст, мудрост, помажући у концентрацији и медитацији (Biderman 2004: 77). Истовремено су имали профилактичку улогу. Прилагањем у гроб, као и за живота, штитили би покојника и на оном свету.⁷

Осим широког спектра употребе у свакодневном животу, његове примене у астрономији и астрологији, наглашен је религијско-магијски, метафизички карактер овог минерала, посебно видљив у култу мртвих.

У традиционалној симболици, овај минерал одговара сунцу (Biderman 2004: 70), а његова чистоћа и прозирност асоцирају на воду (симбол прелаза)

6 Данас постоји став да се сви минерали који се употребљавају за израду накита третирају као драго камење.

7 У гроб 334 приложена је и аплика од седефа, која са кристалом наглашава снажно апотропејско значење њиховог похрањивања.

(Kostov 2014: 27). Истовремено, кристали се доводе и у везу са Зевсом, Хелијем, Аполоном, Солом, Афродитом, односно Изидом, а као дарови земље са Великом Мајком.

Свештеници и пророчице, тражећи одговор на постављена питања (која су се могла тицати и преминулих), на светим местима су се обраћали боговима, посебно врховном свемоћном богу Зевсу или Аполону (Chaniotis 2006: 210–213), користећи кристал као инструмент. Веровало се да кристали изазивају визије (Biderman 2004: 176–177), на шта нас и данас асоцира употреба кристалних кугли.

Симетричност и правилност облика овог минерала доводи се у везу са математичко-филозофским принципима неопитагорејаца и неоплатониста, повезаних са оријенталним мистичним култовима (Vasić 1992–1993: 168–174).

Број се схвата као божански архетип, симбол хармоније, васељење, целокупног поретка, самим тим и као центар универзума, сакрални симбол божанства, симбол апсолутног, мистичног, инструмент прочишћења душе. Однос између бројева одговара уравнотеженим и хармоничним законима космоса, налик на савршене кристалне структуре (Biderman 2004: 45). Код оба природно формирана кристала са Гомилица присутан је број 6, а код примерка из гроба 334 и број 18. По неким ауторима, бројеви 6 и 18 имају посебан магијски значај (Chaniotis 2006: 205–207).

Број 6, моћан магијски симбол, између осталог симболише разум и здравље (Vasić 1992–1993: 171), а повезује се и са „печатом Соломона“ (Biderman 2004: 46).

У древној Кини сматран је савршеним јер је збир шест делова тела и шест осећања (Biderman 2004: 386). Истовремено, везује се и за Венеру (Zeligman 2010: 63) као „највиши хоризонт срећне и наклоњене судбине, узвишене среће и младалачке невиности“ (Јовановић 2007: 148). Похрањивање фигурина Загробне Венере, шкољки, коцки за игру, које су нађене и у гробовима на Гомилицама, доводи се у везу са поменутом богињом (Глумац 2005: 361–374).

На некрополи Гомилице сахрањено је становништво везано за послове око рудника – припадници рудничке администрације, војници, занатлије, рудари и чланови њихових породица. Писменост, бар код појединих чланова заједнице, видљива је и по мастионицама похрањеним у гробове 259, 266, 312 и 359. У филозофска учења могли су бити упућени (потпуно или у појединим сегментима) појединци из виших слојева друштва, који нису сахрањени на Гомилицама.

Претпостављамо да је становништво примењивало култне радње знајући да горски кристал и број као симбол, у обичајима и веровањима предака имају посебну улогу. Уколико би у природи пронашли примерке који то потврђују (као што су код наших кристала присутни бројеви 6 и 18), сматрали су да је то судбински, божански знак, који је појачавао њихова уверења. Самим тим, кристали би били савршени инструменти.

Да је космајско становништво примењивало магијске обреде повезане са култом мртвих потврђују, између осталог, либационе цеви нађене у гробовима на некрополи (Глумац 2011: 231–242), као и таблице проклетих похрањене у гроб 109, али у негативном контексту (Глумац и Ферјанчић 2009: 225–235).

Паралелан са гробом 134 је гроб 133, без прилога. Око ова два гроба уочен је већи простор без сахрана, што је карактеристика овог дела некрополе. У близини гроба 334 налазе се гробови 333 и 360, такође без прилога. Сахрањени су највероватније били социјално повезани. Да ли се ради о кенотафима, код којих је обред био редукован, или су у њима похрањени остаци спаљених покојника, остаје отворено питање. Кристали су можда, пре полагања у гробове, били погодни инструменти за давање одговора на питања о мртвим члановима заједнице, посебно о онима који су умрли далеко од места боравка.

Аналогије за примену идентичне праксе прилагања горских кристала у природном облику, за сада нисмо нашли. Разлоге њиховог похрањивања и функције пре и у току ритуала можемо само претпостављати. Обичај прилагања природно обликованих горских кристала спада у ретко примењиване или забележене обреде на некрополама са територије данашње Србије, а његова присутност на Гомилицама потврђује космополитизам космајског становништва.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Biderman, H. 2004

Rečnik simbola, Beograd: Plato.

Бугарски, И. 2009

Некрополе из доба антике и раној средњеј века на локалитету Чик (= Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik), Београд: Археолошки институт; Беч: Градски музеј.

Busuladžić, A. i Koprčina, A. 2014

Nakit iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu – Izložba s povodom, Muzej Mimara, Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo.

Vasić, M. 1992–1993

Icosahedron of Quartz Crystal from Castrum Novae (Čezava), *Стирпарнак (н.с.)* 43–44: 167–176.

Girardi Jurkić, V. 2010

Predmeti umetničkog obrta i duhovnog razvitka stanovnika antičke Istre, *Histria Antiqua* 19: 19–28.

Gjostein Resi, H. 2011

Gemstones: Cornelian, Rock Crystal, Amethyst, Fluorspar and Garnet, in: *Things from the Town, Artefacts and Inhabitants in Wiking age Kaupang*, Dagfinn Skre, ed., Kaupang Excavation Project Publication Series, Volume 3, Norske Oldfunn XXIV, Oslo: University of Oslo, 143–166.

Глумац, М. 2005

Теракоте са некрополе Губеревац- Гомилице, *Зборник Народној музеја* (Београд) 18-1: 361–374.

Глумац, М. 2011

Грбови са либационим цевима на космајској некрополи, *Зборник Народној музеја* (Београд) 20-1: 231–242.

Glumac, M. 2013

Staklene posude, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetičanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 115–129.

Глумац, М. и Ферјанчић, С. 2009

Tabellae defixionum из гроба 109 космајске некрополе „Губеревац - Гомилице“, *Гласник Српској археолошкој друштва* 25: 225–235.

Golubović, S. 2008

Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma (= Well graves in The Roman cemeteries at Viminacium), Beograd: Arheološki institut.

Dumbolnić, M. 2007

Argyrumtum i njegov teritorij u antici, *Rad Zavoda povjesnih znanosti HAZU* (Zadar) 49: 1–58.

- Dušanić, S. 2010
Selected Essays in Roman History and Epigraphy, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Zeligman, K. 2010
Istorija magije (= The History of Magic), Beograd: Knjiga–komerc.
- Јовановић, А. 2007
Опелеги из античкој култури и иконографије, Beograd: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.
- Kostov, I. R. 2014
 Pentagon – dodecahedral and icosahedral artifacts in antiquity: 3D five-fold symmetry applied to cultural heritage, *Годишник на Минно - геолошкия Университетей „Св. Иван Рилски“*, Том 57, Св. IV: 23–27.
- Кошчевић, R. 1991
Античка бронца из Сиска, умјетничко - обртна метална продукција из раздобља римског царства, Zagreb: Одјел за археологију Института за повјесне знаности свеучилишта у Загребу.
- Krunić, S. 2013
 Predmeti od kosti za igru, izradu tekstila, koštane дршке, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetičanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 165–170.
- Loveluck, P. L. 1995
Exchange and society in early medieval England 400 – 700 A.D., Vol. I, Durham: University of Durham.
- Malešević, N. 1994
 Leksika dragog kamenja, u: *Kamen iz mašte prirode, Gea Magica (izložba geoloških uzoraka i predmeta primenjene umetnosti)*, Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 19–29.
- Поповић, И. 1996
Римски накит у Народном музеју у Београду, II Златан накит (= Les bijoux romains du Musée National de Belgrade, II Les bijoux d'or), Beograd: Народни музеј.
- Ratković, D. 2013a
 Nakit, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetičanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 129–150.
- Ratković, D. 2013b
 Vojna oprema, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetičanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 151–158.
- Спасић Ђурић, Д. 2007
 Прилози као знак порекла у једном гробу из Виминацијума, *Viminacium* 15: 175–200.
- Срејовић, Д. и Кузмановић-Цермановић, А. 1987
Речник ирчке и римске митологије, Beograd: Српска књижевна задруга.
- Stojčev, M., Živković, V. i Živković, M. 2014
Englesko-srpski rečnik konzervacije arheološke keramike, Beograd: Centralni institut za konzervaciju.

Tasić, N. 1972–1973

Nalazi gvozdenog doba na Gomolavi, *Rad vojvođanskih muzeja* 21–22: 99–124.

Tučan, F. 1930

Specijalna minerologija, Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije.

Cvjetićanin, T. 2013

Keramičke posude, u: *Pokloni Sofije i Milojka Dunjića*, ur. T. Cvjetićanin, Arheološke monografije 21, Beograd: Narodni muzej, 27–92.

Chaniotis, A. 2006

A Dodecahedron of Rock Crystal from the Idaean Cave and Evidence for Divination in the Sacred Cave of Zeus, in: *Actes of the International Symposium Mylopotamos from Antiquity to our Days*, (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδριου «Ὁ Μύλοπόταμος ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα»), vol. 3, I. Gabrilaki and Y. Tzifopoulos, eds., Rethymnon, Iraklion: Herakleion Museum, 205–216.

Šarić, J. 2014.

Artefakti od okresanog kamena u starijem i srednjem neolitu na tlu Srbije, Beograd: Arheološki institut.

ROCK CRYSTALS AS GRAVE GOODS AT THE GOMILICE NECROPOLIS AT GUBEREVAC

SUMMARY

In the course of systematic excavations at the Gomilice necropolis, transparent rock crystals was unearthed from Graves 134 and 334 respectively. Based on the grave goods, Grave 134 can be dated to the first half of the 3rd century AD and Grave 334 to the first half of the 2nd century AD. Both crystals are hexagonal in shape, with evenly formed rectangular sides (facets). Both ends of the artefact from Grave 134 (Figs. 1, 2) are unevenly cut at a slant, whereas both ends (tips) of the one from Grave 334 (Figs. 3, 4), shaped in the form of a regular hexagonal prism, have been preserved.

Crystals can often be found in nature as part of the natural druse and were deposited in graves uncut. So far, we have not found any examples of the same practice of depositing rock crystals in their natural form. We can only speculate about the reasons why they were deposited in graves and about their function before and during the burial rite. Crystals could easily be found in mine shafts and, due to their exquisite beauty, they were collected and brought home, where they served as decoration and also as tools, optical instruments or toys (?). As they were the property of a deceased person, they were deposited in their grave. Since the crystals were believed to possess power, they could have been used for healing and prophylaxis before being deposited in the grave, or they may have been used as a means of prophesying and invoking the soul of the deceased.

A connection between the symbolism and meaning of the number of facets on a crystal and the philosophical teachings of the Neo-Pythagoreans and the Neo-Platonists is not very likely. We presume that the local inhabitants were aware of the special role crystals and their shape and number of facets played in the customs and beliefs of their ancestors.

At the same time, however, we cannot link them with a particular deity. Most probably, here we also have an example of syncretism, evident from the grave goods at Gomilice. In addition to cults so far unrecorded in our parts, such as the cult of Venus Libitina and the curse tablets deposited in the necropolis, the deposited crystals testify to the cosmopolitanism of the Kosmaj mining district.

Перица Н. ШПЕХАР

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за археологију

Драган С. ЈАЦАНОВИЋ

Народни музеј, Пожаревцу

КАСНОАНТИЧКА ОСТАВА АЛАТА ИЗ СЕЛА ПОЉАНЕ КОД ПОЖАРЕВЦА¹

Апстракт: У пролеће 2014. године, приликом проширења локалног пута у близини манастира Сестрољина у селу Пољани, 8 km јужно од Пожаревца, откривена је остава гвоздених предмета, која је предата Народном музеју у Пожаревцу. У остави се налази 70 предмета од гвожђа различитог карактера (пољопривредне алатке, алатке за обраду дрвета, оружје, ножеви, кључеви и сл.), као и једна бронзана копча.

У атару села Пољане забележени су остаци ватинске културе, као и касноантичко налазиште, траса средњовековног пута и поменути манастир. Иако у непосредној близини места проналаска оставе нису констатовани други археолошки налази, све то указује да се на овом простору може пратити насељавање од праисторије до савременог доба. Откриће оставе пружа могућност сагледавања касноантичког хоризонта на овој територији, док је њен састав допринео бољем увиду у економију касноантичког периода.

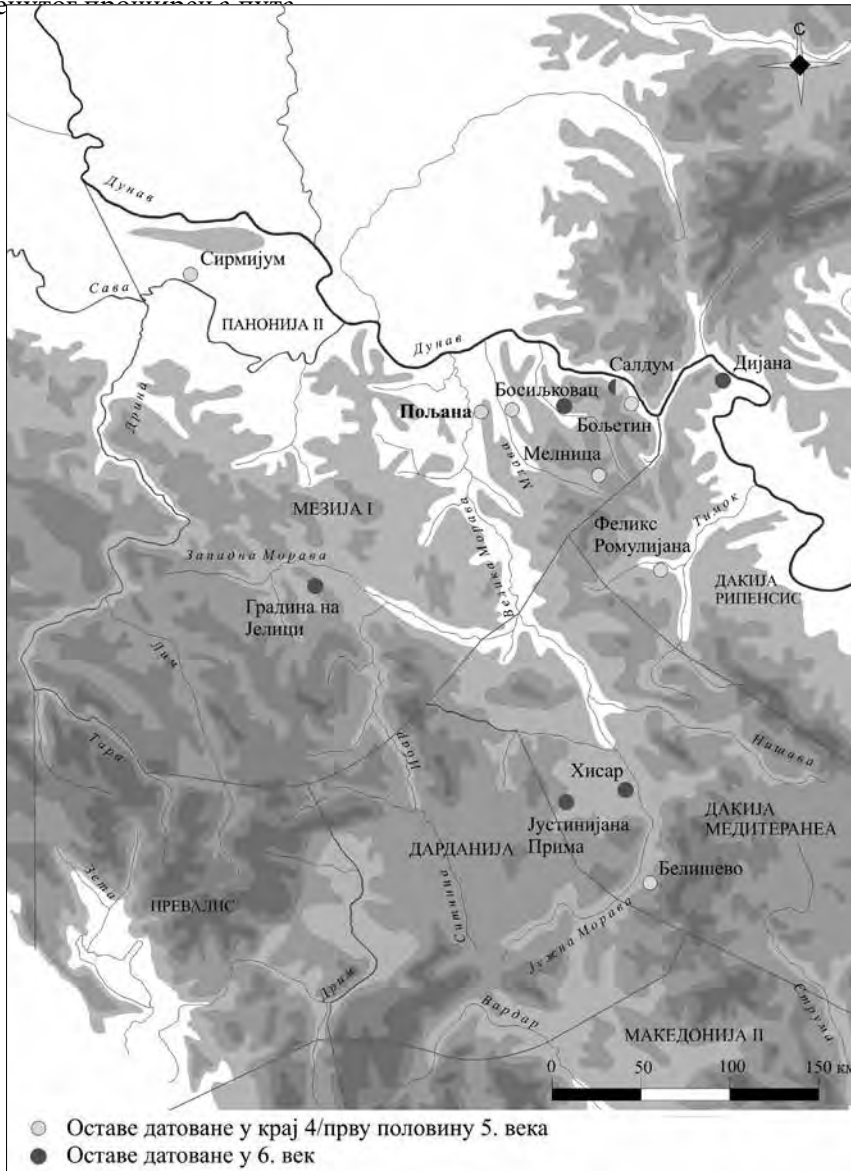
Кључне речи: северни Илирик, Мезија Прима, Виминацијум, Маргум, касноантички период, касноантичка привреда, остава алата

Село Пољана налази се у подножју Сопотске греде, око осам километара јужно од Пожаревца (карта 1). Током досадашњих рекогносцирања шире

¹ Чланак је настао као резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековној друштва* (бр. 177021), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

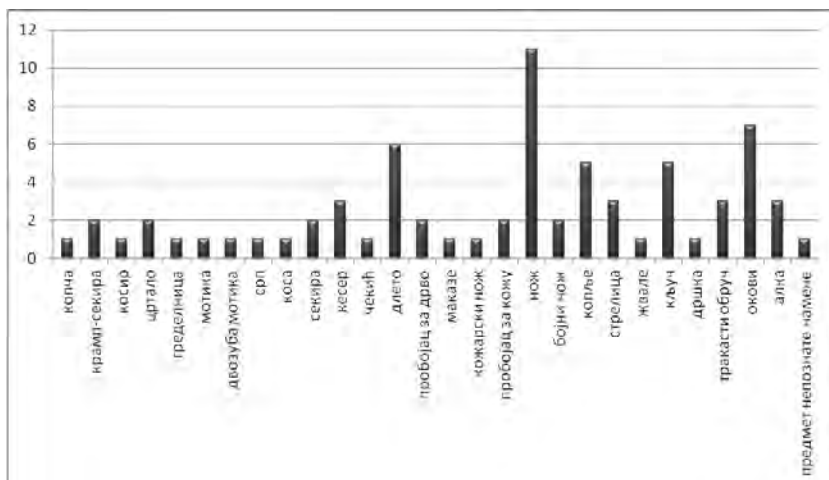
окоline два велика античка града, Маргума и Виминацијума, у атару Пољане констатовани су остаци из различитих периода, од праисторије до савременог доба (Ђоковић и Јацановић 1994: 186–189). Тако је уочено постојање локалитета који припада ватинској култури, као и мањег касноантичког налазишта, највероватније виле рустике, док на живот током средњег века указују остаци пута, као и мамуза са купастим трном, такође откривена приликом поме

Карта 1 Касноантичке оставе алата на простору северног Илирика (географска подлога добијена од проф. др М. Милинковића)

Map 1 Late Antique tool hoards in northern Illyricum (geographic layout received from Prof. M. Milinković, PhD)

Историјски извори из 1467. године помињу Пољану у XV веку (Stojković 1987: 246). О потоњем развоју села, између осталог, сведочи налаз двојне секире, сличне примерцима који потичу из оставе откривене у Унутрашњем утврђењу Београдске тврђаве, која се датује у другу половину XVII века (Бајаловић-Хаџи Пешић 1983; Шпехар 2007: 43–74, кат. бр. 84–98, сл. 19–21, Т. IX/84–87).

Графикон 1 Састав оставе према појединачним врстама предмета
Graph 1 Hoard composition according to individual types of object

На улазу у село, са леве стране пута који води из Пожаревца, налази се манастир Сестрољин, подигнут крајем XIX века. У пролеће 2014. године, приликом проширења оближњег локалног пута, на релативној дубини од 0,90 m пронађена је остава предмета, коју је Народном музеју у Пожаревцу предао Славиша Пајкић. Оставу чини 71 предмет, од којих је 70 начињено од гвожђа (98,59%), док је само једна копча израђена од бронзе (1,41%). Карактеришу је разноврсни предмети: копча, два крамп-секире, косир, два цртала, грделница, мотика, двозуба мотика, срп, коса, две секире, три кесера, чекић, шест длета, два пробојца за дрво, маказе за шишање оваца, кожарски нож, два пробојца за кожу, 11 ножева, два бојна ножа, пет копаља, три стрелице, жвале, пет кључева, дршка за ведрицу, три обруча за ведрицу, осам мањих окова, две алке и један предмет непознате намене (графикон 1).

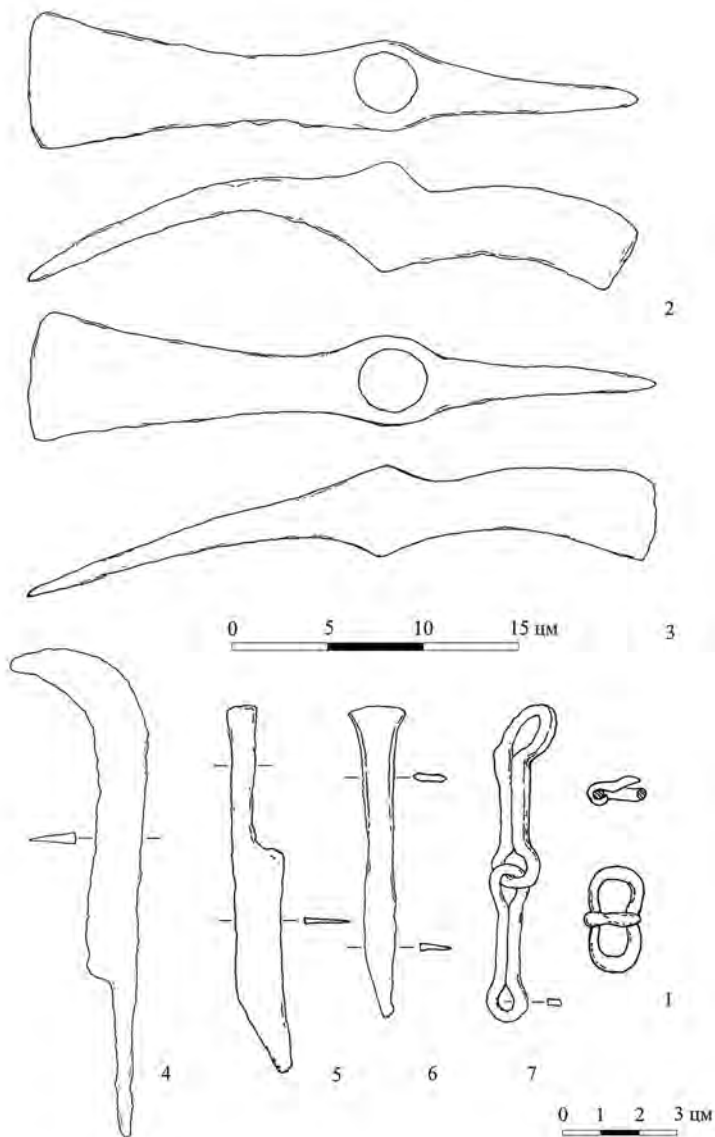
КОПЧА

Једини бронзани предмет из оставе је мања појасна копча, за коју нисмо успели да пронађемо директне аналогije. Ипак, на основу типологије и хронологије појасних копчи, коју је израдила М. Шулице-Дерлам, алке које на средини дуже стране имају увучен део карактеристичне су за период од друге половине V до VII века, при чему највећи број налаза, сврстаних у типове A5, B16, B17, B18, C1, C12, D18 и D24, припада другој половини V и VI веку. Треба, међутим, напоменути да постоје и старији примерци са слично изведе-

ним алкама, иако знатно мање заступљени, који се везују за прву половину V века, попут типова B7 и B8 (Schulze-Dörrlamm 2002: 12–14, 51–54, 72–78, 84–86, 113–115, 188–189, 201–202).

1. Копча са овалном алком, чије су дуже стране на средини лучно обликоване и увучене. Трн је начињен од шипке правоугаоног пресека, која је у задњем делу савијена у виду отворене кружне петље, док је преостали део трна изведен у облику латиничног слова С.

Бронза, ливење; димензије 3 × 1,6 cm (Т. I/1).

Т. I Копча (1); пољопривредни алат (2–7)

Pl. I Buckle (1); agricultural tools (2–7)

ПОЉОПРИВРЕДНИ АЛАТ

Ову групу предмета из оставе чине алатке које су имале разноврсну намену приликом обраде земље, попут алата за крчење растиња, оруђа које је коришћено непосредно за обраду земље, као и за жетву и косидбу.

Алаткама намењеним крчењу растиња и припреми земље за даљу обраду припадају три предмета. Строго посматрано, овим алатом се не обрађује земља, већ се врши припрема терена за даљу обраду, те је стога укључен у оруђе употребљавано у ратарству. Најпре је реч о две крамп-секире, за које се користи и антички назив *dolabra* (кат. бр. 2–3), које су првенствено биле намењене за крчење шума и вађење корења и пањева (White 1967: 61–64; Поповић 1984: 58). Према типологији И. Поповић, припадају типу А/варијанти а. Слични примерци, са различитих локалитета у Србији, првенствено се, на основу археолошког контекста, опредељују у период од III до V века, осим налаза са Царичиног града, који припада хоризонту VI века (Поповић 1984: 59, кат. бр. 1–12, Т. VII/6; Живковић и Арсенијевић 2007: 217, кат. бр. 1–2, Т. I/1–2). У алат за крчење растиња сврстава се и косир или *falx* (кат. бр. 4). У зависности од његове конкретне намене, може се издвојити 20 различитих варијанти косира (White 1967: 72–77, 85–97; Поповић 1984: 76), те не треба искључити могућност да је овај примерак могао бити коришћен и за негу воћњака. И. Поповић је налазе овог типа определила у тип А и, на основу одговарајућих аналогича, датвала га у раздобље од IV до VI века, иако највећи број примерака потиче из IV века (Кондић и Поповић 1977: 215, кат. бр. 128; Поповић 1984: 77–79, Т. XIII/1; Шпехар и Јацановић 2011: 35, кат. бр. 42, сл. 7/42). Ова врста налаза била је предмет проучавања и Ј. Хенинга, у монографији о пољопривреди у I миленијуму нове ере у југоисточној Европи, где је сврстана у тип G1b, који се јавља од II до X века (Henning 1987: 91–96, Т. 36).

2. Крамп-секира чије су радне површине постављене у истој равни, једна наспрам друге, са ојачаном ушицом са кружним отвором за насађивање држалице. Крамп је трапезоидног облика, лучно повијен, док секира има лучно обликовано сечиво и конвексну оштрицу.

Гвожђе, ковање; дужина 32 cm, ширина будака 7 cm, ширина секире 4 cm, пречник отвора 3 cm (Т. I/2).

3. Слично као кат. бр. 2, с тим што је крамп благо лучно повијен.

Гвожђе, ковање; дужина 33,5 cm, ширина будака 7 cm, ширина секире 4 cm, пречник отвора 3,4 cm (Т. I/3).

4. Косир с полукружним сечивом троугаоног пресека, које је у горњем делу савијено готово под правим углом. Доњи део сечива прераста у трн за насађивање, правоугаоног пресека.

Гвожђе, ковање; дужина 26 cm, ширина 4 cm (Т. I/4).

Наредну групу чине алатке коришћене за обраду земље. Реч је о деловима плуга, односно о два цртала, као и гределници. Цртало или *culter* (кат. бр. 5–6) је сечиво у облику ножа, које се налазило испред раоника и олакшавало је орање прављењем површинског реза (Поповић 1984: 104–106). Оваква врста

оруђа констатована је на простору југоисточне Европе и опредељена је у период од II до X века (Henning 1987: 62–65). На основу димензија налаза из наше оставе, може се претпоставити да је реч о мањим плуговима. Што се тиче гределнице, она представља везу између греде и колица плуга, и за њу је типичан ланац од већих алки у облику издужене осмице, на чијем се једном крају налази већа кружна алка (Поповић 1984: 106, Т. XIV/6; Henning 1987: 48–57, Abb. 20–22, Т. 55). Један такав ланац, без кружне алке, констатован је и у остави из Пољане (кат. бр. 7). Слични примерци пронађени су на територији Србије и датовани су у III и IV век (Поповић 1984: 107, кат. бр. 1–5), а један и у Словенији, у остави откривеној на локалитету Тиње изнад Лока, који су аутори датовали у крај VI века (Bitenc i Knific 2001: 578, кат. бр. 64, сл. 167).

Од осталих алатки намењених обради земље издваја се мотика, односно *sarculum* или *ligo* (кат. бр. 8), која је коришћена за окопавање различитих пољопривредних култура, као и двозуба мотика (кат. бр. 9), за коју се претпоставља да је употребљавана у виноградарству. Идентични примерци мотика откривени су у Бољетину и од стране И. Поповић опредељени су у тип А/варијанту б и датовани у IV и прву половину V века (Поповић 1984: 40, кат. бр. 1–3, Т. II/4). Слично је датован и налаз из оставе алата откривене на простору хиподрома у Сирмијуму (Eadie 1971: Т. I/3–4), као и мотика из оставе нађене у Салдуму, која је датована новцем Валенса (364–378) и Валентинијана (366–370) (Jeremić 2009: 164–165, Cat. No. 489). Двозуба мотика (*bidens rastrum*) представља посебну врсту алатке која се користила у виноградарству или за узгој маслина. Ова специфична алатка служила је за посебне пољопривредне културе уместо плуга, како не би дошло до оштећења корења. Треба напоменути да је она из употребе нестала на прелазу касноантичког у средњовековни период (White 1967: 47–82; Поповић 1984: 44–45; Henning 1987: 77–78). Слични примерци, опредељени у тип А/варијанту а од стране И. Поповић, констатовани су у Србији на већем броју локалитета и опредељени су у дужи временски распон од IV до VI века (Поповић 1984: 45, Т. IV/1; Popović 1990: 271, Fig. 177a; Баван и Иванишевић 2006: 96, кат. бр. 9; Špehar 2010: 96, кат. бр. 388, Т. XIX/388).

5. Цртало од квалитетног гвожђа, са дужим трапезоидним трном правоугаоног пресека и радном површином троугаоног пресека, чија се горња ивица пружа најпре праволинијски, а затим се ломи надолу под углом од око 45°, док је оштрица благо конвексно обликована. Прелаз дршке у радну површину је на горњој страни праволинијски, а на доњој лучно обликован. Гвожђе, ковање; дужина 19,5 cm, ширина 2,6 cm (Т. I/5).

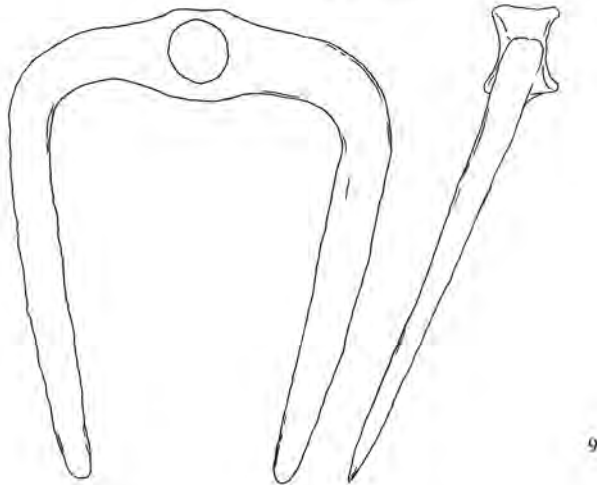
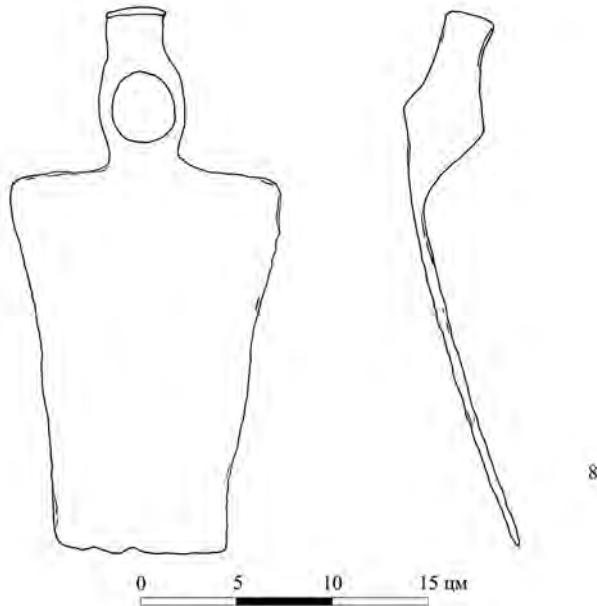
6. Цртало од квалитетног гвожђа, са краћом трапезоидном дршком правоугаоног пресека, чија је задња ивица лучно обликована, и радном површином чија се горња ивица пружа најпре праволинијски, а затим се ломи надолу под углом од око 30°, док је оштрица изведена праволинијски. Прелаз дршке у радну површину је обликован праволинијски на обе стране. Гвожђе, ковање; дужина 17,5 cm, ширина 1,7 cm (Т. I/6).

7. Ланац од кога су очуване две алке у облику издужене осмице, које су на крајевима обликоване у виду плочастих петљи кружног облика.

Гвожђе, ковање; укупна дужина 15,6 cm, ширина 2 cm (Т. I/7).

8. Мотика са уским трапезоидним сечивом, чија је оштрица конвексно изведена, и краћим ојачањем правоугаоног облика и пресека на задњој страни ојачаног отвора за насађивање држалице, који има неправилан кружни облик.

Гвожђе, ковање; дужина 29,1 cm, ширина 14,5 cm, пречник отвора 3,2-3,8 cm (Т. II/8).

Т. II Пољопривредни алат

Pl. II Agricultural tools

9. Двозуба мотика са кружним отвором за насађивање држалице. Горњи део је полукружно савијен и прераста у два паралелна крака правоугаоног пресека, која се шпицасто завршавају.

Гвожђе, ковање; дужина 25,5 cm, ширина 19 cm, пречник отвора 3 cm (Т. II/9).

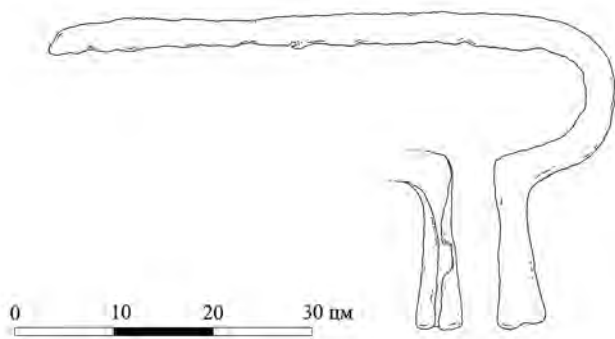
У пољопривредне алатке спадају и оне које су коришћене приликом косидбе (кат. бр. 10), односно жетве (кат. бр. 11). Коса (*falx faenaria*) се релативно често среће на територији Србије током периода римске доминације и касноантичког раздобља. Примерци слични нашем припадају типу А у типологији И. Поповић (Поповић 1984: 86–87) и на простору Србије се датирају од III до почетка VII века (Поповић 1984: 87–88, кат. бр. 1–22; Поповић 1999: 114, сл. 115/14; Bavant i Ivanišević 2003: 68, кат. бр. 26; Баван и Иванишевић 2006: 96, кат. бр. 10; Јерemić 2009: 168, Cat. No. 499; Špehar 2010: 98, кат. бр. 398–399, Т. XXII/398). Сличан примерак констатован је и у Словенији, у остави откривеној на локалитету Зидани габер, која се датира у период од V до VII века (Bitenc i Knific 2001: 50, сл. 141). Слична је ситуација и са српом (*falx messoria*), који припада типу А/варијанти а, према подели И. Поповић, и који се на територији Србије везује за раздобље од II до почетка VII века (Поповић 1984: 82–84). На основу жлеба на сечиву може се закључити да је срп из наше оставе био намењен леворукој особи. Бројни аналогни примерци потичу са различитих налазишта у Србији (Поповић 1984: 83–84, кат. бр. 1–21, Т. XIV/3; Лаловић 1987: 124–126, кат. бр. 29–30, Т. IV/1–2; Bavant 1990: 226, Cat. No. 207, Pl. XXXIX/207; Поповић i Vikić 2009: 153, кат. бр. 171, сл. 59/2), док је у Словенији сличан примерак констатован у поменутој остави са локалитета Зидани габер, која се датира од V до VII века (Bitenc i Knific 2001: 49, кат. бр. 1–4, сл. 140).

10. Коса дугог, благо повијеног сечива троугаоног пресека, постављена под готово правим углом у односу на кружни тулац за насађивање држалице.

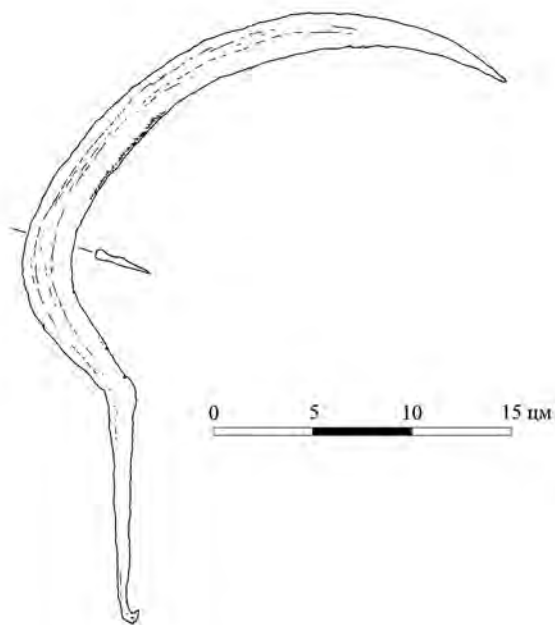
Гвожђе, ковање; дужина 58 cm, ширина сечива 3,6 cm, пречник тулца 3 cm (Т. III/10).

11. Срп са сечивом полукружног облика и троугаоног пресека, на коме се, на предњој страни сечива, налази лучни жлеб. Сечиво под тупим углом прелази у трн за насађивање правоугаоног пресека, чији је доњи крај повијен на унутра готово под првим углом.

Гвожђе, ковање; дужина 31,2 cm, ширина 2,8 cm (Т. III/11).

10

11

Т. III Пољопривредни алат
Pl. III Agricultural tools

АЛАТ ЗА ОБРАДУ ДРВЕТА

Ову групу предмета чини алат намењен обради дрвета, која може бити груба и фина. Прва подразумева обарање стабала, уклањање коре, цепање и сл., док се друга односи на израду финалног производа.

У остави из села Пољане налазиле су се две секире, за које се користи и антички назив *securis* (кат. бр. 12–13), као и три кесера или тесле (кат. бр. 14–16), од којих је један примерак оштећен. Према типологији И. Поповић, секире би могле припадати типу Н/варијанти а (Поповић 1984: 58, Т. X/3), а ке-

сери (*ascia*) типу А/варијанти а, који се на територији Србије јавља од III до почетка VII века (Поповић 1984: 50, 52, кат. бр. 1–6, Т. VI/1; Popović 1990: 272, fig. 179; Милинковић 2010: 155, сл. 198; Шпехар и Јацановић 2011: 30, кат. бр. 24, сл. 6/24). Одговарајуће аналогije су констатоване и на територији Словеније, у остави са локалитета Грдавов хрид, која се датује у III–IV век (Bitenc i Knific 2001: 15, kat. br. 16, 19, sl. 15). Из наше оставе потиче и један чекић или *malleus* (кат. бр. 17), за који је аналогija пронађена у остави алата из Ромулијане, опредељеној у крај IV и прву половину V века (Лаловић 1987: 131, кат. бр. 53, Т. VIII/1).² За обраду дрвета била су намењена и длета (*scalprum, tornus, caelum*) различитог облика (кат. бр. 18–23), као и два пробојца (кат. бр. 24–25). Према намени се издвајају примерци за грубу обраду дрвета (кат. бр. 21–23), која је обухватала и стругање коре. И. Поповић је овакав тип длета определила у тип В/варијанту в, који се на територији Србије датује од III до почетка VII века (Поповић 1984: 133–134, Т. XXV/5; Bavant 1990: 220, Cat. No. 207, Pl. XXXVII/207; Špehar 2010: 96, kat. br. 451–452, T. XXVI/448). Од алатки за фи- нију обраду дрвета, из наше оставе потиче длето с тулцем (кат. бр. 18), коме је аналоган примерак са локалитета Лимберк у Словенији, из оставе датоване у време око 400. године (Bitenc i Knific 2001: 33, kat. br. 32, sl. 87), као и длето са раскуцаном главом (кат. бр. 19), за које се аналогije срећу у Салдуму (Jeremić 2009: 174, Cat. Nos. 528–529).

12. Секира са лепезастим сечивом, ојачаном ушицом с кружним отвором за насађивање држалице и краћим ојачањем правоугаоног облика и пресека на задњој страни. Доња ивица оштрице и сечиво изведени су конкавно, док је горња ивица конвексна. Спој горње ивице и оштрице је изван равни споја доње ивице и оштрице сечива.

Гвожђе, ковање; дужина 17,5 cm, ширина 13,5 cm, пречник отвора 3,3 cm (Т. IV/12).

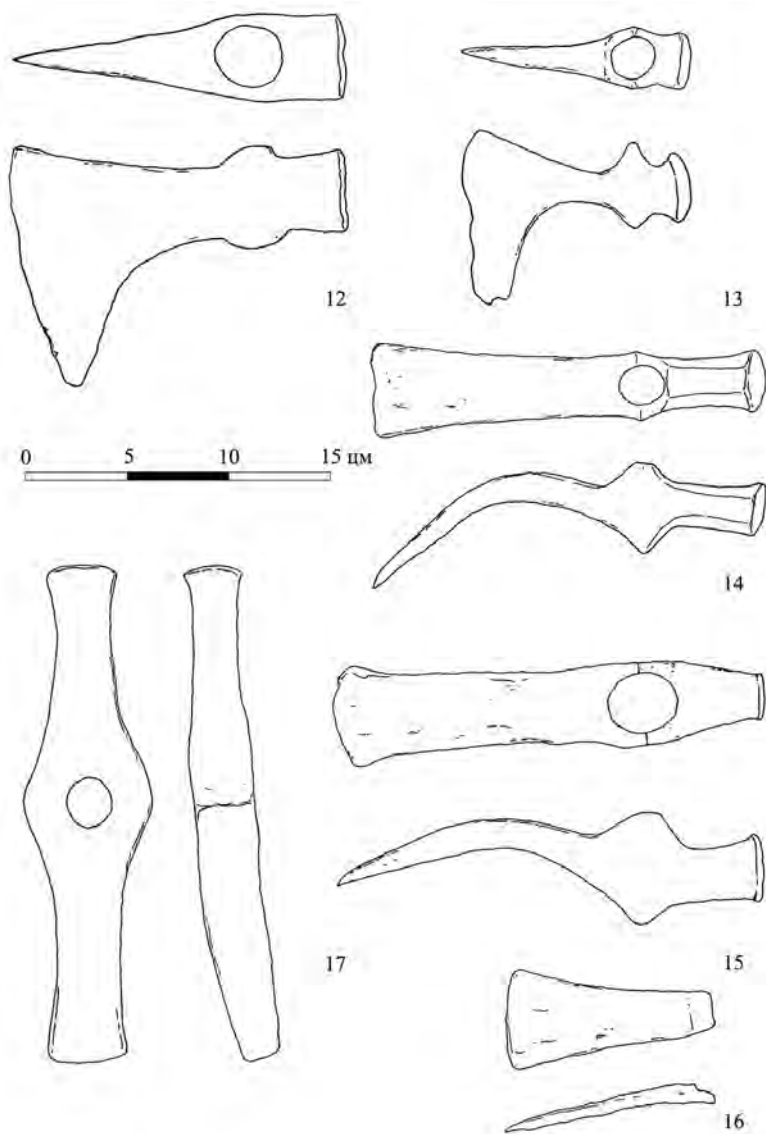
13. Секира са лепезастим сечивом, ојачаном ушицом с кружним отвором за насађивање држалице и краћим ојачањем правоугаоног облика и пресека на задњој страни. Доња ивица оштрице и сечиво изведени су конкавно, док је горња ивица конвексна. Спој горње ивице и оштрице је у истој оси са спојем доње ивице и оштрице сечива.

Гвожђе, ковање; дужина 11,5 cm, ширина 8,8 cm, пречник отвора 2 cm (Т. IV/13).

14. Кесер са лучно повијеним, готово преломљеним трапезоидним сечивом правоугаоног пресека, на једној, и чекићем шестоугаоног пресека, на другој страни ојачане ушице с кружним отвором за насађивање дршке.

Гвожђе, ковање; дужина 20 cm, ширина сечива 5 cm, пречник отвора 2,4 cm (Т. IV/14).

2 Према неким новијим тумачењима, остава алата из Гамзиграда је интерпретирана као средњовековна, уп. Curta 2013: 831, 835, Table I; Бугарски и Иванишевић 2013: 139. Ф. Курта поменутој оставу опредељује у период IX–X века, без упуштања у детаљнију анализу налаза из ње или позивање на сигурно датоване средњовековне аналогije. С друге стране, В. Иванишевић и И. Бугарски ову оставу такође опредељују у другу половину X и прву половину XI века. Том приликом је исказана сумња да је крстаста фибула могла доспети у оставу приликом њеног открића, које није било резултат археолошких активности. Ипак, треба напоменути да из оставе потиче још неколико налаза, који се, према садашњим сазнањима, не јављају у средњовековном периоду на територији Србије, као што је длето троугаоног изгледа или два налаза који чине део механизма за ношење камена (Бугарски и Иванишевић 2013: сл. 6/6, 20–21).

T. IV Алат за обраду дрвета
Pl. IV Wood-working tools

15. Кесер са лучно повијеним трапезоидним сечивом правоугаоног пресека, на једној, и краћим чекићем правоугаоног пресека, на другој страни ојачане ушице с кружним отвором за насађивање дршке. Задњи део чекића раскуцан је услед употребе.

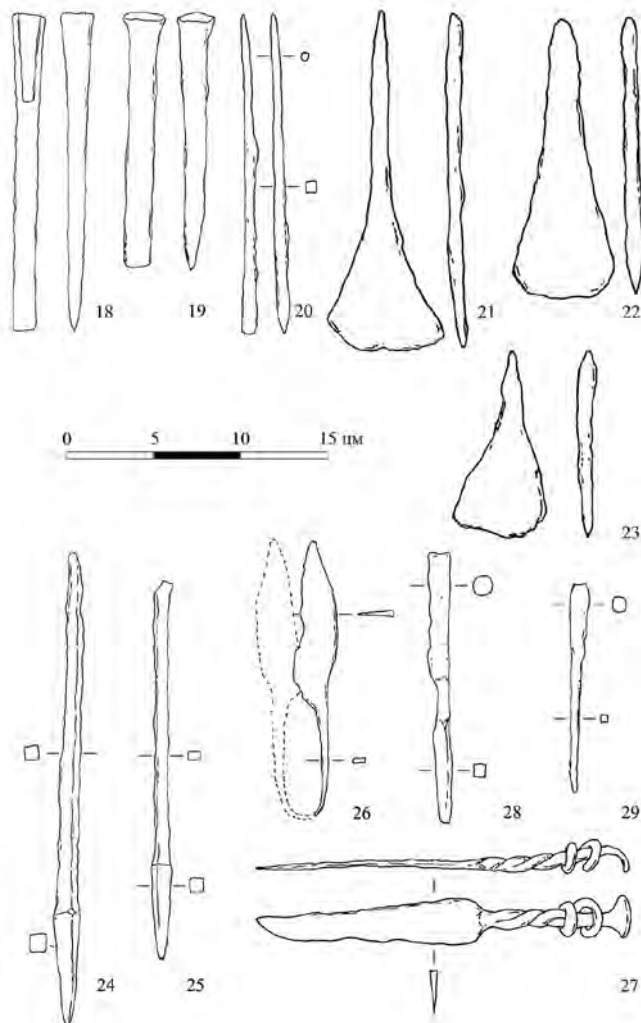
Гвожђе, ковање; дужина 22 cm, ширина сечива 5,4 cm, пречник отвора 3,5 cm (T. IV/15).

16. Кесер од кога је очувано само лучно повијено трапезоидно сечиво правоугаоног пресека.

Гвожђе, ковање; очувана дужина 10,3 см, ширина сечива 5 см, пречник отвора 2,4 см (Т. IV/16).

17. Чекић са правоугаоном главом и благо проширеном ушицом с кружним отвором за насађивање дршке. Са једне стране отвора налази се повијен крак правоугаоног пресека, а са друге је равно изведен крак истоветног пресека. Гвожђе, ковање; дужина 24,8 см, ширина 6,5 см, пречник отвора 2 см (Т. IV/17).

18. Длето са телом правоугаоног пресека и отвореним тулцем за насађивање на дршку кружног облика. Гвожђе, ковање; дужина 28,5 см, ширина 2 см, пречник тулца 4 см (Т. V/18).

Т. V Алат за обраду дрвета (18–25); алат за обраду вуне (26); кожарски алат (27–29)

Pl. V Wood-working tools (18–25); tools for wool processing (26);
leather-working tools (27–29)

19. Длето са телом правоугаоног пресека, чији је горњи кружни део раскуцан услед употребе.
Гвожђе, ковање; дужина 15 cm, ширина 1,5 cm, пречник главе 2,5 cm (Т. V/19).
20. Длето начињено од шипке кружног пресека у горњем, квадратног у средишњем, а шпицасто завршене у доњем делу.
Гвожђе, ковање; дужина 18,5 cm, ширина 0,7 cm, пречник 0,4 cm (Т. V/20).
21. Длето са трном правоугаоног пресека, које прераста у радну површину трапезоидног облика и правоугаоног пресека, чија је доња ивица лучно обликована.
Гвожђе, ковање; дужина 19,5 cm, ширина 4,5 cm (Т. V/21).
22. Исто као кат. бр. 21.
Гвожђе, ковање; дужина 17,3 cm, ширина 4 cm (Т. V/22).
23. Исто као кат. бр. 21.
Гвожђе, ковање; дужина 11 cm, ширина 3,8 cm (Т. V/23).
24. Пробојац начињен од шипке квадратног пресека, који се у доњем делу шпицасто завршава.
Гвожђе, ковање; дужина 27,5 cm, ширина 0,7 cm (Т. V/24).
25. Исто као кат. бр. 24.
Гвожђе, ковање; дужина 22 cm, ширина 0,6 cm (Т. V/25).

АЛАТ ЗА ОБРАДУ ВУНЕ

Осим пољопривредног и оруђа за обраду дрвета, нађено је неколико алатки које указују на занатску делатност становништва које је похранило оставу из Пољане. Реч је о маказама за стрижу оваца (кат. бр. 26), за које се користи и антички назив *forfex* или *forpex*. Ову врсту предмета И. Поповић је сврстала у тип А/варијанту а, а на основу већег броја налаза из Србије, опредељена је у период од IV до почетка VII века (Поповић 1984: 96–97, кат. бр. 1–12, Т. XVII/4; Šrehar 2010: 105, кат. бр. 458, Т. XXVII/458; Живић 2003: 145–146, кат. бр. 281–282). Сличне маказе потичу из оставе откривене у базилици С на Градини на Јелици,³ где се датирају у VI век (Milinković 2002: 102, Abb. 28/10; Милинковић 2010: 153, сл. 210; Милинковић и Шпехар 2014: 140, кат. бр. 143), као и из објекта I са истог локалитета (Милинковић 2010: 56, сл. 33), затим из Словеније, из оставе са локалитета Лимберк, која се датира у време око 400. године (Bitenc i Knific 2001: 33, кат. бр. 59–60, сл. 87).

26. Лучне једноделне маказе, од којих је очувано само сечиво троугаоног облика и пресека. Прелаз дршке у сечиво је на унутрашњој страни конкаван, а на спољашњој раван.

Гвожђе, ковање; дужина 16,4 cm, ширина сечива 2,3 cm (Т. V/26).

3 Као и у случају оставе из Феликс Ромулијане, у новим тумачењима је остава са локалитета Градина на Јелици такође опредељена у средњи век, уп. Curta 2011: 328, Cat. No. 25; Curta 2013: 831, 835, Т. I; Бугарски и Иванишевић 2013: 139. Остава са Градине на Јелици откривена је приликом археолошких ископавања, па стога донекле изненађује чињеница да се ни у једном раду не помиње коштани затварач торбице нађен у остави, који се везује за рановизантијски период.

АЛАТ ЗА ОБРАДУ КОЖЕ

О занатској делатности сведочи и нож за обраду коже (кат. бр. 27), као и два пробојца (кат. бр. 28–29) која су, мора се напоменути, можда коришћена и у обради дрвета.

Нож за обраду коже, са лучним сечивом, је током античког и касноантичког периода називан *scalprum*. Такве ножеве је И. Поповић определила у тип D/варијанту f, а према аналогијама, на територији Србије су датовани у период од IV до почетка VII века (Поповић 1984: 89–90, 94–95, кат. бр. 1–11, Т. XVII/2; Живић 2003: 142, кат. бр. 26; Špehar 2010: 113, кат. br. 531–534, Т. XXXI/531, 533).

27. Нож за обраду коже, са лучно обликованим, нагоре повијеним сечивом и тордираном, на задњем делу полукружно раскуцаном, а на самом крају повијеном дршком. На тордираној дршци се налазе две кружне алке, којима је највероватније учвршћивана кожа којом је била обмотана дршка.

Гвожђе, ковање; дужина 22,2 cm, ширина сечива 3 cm (Т. V/27).

28. Пробојца начињен од шипке чија је горња, шири половина кружног, а доња квадратног пресека.

Гвожђе, ковање; дужина 16,2 cm, ширина 0,8 cm, пречник 1,2 cm (Т. V/28).

29. Исто као кат. бр. 29.

Гвожђе, ковање; дужина 12,3 cm, ширина 0,4 cm, пречник 0,9 cm (Т. V/29).

НОЖЕВИ

Најбројнију групу предмета у остави из села Пољане чине ножеви (*cultellus*) (Поповић 1984: 89) који, због своје вишеструке намене, представљају универзалну врсту алата. Откривени примерци су различитих димензија и различито обликованих оштрица (кат. бр. 30–40). Ножеви слични каталожким бројевима 32–35 констатовани су на ширем простору Ђердапа, у слојевима из VI века (Špehar 2010: 117, кат. br. 589–591, Т. XXXIV/589).

30. Нож са трном за насађивање правоугаоног пресека и облика, и сечивом чија је горња ивица најпре лучна, а затим се ломи надолу под углом од око 30°, док је оштрица конвексна. Прелаз трна у сечиво је на обе стране изведен конкавно.

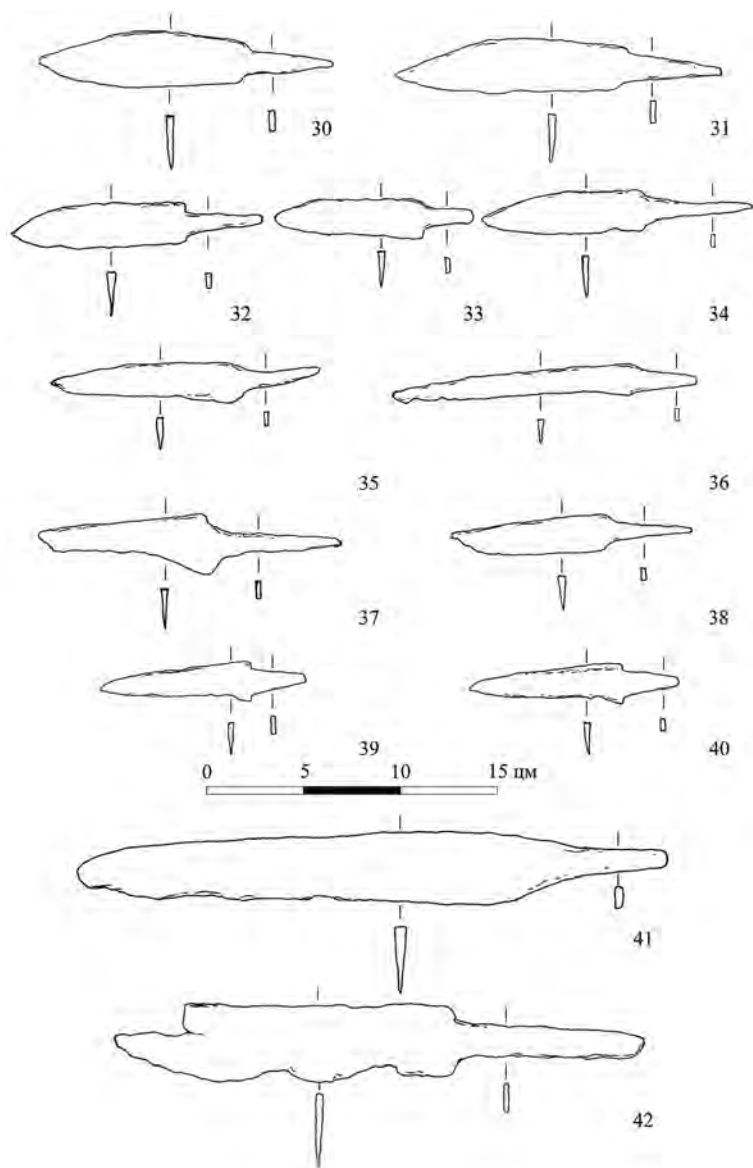
Гвожђе, ковање; дужина 15,2 cm, ширина 2,8 cm (Т. VI/30).

31. Исто као кат. бр. 30.

Гвожђе, ковање; дужина 17 cm, ширина 2,7 cm (Т. VI/31).

32. Нож са трном за насађивање правоугаоног пресека и облика, и сечивом чија је горња ивица најпре праволинијска, а затим се ломи надолу под углом од око 30°, док је оштрица конвексна. Прелаз трна у сечиво је на обе стране обликован конкавно, с тим што је на доњој страни наглашенији.

Гвожђе, ковање; дужина 12,8 cm, ширина 2,2 cm (Т. VI/32).

T. VI Ножеви (30–40); бојни ножеви (41–42)
Pl. VI Knives (30–40); battle knives (41–42)

33. Исто као кат. бр. 32.

Гвожђе, ковање; дужина 10,2 см, ширина 2 см (Т. VI/33).

34. Исто као кат. бр. 32.

Гвожђе, ковање; дужина 14 см, ширина 2 см (Т. VI/34).

35. Исто као кат. бр. 32.

Гвожђе, ковање; дужина 14 см, ширина 2 см (Т. VI/35).

36. Нож са трном за насађивање правоугаоног пресека и облика, и сечивом

чија је горња ивица праволинијска, а од трна се повија надоле, док се оштрица, која је истоветно изведена, пружа нагоре. Прелаз трна у сечиво је на обе стране изведен конкавно, с тим што је на доњој страни наглашенији.

Гвожђе, ковање; дужина 16 cm, ширина 1,4 cm (Т. VI/36).

37. Нож са трном за насађивање правоугаоног пресека и облика, и сечивом чија се горња ивица пружа праволинијски, а од трна се повија надоле, док се оштрица, која је истоветно изведена, пружа нагоре. Прелаз трна у сечиво је на обе стране обликован конкавно, с тим што је на доњој страни наглашенији.

Гвожђе, ковање; дужина 16 cm, ширина 2 cm (Т. VI/37).

38. Исто као кат. бр. 37.

Гвожђе, ковање; дужина 12,3 cm, ширина 24 cm (Т. VI/38).

39. Исто као кат. бр. 37.

Гвожђе, ковање; дужина 10,8 cm, ширина 2 cm (Т. VI/39).

40. Исто као кат. бр. 37.

Гвожђе, ковање; дужина 10,8 cm, ширина 2 cm (Т. VI/40).

ВОЈНО НАОРУЖАЊЕ

Део оставе представљају и не тако малобројни налази офанзивног наоружања. Реч је о два бојна ножа (кат. бр. 41–42), пет врхова копаља (кат. бр. 43–47), те три врха стрелица (кат. бр. 48–50).

Поменути ножеви су сврстани у бојне, пре свега због дужине, мада не треба искључити ни могућност да је реч о обичним ножевима великих димензија. За врхове копаља је карактеристично кратко сечиво, исте дужине као и тулац или чак краће од њега. Врхови копаља у виду врбиног листа, чије је сечиво ојачано вертикалним ребром (кат. бр. 43–44), потичу из утврђења дуж десне обале Дунава, где се датују у период од I до IV века (Vuјović 1998: 89–90, кат. бр. 1–3, Т. XXVI), из оставе алата откривене у Босиљковцу (Шпехар и Јацановић 2011: 39, кат. бр. 58, сл. 9/58), као и из Царичиног града, где су опредељени у VI и почетак VII века (Кондић и Поповић 1977: 211, кат. бр. 96). Слични примерци нађени су на некрополама из меровиншког периода, где су датовани у време од 460/470. до 600/610. године, као и у Словенији, на локалитету Биље (Bitenc i Knific 2001: 82, sl. 267). Четворобриди врхови стрела са трном за насађивање (кат. бр. 48–49) потичу из Равне (*Camps*) и датују се од I до IV века (Vuјović 1998: 118, кат. бр. 6–9, Т. XXXVI/6–9), док је четворобривој стрелици са тулцем (кат. бр. 50) идентичан примерак констатован на Царичином граду, у слоју из VI и почетка VII века (Кондић и Поповић 1977: 212, кат. бр. 101).

41. Нож са дужим трном за насађивање правоугаоног облика и пресека, и сечивом чија је горња ивица благо лучна, а оштрица је обликована праволинијски. Прелаз трна у сечиво је на обе стране изведен конкавно.

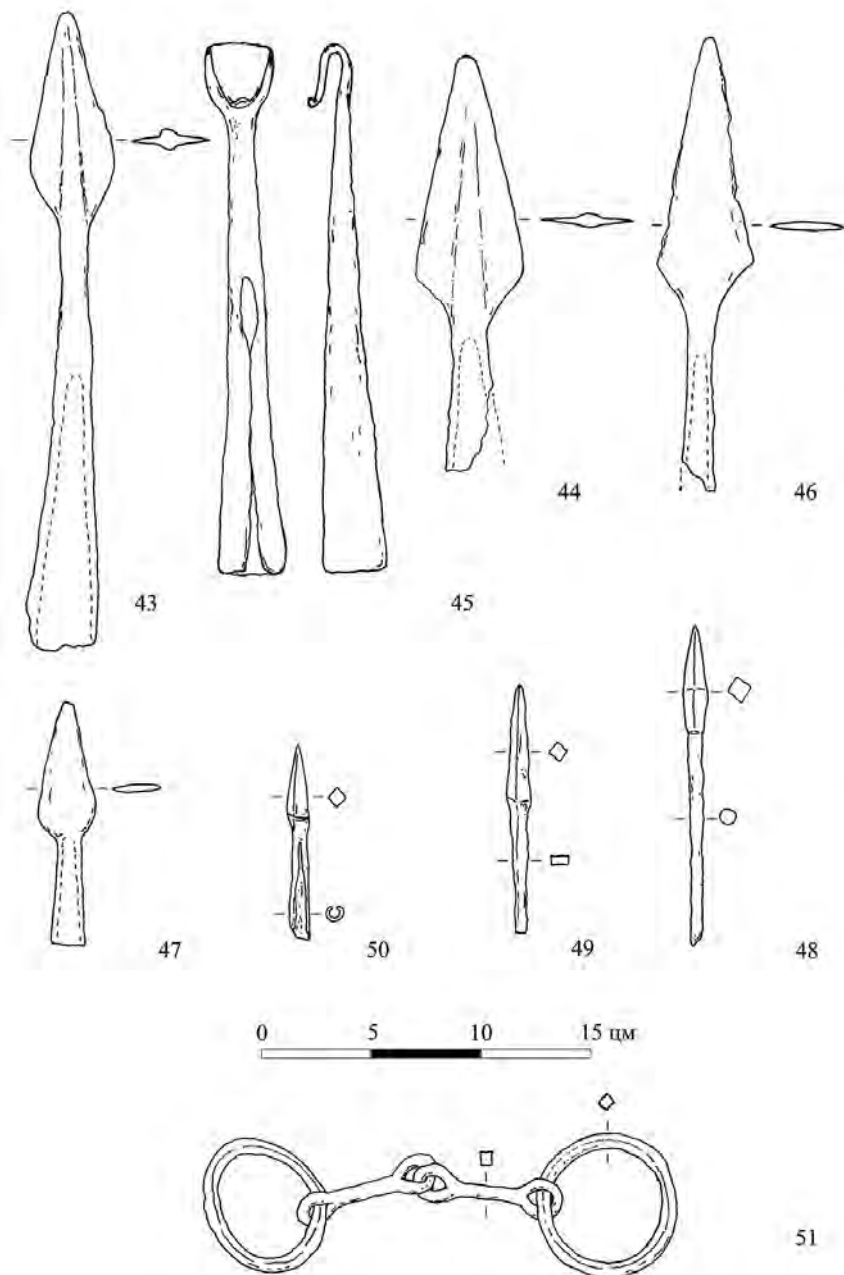
Гвожђе, ковање; дужина 30,3 cm, ширина 4,4 cm (Т. VI/41).

42. Исто као кат. бр. 41, с тим што је врх ножа поломљен.

Гвожђе, ковање; дужина 27,5 cm, ширина 3,2 cm (Т. VI/42).

43. Врх копља у облику врбиног листа, делтоидног пресека, ојачан ребром, са тулцем за насађивање дршке кружног пресека.

Гвожђе, ковање; дужина 29,5 см, ширина 4 см, пречник 3,3 см (Т. VII/43).

Т. VII Наоружање и коњска опрема
Pl. VII Weapons and horse harness

44. Исто као кат. бр. 43.

Гвожђе, ковање; дужина 19 cm, ширина 5 cm, пречник 2,6 cm (Т. VII/44).

45. Врх копља у облику врбиног листа, делтоидног пресека, који је савијен, са тулцем за насађивање дршке кружног пресека.

Гвожђе, ковање; дужина 24 cm, ширина 2,8 cm, пречник 3 cm (Т. VII/45).

46. Исто као кат. бр. 45.

Гвожђе, ковање; дужина 21 cm, ширина 4,4 cm, пречник 1,6 cm (Т. VII/46).

47. Исто као кат. бр. 45.

Гвожђе, ковање; дужина 11 cm, ширина 2,5 cm, пречник 1,6 cm (Т. VII/47).

48. Врх стреле у облику четворостране пирамиде, ромбоидног пресека, са трном за насађивање кружног пресека.

Гвожђе, ковање; дужина 14,7 cm, ширина 0,8 cm, пречник трна 0,7 cm (Т. VII/48).

49. Исто као кат бр. 48.

Гвожђе, ковање; дужина 11,5 cm, ширина 0,7 cm, пречник трна 0,7 cm (Т. VII/49).

50. Врх стреле у облику четворостране пирамиде, ромбоидног пресека, са тулцем за насађивање кружног пресека.

Гвожђе, ковање; дужина 9 cm, ширина 0,6 cm, пречник тулца 0,8 cm (Т. VII/50).

КОЊСКА ОПРЕМА

У остави су се налазили и делови коњске опреме, односно жвале (кат. бр. 51).

51. Коњске жвале направљене од две масивне кружне алке ромбоидног пресека, спојене са две кратке и међусобно повезане шипке квадратног пресека, које се на крајевима завршавају у виду плочастих петљи кружног облика. Услед корозије, поједини делови жвала су међусобно слепљени.

Гвожђе, ковање; дужина 21,8 cm, пречник алки 6,4 cm (Т. VII/51).

КЉУЧЕВИ

Део оставе чине и кључеви (кат. бр. 52–56), који припадају истом типу. Услед великог степена кородираности, на било ком од откривених примерака је немогуће утврдити колико се пера налазило на делу који је улазио у браву или катанац.

52. Кључ са плочастим телом које се на једном делу завршава у виду кружне петље, а на другом је савијено под правим углом надесно.

Гвожђе, ковање; дужина 7,5 cm, ширина 2,5 cm (Т. VIII/52).

53. Исто као кат. бр. 52.

Гвожђе, ковање; дужина 8 cm, ширина 2 cm (Т. VIII/53).

54. Исто као кат. бр. 52.

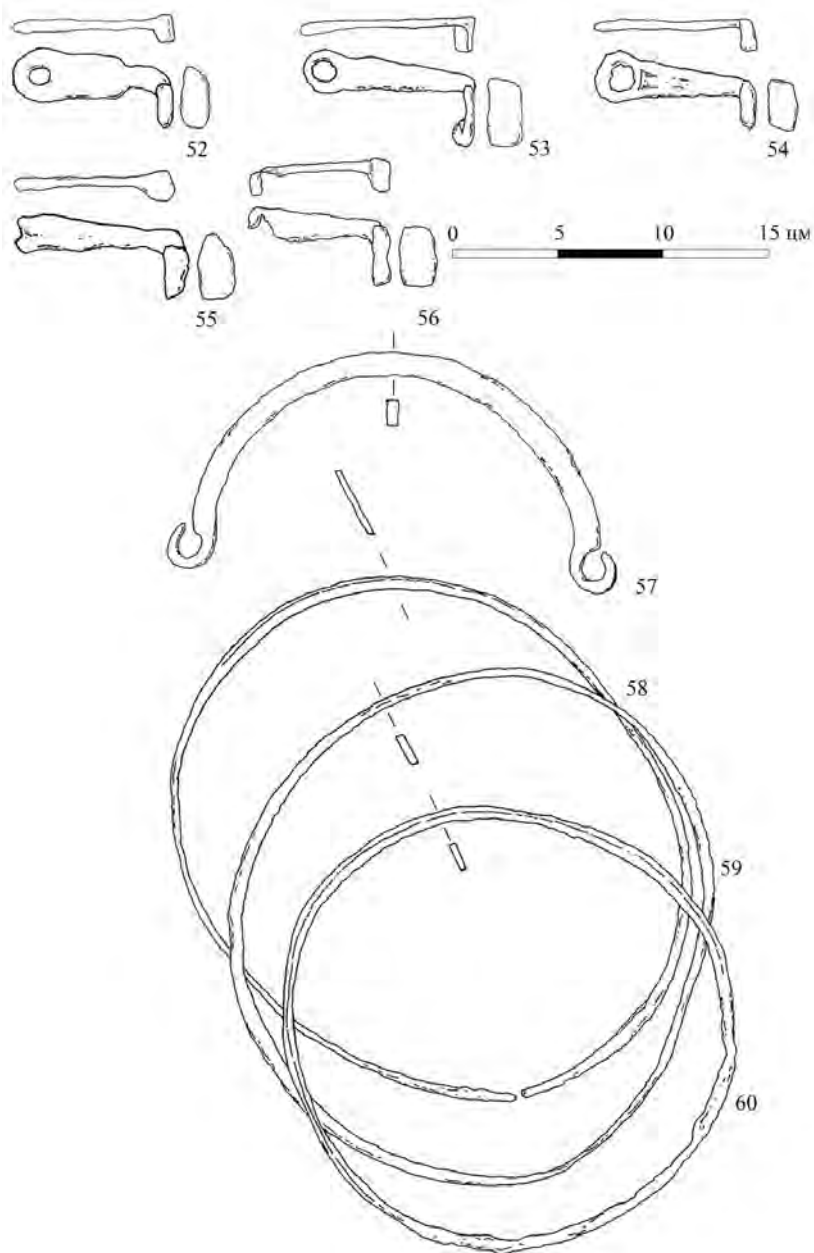
Гвожђе, ковање; дужина 7,4 cm, ширина 2,3 cm (Т. VIII/54).

55. Исто као кат. бр. 52, с тим што је горњи део дршке оштећен.

Гвожђе, ковање; дужина 7 см, ширина 1,4 см (Т. VIII/55).

56. Исто као кат. бр. 55.

Гвожђе, ковање; дужина 6,5 см, ширина 1,5 см (Т. VIII/56)

Т. VIII Кључеви (52–56); гвоздени делови ведрине (57–60)

Pl. VIII Keys (52–56); iron parts of a bucket (57–60)

ВЕДРИЦА

Осим наведених предмета, у остави се налазила и дрвена ведрица, о чему сведочи гвоздена дршка (кат. бр. 57), као и три тракаста обруча (кат. бр. 59–61) за учвршћивање дрвених делова, који су у међувремену иструлили. Донекле сличне дршке, опредељене у VI век, откривене су у Ђердапским утврђењима (Џрећар 2010: 115, кат. бр. 569–570, Т. XXXIV/569–570).

57. Лучна дршка правоугаоног пресека, са крајевима у облику отворених петљи.

Гвожђе, ковање; дужина 21 cm (Т. VIII/57).

58. Тракасти обруч.

Гвожђе, ковање; пречник 26,5 cm, ширина 3,5 cm (Т. VIII/58).

59. Исто као кат. бр. 58.

Гвожђе, ковање; пречник 23 cm, ширина 1,6 cm (Т. VIII/59).

60. Исто као кат. бр. 58.

Гвожђе, ковање; пречник 22 cm, ширина 1,5 cm (Т. VIII/60).

ОКОВИ

Из оставе потиче и осам мањих тракастих кружних окова (кат. бр. 61–68). Слични оклови констатовани су на локалитету Рас, у касноантичким слојевима (Роровић 1999: 320, кат. бр. 139, сл. 65/1), као и у слојевима из VI века на ширем подручју Ђердапа, унутар утврђења (Џрећар 2010: 133, кат. бр. 741–742, Т. XL/741–742).

61. Тракасти кружни оков, чија је горња ивица раскуцана.

Гвожђе, ковање; пречник 3,6 cm, висина 1,8 cm (Т. IX/61).

62. Тракасти кружни оков.

Гвожђе, ковање; пречник 2,4 cm, висина 1,3 cm (Т. IX/62).

63. Исто као кат. бр. 62.

Гвожђе, ковање; пречник 2 cm, висина 1,2 cm (Т. IX/63).

64. Исто као кат. бр. 62.

Гвожђе, ковање; пречник 3,1 cm, висина 1,1 cm (Т. IX/64).

65. Исто као кат. бр. 62.

Гвожђе, ковање; пречник 2,1 cm, висина 1,1 cm (Т. IX/65).

66. Исто као кат. бр. 62.

Гвожђе, ковање; пречник 1,9 cm, висина 1,1 cm (Т. IX/66).

67. Исто као кат. бр. 62.

Гвожђе, ковање; пречник 1,9 cm, висина 1 cm (Т. IX/67).

АЛКЕ

Посебну групу налаза чине алке различитог облика, које су могле бити део ланца (кат. бр. 69–71).

69. Алка троугаоног облика и правоугаоног пресека.

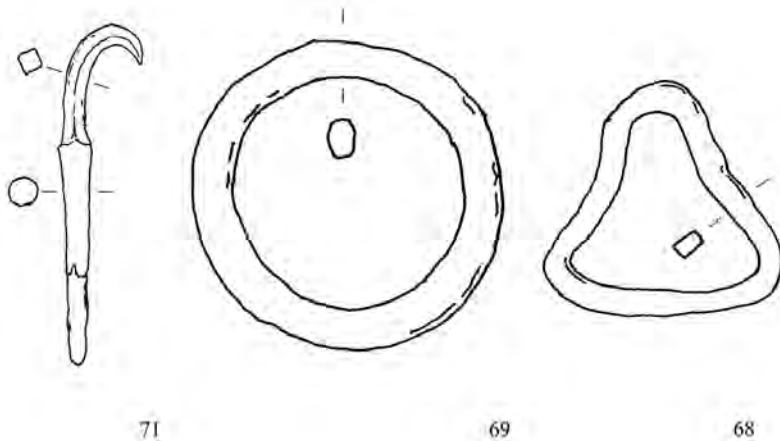
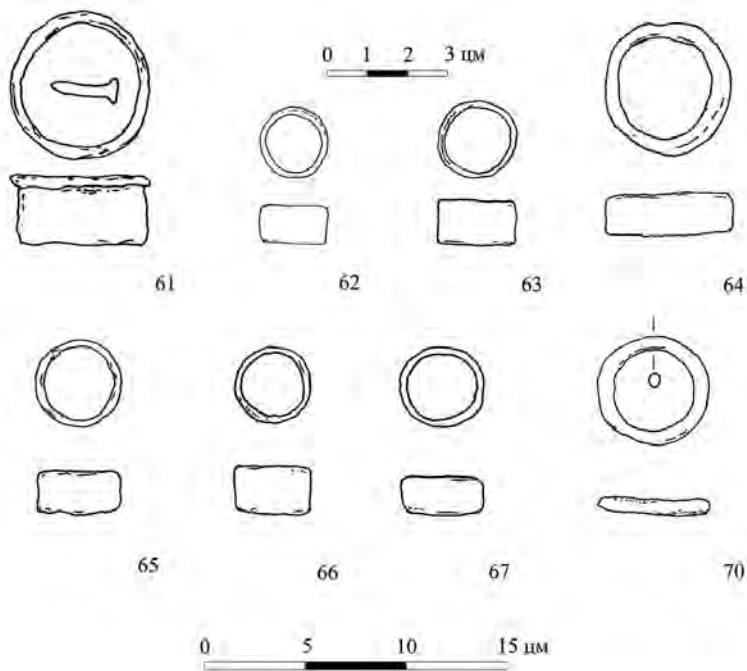
Гвожђе, ковање; димензије $6 \times 6 \times 6$ cm (Т. IX/69).

70. Алка кружног облика и овалног пресека.

Гвожђе, ковање; пречник 7 cm (Т. IX/70).

71. Мања алка кружног облика и пресека.

Гвожђе, ковање; пречник 3 cm (Т. IX/71).

Т. IX Окови (61–67); алке (68–70); предмет непознате намене (71)
Pl. IX Shackles (61–67); loops (68–70); object of unknown purpose (71)

ПРЕДМЕТИ НЕПОЗНАТЕ НАМЕНЕ

На крају, треба поменути и предмет чија намена за сада није позната (кат. бр. 71).

71. Предмет непознате намене, са горњом половином начињеном од лучно савијене шипке квадратног пресека, која у доњем делу прелази у равну шипку кружног пресека, која се шпицасто завршава.

Гвожђе, ковање; дужина 17 cm, ширина 0,7 cm, пречник 0,7 cm (Т. IX/71).

Оставу откривену у селу Пољани карактеришу функционално разноврсни предмети, чија процентуална заступљеност варира (графикон 1). Посматрано према појединачним врстама, највише има ножева (15,49%), затим следе мањи тракасти окови (9,86%), длета (8,45%), те копља и кључеви, који чине по 7,04% оставе. Бројношћу се издвајају и кесери, стрелице, окови ведрице и мањи окови (по 4,42%), док су остали налази заступљени са једним или два примерка.

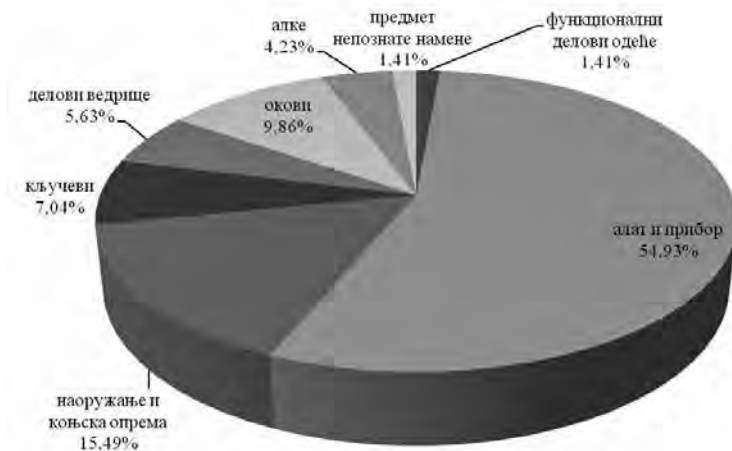
Уколико се, међутим, предмети из оставе посматрају кроз призму функционално сродних група, уочава се да највећи део, готово 55%, чине алат и прибор, после чега следе делови наоружања и коњске опреме, окови, кључеви, делови ведрице, алке, те функционални делови одеће и предмет непознате намене (графикон 2).

Алат и прибор су у остави из Пољане заступљени са 39 предмета, од којих највећи део, 14 примерака или 35,90%, припада алату за обраду дрвета. Затим следи 11 ножева (28,21%), који представљају универзални алат, те 10 пољопривредних алатки (25,64%), као и четири налаза која сведоче о занатској делатности. Реч је о три примерка алата намењеног обради коже (7,69%) и једној алатки за обраду вуне (2,56%). Из свега предоченог може се закључити да је реч о остави са алатом за обраду дрвета, мада треба истаћи да и пољопривредних алатки има у знатном броју.

Како највећи део оставе чине алат и прибор, овај скупни налаз може се сврстати у групу касноантичких остава алата са територије северног Илирика. До сада је, заједно са оставом из села Пољане, макар делимично објављено 25 остава, које потичу са 13 налазишта, а које су готово равномерно хронолошки распоређене од краја IV до прве половине V века, односно у хоризонт из VI века (Špehar, in press).

Како се ниједна од поменутих остава не састоји искључиво од оруђа, извршена је њихова категоризација према најзаступљенијој врсти алата, карактеристичној за одређену економску делатност. У складу с тим, далеко најчешће су пољопривредне оставе, затим оставе са алатом за обраду дрвета, ковачке и рударске оставе, док се неке оставе нису могле одредити (Špehar, in press). Овакво одређење остава је у складу са чињеницом да је од времена доласка Римљана централни Балкан представљао област значајну првенствено за регрутацију војника и експлоатацију руде, мада су и пољопривреда дуж речних

долина и риболов играли значајну улогу (Breyer 2002; Geyer 2002: 32; Laiou 2002: 47; Bavant 2004: 329).

Графикон 2 Састав оставе према функционално сродним групама предмета
 Graf 2 Hoard composition according to functionally related groups of objects

По доласку Римљана на Балкан уследило је успостављање великих привредних добара, која су на простору Илирика доживела процват у IV веку. Углавном су се налазила у близини великих урбаних центара (Сирмијум, Сингидунум, Виминацијум, Наисус), али и у Мачви, на Косову, као и у рудничким областима (Vasić 1970; Mirković 1996: 58–63; Mulvin 2002; Јовичић 2011). На основу скромних палеоботаничких анализа може се закључити да се земљорадња заснивала на гајењу неколико врста житарица, различитих врста воћа (јабука, крушка, трешња), као и на виноградарству, из кога је произлазила и производња вина. С друге стране, сточарство је обухватало узгој крупне и ситне стоке, свиња, живине и коња, при чему се заступљеност поменутих врста разликује у римском и касноантичком периоду (Henning 1987: 99–107, Abb. 49).

Чињеница да је остава из Пољане откривена на простору на коме су, по свој прилици, констатовани остаци виле рустике, дозвољава претпоставку да су је похранили житељи овог пољопривредног добра, које је, као што је већ речено, могло бити подигнуто у близини рудничке области. Једна таква област, *Aeliana Pincensia*, обухватала је управо простор око Виминацијума и Маргума. Ове велике руднике су на централном Балкану успостављали Римљани током I века н.е., а функционисали су, судећи према епиграфским споменицима, до краја IV века (Dušanić 1977; Dušanić 2000a: 346; Dušanić 2010b: 536, 551–552, 557). Сличне податке нуде и археолошка ископавања на не много удаљеном локалитету Краку Лу Јордан, где је истраживан рударски комплекс који је изгорео крајем IV века, након чега више никада није био обновљен (Bartel, Kondić and Werner 1979; Bavant 2004: 329).

Шаролики састав оставе, у којој доминирају алатке намењене обради дрвета, али и знатна количина пољопривредних алатки, може указивати на чи-

њеницу да потиче са пољопривредног добра, за чије функционисање је био потребан разноврстан алат. Као индикативни налази истичу се делови плуга, који се у до сада откривеним оставама везују готово искључиво за период пре хунског продора средином V века (Prisci Fragmenta 1,1b, 7–8; Lemerle 1954: 279–280), када нестају и велика пољопривредна добра на централном Балкану, што доводи до рурализације урбаних средина (Поповић 2003). Једини изузетак представља остава са Царичиног града (*Iustiniana Prima*), из хоризонта VI века, у којој се налазио плуг. То се, међутим, може објаснити чињеницом да је ова царска задужбина, у којој је, за ондашње прилике на простору северног Илирика, живео велики број становника, ипак захтевала веће обрадиве површине у непосредној околини него што је било уобичајено у другим насељеним местима током VI веку (Špehar, in press). Хипотезу да се остава из Пољане може везати за поменуто пољопривредно добро потврђују и налази кључева, који указују на већи број објеката. Посебну пажњу изазива и релативно велики број делова наоружања и коњске опреме, који чине 16,44% предмета из оставе. То значи да су житељи поседа користили оружје како би се бранили, пре свега, од пљачкаша, али можда и за лов.

Ниједан предмет из оставе не омогућава њено хронолошко опредељење. Хронолошки је најосетљивија једноставна бронзана копча (кат. бр. 1), за коју нисмо нашли директне аналогije. Ипак, треба напоменути да се исти облик алки јавља код сложенијих типова копчи, опредељених у време од краја IV до почетка VII века, иако је знатно чешћи од средине V века (Schulze-Dörrlamm 2002: 12–14, 51–54, 72–78, 84–86, 113–115, 188–189, 201–202).

На основу налаза делова плуга, који су карактеристични за период пре продора Хуна средином V века, склони смо да оставу из Пољане датујемо у крај IV и прву половину V века, што је у сагласју са тадашњим историјским околностима у овим деловима Царства. На такво датовање упућује и престанак живота на локалитету Краку Лу Јордан, као и остава откривена у не тако удаљеном селу Мелници код Петровца на Млави, коју су аутори определили у дужи временски распон од почетка IV до VI века (Живковић и Арсенијевић 2007), мада се ипак чини да припада крају IV или првој половини V века.

Чињеница да се у тешким тренуцима, као највећа драгоценост, покопавају гвоздени предмети, пре свега алатке, указује на популацију скромних економских могућности, којој су управо овакви предмети често представљали и једино богатство.

ИЗБОРИ / SOURCES:

Prisci Fragmenta, in: *Historici greci minori I*, L. Dindorf, ed., Lipsiae 1870, 327–352.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Bavant, B. 1990

Les petits objets, in: *Caričin grad II*, B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, eds., Belgrade: Institute Archéologique; Rome: École française a Rome, 191–257.

Bavant, B. 2004

L'Illyricum, in: *Le Monde Byzantin I. L'Empire romain d'Orient (330–641)*, C. Morrisson, ed., Paris: Nouvelle Clio, 303–348.

Bavant, B. i Ivanišević, V. 2003

Iustiniana Prima – Caričin grad, Beograd: Francuski kulturni centar i Arheološki institut.

Баван, В. и Иванишевић, В. 2006

Iustiniana Prima – Царичин град, Лесковац: Народни музеј.

Бајаловић-Хаџи-Пешић, М. 1983

Остава клесарског, дрводељског и ливачког алата из унутрашњег утврђења београдског града, *Годишњак града Београда* 30: 59–67.

Bartel, B., Kondić, V. and Werner, M. R. 1979

Excavations at Kraku Lu` Yordan, Northeast Serbia: Preliminary Report, 1973–1976. Seasons, *Journal of field Archaeology* 6: 127–149.

Bitenc, P. i Knific, T. 2001

Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

Byrer, A. 2002

The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools, in: *The Economic History of Byzantium from the seventh through fifteenth Century I*, A. E. Laiou, ed., Washington: Dumbarton Oaks, 101–113.

Бугарски, И. и Иванишевић, В. 2013

Раносредњовековна остава гвоздених предмета из Рујковца и слични налази са подручја централног Балкана, *Сџаринар* (н.с.) 63: 131–152.

Vasić, M. 1970

Römisch Villen von Tipus der Villa Rustica auf Jugoslavischen Boden, *Archaeologia Jugoslavica* 11: 46–81.

Vujović, M. 1998

Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Panonije, Doktorska teza, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Geyer, B. 2002

Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land use, in: *The Economic History of Byzantium from the seventh through fifteenth Century I*, A. E. Laiou, ed., Washington: Dumbarton Oaks, 31–45.

Dušanić, S. 1977

Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II/6*, H. Temporini, W. Haase, eds., Berlin–New York: Walter De Gruyter, 52–94.

Dušanić, S. 2000

Army and mining in Moesia superior, in: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*, E. Birley et al., eds., Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 343–363.

Dušanić, S. 2010

Roman mining in Illyricum: Historical aspects, in: *Selected Essayes in Roman History and Epigraphy*, Beograd: Zavod za udžbenike, 533–563.

Ђоковић, Д. и Јацановић, Д. 1994

Топографска грађа Пожаревачког Поморавља, *Viminacium* 8–9: 161–229.

Eadie, J. W. 1971

Roman Agricultural Implements from Sirmium, in: *Sirmium II*, Ђ. Bošković, ed., Beograd: Arheološki institut, Francuska škola u Rimu, Institut za naučna istraživanja Univerziteta u Njujorku, 69–73.

Живић, М. 2003

Felix Romuliana/50 година одјонетиања, Зајечар: Народни музеј.

Живковић, Ј. и Арсенијевић, М. 2007

Скупни налаз гвоздених предмета из античке збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacium* 15: 217–230.

Јерemić, G. 2009

Saldum. Roman and Early Byzantine Fortification, Cahiers des Portes de Fer, Monographies 6, Belgrade: Institute of archaeology.

Јовићић, М. 2011

Vile rustike na teritoriji Viminacijuma, Master rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Кондић, В. и Поповић, В. 1977

Царичин град. Ујврђено насеље у византијском Илирику, Београд: Српска академија наука и уметности.

Laiou, A. E. 2002

The Human Resources, in: *The Economic History of Byzantium from the seventh through fifteenth Century I*, A. E. Laiou, ed., Washington: Dumbarton Oaks, 47–55.

Лаловић, А. 1987

Остава бронзаних и гвоздених предмета из Гамзиграда (Ромулиана), *Зборник Историјској музеја Србије* 24: 117–133.

Legoux, R., Périn, P. et Vallet, F. 2004

Chronologie Normalisée du Mobilier Funéraire Mérovingien entre Manche et Lorraine. Saint-Germain-en-Laye: Association française d'archéologie mérovingienne.

Lemerle, P. 1954

Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIe siècle, *Revue historique* 211: 265–308.

Milinković, M. 2002

Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh, *Сѣаринар* (н.с.) 41: 71–130.

Милинковић, М. 2010

Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље, Београд: Завод за уџбенике.

Милинковић, М. и Шпехар, П. (ур.) 2014

Градина на Јелици. Тридесет година истраживања (1984–2014), Чачак: Народни музеј.

Mirković, M. 1996

Villas et domaines dans l' Illyricum central (IVe–VIe siècle), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 35: 57–73.

Mulvin, L. 2002

Late Roman Villas in the Danube–Balkan Region, Oxford: Archaeopress.

Поповић, В. 2003

Дезинтрегација и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н.е., у: *Sirmium, grad царева и мученика: сабрани радови о археологији и историји Сирмијума*, ур. Д. Познановић, Сремска Митровица: Пројекат Благо Сирмијума; Београд: Археолошки институт, 239–258.

Поповић, И. 1984

Античко оруђе од њошја у Србији, Београд: Народни музеј.

Popović, I. 1990

Les Activités professionnelles à Caričin grad vers la fin du VIe et le début du VIIe siècle d'après les outils de fer, in: *Caričin grad II*, B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, eds., Belgrade: Institute Archéologique; Rome: École française, 269–306.

Popović, M. 1999

Tvrđava Ras, Posebna izdanja 34, Beograd: Arheološki institut.

Popović, M. i Bikić, V. 2009

Vrsenice. Kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje, Beograd: Arheološki institut.

Stojković, M. 1987

Braničevski tefter. Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. god., Beograd: Istorijski institut; Niš: Prosveta.

Schulze-Dörrlamm, M. 2002

Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanisches Zentral-

museum Teil 1, Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer, Band 30, Mainz: Verlag des Römisch-Germanisches Zentralmuseum.

Henning, J. 1987

Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Berlin: Akademie Verlag.

Curta, F. 2011

New Remarks on Early Medieval Hoards of Iron Implements and Weapons, in: *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa, Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav, 5.–9. 10. 2009, Břeclav, Tschechische Republik*, J. Macháček, Š. Ungerman, eds., Studien zur Archäologie Europas, Band 14, Bonn: Habelt, 309–332.

Curta, F. 2013

Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans, in: *War and Warfare in Late Antiquity 8/2*, A. Sarantis, N. Christie, eds., Leiden: Brill, 809–850.

Шпехар, П. 2007

Оруђе од метала са Београдске шврђаве, Београд: Музеј града Београда и Археолошки институт.

Špehar, P. 2010

Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu, Cahiers des Portes des Fer, Monographies 7, Beograd: Arheološki institut i Narodni muzej.

Špehar, P. (in press)

Late Antiquity tool hoards in the Northern Illyricum: an insight into Economy, in: *Early Byzantine City and Society: centenary of archaeological research in Caričin Grad*, B. Bavant, V. Ivanišević, eds.

Шпехар, П. и Јацановић, Д. 2011

Касноантичка остава алата са локалитета Босиљковац код Кучева, *Viminacium* 16: 25–52.

White, K. D. 1967

Agricultural implements of the Roman World, London: Cambridge University Press.

PERICA N. ŠPEHAR

University of Belgrade, Faculty of Philosophy – Department of Archaeology

DRAGAN S. JACANOVIĆ

National Museum, Požarevac

LATE ANTIQUE TOOL HOARD FROM THE VILLAGE OF POLJANA NEAR POŽAREVAC

SUMMARY

The village of Poljana is situated in the foothills of Sopotska Greda, around eight kilometres south of Požarevac. During the latest reconnaissance in the area of the village, sites of the Vatin culture, a villa rustica and remains of a medieval road were discovered. In the spring of 2014, when the local road was being widened in the vicinity of the Sestroljina monastery, a discovery was made of a hoard containing 70 iron objects of different character (farm tools, woodworking tools, weapons, knives, keys, etc.), as well as a bronze buckle.

The variety of finds in the hoard, predominantly woodworking and farm tools, is indicative of the fact that they probably came from a farmstead that required various tools. This hypothesis is further confirmed by the keys, which imply the existence of a large number of buildings. Of particular interest are relatively numerous weapons, which may indicate that the people living at the homestead used them to defend themselves from robbers, even though they may have used them for hunting, as well.

Based on the plough parts, mostly found in the horizons that predate the Hun invasions, we are inclined to date the hoard to the late 4th and early 5th centuries, which is in accordance with the historical circumstances in this part of the Empire. The fact that in difficult moments iron items, predominantly tools, were buried as the greatest treasure, implies a population of modest economic means, whose only wealth often consisted of items of this kind.

Душан С. РАШКОВИЋ
Народни музеј Крушевац

РАНОВИЗАНТИЈСКЕ ФИБУЛЕ ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА КРУШЕВАЦ

Апстракт: Функционални делови одеће који имају и декоративну улогу, као што су фибуле, један су од најважнијих елемената за хронолошко одређење рановизантијских налазишта. Рановизантијске фибуле са простора који делокругом рада покрива Народни музеј Крушевац потичу углавном из утврђених насеља на висовима. Осим великог броја случајних налаза, Народни музеј поседује и рановизантијске фибуле које су пронађене током археолошких ископавања локалитета, као што су Небеске столице на Копаонику, Укоса код Сталаћа и Бедем у селу Маскаре, где се спајају Западна и Јужна Морава.

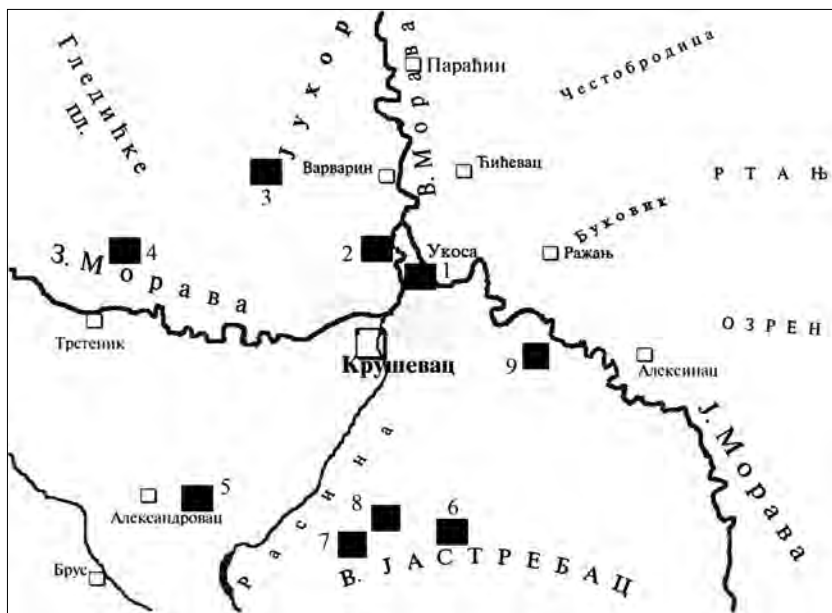
Кључне речи: Небеске столице, Укоса, Бедем, фибуле, утврђења, рановизантијски период

Конфигурација терена имала је одлучујућу улогу приликом избора места за подизање рановизантијских насеља. Подручје крушевачког краја је својим геоморфолошким и рељефним карактеристикама пружало услове за одржање живота у рановизантијско време. Из долине Западне Мораве живот се у VI веку готово у потпуности преселио на висинске положаје у залеђу Крушевца, од Гледићких планина, Јухора и Мојсињских планина, најближих Крушевцу, преко планинских делова Великог и Малог Јастрепца, до Жупе Александровачке и највиших врхова Копаоника. Једино насеље-утврђење које је током рановизантијског периода подигнуто у долини, и то такође на стратешком положају код споја Јужне и Западне Мораве, јесте Бедем, смештен уз леву обалу старог корита Западне Мораве, у селу Маскаре.¹ Управо се у зони саставка

¹ Бедем, вишеслојно налазиште које Народни музеј Крушевац систематски истражује већ више година, показује занимљив рановизантијски слој. Ипак, насеље унутар четвороугаоног каструма, димензија

и на ивичним деловима Мојсињских планина спроводе интензивна археолошка истраживања налазишта са значајним рановизантијским археолошким слојевима. Реч је о локалитетима Бедем у селу Маскаре и Укоса у Сталаћу. На оба бележимо и налазе рановизантијских фибула (Ђорђевић и Рашковић 2006: 38).

Карта 1) Укоса - Град Сталаћ; 2) Бедем-Маскаре; 3) Градиште - Пајковац; 4) Градац - Доњи Дубић; 5) Градиште-Љубинци; 6) Градац - Св. Петка; 7) Велико Градиште - Градац - Петина; 8) Мало Градиште - Петина; 9) Градац - Витковац

Map 1 1) Ukosa - Grad Stalać; 2) Bedem-Maskare; 3) Gradište - Pajkovaц; 4) Gradac - Donji Dubić; 5) Gradište - Ljubinci; 6) Gradac - Sv. Petka; 7) Veliko Gradište - Gradac - Petina; 8) Malo Gradište - Petina; 9) Gradac-Vitkovaц

У овом случају ради се, у ствари, о остацима утврђених насеља која гравитирају Мојсињским планинама, побрђу које је најближе самом Крушевцу. Међутим, на многим висовима у залеђу Крушевца нижу се остаци рановизантијских утврђења. У неким од њих забележени су и налази рановизантијских фибула. На планини Јухору су рановизантијске фибуле пронађене на Градишту у Пајковцу, а на Гледићким планинама их налазимо на локалитету Градац у Доњем Дубичу (Тошић и Рашковић 2009б: 75). На прилазима Јастрепцу и самом Великом Јастрепцу пронађене су на налазиштима Градац код Св. Нестора (Тошић и Рашковић 2009а: 188), Градац код Св. Петке (Рашковић 2005: 188), Велико Градиште - Градац, у селу Петини код Св. Арханђела (Рашковић и Трифуновић, 2004: 79-81), и Мало Градиште у селу Петини.² У поткопаоничком и копаоничком крају, рановизантијска утврђења пењу се из долине

¹ 130 × 130 m, има тробродну базилику. Утврђење је највероватније подигнуто за време Јустинијанове обнове, због стратешке важности моравског састава.

² Велико Градиште у селу Петини, у народу се назива и Градац, тако да се често мешају ова два назива.

реке Расине, уз копаоничко побрђе до највиших врхова планине. Локалитети са којих потичу рановизантијске фибуле су Градац у селу Дупцима (Тошић и Рашковић 2009а: 188) и Градац у селу Горњим Левићима (Тошић и Рашковић 2007: 38–39). На локалитету Небеске столице, Завод за заштиту споменика из Краљева истражио је налазиште са комплексом грађевина и рановизантијском базиликом, које датујемо у период од IV до VI века. Рановизантијске фибуле су занимљивији део археолошког материјала пронађеног током ових ископавања (Т. II/1, 2).

У подручју Жупе Александровачке, сондажним рекогносцирањем које су спровели Археолошки институт из Београда и Народни музеј Крушевац, откривена су рановизантијска утврђења. Међутим, налази из рановизантијског периода углавном представљају резултат полицијске акције у заплени археолошког материјала од нелегалних трагача. Налази потичу са локалитета Градиште у селу Љубинцима (Рашковић, Димовски и Црнобрња 2010: 30–38).

Збирка рановизантијских фибула Народног музеја Крушевац формирана је углавном стицајем околности, захваљујући случајним налазима, откупом и поклонима налазача. У последњих десетак година, рановизантијске фибуле пристижу у крушевачки музеј и путем археолошких ископавања. Први налаз такве фибуле у археолошкој збирци Народног музеја Крушевац је из 1963. године, када је локални учитељ Д. Јовановић, самостално, са ђацима сеоске школе, вршио копање на локалитету Градац у селу Горњим Левићима под Копаоником, и при томе открио један гроб са припадајућим инвентаром. Неки од тих предмета су доспели у крушевачки музеј, заједно са више налаза од метала са истог налазишта. Међу налазима је била и једна фибула. Реч је о бронзаној фибули са декорисаним луком и проширењем на стопи у облику крста. Ова фибула је публикована више пута, а била је једина рановизантијска фибула у збирци крушевачког музеја скоро 40 година (Тошић и Рашковић 2009а: 183).

Збирка рановизантијских фибула Народног музеја Крушевац данас садржи 40 примерака, који потичу са више налазишта, али је углавном реч о поклонима и откупу. Због тога ћемо приказати избор фибула на основу типологије, а не према местима налаза, која су нам углавном позната, али им недостаје археолошки контекст.

Издвојили смо четири типа рановизантијских фибула из збирке:

1. гвоздене фибуле са посувраћеном стопом, варијанте са правоугаоном и са трапезоидном стопом;
2. гвоздене фибуле са посувраћеном стопом, далматинског, односно западнобалканског типа;
3. ливене бронзане фибуле са посувраћеном стопом и псеудонавојима на прелазу у лук;
4. мале фибуле од бронзаног лима, са тракастим украшеним луком и посувраћеном стопом.

ГВОЗДЕНЕ ФИБУЛЕ СА ПОСУВРАЋЕНОМ, ПРАВОУГАОНОМ ИЛИ ТРАПЕЗОИДНОМ СТОПОМ

Хронолошки, у рановизантијско време уводе нас налази „готских“ гвоздених фибула. Гвоздене фибуле са правоугаоном и са трапезоидном посувраћеном стопом су релативно чест налаз у околини Крушевца. Реч је о две варијанте истог типа лучних жичаних фибула: фибула са спиралном главом-опругом од четири или шест навоја, са правоугаоном посувраћеном стопом (Petković 2010: 309-312, tip 35/A), и лучна фибула тракастог лука, са спиралном главом-опругом и посувраћеном трапезастом стопом (Petković 2010: 314-318, tip 36/A-C). Посебно су занимљиви примерци са трапезоидном стопом, карактеристични за последњу фазу черњаховске културе, који се датују у почетак V века (Haralambieva 1990: 79; Хараламбиева и Атанасов 1991: 50-55). Фибуле са правоугаоном и трапезоидном посувраћеном стопом су у Виминацијуму и Ромулијани пронађене у хоризонтима од краја IV до средине V века (Petković 2010: 309).

КАТАЛОГ:

1. Гвоздена фибула са правоугаоном посувраћеном стопом. Стопа је на крају лука обмотајем везана за лук. Готово је цела сачувана, недостаје део игле. Дужина фибуле је 6,3 cm. Налазиште: Градиште у селу Пајковцу, код Девојачке стене на Јухору (Т. I/1).
2. Гвоздена фибула са посувраћеном стопом, типа Petković 36c. Стопа је на крају лука била обмотајем везана за лук, али је сачуван само део обмотаја на крају стопе. Лук је шири од стопе. Фибула је делимично сачувана, без игле. На крају стопе је квадратно проширење са крстићем. Дужина фибуле је 5,7 cm. Налазиште: Градиште у селу Љубинцима код Александровца (Т. I/2).
3. Гвоздена фибула са трапезоидном посувраћеном стопом и обмотајем, од којег је сачуван само део на крају стопе. Делимично је сачувана, без игле. Дужина фибуле је 6,8 cm. Налазиште: Градац код Св. Петке на Јастрепцу (Т. I/3).
4. Гвоздена фибула са трапезоидном посувраћеном стопом. Делимично је сачувана, без игле. Дужина фибуле је 5,8 cm. Налазиште: Градац код Св. Петке на Јастрепцу (Т. I/4).
5. Гвоздена фибула са правоугаоном посувраћеном стопом и обмотајем око краја стопе. Делимично је сачувана, без игле. Дужина фибуле је 7,6 cm. Налазиште: Градац у селу Доњем Дубичу код манастира Љубостиње (Т. I/5).

- Т. I 1) Гвоздена фибула са правоугаоном посувраћеном стопом, Градиште у селу Пајковцу; 2) гвоздена фибула са посувраћеном стопом, Градиште у селу Љубинцима; 3) гвоздена фибула са трапезоидном посувраћеном стопом, Градац код Св. Петке; 4) гвоздена фибула са трапезоидном посувраћеном стопом, Градац код Св. Петке; 5) гвоздена фибула са правоугаоном посувраћеном стопом, Градац у селу Доњем Дубичу

Pl. I 1) Iron fibula with its rectangular foot bent back, Gradište in the village of Pajkovac; 2) Iron fibula with its foot bent back, Gradište in the village of Ljubinci; 3) Iron fibula with its trapezoid foot bent back, Gradac, near Sv. Petka; 4) Iron fibula with its trapezoid foot bent back, Gradac, near Sv. Petka; 5) Iron fibula with its rectangular foot bent back, Gradac in the village of Gonji Dubič

ГВОЗДЕНЕ ФИБУЛЕ СА ПОСУВРАЋЕНОМ СТОПОМ ДАЛМАТИНСКОГ ИЛИ ЗАПАДНОБАЛКАНСКОГ ТИПА

Фибуле са кратким луком и дугом стопом, која је посувраћена и обмотајем причвршћена на крају лука и почетку стопе, уобичајено се карактеришу као фибуле западнобалканског и далматинског типа (Vinski 1974: 7; Јанковић 1981: 174-175). Налази ових фибула потичу са више локалитета у крушевачком окружју, па и са Небеских столица, једног од ретких археолошки истражених рановизантијских налазишта. Кородирани одломак главе и лука фибуле, сачуван тек у незнатном фрагменту, пронађен је током ископавања рановизантијског локалитета Бедем. Дакле, реч је о фибулама из VI века, што показује и археолошки контекст налазишта, како Небеских столица тако и Бедема. То се може рећи и за остале налазе и налазишта, као што је локалитет Велико Градиште - Градац, код Св. Арханђела у селу Петини, одакле потиче пет фибула.³ Управо релативно бројни налази у окружју Крушевца сведоче

3 Ових пет фибула су уједно и последње рановизантијске фибуле које је пред крај 2013. године набавио Народни музеј Крушевац.

о нелогичности географског одређења у самом називу типа фибуле, на шта у последње време указују истраживачи рановизантијског периода на подручју Србије (Радичевић 2010: 415-416).

КАТАЛОГ:

1. Гвоздена фибула са посувраћеном стопом. Стопа је на крају лука обмотајем везана за лук. Игла није сачувана. Дужина фибуле је 7,2 cm. Налазиште: Небеске столице (Т. II/1).
2. Гвоздена фибула са посувраћеном стопом. Стопа је на крају лука обмотајем везана за лук. Целовито је сачувана, са иглом. Дужина фибуле је 8,6 cm. Налазиште: Небеске столице (Т. II/2).
3. Део гвоздене фибуле, пропао од корозије. Незнатно је сачуван део главе, лука и игле. Налазиште: Бедем у селу Маскаре (Т. II/3).
4. Гвоздена фибула са посувраћеном стопом. Стопа је делимично сачувана, без игле. Дужина фибуле је 6,8 cm. Налазиште: Велико Градиште – Градац у селу Петини (Т. II/4).
5. Гвоздена фибула са посувраћеном стопом. Стопа је делимично сачувана, без игле. Дужина фибуле је 4,8 cm. Налазиште: Велико Градиште – Градац у селу Петини (Т. II/5).

Т. II 1) Гвоздена фибула са посувраћеном стопом, Небеске столице; 2) гвоздена фибула са посувраћеном стопом, Небеске столице; 3) део гвоздене фибуле, Бедем у селу Маскаре; 4) гвоздена фибула са посувраћеном стопом, Велико Градиште - Градац у селу Петини; 5) гвоздена фибула са посувраћеном стопом, Велико Градиште - Градац у селу Петини

Pl. II 1) Iron fibula with its foot bent back, Nebeske stolice; 2) Iron fibula with its foot bent back, Nebeske stolice; 3) Part of an iron fibula, Bedem in the village of Maskare; 4) Iron fibula with its foot bent back, Veliko Gradište - Gradac in the village of Petina; 5) Iron fibula with its foot bent back, Veliko Gradište - Gradac in the village of Petina

ЛИВЕНЕ БРОНЗАНЕ ФИБУЛЕ СА ПОСУВРАЋЕНОМ СТОПОМ И ПСЕУДОНаВОЈИМА НА ПРЕЛАЗУ У ЛУК

Ливене бронзане фибуле са посувраћеном стопом и псеудообмотејем одликују се пластичним ребрима на прелазу лука у стопу. Реч је о фибулама које се појављују готово на свим значајнијим рановизантијским налазиштима у Србији (Šrehar 2010: 62). Исто можемо рећи и за окружје Крушевца. Чести су украси на луку и на стопи фибуле, тако да два примерка која приказујемо имају на стопи проширење у облику крста.

КАТАЛОГ:

1. Бронзана ливена фибула са посувраћеном стопом и псеудоновојем. Псеудоновој је са осам пластичних ребара на луку и два на крају стопе. Дужина фибуле је 4,6 cm. Налазиште: Мало Градиште у селу Петини (Т. III/1).
2. Бронзана ливена фибула са посувраћеном стопом и псеудоновојем, без игле. Псеудоновој је са десет пластичних ребара на луку и два на крају стопе. Дужина фибуле је 5,0 cm. Налазиште: Мало Градиште у селу Петини (Т. III/2).
3. Бронзана ливена фибула са посувраћеном стопом и псеудоновојем, без игле. Псеудоновој је са осам пластичних ребара на луку. Стопа је са проширењем у облику крста. Дужина фибуле је 4,0 cm. Налазиште: Градац у селу Дупцима (Т. III/3).

- Т. III 1) Фибула са посувраћеном стопом, Мало Градиште у селу Петини;
2) фибула са посувраћеном стопом, Мало Градиште у селу Петини;
3) фибула са посувраћеном стопом, Градац у селу Дупцима
- Pl. III 1) Fibula with its foot bent back, Malo Gradište in the village of Petina;
2) Fibula with its foot bent back, Malo Gradište in the village of Petina;
3) Fibula with its foot bent back, Gradac in the village of Dubci

МАЛЕ ФИБУЛЕ ОД БРОНЗАНОГ ЛИМА, СА ТРАКАСТИМ УКРАШЕНИМ ЛУКОМ И ПОСУВРАЋЕНОМ СТОПОМ

Мале бронзане фибуле са спиралном главом-опругом, широким тракастим луком украшеним геометријским мотивима и посувраћеном правоугаоном или трапезастом стопом ретки су налази у околини Крушевца. Ипак, једна таква фибула пронађена је током археолошких ископавања, у сонди I, на локалитету Укоса у Граду Сталаћу 2009. године. Поред ове фибуле са Укосе, Народни музеј Крушевац поседује још две сличне, готово истих димензија, такође украшене тракастим, цикцак и кружним мотивима. Није познато тачно место налаза ових примерака, али они, заједно са фибулом са Укосе, упућују на трајање живота у околини Крушевца до првих деценија VII века (Јанковић 1981: 173). Фибуле овог типа су ливене у калупу са украсом, или је украс урезан или искуцан помоћу матрице на тракасто сеченом бронзаном лиму, па је затим почетак лука искуцан у трн, који је увијен спирално или у виду латиничног слова S, и кроз њега је провлачена осовина опруге са иглом, која чини главу. Коначно, савијен је крај лука са стопом, те је искуцан, и са 2-3 навоја везан за лук, тако да формира држач игле.

Према аналогијама, овакве фибуле се опредељују у западнобалкански тип фибула са посувраћеном стопом (Uenze 1992: 146–151). У најближем окружју Поморавља, аналогије за ову фибулу налазимо на локалитету Каменова међа у долини Млаве, датоване такође у VI век (Špehar 2012: 50).

КАТАЛОГ:

1. Бронзана фибула са посувраћеном стопом, обмотајем везаном за висок лук, без игле. На луку је украс у виду цикцак линија и тачака. Стопа, трапезоидног облика, украшена је круговима. Дужина фибуле је 4,1 cm. Налазиште: Укоса у Граду Сталаћу (Т. IV/1).
2. Бронзана фибула са посувраћеном стопом, обмотајем везаном за висок лук, без игле. На луку је украс у виду цикцак линија и тачака. Стопа, трапезоидног облика, украшена је круговима. Дужина фибуле је 4,1 cm. Непознато налазиште (Т. IV/2).
3. Бронзана фибула са посувраћеном стопом, обмотајем везаном за висок лук, без игле. На луку је украс у виду цикцак линија и тачака. Стопа је трапезоидног облика и украшена је круговима. Дужина фибуле је 4,0 cm. Непознато налазиште (Т. IV/3).

T. IV 1) Фибула са посувраћеном стопом, Укоса у Граду Сталаћу;
 2) фибула са посувраћеном стопом, непознато налазиште; 3) фибула са посувраћеном стопом, непознато налазиште

Pl. IV 1) Fibula with its foot bent back, Ukosa in Grad Stalać; 2) Fibula with its foot bent back, Site unknown; 3) Fibula with its foot bent back, Site unknown

Можемо закључити да се рановизантијске фибуле из археолошке збирке Народног музеја Крушевац уклапају у слику распрострањања таквих фибула на подручјима Србије где су интензивније вршена археолошка истраживања, нпр. у Бердапу или у западној Србији, а где су нам познати и услови њиховог налаза. Дакле, и у овом средишњем делу Србије, у коме се смењују долине у Поморављу и високе планине Копаоника, у рановизантијском периоду се одвијао исти кастелијерски начин живота на висовима. У утврђеним насељима уочена је концентрација свих врста налаза из рановизантијског периода, па и најиндикативнијих, као што су фибуле.

О томе када је почело насељавање висова можда индиректно говоре налази гвоздених фибула са посувраћеном стопом, блиских черњаховској култури, датованих у прелаз IV у V век. Током VI века, када се живот одвијао искључиво на висовима, у утврђеним насељима, опет потпуно превладавају бронзане и гвоздене фибуле са посувраћеном стопом, што показују и налази са рановизантијских локалитета у околини Крушевца. У збирци крушевачког музеја велики је број примерака фибула са посувраћеном стопом, тзв. далматинског типа, тако да постаје све извесније да је овај тип фибула, са већим бројем примерака, присутан на много ширем балканском простору. Живот у рановизантијским утврђењима у крушевачком крају досегао је прве деценије VII века, о чему сведоче налази мањих бронзаних фибула са геометријским украсима.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Vinski, Z. 1974

Kasnoantički starosjedoci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 59 (1967): 5–51.

Ђорђевић, М. и Рашковић, Д. 2006

Налазишта и налази римског периода на доњем току Јужне Мораве, *Саопштења* 35–36 (2003–2004): 29–60.

Јанковић, Ђ. 1981

Подунавски гео области Аквиса у VI и почетком VII века, Београд: Археолошки институт.

Petković, S. 2010

Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n. e., Београд: Археолошки институт.

Радичевић, Д. 2010

Прилог проучавању рановизантијских фибула на тлу Србије са посебним освртом на налаз са Лишке ћаве код Гуче, *Зборник Народној музеја* (Београд) 19-1: 411–414.

Рашковић, Д. 2005

Стање истражености рановизантијских утврђења на северозападу области Наиса, у: *Ниш и Византија* III, ур. М. Ракоција, Ниш: Просвета, 183–194.

Рашковић, Д. и Трифуновић, М. 2004

Касноантичка и рановизантијска археолошка налазишта Јастрепца-Прилог планирању заштите природног добра, *Заштитна природе* 55/1-2: 76–81.

Рашковић, Д., Димоски, Н. и Црнобрња, С. 2010

Рановизантијско утврђење Градиште у Љубинцима-Жупа Александровачка, *Жупски зборник* 5: 30–38.

Тошић, Г. и Рашковић Д. 2007

Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника, *Зборник радова Византолошкој институцији* 44/1: 27–45.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2009а

Хришћански мотиви на археолошком материјалу из околине Крушевца и Алексинца, у: *Ниш и Византија* VII, ур. М. Ракоција, Ниш: Просвета, 183–188.

Тошић, Г. и Рашковић, Д. 2009б

Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића, у: *Научни скуп Манасићир Каленић. У сусрет шестој стогодишњици, Каленић, 5–6. октобар 2008. године*, ур. Ј. Калић, Београд: Одељење историјских наука САНУ; Крагујевац: Епархија шумадијска, 74–75.

Uenze, S. 1992

Die spatantiken befestigungen von Sadovec, Munchen: Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

Haralambieva, A. 1990

Archäologische Spuren der Goten südlich der Unteren Donau aus dem 5. Jh. N. Chr., *Archaeologia Austriaca* 74: 79–86.

Хараламбиева, А. и Атанасов, Г. 1991

Фибули от V–VI в. в Шуменския музей, *Известия на Народния музей Варна* 27 (42): 50–55.

Špehar, P. 2010

Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu, Beograd: Arheološki institut.

Špehar, P. 2012

The Danubian limes between *Laderata* and *Aquae* during Migration period, in: *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, V. Ivanišević and M. Kazanski, eds., Beograd: Arheološki institut, 50–51.

EARLY BYZANTINE FIBULAE IN THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTON
OF THE NATIONAL MUSEUM KRUŠEVAC

SUMMARY

The finds of functional items of apparel that also have a decorative role, such as fibulae, are one of the most important elements for dating Early Byzantine sites. Most of the Early Byzantine fibulae found in the area covered by the activities of the National Museum in Kruševac come from fortified settlements built on elevations. When the elevations began to be settled may indirectly be indicated by the finds of iron fibulae with feet bent back, akin to those of the Chernyakhov culture, dated to the end of the 4th and the beginning of the 5th century AD. In the 6th century, when people lived exclusively in fortified settlements on elevations, again totally predominant were bronze and iron fibulae with feet bent back, a fact demonstrated by the finds from Early Byzantine sites in the vicinity of Kruševac. There are in the collection of the Kruševac museum a large number of fibulae with feet bent back that belong to the so-called Dalmatian type, which makes it increasingly certain that this type of fibula, found in large numbers, was present in a much wider area of the Balkans. Life in Early Byzantine fortified settlements continued until the first decades of the 7th century, a fact attested by small fibulae with geometric ornaments.

In addition to a large number of accidental finds housed in the National Museum in Kruševac, there are also Early Byzantine fibulae discovered during archaeological excavations at the sites of Nebeske stolice on Mount Kopaonik, Ukosa near Stalać, and Bedem in the village of Maskare, at the confluence of the West and South Morava Rivers.

Бојан М. ПОПОВИЋ

Народни музеј у Београду

Срђан Д. КАТИЋ

Историјски институт, Београд

ДВЕ БРОНЗАНЕ ПЛОЧИЦЕ ИЗ ХИЛАНДАРА И СКАДРА

Апстракт: Две сличне бронзане плакете – плочице, одливане у истом калупу, са местом налаза у Хиландару и Скадру, откривају оригиналну и необичну представу Константина и Јелене који придржавају Часни крст, уклопљених у ширу слику кивориона – приказа неба над владарем, орлова који га придржавају, маскерона на сециштима и на врху. Плочице краси и необична скица Хиподрома, која се састоји од две очуване његове трајне одлике, Дракона – змијског стуба и египатског обелиска Тутмеса III, дарова које су на Хиподром поставили цареви Константин и Теодосије. Представа Хиподрома, кивориона, а нарочито инсигнија говорила би у прилог њиховог настанка у XII веку.

Кључне речи: Византија, XII век, бронзане плочице, иконографија, Свети Константин и Јелена, Хиландар, Скадар, Цариградски хиподром

Постоје два готово истоветна предмета, изливена у истом калупу, од којих се један чува у Хиландару, а други у Скадру. Предмет из Хиландара, инв. бр. 168, има наредне димензије: дебљина 3,8 mm / 4,7 mm / 5,5 mm / 5,8 mm, дужина 153 mm, ширина 118 mm (сл. 1 а, б). У Историјском музеју у Скадру налази се културно добро заведено под инв. бр. 14818, тежине 857 грама, следећих димензија: дебљина 7 mm, дужина 150 mm, ширина 116 mm (сл. 2 а, б).¹ Задња страна оба предмета је равна.

Усправно правоугаоно поље подељено је на горњу, готово квадратну површину, у којој су фигуралне представе, и доњи део, у коме се налази текст. Две

¹ У Историјском музеју у Скадру (Museu Historik Shkodër), у сусрет су нам изашли кустоси Фатмир Јука и Едвард Гришај, на чему најлеште захваљујемо. У Хиландару је велику помоћ пружио председник Срп-

особе у владарској одежди држе крст. Поред њих су два различита објекта, а на крајевима и изнад њих су тордирани стубови који на местима капитела имају маскероне, као и на укрштању двоводне конструкције изнад глава владара. На левој и десној страни горњег дела плочице, са обе стране конструкције је представа једне птице.

Сл. 1а Плочица из Хиландара (инв. бр. 168), лице

Сл. 1б Плочица из Хиландара (инв. бр. 168), наличје

Fig. 1a Chilandar plaque (Inv. No. 168), front

Fig. 1b Chilandar plaque (Inv. No. 168), back

Обе владарске особе су у дугим одежама дугих рукава. Са усправне осе хаљина полази косо, на обе стране, одозго наниже низ цртица које треба да означе наборе. Представе владара на плочицама су готово једнаке. Владарска особа приказана на десној страни је мало виша од оне на левој страни. Фигура на левој страни има бујну косу која пада до браде, а можда је и фигура на десној страни имала на сличан начин уређене власи, што се на самој плочици, услед једноставности израде, не разазнаје. Постоји могућност да су, сасвим сумарно, у руци којом не држе велики крст приказане акакије. На сасвим стилизованим представама нема ни трага индивидуализације ликова, као ни одређења пола.

ске православне црквене општине храма Св. Великомученика Георгија, у Будимпешти Милан П. Кићевац, стари сарадник Народног музеја, као и ризничар отац Јосиф, ради чега им упућујемо топлу захвалност. Бронзана плочица из Хиландара публикована је у каталогу изложбе (Миловановић 2008: 380, бр. 262). Аутор сматра да је реч о вотивној плочици на којој су представе Константина и Јелене. Бронзана плочица из Скадра је непубликована, први пут је на њу скренула пажњу изложба Народног музеја *Хришћанска духовна и културна баштина на обалама Скадарског језера и Дрима. Пушхоис у фойографијама*, отворена 17. децембра 2013. године.

Сл. 2а Плочица из Историјског музеја у Скадру (инв. бр. 14818), лице

Fig. 2a Plaque in the Historical Museum, Scutari (Inv. No. 14818), front

Сл. 2б Плочица из Историјског музеја у Скадру (инв. бр. 14818), наличје

Fig. 2b Plaque in the Historical Museum, Scutari (Inv. No. 14818) back

Представа владарских особа које држе крст најчешће јесте приказ Св. Константина и Јелене. Поставља се питање да ли њихово пређашње препознавање у личностима Константина и Јелене остаје или се може довести у сумњу и одредити неки други владарски пар.

Постоје две, сличне врсте високих, једнаких круна цара и царице. Први облик је цилиндричан или се једва приметно шири навише, док код другог, у ширењу навише настају закривљене конкавне ивице или је површина сачињена од једне или више равни, па стога круне могу бити и вишестране. Пет цртица којима је владарима са плакета моделована површина круна не морају одговарати петостраности, већ спадају у уобичајени манир обликовања површина. Бочни крајеви формирају шпицеве, а од бочних завршетака ивица, круна се на средишту завршава у шиљак. Таква је круна на плочицама из Хиландара и Скадра.

Круне више од прстена, тј. дворедог низа бисера, јављају се од XI века. На примере истих, високих и отворених круна наилазимо често на представама Константина и Јелене, попут оних из Светог Луке у Фокиди, из Костура, из цркава Св. Бесребрника, са северног зида припрате, из друге половине X или прве половине XI века, и из Св. Стефана, из XI или XII века (сл. 3), као и на познијим представама из Жиче (сл. 4) и Милешеве (сл. 5) (Πελεκανίδης 1953: 29, f. 98/2; Parani 2003: 39–41, fig. 26; Malmquist 1979: 30; Popović 2011: 228–229).

Најпотпуније, свим чиниоцима представа Константина и Јелене из Светог Стефана у Костуру одговарају прикази владара на плакетама из Хиландара и

Скадра. Поред тога што су високе, круне се шире навише, а код горње ивице странице се успињу ка средишту, које је шпицастиг облика. Владари Сицилије носе круну сличног основног облика. Понекад се и после XII века приказује овај тип круне. Међутим, сем примера из XIII века, попут оних у Жичи или Милешеви, ова врста круне добија донекле фантастичан облик, а Константин и Јелена се ретко приказују са истим инсигнијама.

Сл. 3 Свети Константин и Јелена, Костур, црква Св. Стефана, XI или XII век (снимак из колекције Странски)

Fig. 3 Saint Constantine and Saint Helen, Kastoria, Church of St. Stephen, 11th or 12th c. (photo from the Stranski collection)

Сл. 4 Свети Константин и Јелена, Жича, трећа деценија XIII века, источни зид параклиса на спрату звоника (фото: Милан Радужиќо)

Fig. 4 Saint Constantine and Saint Helen, Žiĉa, 1220s, eastern wall of the chapel on the first floor of the bell tower (photo: Milan Radujko)

Паралеле самом облику круне могу се наћи и у познијем сликарству, мада се готово увек уводе нове регалије, укључујући и куполасту круну (Spatharakis 1976: 209–210).

Куполаста круна се појављује са Комнинима, од текстуалног описа круне Алексија, преко представа куполасте круне Јована и Манојла Комнина. После, иначе ретких, представа Јована и Манојла Комнина у сликарству, немамо слика владара све до портрета Михаила Палеолога. Владари суседних земаља се приказују са различитим венцима. На Сицилији се, поред регалија које одговарају византијским царским, представља висока отворена, а не куполаста, затворена круна. С друге стране, од XIII века се владари Србије и Бугарске представљају са куполастим крунама (Parani 2003: 11–41, 313–324).

Сл. 5 Свети Константин и Јелена, Милешева, око 1223. године, јужни зид припрате (копија и реконструкција фреске: Милош Јовановић)

Fig. 5 Saint Constantine and Saint Helen, Mileševa, c. 1223, southern wall of the narthex (fresco copied and reconstructed by Miloš Jovanović)

Високе отворене круне владара и владарки у XI и XII веку представљају развитак, надградњу круне типа обруча, која је добила још једну висину траке. Код владара, круна је на средишту горње ивице украшена тролатичним орнаментом, орфаносом, док је код владарке, дуж горње ивице низ зубаца или бисера. Први пример прати се на крунама Константина Мономаха (1042–1055) и Зоје и Теодоре у Светој Софији, у рукопису са Синаја, као и на владарским представама на самој круни Константина Мономаха (Papani 2003: 316–316). Када је уведена куполна круна као владарска, царска византијска круна, отворена круна, нижег значења од царске, употребљавана је као „женска“ или као оглавље престолонаследника. Она је развијена од високих капа, попут прополоме (προπόλωμα), која се помиње у *Књизи о церемонијама* као женска капа, али и као оглавље сацара у тријумфу (Constantin VII Porphyrogénète 1940: 17, 21; Constantin VII Porphyrogenitus 1829: 500). У време Комнина, царичина је круна називана тимпанион (τιμπάνιον) (Радојчић 1971: 73). Висока колико и потоња куполна круна или више, ширила се нагоре, равно или обрнутом логиком у поређењу са куполастом круном. Између женских и мушких круна овог типа разлике су биле у украсу горњег дела. Код владара, круна је на средишту горње ивице била украшена тролатичним орнаментом, орфаносом, док је код владарке, дуж горње ивице био низ зубаца или бисера.

Напокон, што се изгледа тиче, треба рећи неколико речи о висини фигура, као и о начину обликовања њихове косе. Истоветна висина фигура означава најчешћи приступ представљању светитеља. Разлика у висини, која се понекада примећује, означава разлику у хијерархији. Константин и Јелена се готово

редовно приказују истоветно високи, услед жеље да се нагласи и њихова једнака важност (Spatharakis 1976: 105). На плочицама је десна фигура незнатно виша, што се не би могло узети као сигуран знак да је важнија.

Што се косе тиче, познато је да женама коса углавном није приказивана. Насупрот томе, цара Константина краси густа коса још од раних примера (Cormack and Hawkins 1977: 230), а од XIII века нарочито, као што је случај у *Призренском јеванђељу*, Милешеви, у Пећи на слоју сликарства из око 1300. године. До краја средњег века ова одлика је још наглашенија, попут примера у Грачаници, Доњој Каменици, Дечанима (Ђоровић-Љубинковић 1969: 191–202, Т. XIV, сл. 36; Радојчић 1971: 20, Т. XXXV; Ђурић 1989: 91, 98, 177, Т. 14; Суботић 1998: 109–127; Тодић и Чанак-Медић 2005: 427, 429, 487–488, fig. 405). Бујност косе Св. Константина се, као иконографска особеност, пружа кроз турски период, све до нестајања основа средњовековне слике. Владарска фигура представљена на левој страни плочице може да буде царица Јелена, откривене косе или је преко косе драпирана мрежица или марама. Могуће је да је реч и о перици, лажној коси (Emmanuel 1994: 119–120). У XIV и XV столећу, коса постаје делимично видљива (Popović: 2011, 228).

На примерима у живопису, Константин је готово увек лево од крста, на важнијем месту, док је посматрачу десно царица Јелена. Ретки су примери обрнутог распореда, попут Светог Стефана у Костуру, Сопоћана, Псаче (сл. 6), Марковог манастира (сл. 7) (Πελεκανίδης 1953: 29, f. 98/2; Ђурић 1991: 133–134; Ђорђевић 1994: 172–175; Грозданов 1980: 92). Осим што уз владаре није изведен натпис, нису приказани ни нимбови. Док недостатак натписа уз владаре надокнађује трореди натпис у доњем делу плочице, изостанак нимбова може се сматрати грешком. Владари из византијског културног круга понекад су на портретима без нимба, мада то не важи за најсвечаније портете, попут оних на којима је представљана небеска инвеститура. Сем тога, да је уз актуелног владара био приказан „тринаести апостол“ Константин, свакако би био „крунисан“ ауреолом.

Сл. 6 Свети Константин и Јелена, Псача, 1365–1371. година, јужни зид припрате (фото: Зоран Јовановић)

Fig. 6 Saint Constantine and Saint Helen, Psača, 1365-1371, southern wall of the narthex (photo: Zoran Jovanović)

Сл. 7 Свети Константин и Јелена, цар Урош V и краљ Вукашин, Марков манастир, 1376/7. година, северна страна западног зида (фото: Зоран Јовановић)

Fig. 7 Saint Constantine and Saint Helen, Emperor Uroš and King Vukašin, Marko's Monastery, 1376/7, northern side of the western wall (photo: Zoran Jovanović)

Иконографски, другу представу две владарске особе које придржавају велики крст једино познајемо из нумизматике. Цар Алексије III Комнин Анђео и цар Константин се на новцу редовно приказују заједно, како придржавају Часни крст (Hendy 1999: 167; Радић и Иванишевић 2006: 208–209). Постоје примери да су једнако одевени, а понекад Алексије носи хламиду, а Константин сакос. Алексије се представља на левој, а Константин на десној страни реверса. Њихове круне су у облику ниског венца са препендулијама (Grabar 1971: 111, n. 6, 273). Иконографски узорци могу се наћи на хиперперама кованим за време царевања Јована II Комнина, на којима цар Јован и Свети Ђорђе заједно држе крст (Grierson 1999: 11). Ана Комнина је за свог оца Алексија I, оснивача династије, сматрала да се може поредити са царем Константином (Anne Comnène: том III, 8, 181).

Да су ова два цара приказана на плочицама сведочила би чињеница да се једна од њих налази у ризници манастира Хиландара, који је био дариван од стране цара Алексија III Анђела. Цар Алексије III је био нарочито слављен владар у Србији. Као сват Стефана Немање, његова улога у екуменском представљању државе директно се прати од Студенице и Милешеве (Grabar 1971: 30, n. 6; Ђурић 1992а: 12–27, цртеж 2, 8, 10; Vojvodić 1995: 95, n. 120; Svetković 2002: 297–309), индиректно у Матеичу (Haustein 1985: 80–85; Ђурић 1992б: 67–85; Димитрова 2002: 214–217; Димитрова 2003: 181–191).

У време настанка *Књије о церемонијама*, прави значај плакета и диптиха као инсигнија био је другог значења него у претходном периоду. Наиме, раније су то били укази о постављењу на част. Њима се чинила инвеститура дворјана. Као и било који предмет дариван од цара, они постају инсигнија која у скраћеном виду представља титулу. Плакете од слоноваче и повеље биле су важне инсигније дворјана. Неки дворјани су их добијали уз делове одеће, други су добијали само делове одеће, а трећи само њих (Grabar 1971: 89; Constantin VII Porphyrogenitus 1829: 708).

За разлику од плакета које су биле инсигније дариване при постављању на службу, из истих извора сазнајемо, миморгед, да је цар свим дворјанима на Цвети даривао крстове, магистрима и препозитима велике, а осталима мале (Constantin VII Porphyrogénète 1940: 158). Плакете као што су наши примерци такође су могле бити дароване од стране царева, мада делује да је њихова основна намена била да буду иконе, могуће ходочаснички сувенири.

Најјачи аргумент против препознавања савремених владарских личности у ликовима с плакета јесу инсигније. Тешко је замислити да Алексије III крајем XII века не би био представљен са круном уведеном у време Комнина – куполастом стемом. И поред тога што су владари Сицилије Рожер II (1101–1154) и Виљем (1166–1189) у истом периоду, осим регалија које одговарају византијским царским, носили високе отворене круне (Grabar 1971: Т. XXVI, 1), тешко је замислити да би се византијски цар лишио једном усвојеног и „освојеног“ новог вида врховне инсигније.

Владари су на плочицама представљени како између себе, у истој висини, држе крст висок попут њих. Тело крста је тордирано, што је манир који уметник примењује на свим површинама. Подно крста је кратки тространи постамент, као и други симболи на плочицама. Кракови крста се шире у кружне завршетке. Држећи крст, владари истичу милост неба и представљају се попут његових репрезентата (Belting 1998: 139).

Око и изнад владара налази се структура начињена од два тордирана стуба, као и крова на две воде. На местима на којима су капители, као и на сучељавању две воде, представљени су маскерони. Конструкција означава киворион (τό κιβώριον), *ciborium*, табернакл, небо над престолом, које је називано и камелавкион (Максимовић 1961: 30–32; Piltz 1977: 19, 28; Constantin VII Porphyrogénète 1935: I–3). Над капителима су изведени орлови (Grabar 1971: Т. 5). Орлове, као и централни маскерон, уочава и Миловановић. (Миловановић 2008: 380, бр. 262). Орлови у диптисима придржавају киворион, који престаној дворани дарује космичку димензију (Flavius Cresconius Corippus 1976: IV, 188 [191f III]).

Подражавање плоча изведених у слоновачи, често царских диптиха, на плочицама је очигледно према многим детаљима. Тордирани стубови, орлови, киворион – камелавкион (Piltz 1976: 60), владари у центру сцене су слика небеске и царске власти, реализоване од раног византијског периода. Примере налазимо на *Дийџиху царице Аријадне*, који се чува у Бечу, где је изведен киворион са орловима и стубовима украшеним канелурама; затим на кивориону тордираних стубова на вотивној плочи од слоноваче, на којој је представљено крунисање Отона II и Теофана, из X века; на *Бојородици са Христом*, из друге половине X века, од слоноваче, где се јављају маскерони наместо капителя (Cormack and Vassilaki 2008: 82, 127, fig. 70, Т. 24, 128, Т. 71; Delbrüeck 1929). Маскерони на капителима могу имати украсно значење, као и симболично, од представа бираних царева до персонификација стихија (Ђорђевић 1980: 117–123; Ђурић 1989: 22–29).

У живопису се над владарима ретко приказује киворион. Најкомплексније представе сабора налазе се у Св. Димитрију у Пећи, где се са Првим и Дру-

гим васељенским сабором смењују „богомсабрани“ сабор Светога Симеона Немање и његовог унука светог краља Уроша II и сабор Светог Саве, првог архиепископа српског. Немања и Милутин заједно представљају идеју сапрестолништва. Купола над њима обавештава о посвећеном простору у коме се идеални ванвременски сабор одиграва (Радојчић 1997: 46–47; Тодић 2004–2005: 123–140).

Лево од владара представљеног на левој страни плочица налази се стуб који се завршава шиљком, купасто, у висини рамена владара. У његовом доњем делу је кратак троделни постамент, док су на површини изведени одређени облици, од којих су два при врху моделована попут стилизованих птица истакнутог репа, на левој, и наглашеног кљуна, на десној страни. Испод се налазе две овлаш представљене људске фигуре. Она на десној страни је виша и делује као да седи на престолу, док је фигура на левој страни нижа. Чини се да је лево приказан Тутмес III, у адорацији Амона Ра. На јасан начин је стилизована скица обелиска.

Једини сачуван египатски обелиск у Цариграду и данас стоји на месту које је за њега наменио Теодосије I 390. године. Некада је био виши од 30 m. Приликом транспорта се одвојила доња трећина обелиска, у дужини од 12 m, која је можда била постављена на трг Стратегион. Израђен је за време владавине фараона Тутмеса III у XV веку пре н.е. и налазио се у Карнаку. Пирамидални завршетак је некада био обложен електриком, легуром злата и сребра. На обелиску су текстови писани хијероглифима, у којима се велича фараон Тутмес III (1490–1436). На завршетку сваке стране обелиска налази се сцена с приказом фараона Тутмеса III, како клечећи приноси дар богу Амону Ра (Müller-Wiener 1977: 64–71, T. 49; Nabachi 1984: 116, 145–151, f. 33, 35, T. 39, 40).

Десно од владара представљеног на десној страни плочица налази се тордирани стуб. У подножју га краси кратак троделни подножац, док се у горњем делу, који је у висини рамена владара, распознају три оделита облика, од којих се онај у средини дели на још два. Чини се да се лако препознаје „змијски стуб“. Попут обелиска, и Дракон се налази на свом првобитном месту, на које је његово премештање наредио цар Константин Велики. Постоје трonoшца из Делфа било је најстарији грчки споменик у Цариграду. Подигли су га Грци како би овековечили победу грчког оружја над Персијанцима 479. године пре н.е. код Платеје. Уздигнут у висину, био је спреман да прими божанство, Аполона. Испод трonoшца је био златни врч. На таквом „гатарском трonoшцу“, положеном на под оракла у Делфима, седела је Пителија и пророковала. Трonoжац је нестao давно пре премештања споменика у Цариград (Janin 1964: 184–194; Guberti-Basset 1991: 87–96; Madden 1992: 111–145; Bassett 2004: 212–232, No. 138 (обелиск), 219–222, No 141 (змијски стуб), 224–227, 231).

Хиподром је у Византији, нарочито од времена напуштања праксе подизања славолука, био централно место тријумфа (McCormick 1990: 5, 15, 25, 90, 165). После рестаурације под Палеолозима, коришћен је само за турнире – витешке игре, ретко и за трке коњаника (Kidonopoulos 1994: 198–199). Представе Хиподрома биле су уобичајене до XI века, када су забележене само у Св. Софији Кијевској (Высоцкий 1989: 113–162).

Хиподром ипак није заборављен. Како истиче Светозар Радојчић: „У Старом Нагоричину је цели фриз сцена из мука Св. Ђорђа стављен у јасно описану архитектуру спине“ (Радојчић 1975: 114–115). Слободан од иконографског обрасца који би наметао одређену сликану архитектуру, нагорички сликар је према свом знању могао да представи позориште које се помиње у *Житију Свештој Ђорђа*, а у складу са описима идеалних здања, и мартријум Св. Ђорђа (Поповић 1995: 466). Такође, Хиподром је памћен на портуланима, својеврсним „ведутама“, на којима је остајало само најважније, оно што је чинило град (Varsanti 2001: 83–254, 179, f. 130r). На илустрацији Цариграда у олуји, из јула 1490. године, на Хиподрому се лако уочавају два обелиска, од којих се један зидани, такозвани Колос, представља у илустрацијама *Свештске хронике* Хартмана Шредера (Mango 1997: X 17–20 [1–20]; Varsanti 2001: f. 26r, fig. 5, f. 267r, f. 130r). У сумирању изгледа града, на портуланима су представљани и други препознатљиви детаљи, попут Јустинијанове коњаничке статуе (Mango 1997: X 1–8 [1–16], XI 1–16). Зрачење и утицај ове скулптуре, која је и обнављана у време Андроника II, одражава се и на летимичним представама, попут оне на фресци у Грачаници, у сцени *Преноса моштију Првомученика Стефана*. Реч је о илустрацији за 2. август (Тодић 1989: 106; Живковић 1989: II, северозападно кубе).

Статуа Константина и Јелене налазила се на Милиону (Janin: 1964, 60). Описи Хиподрома не набрајају међу статуама скулптуру цара Алексија III, као ни представе Константина и Јелене. Могућност да их је ипак било не може се искључити јер поједини аутори наводе да су на Хиподрому биле и статуе других царева, који се не именују посебно (Grabar 1971: 38; Janin: 1964, 104, 184–194).

Натпис, изведен у три реда, нешто је боље очуван на скадарској плочици. Може да се чита слева надесно, на следећи начин:

G R I K N O R E A S L C

I M X S R E A G G E L W C

E S X X A I I Ђ L K O O G G

Душан Миловановић је описао предмет као вотивну плочицу (са Константином и Јеленом), Грчка, Халкидик, IX–X век. Према аутору, плоча је заоставштина из старог манастира Хиландариона. Аутор је понудио нешто другачије читање, сдесна налево:

X I S A E O I K I R G

O Ш I E Г Г A E R S X M I

Г Г O O K I П Ђ A X X S E

Нажалост, значење натписа нам није познато. Напомињемо да су слова свим јасна, да смо покушали да натпис обрнемо, као у огледалу, као и да смо пробали да слово R заменимо словом B, како бисмо добили бољу основу за читање. Такође, консултовали смо се и са колегама палеографима, који су, нажалост, могли само да поткрепе нашу бојазан и да посведоче да натпис не

може да се прочита. Поставља се питање и самог писма јер се, међу грчким, нека слова могу интерпретирати као латинска, чак и старословенска. Једна од могућности би била да је аутор самог дела на нетачан начин пренео натпис са неког другог предмета.

Представа Светих Константина и Јелене који придржавају Часни крст, под киворионом, на Хиподрому означеном египатским обелиском и змијским стубом – Драконом, јединствена је у византијској уметности. Од елемената који је сачињавају, приказ Хиподрома је недвосмислен, уједно и најтеже објашњив. Паралеле са конзуларним диптисима и плакетама, који су настајали у слоновачи до VI века, су далеке и условне. Налаз још једне плочице, осим хиландарске, у Историјском музеју Скадра, потврђује да су јефтин материјал и проста израда помогли умножавању, које је до данашњих дана из истог калу-па дало два позната примерка.

ИЗБОРИ / SOURCES:

Anne Comnène, *Alexiade, règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081–1118)*, tom III, E. Lieb, ed. et trans., Paris: Les Belles Lettres, 1945, 8, 181.

Constantin VII Porphyrogenitus, *De Cerimoniis aulae byzantinae, Appendix ad librum primum*, Jakob Reiskii, ed., Bonnae: E. Weberi, 1829.

Constantin VII Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies I–II*, Albert Vogt, ed., Paris 1935, 1940.

Flavius Cresconius Corippus, *In Laudatem Iustini Augusti minoris*, Libri IV, Averil Cameron, ed. and transl., London, 1976, 188 [191f III].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Barsanti, C. 2001

Constantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: La Testimonianza di Cristoforo Buondelmonti, *Rivista dell'Institutio nazionale d'archeologia e storia dell'arte* 56, III Serie, 24: 83–254.

Bassett, S. 2004

The Urban Image of Late Antique Constantinople, Cambridge: Cambridge University Press.

Belting, H. 1998

Image et culte. Une histoire de l'image avant l'époque de l'art, Paris: Cerf.

Высоцкий, С. А. 1989

Свейские фрески Софийского собора в Киеве, Киев: Наукова думка.

Војводић, Д. 1995

Владарски портрети српских деспота, у: *Манасић Ресава. Историја и уметност*, ур. М. Пантић, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 65–98.

Grabar, A. 1971

L'empereur dans l'art byzantin, London: Variorum reprints.

Grierson, Ph. 1999

Byzantine Coinage: Dumbarton Oaks, <http://www.doaks.org/> [приступљено: 05. 06. 2003]

Грозданов, Ц. 1980

Из иконографије Марковог манастира, *Зограф* 11: 83–93.

Guberti-Bassett, S. 1991

The Antiquities in the Hippodrome of Constantinople, *Dumbarton Oaks Papers* 45: 87–96.

Delbrüeck, R. 1929

Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler, Studien zur Spätantiken Kunstgeschichte 2, Berlin/Leipzig: W. de Gruyter.

Димитрова, Е. 2002

Манастир Маџејче, Скопје: Центар за културно и духовно наследство Каламус.

Димитрова, Е. 2003

Криторска композиција и ново датовање живописа у цркви Свете Богородице у Матеичу, *Зограф* 29 (2002–2003): 181–191.

Ђорђевић, И. М. 1980

Загонетни лик на капителима у Новој Павлици, у: *Рашка баштина* 2, ур. Р. Станић, Краљево: Завод за заштиту споменика културе; Београд: Београдски издавачко-графички завод, 117–123.

Ђорђевић, И. М. 1994

Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина, Београд: Просвета и Gic Role/Lars Trade.

Ђурић, В. Ј. 1990

Живопис са новим програмом, у: *Пећка иаџиријаришија*, ур. Р. Путниковић-Матић, Београд: Југословенска ревија, 190–192.

Ђурић, В. Ј. 1991

Сойоћани, Београд: Просвета и Републички завод за заштиту споменика културе; Приштина: Јединство.

Ђурић, В. Ј. 1992а

Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви, *Зограф* 22: 12–27.

Ђурић, В. Ј. 1992б

Лоза српских владара у Студеници, у: *Зборник у часој Војислава Ђурића*, ур. И. Тартаља, Београд: Филозофски факултет, Институт за књижевност и уметност и Просвета, 67–85.

Ђурић, С. 1989

Ateni and the Rivers of Paradise in Byzantine Art, *Зограф* 20: 22–29.

Emmanuel, M. 1994

Hairstyles and Headdresses of Empresses, Princesses and Ladies of the Aristocracy in Byzantium, *Delta... on tAj CristianikAj ,ArcailogikAj `Etair...a* 17 (1993–1994): 113–120.

Живковић, Б. 1989

Грачаница, цртежи фресака, у: *Сйоменици српској сликарствоу средњеј века 7*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Janin, R. 1964

Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique, Paris: Institut Français d'Études byzantines. Kidonopoulos.

Kidonopoulos, V. 1994

Bauten in Konstantinopel 1204–1328. Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau und Neubau von Profan- und Sacralbauten, Wiesbaden: Harrassowitz.

Madden, F. Th. 1992

The Serpent Column of Delphi in Constantinople: placement, purposes and mutilations, *Byzantine and Modern Greek studies* 16: 111–145.

Максимовић, Ј. 1961

Копирски цибориј из XIV века и камена њлстїка суседних областїи, ур. Г. Острогорски, Посебна издања САНУ CCCXLV, Одељење друштвених наука 38, Београд: Научно дело.

Malmquist, T. 1979

Byzantine 12th Century Frescoes in Kastoria. Agioi Anargiroi and Nikolaos tou Kasnizi, Uppsala, *Figura*, Nova series 18: 30.

Mango, C. 1997

Studies on Constantinople, Columns of Justinian, Aldeshot: Variorum Ashgate Publishing Limited

Миловановић, Д. 2008

Ризнице манасїира Хиландара, Студијска колекција I, бр. 262, Београд: Музеј примењених уметности.

Müller-Wiener, W. 1977

Bildlexikon zur Topographie Istanbul, Tübingen: Deutsches Archäologisches Institut.

McCormick, M. 1990

Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West, Cambridge: Past and Present Publications.

Parani, M. G. 2003

Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th Centuries), *The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400–1453*, Vol 41., Н. Kennedy, P. Magdalino, D. Abulafia, B. Arbel, M. Meyerson, L. J. Simon, eds., Leiden–Boston: Brill.

Πελεκανίδης, 1953

Καστορία. Βιζάντιναι τοιχογραφїαι, Θεσσαλονίκη: Μακεδονική βιβλιοθήκη.

Piltz, E. 1977

Kamelaukion et mitra, Insignes byzantins impériaux et ecclésiastiques, *Figura*, Nova series 15: 19–21.

Поповић, Б. 1995

Капела Пећпалових, у: *Зидно сликарство Дечана*. ур. В. Ј. Ђурић, Грађа и студије, књига 22, Београд: Српска академија наука и уметности, 451–470.

Роровић, В. 2011

Costume and Insignia of Church Founders and Rulers Depicted in Boyana, in: *Боянскајта црква между изтока и Запада в искусството на христијанската Европа*, В. Пенкова, ed., София: Национален исторически музеј, Българска академия на науките, 215–237.

Поповић, Б. 2013

Христијанска духовна и културна баштина на обалама Скадарској језера и Дрима. Путопис у фототографијама, Београд: Народни музеј.

Радић, В. и Иванишевић, В. 2006

Византијски новац из Народној музеја у Београду, Београд: Народни музеј.

- Радојчић, С. 1971
Милешева, Београд: Српска књижевна задруга и Просвета.
- Радојчић, С. 1975
Од Дионисија до литургијске драме, у: *Узори и дела сѿарих срѿских уметњика*, Београд: Српска књижевна задруга, 93–124.
- Радојчић, С. 1997
Портрети срѿских владара у средњем веку, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Spatharakis, I. 1976
The portrait in Byzantine illuminated manuscripts, Byzantina Neerlandica, fasciculus 6, Leiden: Brill.
- Суботић, Г. 1998
Костурска сликарска школа, *Глас Срѿске академије наука и уметности* 384: 109–127.
- Тодић, Б. 1989
Грачаница II, Београд: Просвета; Приштина: Јединство.
- Тодић, Б. 2004–2005
Српске теме на фрескама у цркви Светог Димитрија у Пећи, *Зоѿраф* 30: 123–140.
- Тодић, Б. и Чанак-Медић М. 2005
Манастир Дечани, Београд: Музеј у Приштини, Мнемосуне, Српски православни манастир Високи Дечани.
- Ђоровић-Љубинковић, М. 1969
Призренско четворојеванђеље. Ка проблему његовог датовања, *Сѿаринар* (н.с.) 19: 191–202, Т 1–14.
- Nabachi, L. 1984
The Obelisks of Egypt, Cairo: The American University in Cairo Press.
- Haustein, E. 1985
Der Nemanjidenstambaum, Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie, Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität.
- Hendy, M. F. 1999
Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Alexius I to Michael VIII, 1081–1261, 4. 1–2, A. R. Bellinger, P. Grierson, eds., Washington D. C.: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University.
- Светковић, В. 2002
Byzantine Emperor and Frescoes in Mileševa, *Balkanica* 32–33 (2001–2002): 297–309.
- Cormack, M. and Vassilaki, M. (eds) 2008
Byzantium 330–1453, London: Royal Academy of Arts.
- Cormack, R. and Hawkins, E. 1977
The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Rooms above the Southwest Vestibule and Ramp, *Dumbarton Oaks Papers* 31: 175–251.

BOJAN M. POPOVIĆ
National Museum in Belgrade

SRĐAN D. KATIĆ
Historical Institute, Belgrade

TWO BRONZE PLAQUES FROM CHILANDAR AND SCUTARI

SUMMARY

Besides the recently published find of a Chilandar plaque, the find of a so far unknown bronze plaque in the Historical Museum at Scutari represents a rare confirmed instance of replication by craftsmen. Undoubtedly, both come from the same mould, even though the Scutari one is in better repair. Evident in both plaques is a linear composition, stylisation and a certain robustness that is not simply the result of casting in moulds, but also of a rough sketch of the preconceived work that indicates only two dimensions.

The motifs make up a whole whose central scene, according to the importance of the structural elements, depicts two rulers upholding a cross, whilst next to them and above them is a two-column structure, with the capitals and the top of its gable roof decorated with masquerons, and with eagles depicted laterally above the roof on each side of the rooftop. A three-line inscription is found in the bottom part.

Of the elements that make up the structure of the scene, two more can be discerned, both of them next to the images of the rulers. Depicted on the left side of the plaque is an Egyptian obelisk, whose shape is easily discernible, as are also individual motifs on it. On the other, right-hand side of the plate is a spirally fluted pillar, with the spiral making up its body winding up to the top, where it divides into three snake heads, i.e. Draco – the snake pillar. Iconographically, the depictions of the rulers correspond to those of Constantine and Helen. Because of numismatic parallels, one might think that the rulers are Alexios III Komnenos Angelos and Emperor Constantine. However, it is unlikely that a Byzantine emperor of the late 12th century would wear a tall, open-top crown. Therefore this combination should be discarded.

The depiction of the rulers at the Hippodrome is encompassed by a *kivorion*. The columns supporting the dome, the masquerons on the capitals and the rooftop, as well as the eagles are not indicative of an ordinary niche, the heavenly abode of a saint, but rather evocative of some of the early scenes within the imperial interior. The inscription, which takes up the bottom third of the tablet, has eluded our attempts to decode it.

In conclusion, it should be noted that the significance of the find and the comparison of the Chilandar and Scutari plaques are in the unusual depiction of the rulers at the Hippodrome, under a *kivorion*. Due to stylisation, it is difficult to tell when the tablets were made. Nevertheless, the depiction of the Hippodrome would be anachronistic after 1204, when the depiction, with all its peculiarities, imperial insignia, and especially the *kivorion* shaped like the ones on consular diptychs, would be meaningless. On the other hand, judging by the tall, open-top crowns, *terminus a quo* would be the 12th century. The depictions of Constantine and Helen most similar to the rulers depicted on the plaques are from the Church of St. Stephen at Kastoria and are dated to the 11th or 12th century.

The basic purpose of the plaques was to serve as icons. The fact that two copies have survived attests that they may have been replicated and gifted or sold as a kind of souvenir.

Предраг Н. ДРАГОЈЕВИЋ

*Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за историју уметности*

ЛИКОВНИ УМЕТНИК НА АРХЕОЛОШКОМ ИСТРАЖИВАЊУ: ЈЕДАН ПРИМЕР ИЗ ВРЕМЕНА МИЛОЈА М. ВАСИЋА

Апстракт: У раду се говори о начину на који је Милоје М. Васић ангажовао једног српског уметника као цртача током археолошких ископавања у Винчи. На основу података о уметничком раду и схватањима тог уметника, изводе се закључци о начину на који је приступио задатку. Даље, из поређења теренског цртежа са изгледом археолошког налаза (артефактом и његовим фотографијама), препознају се главни дometri цртачевог рада, који уводе у разматрање визуелне компоненте у археолошком тексту.

Кључне речи: археолошка илустрација, теорија уметности, цртеж, Србија, XX век

У уводу своје књиге о Винчи, Милоје М. Васић, оцртавајући историју ископавања и истраживања, помиње многе помоћнике који су учествовали у разним фазама рада на овом археолошком локалитету, а међу њима и четворицу сликара. На месту где набраја све своје сараднике у ископавању (Васић 1932: XII), помиње да захвалност треба да добију и „Г. Драгомир Глишић, академски сликар, Г. Г. Живорад Настасијевић, Никола Бешевић и Вељко Станојевић, сада академски сликари...“. Као ни за остале многобројне сараднике, тако ни за њих не саопштава хронологију боравка на локалитету, нити ближе податке о пословима које су обављали.

По свој прилици, ниједан од поменутих уметника није унео у своје сликарство много од искустава из Винче (уп. Драгојевић 2000; Јовановић 1998; Трифуновић 1973; Влапића 2015). Сваки од њих је, из свог разлога (жанровска оријентација и реализам; зазирање од паганске културе; одлазак у иностранство; успешан развој излагачке каријере), заобишао мотиве винчанске пластике, атмосферу праисторијског насеља или мистику једне заборављене културе. Ову епизоду не помињу чак ни у интервјуима, у којима иначе детаљно говоре о свом животу и уметничком формирању (уп. Кулунџић 1939; Кулунџић 1941а; Кулунџић 1941б). За њих је то, изгледа, био само стручни посао у ком су користили своје „занатско“ знање у репродуковању видљивог. Налази из Винче, ма колико данас могу бити визуелно провокативни и инспиративни, нису у време откривања добили уметничког тумача.

Какав је био допринос уметника? Нешто више детаља о начину и времену ангажовања уметника на ископавањима у Винчи може се пронаћи у документацији везаној за најстаријега од поменутих, Драгомира Глишића (1872–1957). Из преписке сачуване у Министарству просвете и црквених дела, може се закључити да је он као цртач помагао Васићу већ у лето 1911. године. Наиме, у једном писму од 12. августа 1911, Васић се као „чувар Народног музеја“ (сл. 1, 2) званично обратио министру просвете и црквених послова, са молбом да Глишићу продужи одсуствовање из наставе све до 15. септембра, што је, према тадашњем школском календару, значило пуних месец дана. У образложењу је навео да је Глишић ангажован „као стручњак цртач“, „при ископавању у Винчи“.¹ Већ два дана касније, министар је одговорио,² уједно повољно решавајући Васићеву „представку“ (...) „како би могао и даље бити на раду у Винчи“.³ Сутрадан је министар обавестио директора Треће београдске гимназије, у којој је Глишић био запослен, да ће „учитељ цртања“ бити одсутан до 15. септембра, не објашњавајући му ни где Глишић борави ни зашто се задржао.⁴ То је било у складу са тадашњом процедуром за одобравање одсуства наставнику гимназије: за сваки слободни дан мимо празника, распуста или годишњег одмора, наставник је морао да добије одобрење посебним актом из Министарства (уп. Драгојевић, у припреми), па том министровом ангажману не треба давати већи значај но што га има. Ова писма говоре о Васићевом угледу и о званичној подршци његовом истраживању (коју је он, можда из неких других разлога, негирао), али не говоре ни о каквом посебном третману према Глишићу.

Разлоге да Васић ангажује Глишића треба тражити у уметничковој стручности, специјализацији и ставу према цртачком раду. До тог времена, наиме, Глишић је завршио четири године студија на Уметничкој академији у Минхе-

1 АС, МП, ф. 48, бр. 50, *Молба чувара Народног музеја министру просвете и црквених послова*, бр. 203, од 12. августа 1911.

2 АС, МП, ф. 48, *Писмо чувару Народног музеја*, 14. 8. 1911, акт без броја.

3 АС, МП, ф. 48, *Белешка*, Пбр. 13747 од 14. 8. 1911.

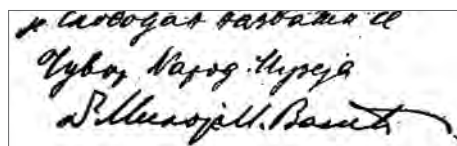
4 АС, МП, ф. 48, *Писмо директору Треће гимназије. Београд*, 15. 8. 1911, акт без броја.

ну и две године у тамошњој уметничко-занатској школи, где је специјализовао цртање и моделовање. По повратку у Београд, предавао је у (приватним) занатским школама и албум ђачких радова који је приредио био је запажен на *Балканској изложби* у Лондону 1907. године.⁵ Од 1908. био је запослен као наставник цртања у Трећој београдској гимназији.⁶

Сл. 1 Заглавље дописа Милоја М. Васића Министарству просвете и црквених дела (АС, МП, фасцикла 48, бр. 50, допис бр. 203, 12. август 1911)

Fig. 1 Header of Miloje M. Vasić's letter to the Serbian Ministry of education and Ecclesiastical Affairs (Archives of Serbia, Fund Ministry of Education)

Сл. 2 Потпис чувара Народног музеја (АС, МП, фасцикла 48, бр. 50, допис бр. 203, 12. август 1911)

Fig. 2 Signature of the Custodian of the Serbian National Museum (Archives of Serbia, Fund Ministry of Education)

У Глишићевој заоставштини (у власништву његових наследника), данас постоје скице, крокији, самостални и припремни цртежи који указују на то да се од почетка века бавио и илустрацијом, дизајном насловних страна, дизајном предмета, нацртима за етикете појединих производа, па и карикатуром. Овај, релативно добро очуван и још увек недовољно проучен ликовни материјал открива Глишића као уметника који сигурно влада цртежом, способан да га артикулише на различите начине, у складу са потребама жанра, задатка или наруџбине. Није претерано рећи да се у овом делу Глишићеве заоставштине могу проучавати многи теоријски проблеми цртежа као технике и као ликовне дисциплине. Осим тога, припремни цртежи за слике (портрете и мање композиције) показују да је он и сликању прилазио као цртач, а то потврђују и сећања његових најближих на његов сликарски поступак (уп. Драгојевић 2000: 46–48). Све то заокружује представу о Глишићу као, у основи, цртачу, коме је рад на археолошком документовању могао бити добар професионални изазов. Узимајући у обзир и већ поменути став тадашњих уметника према археолошким налазима, није имао проблема да се прихвати цртања артефаката без икаквих уметничких амбиција које би, извесно, искривиле визуелну представу налаза.

Васић (1932: VII) бележи да је „прво ископавање“ у Винчи остварио 1908, после чега је објавио прве налазе, Народни музеј је добио „стратиграфски сре-

5 ИАБ, Грађа за историју Београда, к. XIII, *Стенографске белешке разговора са Драгомиром Глишићем*, 4.1.1957, 18.

6 АС, МП, ф. 44 бр. 6, *Решење министра просвете и црквених послова*, Тбр. 12699 од 8. октобра 1908.

ђену збирку предмета из Винче“, а међународна научна заједница постала је заинтересована због значаја налазишта. После решавања питања финансирања, као и проблема међународног организовања и руковођења, „ископавање у Винчи отпочело је 22. јула 1911 године“ (Васић 1932: VIII). Васић је тврдио да ово истраживање није производило само налазе већ је послужило да у Србији започне успостављање институција професионалног археолошког истраживања: на иницијативу из Србије, Руски археолошки институт у Цариграду, уз подршку Српске краљевске академије и Владе Краљевине Србије, основао је у Београду свој секретаријат, који је водио Васић. Он је у свом дневнику ископавања, који по француски назива *журналом*, 16. августа 1911. евидентирао и описао посету Теодора Ивановича Успенског, директора Руског археолошког института у Цариграду. Ту, поред осталог, бележи да је показао важније налазе „и све цртеже Г. Драгомира Глишића, академског сликара“, фотографске и топографске снимке (наведено према Васић 1932: IX). Успенски је том приликом, наводно, био толико задовољан да је Васићу дао потпуну аутономију у даљем истраживању. Васић је имао своје разлоге да рад у Винчи представи као професионално организовано ископавање и управо тада је почела да се формира дуго одржавана представа о почецима и основама археологије у Србији (детално о томе Palavestra 2012; Palavestra 2013).

Што се тиче Глишића, то није био његов први допринос добром утиску о некој институцији у Србији: петнаестак година раније, његови цртежи су послужили као доказ квалитета прве српске цртачко-сликарске школе, коју је у Београду основао словачки академски сликар Кирил Кутлик (уп. Коректор 1896; Крстић 1896). Али, за разлику од времена када се истакао уметничком вредношћу и напретком у обуци, у Винчи он није био аутор, већ више техничко лице, те стога није познато да је икада придао значај своме уделу у овом послу. Током 1912. и 1913. Глишић је већ био мобилисан и учествовао је у балканским ратовима, о чему сведоче његове војничке исправе и други документи (Шуица 1983: 1), па стога, по свој прилици, више није могао да присуствује ископавањима која су настављена тих година (уп. Васић 1932: IX).

САДРЖАЈ ИЛУСТРАЦИЈА

Узимајући као упориште неке од основних теоријских идеја о типовима и елементима цртежа (врсте, функције, симболика, изглед, називи и класификација линија, и слично), можемо укратко анализирати цртеже настале у време Глишићевог бављења на локалитету у Винчи.

Укратко, теорија сматра да је цртеж и настао са идејом да се одреди и означи предмет (уп. Protić 1979: 91). Као самостални ликовни израз, цртеж има своју материјалну основу, своју пластичност, предметни и значењски или духовни слој. Као елемент ликовног остварења, цртеж је један од делова тзв. пластичког слоја, при чему се укршта са другим пластичким елементима (бојом, светлошћу, сенком...) и са осталим слојевима ликовног дела, производећи многобројне визуелне утиске, приказе и значења. При томе, цртеж описује спољашњост, али могао би, такође, да изражава суштину описаног предмета,

у ком је „унутрашња истина која се мора извући из спољашњег изгледа предмета и коју треба приказати“ (Matis 1996: 49). Стога је *цртање*, неизоставно, поред свега и интуитивни и мисаони процес, који се може уздићи на ниво интелектуалне и чак филозофске активности. Исти аутори који, у циљу примене „научног“ метода цртања, полазе од извесне „невиности ока“ (као, на пример, Ruskin 1857: 3), ипак разумеју и значај „визије“. Другим речима, цртеж, чак и као технички, није објективан снимак предмета, него је израз човековог мишљења или доживљаја предмета.

У објашњењу процеса који су се одиграли у току Глишићевог илустровања археолошке грађе, добро је поћи од примера једног артефакта који је описан на више начина. Антропоморфни *суд од печене земље* (Васићев назив), ископан у Винчи 1911, скициран је у дневнику ископавања на страни 129, затим је стручно нацртан, па фотографисан (сл. 3) и, на крају, описан стручним терминима археологије.

Сл. 3 Прикази антропоморфног суда од печене земље, лево: фотографија (према: Васић 1932: т. XVII, сл. 90а); средина: скица у дневнику ископавања, стр. 129; десно: цртеж (према: Васић 1932: 43, сл. 89а)

Fig. 3 Visual representation of a vessel of terra cotta, left: Photography (Vasić 1932: t XVII, fig. 90a); center: Sketch in Vasić's journal of excavation, p.129; right: Drawing (after: Vasić 1932: 43, fig. 89a)

Скица поменутог артефакта (сл. 3, средина) оставља утисак грубог рада, као да је реч о предмету од тесаног камена; обриси тела су оштри, контрасти су јаки, ивице обрва чине се дубљим него на предмету, итд. Пажљивим гледањем цртежа који је коришћен, препознају се тактилне линије и линије којима цртач мапира површ не би ли касније, у коначној верзији, представио облину тела. Све је доста лично, читава се рад руке која покушава да линијама дочара облик предмета. Далеко је од добре информације археолошког цртежа, али може бити на путу да открије (техничке и ликовне) принципе настанка овог артефакта. Наиме, по неким теоретичарима (уп. Arnheim 1987: 140–186), постоје законитости у развоју приказивачких појмова у визуелном мишљењу (на пример, поглед на околни свет, грубо и уопштено сагледавање које се по-

степенно диференцира, и слично), а могу се препознати и код цртежа и при настанку примитивних тродимензионалних предмета (Arnhaјm 1987: 178–186); сви се принципи могу откривати у одређеним ликовним елементима. С друге стране, увид у начин на који уметник гледа предмете око себе, изведен анализом уметникових текстова и скица друге врсте, као и поређењем са другим уметницима (Драгојевић 1997), показује исту врсту поступности и систематичности којом се надграђују провобитна наивност и несигурност, можда и недостатак инвентивности; касније, то је везивање за школу и занатски поступак стварања. Нажалост, скица није рађена с наменом да поново произведе („ре-продукује“) артефакт, превodeћи га у други медиј, чиме би постала његова уметничка интерпретација и можда отворила нека питања односа естетике и стратегије сећања (уп. Jones 2001). Завршила је као припрема за цртеж јер је археологија тога времена гледала ствари позитивистички.

Цртеж истог артефакта (сл. 3, десно) нема више трагова личног „опипавања“ предмета и његовог динамичног тумачења као живе ствари у настанку. Сада је скамењен; кратке паралелне линије чине појасе шрафура којима се означавају паралелна испупчења на телу фигуре, али се постиже другачији визуелни ефекат, па тело изгледа као да је састављено од степенасто поређаних површи. Изгубивши самосталност, овај цртеж постаје неразумљив без текстуалног описа.

Васићев *ојис* (1932: 42) иде овако:

„... суд од црвено печене земље, висок 23 цм. (...) израђен у облику женске фигуре с моделованим ногама, с рукама у облику хоризонталних патрљака, који су хоризонтално пробушени по двама рупицама. На прсима су пластичне дојке. – Лице је представљено у облику петоугаоне, аплициране маске. Уши су такође представљене. Нос је пластичан и представљен је као продужење пластичних обрва. Испод обрва је лучно удубљење, које се протеже и дуж носа, а испод тога удубљења иде, паралелно с њим, једно узвишење с оштром ивицом. Испод носа је једно плитко удубљење, које представља уста. Целокупна површина суда има плитка удубљења разних праваца. Та удубљења су мање орнаменат; она су техничког порекла, позајмљена с металног узора. (...) Суд је – што нарочито ваља истаћи – шупаљ до дна ногу, изузевши хоризонталне патрљке. Он је, према томе, реципиент а не пластична представа људске фигуре; он није статуета.“

У вези са овим цртежом, Васић наводи да је „на мало уобичајен начин (...) не траживши претходно моје одобрење“, објављен у заједничком раду једног српског и једног страног колеге, у страног публикацији из 1932. године. Прекоревачући их због тога, Васић (1932: 42) ипак исказује занимљиво мишљење о овој ликовној представи: „Цртеж је, у осталом, недовољан и рђав; њим се нико неће моћи користити.“

Васић је објавио овај цртеж, мада је уз њега дата и *фотографија* истог артефакта (сл. 3 лево). Ту се види да ни фотографија, нарочито црно-бела, није у стању да лако представи материју, рељеф и облике предмета. У принципу, она

то може да *gочара* употребом вештачког осветљења које пада из одређеног угла и при томе, готово по правилу, осим што наглашава рељеф предмета, она сугерише или изазива и одређени утисак. Та комбинација облика, светлости и сенке је можда само корак ка уметничком изразу, али сигурно је корак даље од објективности каквој тежи археолошка илустрација. Такође, фотографија приказује све без разлике, не прави одабир битних елемената неопходних за опис и она, у принципу, не успева да замени цртеж ни у прављењу „објективног“ визуелног записа ни у наглашавању детаља битних за описивача (уп. Farthing 2008: 147–148). У конкретном случају, на црно-белом фотографском снимку предмет изгледа тамно, на њему се указују пукотине и оштећења, уочљива је глаткоћа материје, при чему *йовршина йела не изйледа йако избразда-на као шйо се найлашава у йексйуалном ойису, а нарочийо на црйежу*.

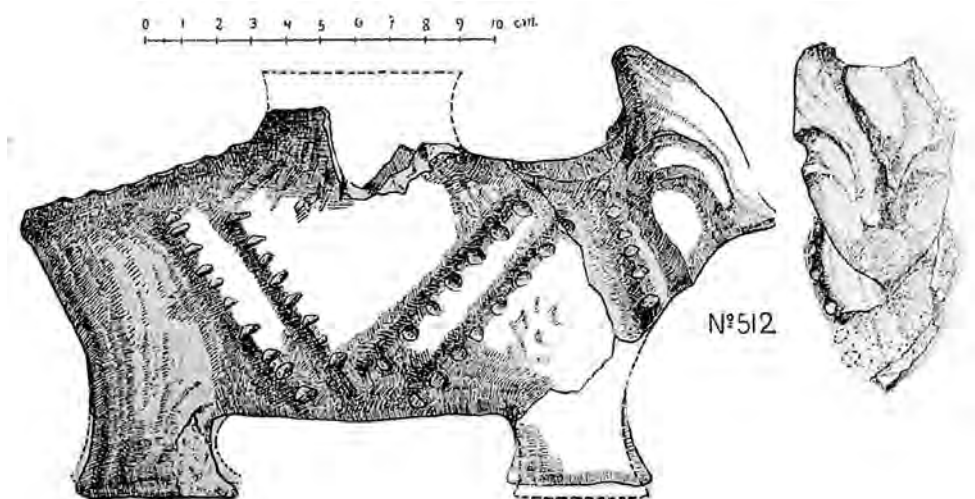
То је тачка на којој се можемо осврнути на питање ауторства: Глишић, као самостални аутор цртежа, никада не би урадио овако нешто, његов цртеж би био сличнији фотографији; археолог му је очигледно помогао да боље види та „удубљења (...) техничког порекла, позајмљена с металног узора“ (Васић 1932: 42), те да их визуелно истакне у скици, где су приказана као бразде, и на цртежу, где постају одсечне степенасте површи. Важно је приметити да ликовне представе – фотографија, скица, цртеж – губећи од уметничке вредности ипак не постају „снимак“ предмета нити објективни документ. Напротив, раније поменута природа цртежа омогућава му да истакне делове приказаног предмета у складу са интуицијом и мишљу – археолога. Тако се на овом детаљу види да концепти, начела, идеје археолога, које постају предмет расправе једнако као и њихови резултати (уп. Babić 2011), постоје код Васића у видљивом облику већ на теренским снимцима.

Из те повезаности илустрације са концептима истраживача проистиче да су ликовна средства само подсетник, илустрација текстуалног описа; фотографија ставља нагласак на стање предмета и материју, цртеж издваја битне елементе, док скица избацује у први план општи утисак о предмету и мати-совску „унутрашњу истину“ о њему. Ликовни елементи служе ипак као оријентир за читаоца и делимично помажу скраћивању текстуалног описа, сугеришући изглед целине артефакта, док се описивање, анализа и објашњења битних елемената дају у тексту.

ЛИКОВНИ ЈЕЗИК: АРХЕОЛОШКА ИЛУСТРАЦИЈА

У вези с наведеним треба указати и на један процес прерастања форме ових цртежа у нови језик археолошке илустрације. На неким местима, археолог (Васић 1932: 66–67) се позива на цртеж, на пример: „Слика 113 а, б, представља суд од земље у облику четвороножне животиње (вола?). (...) Суд има црно-сиву, сјајну углачану површину. На леђима се налазио врат отвора. Обе очуване задње ноге су шупље (...)“. Овде још има доста текстуалног описа, али упоредо са њим иде цртеж (сл. 4). Цртеж почива на ликовним елементима: сигурном и танком контуром описана је спољна граница облика предмета, комбинацијом појаса испуњених кратким шрафурама моделује се површина,

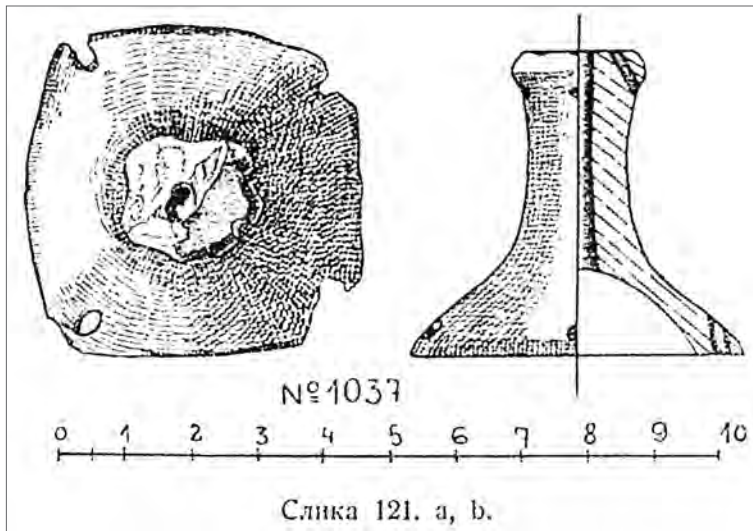
белим површима сугерисани су испупчени делови, а тзв. пасивним линијама представљена су кружна удубљења. Међутим, ови ликовни елементи сада су комбиновани са елементима техничког цртежа: предмет је приказан у две пројекције (виђен са стране и спреда), испрекиданим линијама продужене су контуре тако да су реконструисани недостајући делови (ноге, део на леђима), а у горњем делу постављен је и размерник.

Сл. 4 Цртеж земљаног суда у облику животиње (према: Васић 1932: 66, сл. 113а)
 Fig. 4 A Drawing of a vessel of terra cotta, shaped as an animal (after: Vasić 1932: 66, fig. 113a)

Илустрација можда иде корак даље у том смеру на другим примерима, као што је тумачење једног „арибалоса“ (Васић 1932: 70, сл. 121). Тај „фрагментовани горњи део арибалоса“, „нађен у 1911“, приказан је сажетим текстом и цртежом који има све елементе ликовног (шрафуру за сиве тонове, укрштenu шрафуру за тамније тонове, спољну контуру и контуру променљиве ширине за опис облика) и, уз њих, све елементе техничког цртежа (размерник са означеном величином у сантиметрима, две пројекције артефакта: поглед одозго и поглед са стране, линију која представља осу симетрије, најзад, и испрекидане линије које означавају пресек, приказујући унутрашњост и канале које је Васић тумачио као „рупице за узицу“). У тексту се углавном помињу материјал, година налаза, дубина, висина, и указује на постојање рупица. Остало, рекло би се, објашњавање или показивање појединих формулација, препуштено је цртежу, који у оваквим случајевима већ функционише паралелно са текстом (сл. 5).

Ту се, на крају овог процеса, сусрећемо са једним хибридниm визуелним језиком. Његова генеза била би занимљива са становишта визуелних студија: требало би да се провери да ли је технички цртеж „оживео“ добијајући пластичност или је пластични цртани приказ артефакта накнадно опремљен техничким елементима. Овај хибридни језик је такође постао распрострањен, прихваћен, стандардизован до те мере да не омогућава различита читања (као што би то био случај са језиком ликовне уметности).

Сл.5 Цртеж фрагмента „арибалоса“ (према: Васић 1932: 70, сл. 121а, б)

Fig. 5 Drawing of a fragment of an „aryballos“ (after: Vasić 1932: 70, fig. 121a, b)

Овај визуелни језик, с друге стране, управо губи уметничке елементе и приближава се језику науке, а може га користити добар ученик, техничар, онај ко научи и прихвати правила визуелне комуникације.

Уметник који се почетком XX века нашао у ситуацији да гради овакав језик морао је дати предност процесном над креативним. Глишић, од самих уметничких почетака везан за учење и школу, оријентисан на академско, заокружено, конзервативно (Драгојевић 2014), имао је неопходне предиспозиције да успешно изведе такав задатак.

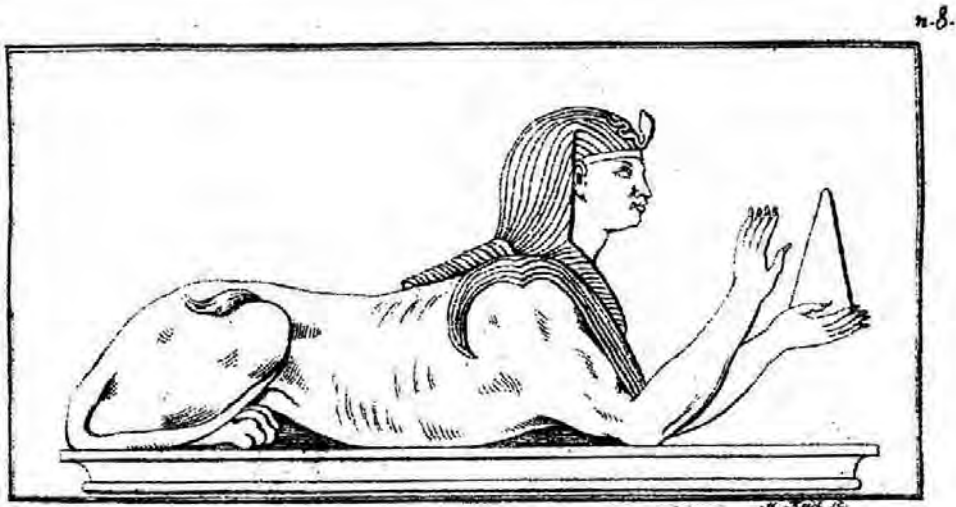
КОНТЕКСТ ЗА ПРОЦЕНУ: РАЗВОЈ АРХЕОЛОШКЕ ИЛУСТРАЦИЈЕ

Занимљиво би било на крају сагледати контекст у ком се одиграло ово претварање визуелних забелешки у језик археолошке илустрације. Њен развој може се пратити бар од почетка XVIII века, када је формулисана идеја да је проучавање старина непотпуно без цртежа и нацрта (Piggot 1978: 7), па до данас, када она постаје део ширег проблема разумевања и употребе визуелне комуникације као инструмента ове науке (Smiles and Moser 2005). У случају Васићевог цртача, било би могуће само у најширим потезима означити један аспект, а то је развој археолошке илустрације од уметности до стручне специјализације унутар археологије. У том погледу, радови Васићевог цртача чине се ближим данашњем визуелном језику него оном из XIX века.

Око сто педесет година пре почетка ископавања у Винчи, у књигама из области археологије (ако се фокусирамо само на улогу уметника, техничку опрему и дизајн, илустрацију и друге примењено-уметничке и визуелне елементе) могло се препознати снажно присуство уметничког елемента. Он се развијао од најсложенијег, *сѿваралачке инѿерѿреѿиације*, преко једноставни-

јег, уметничке анализе, све до „укроћеног“ ликовној описивања или приказа, белешке, снимка... Без обзира на то свођење уметничког на документарно, на сваком од ових нивоа развоја било је потребно решавати одређене проблеме визуелне презентације, а та решења је баштинила археологија, формирајући стручну област археолошке илустрације. Уметнички заснована археолошка илустрација (сл. 6) морала је најпре да се ослободи својих уметничких слобода и надоградњи које су служиле као замена за недостатак чињеница, затим да реши проблем пропорција, па и анахронизама (на пример, код Пиранезија, уп. Dixon 2005: 120), као и проблем технике графичког репродуковања, која је знала да преокрене латералну организацију слике (сл. 7), а јављала су се и питања садржаја (приказ споменика или свега што га окружује).

Стотинак година после првих ископавања у Винчи, почетком XXI века археолошка илустрација је сасвим ослобођена уметничког елемента и посао њене израде прешао је са уметника на археолога или техничког сарадника, специјалисту у оквирима археолошке струке. Дефинише се као: 1) ликовна (визуелна) забелешка или снимак који је део документације, 2) анализа која издваја и наглашава битне елементе и 3) интерпретација која се пласира упоредо са текстом (Adkins and Adkins 1994; Taylor 2002; Steiner 2005), не признајући поделу на „објективно“ визуелно бележење „чињеница“ и њихово тумачење; тумачење се крије већ у процесу описивања.

Сл. 6 Сфинџа са људским рукама која држи пирамиду
(према: J. J. Winckelmann 1934: 408, Т. 8)

Fig. 6 *The human-handed sphinx holding a pyramid* (after: J. J. Winckelmann 1934: 408, Т. 8)

Сл. 7 Херкул проналази Телефа, фреска у Херкуланеуму, лево: фотографија (према: Zajder 1976: 68); десно: бакрорез (према: Killian 1777–1782)

Fig. 7 *Hercules finds Telephus*, frescoe in Herculaneum, left: Photography (after: Zajder 1976: 68); right: Engraving (after: Killian 1777–1782)

ИЗВОРИ / SOURCES:

Архив Србије (АС, МП)

Министарство просвете, фасцикла 44, бр. 6, *Решење министра просвете и црквених њослова*, Тбр. 12699 од 8. октобра 1908.

Министарство просвете, фасцикла 48, бр. 50, *Молба чувара Народној музеја министру просвете и црквених њослова*, бр. 203, 12. август 1911.

Министарство просвете, фасцикла 48, *Белешка* (одобрење да се Глишићу продужи одсуство) Пбр. 13747 од 14. 8. 1911.

Министарство просвете, фасцикла 48, *Писмо чувару Народној музеја*, 14. 8. 1911, акт без броја.

Министарство просвете, фасцикла 48, *Писмо директору Треће гимназ. Београд*, 15. 8. 1911, акт без броја.

Историјски архив Београда (ИАБ)

Грађа за историју Београда, кутија XIII, *Сценографске белешке разговора са Драгомиром Глишићем*, 4.1.1957, 1–38.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Adkins, L. and Adkins, R. A. 1994

Archaeological Illustration, Cambridge: Cambridge University Press.

Arnhajm, R. 1987

Уметност и визуелно опажање. Психологија стваралачког гледања, нова верзија, Београд: Универзитет уметности.

Babić, S. 2011

Їему још историја археологије? *Etnoantropološki problemi* 6/3: 565–577.

Blanuša, M. 2015

Veljko Stanojević: modernist i klasik, Београд: Музеј савремене уметности.

Васић, М. М. 1932

Преисториска Винча 1, Београд: Државна штампарија.

Dixon, S. M. 2005

Illustrating Ancient Rome, or the *Ichnographia* as Uchronia and Other Time Warps in Piranesi's *Il Campo Marzio*, in: *Envisioning the Past: Archaeology and the Image*, S. Smiles, S. Moser, eds., Oxford, MA: Blackwell, 115–132.

Драгојевић, П. 1997

„Слике“ у текстовима ликовних уметника. Кретање погледа и аналогije између ликовног и писаног изражавања, *Зборник Народној музеја* (Београд) 16-2: 245–255.

Драгојевић, П. 2000

Драгомир Глишић (1872–1957): слике – дијалој са модерном уметношћу, Библиотека Катакомбе, Београд: ауторско издање.

Драгојевић, П. 2014

Митови и документа о формирању једног српског уметника, у: *Међународни ѿемајски зборник Уметности и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама, посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932–2013)*, ур. З. М. Јовановић, О. Тошковић, Ј. Петровић, В. Виријевић, Косовска Митровица: Филозофски факултет у Приштини, 103–116.

Драгојевић, П. (у припреми)

О одсуствовању с наставе – примери из документације министарстава Краљевине Србије, *Зайис* (Пожаревац) 4.

Zajder, R. 1976

Rimsko slikarstvo, prev. Nada Oklobdžija, Beograd: Jugoslovenska revija

Јовановић, З. М. 1998

Друштво уметника Зојраф, Београд: Ј. М. Васиљевић.

Jones, A. 2001

Drawn from Memory: The Archaeology of Aesthetics and the Aesthetics of Archaeology in Earlier Bronze Age Britain and the Present, *World Archaeology: Archaeology and Aesthetics* 33-2: 334–356.

Killian, G. C. (ed.) 1777–1782

Abbildungen der Gemaelde und Althertuemmer welche seit 1738 sowohl der verschueteten Stadt Herkulanun, als auch in den umliegenden Gegenden an das Licht gebracht worden, nebst ihrer Erklaerungen von Christoph Gottlieb von Murr, Vol. I–VI, Augsburg: Killian.

Коректор 1896

Цртачко-сликарска школа у Београду, *Бранково коло* 41: 1310–1311.

Крстић, Ћ. 1896

[Отворено писмо Кирилу Кутлику], *Дневни листи* (Београд), 25. септембар.

Кулунџић, З. 1939

Сликар Драгомир Глишић, *Београдске ојштинске новине* 11: 705–711.

Кулунџић, З. 1941а

Сликар Живорад Настасијевић, *Београдске ојштинске новине* 1: 27–35.

Кулунџић, З. 1941б

Сликар Вељко Станојевић, *Београдске ојштинске новине* 2: 82–91.

Matis, A. 1996

[Izjave o umetnosti], *Likovne sveske* (Beograd) 4: 41–59.

Palavestra, A. 2012

Vasić pre Vinče (1900–1908), *Etnoantropološki problemi* 7/3: 649–678.

- Palavestra, A. 2013
Čitanja Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji, *Etnoantropološki problemi* 8/3: 681–715.
- Piggot, S. 1978
Antiquity depicted: Aspects of archaeological illustration, London: Thames and Hudson.
- Protić, M. B. 1979
Oblik i vreme, Beograd: Nolit.
- Ruskin, J. 1857
The Elements of Drawing and the Elements of Perspective, London: Dent.
- Smiles, S. and Moser, S. (eds.) 2005
Envisioning the Past: Archaeology and the Image, Oxford, MA: Blackwell.
- Steiner, M. 2005
Approaches to Archaeological Illustration: A Handbook, Practical Handbooks in Archaeology No 18, Bootham: Council for British Archaeology and Association of Archaeological Illustrators and Surveyors.
- Taylor, A. 2002
Archaeological Illustration, Aberdeen: University of Aberdeen.
- Трифуновић, Л. 1973
Српско сликарство 1900–1950, Београд: Нолит.
- Farthing, S. 2008
Recording And Questions of Accuracy, in: *Writing on Drawing: Essays on Drawing*, S. Gamer, ed., Bristol and Chicago: Intellect, 141–152.
- Шуица, Н. 1983
Драјомир Глишић – рајини њериод 1914–1918, Београд: Војни музеј.
- Winckelmann, J. J. 1934
Geschichte der Kunst des Altertums. Vollständige Ausgabe, Wien: Phaidon-Verlag.

VISUAL ARTIST AT AN ARCHAEOLOGICAL SITE:
EXAMPLE FROM THE TIMES OF MILOJE M. VASIĆ

SUMMARY

In each phase of his excavation in Vinča, serbian archaeologist Miloje M. Vasić (1869–1956), curator and director of the National Museum in Belgrade, engaged a painter (i.e. Glišić, Nastasijević, Bešević, Stanojević) as an archaeological ilustrator.

First in row, and the oldest one, Dragomir Glišić (1872–1957) was a draftsman by education and by vocation. He studied at the Academy and at the Arts and Crafts School in Munich. He based his art upon realistic drawings. He worked as an ilustrator, designer, caricaturist and a drawing teacher at the high school. Vasić engaged him in summer of 1911.

Based on theoretical principles of drawing, an analysis of his archaeological drawing was made. It showed that Glišić succeeded in turning an artistic drawing into a relevant visual record (Fig. 3). By adopting the elements of technical drawing, he created a hybrid visual language (Figs. 4, 5). It contains the elements of visualisation of material and shapes, as well as description of enhanced details relevant to archaeology. Such a drawing is combined with text in various ways.

Context for the evaluation of those illustration is the proces of establishing the archaeological illustration. A strong visual element was present in archaeological books since 18th century, but its artistic impression faded out due to the development of science. The free artistic vision of archaeological artifacts gradually turned into a visual interpretation, and it finally became a drawing record. Artists solved problems of treating the facts (Fig. 6), of proportion, of technique of reproduction (Fig. 7), of visual content, etc. and gradually gave way to experts and technicians; thus archaeological illustration became a specialization. Today, one defines archaeological illustration as a means 1) to produce an accurate and detailed record 2) to learn more about the objects themselves and 3) to inform others trough pictures.

Translated by author

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН

Народни музеј у Београду

ДУНАВСКИ ЛИМЕС У СРБИЈИ:
УЛОГА МУЗЕЈА У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ И ПРОМОЦИЈИ
ГРАНИЦА РИМСКОГ ЦАРСТВА

Апстракт: *Границе Римског царства* (*Frontiers of Roman Empire*) први су комплексан, транснационални споменик Светске баштине УНЕСКО. Део овог јединственог, модуларног споменика већ чине Хадријанов зид, Антонинов зид и Горњогерманска-рецијска граница. На Тентативној листи Аустрије, Хрватске, Мађарске, Словачке и Србије налазе се сачувани елементи римских граница, док су Бугарска и Румунија показале интерес да номинују своје делове лимеса. У раду је анализирана улога коју музеји у Србији треба да имају у сложенем процесу номинације, који подразумева постигнуту равнотежу између научног истраживања, конзервације, интерпретације и приступачности, као и економског развоја. Представљена је и нова могућа интерпретација и презентација значења и значаја дунавског лимеса у Србији и *Граница Римског царства* у целини, односно могући концепти и садржаји поставки музеја у Србији, засновани на новим музеолошким приступима и развоју археолошке теорије, као и предлог за нову организациону структуру музеја.

Кључне речи: римске границе, Дунав, горњомезијски лимес, светска баштина, музеји, романизација, Србија

ГРАНИЦЕ РИМСКОГ ЦАРСТВА КАО СПОМЕНИК СВЕТСКЕ БАШТИНЕ

Границе Римског царства – *Frontiers of Roman Empire (FRE)* први је комплексан, транснационалан споменик који се налази на Листи светске баштине УНЕСКО. Импазантно археолошко наслеђе из римског доба, систем фортификација, бедема, насеља, путева и других структура, дуг преко 5.000 km, пре-

познат је у готово свим државама у којима се простире као јединствено културно наслеђе од великог значаја. Од 1987. године њихов значај препознаје се и на интернационалном нивоу, од када је Хадријанов зид (Symonds and Mason 2009; Breeze 2011) у Великој Британији уписан на Листу светске баштине, чинећи део културног и природног наслеђа за које се сматра да има изузетну универзалну вредност. Идеја иницирана 2001. године (Breeze and Jilek 2008b: 25), да се у оквиру *Граница Римској царствиња* обједине сви сачувани елементи граница у Европи, на Блиском истоку и у Африци и да се промовише концепт мултинационалног споменика светске баштине, која је манифестована у раду Братислава групе, основане 2003. године, те у Кобленц декларацији из 2004. године (Jilek 2008: 201–203), отелотворена је 2005. године, када се Горњогермански-рецијски лимес у Немачкој (Czys et al. 2008) упарио са Хадријановим зидом, чиме је креиран потпуно нов споменик светске баштине. Као пројекат FRE, и Антонинов зид у Шкотској (Breeze 2009) укључен је 2008. године на Листу светске баштине.

Модуларни, серијски споменик *Границе Римској царствиња* створио је изузетну могућност да се фазно укључе све границе Царства, различите у појединачним секторима и регионима (Breeze and Jilek 2008a). Делови римског лимеса¹ су већ на Тентативној листи Аустрије од 2011. године,² Хрватске од 2005. (Vukmanić 2009: 31–32), Мађарске од 2009. (Máté 2011) и Словачке од 2002. (Pinčíková 2011), а Србије од 2015. године,³ док су Бугарска (Dyczek 2008: 39–98) и Румунија исказале своју намеру да као споменик светске баштине номинају остатке лимеса у овим државама. Римске фортификације у Сирији и Јордану су такође у процесу номинације (Breeze and Jilek 2008b: 25), а у фокусу су и отворене пустињске границе Африке (Mattingly et al. 2013: 40–96).

МУЗЕЈИ ДУНАВСКОГ ЛИМЕСА У СРБИЈИ – ОСВРТ НА ДАНАШЊИ НАЧИН ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ

Активности које су у процесу припреме номинације дунавског лимеса у Србији до сада углавном спроводили Археолошки институт и Републички завод за заштиту споменика културе још увек су почетна фаза поступка у којем се „очекује учешће већег броја институција које ће вршити припрему делова документације свака из своје области надлежности“⁴. Међутим, искуства стручњака који су прошли кроз процес номинације (Breeze and Jilek 2008a), претходне праксе, резултати и развијени модели интернационалне сарадње (Cvjetičanin 2013: 23–54)⁵ показују да укључивање само дела стручне јавности

1 Изабрана литература за даље информације о лимесу на појединим секторима: Breeze and Dobson 2000 (Велика Британија); Czys et al. 1995 (Немачка); Fischer 2002, Gassner, Jilek und Ladstätter 2002 (Аустрија); Harmadyová, Rajtár a Schmidtová 2008 (Словачка); Visy 2003, Visy 2008 (Мађарска); Vagalinski, Sharankov and Torbarov 2012 (Бугарска). Изабрана основна литература за дунавски лимес у Србији: Vasić and Kondić 1986: 524–544; Petrović i Vasić 1996: 15–26; Mirković 2003; Đorđević 2007.

2 whc.unesco.org/en/tentativelists/state=at

3 <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/>

4 <http://www.danubelimes-serbia.rs/institucije-2/>

5 Публикације везане за *Границе римској царствиња* које су резултат интернационалних пројеката доступне су и на <http://www.museen-mainlimes.de/content/6-media/pdfs.en.php>.

или фазно укључивање различитих актера у поступак номинације не одговара потребама процеса. Захтеви, обавезе и услови постављени за номинацију и управљање спомеником светске баштине различити су од оних за научно вредновање локалитета или пуко утврђивање културног добра, и чист научни приступ није довољан – наука овде даје основе за културно наслеђе, али су и многи други аспекти обавезни (Visy 2009: 139). Ово значи да је од самог почетка нужно учешће не само научне заједнице већ и стручњака из области заштите, посебно музеја. Иако Републички завод за заштиту планира да са стручњацима из Археолошког института и из територијално надлежних установа културе започне припрему номинационог досијеа,⁶ место музеја не чини се јасно дефинисано. Пријава за листу светске баштине обухвата не само менаџмент план, у којем је једна од главних компоненти план развоја музеја (види нпр. Flügel 2008b: 197–200), већ би музеји као установе које чувају све налазе са римског лимеса, као места која представљају детаљне информације о прошлости и обогаћују индивидуално знање, установе које обликују идентитет и извори су мишљења, ставова, вредности и веровања, и развијају свест о значају културног наслеђа, морали да буду укључени од почетка у процес номинације и дискусије о предлогу за *Границе Римског царства* (Flügel 2008a: 175–178). Такође, већина музеја повезаних с мезијским лимесом је у процесу креирања нових поставки, и ово је прилика за промену интерпретативних стратегија и искорак у нову музеологију.

Дуж горњомезијског лимеса,⁷ у Србији су Музеј града Београда, Музеј у Смедереву, Народни музеј Пожаревац, будући музеј Виминацијума на самом локалитету, крај Костолца, Археолошки музеј Ђердапа у Кладову (део Народног музеја у Београду) и, коначно, Музеј Крајине у Неготину. Овој групи припада и Народни музеј у Београду, централна музејска установа, као и Војни музеј у Београду, који је својевремено вршио истраживања на дунавској граници, те Историјски музеј Србије, у чијој археолошкој збирци се такође налазе малобројни објекти који потичу с римске границе. За панонски део лимеса који припада Србији, надлежни су и Музеј Војводине у Новом Саду, Музеј града Новог Сада, Музеј града Бачка Паланка, а овој групи придружујемо и Музеј Срема у Сремској Митровици који, иако не на граници, поседује налазе који могу да протумаче разнородне феномене римског периода. Сви поменути музеји чувају оригиналне налазе са ископавања локалитета на граници, а део њих брине се и о сачуваним остацима лимеса на својој територији. Осим новог музеја у Виминацијуму и специјализованог археолошког музеја у Кладову, реч је о музејима комплексног типа, који представљају разноли-

6 http://www.heritage.gov.rs/cirilica/radovi_i_aktivnosti_rimski_limes_u_srbiji_na_preliminarnoj_listi_svetske_bastine.php

7 Проучавање лимеса у оквирима данашњих државних граница, за Србију значи истраживање дела (доњо)панонске (од Бачке Паланке до Београда) и горњомезијске (од Београда до Радујевца) границе на Дунаву. У раду се као синоним за *дунавски лимес у Србији* користи и термин *горњомезијски (мезијски) лимес*, с обзиром да је територија данашње Србије већим делом била у оквирима римске провинције Горње Мезије и најчешће се с њом повезује и/или идентификује. Ова граница је и дужа и сачуван је већи број структура, делимично и већег значаја. Истраживачки, интерпретивни и презентациони проблеми истоветни су за све сачуване елементе римске границе у Србији.

ке теме повезане за историју и културу свог региона или града. Као резултат, углавном имамо поставке које покривају веома широк временски распон, а археолошки сегменти уобичајено наглашавају јединственост, најстарија сведочанства цивилизације и лепоту када говоре о прошлости, или врхунска технолошка достигнућа, економске аспекте и активности, преко серија типолошки уређених предмета, најчешће алатки, посуда или накита.

Када је реч о поставкама које приказују римски период, оне се углавном заснивају на артефактима који се тумаче кроз визуру лепих уметности (Свјетићанин 2014: 575–596) и критикованој теорији романизације. Поставке, и у локалним музејима, теже ка представљању генералне слике, у којој појединачна налазишта мало или минимално учествују. Чак и у специјализованим музејима, естетизоване изложбе најчешће илуструју високе домете римске културе, уметничке врхунце, импресивност, супериорност Римског царства, идеју напретка под римском влашћу и паневропске аспекте римске културе, којима је иманентан став о римској култури као извору цивилизације какву знамо (Mattingly 2011: 11). Акценти на ремек-делима, посебно истицање златних и сребрних драгоцености или античке скулптуре, нису једина могућа презентација; они углавном не објашњавају природу односа и само су једна од могућих перспектива (Свјетићанин 2014: 591–592).

Утицај музеја и музејских изложби требало би да је много фундаменталнији од увећавања нашег знања о специфичним чињеницама које се тичу излаганог субјекта. Музеји износе и преносе податке, али њихов фокус је на нашем поимању света. У случају музејске археологије, уместо предмета који су једнодимензионални знакови прошлости, њихов интерес требало би да је усмерен на људе и друштва „иза предмета” и повезивање прошлости и садашњости, те укључивање посетилаца у процес интерпретације (Owen 1996: 204–206). Иако је археологија о људима и о многобројним гласовима из прошлости, музеји дуж дунавског лимеса у Србији не нуде примере различитих историја и наратива, нити омогућавају окружење у којем посетиоци могу да сретну, пореде, суоче, испробају или дебатују одређене вредности и идеје.

ОСВРТ НА ДАНАШЊУ УПОТРЕБУ РИМСКЕ ПРОШЛОСТИ У СРБИЈИ

Музеји утичу на стварање колективног сећања и званичних репрезентација и, како су утемељено аргументовали многи аутори (уп. Aronsson and Elgenius 2011; Makdonald 2014: 167–318), константно се користе да артикулишу и представљају доминантне националне вредности, митове и реалитете, односно да конструишу нове националне и етничке митове у креирању нових идентитета (Merriman 2000: 301). Један су од механизма којима се наслеђе повезује с друштвеним и културним вредностима и значењима која подупиру (различите) изразе идентитета. Културно наслеђе, притом, полазећи од става Лаурецејн Смит, није датост коју откривамо или налазимо – наслеђе се ствара кроз различите активности које обухватају памћење, комеморацију, комуникацију и преношење знања и сећања, у процесу који је отелотворен у сету пракси у којима се културно значење стално преговара и изнова креира,

у процесу у којем људи емоционално улажу у одређена разумевања прошлости и шта она значе за савремени идентитет и осећај простора (Smith 2006). И археолошко наслеђе, локалитети и предмети се „не налазе”, већ се пре идентификују, и то најчешће као представници прича о наслеђу које професионалци у заштити, конзерватори, и музејски професионалци желе да створе, једнако као и изложбе, сталне поставке или тематске привремене изложбе. Али, одређивање вредности наслеђа, као ни само дефинисање, односно конституисање наслеђа, није искључиво право професионалаца у заштити баштине или научне заједнице. Археолозима локалитети често имају значај само као корисни или неупотребљиви подаци за истраживања; за многе друге групе, физички остаци прошлости везани су за конституисање и одржавање културних и друштвених идентитета. Установљавање шта је или шта није до одређене мере „изузетно“ или вредно посебне пажње и заштите, подразумева узимање у обзир вишеструких вредности наслеђа, за све заинтересоване стране, и оне које нису из поља културе или науке. Археолошка истраживања имају шире друштвене импликације, посебно презентација и интерпретација њихових резултата, и процес конституисања археолошког наслеђа – као и сваког другог културног наслеђа – може да има конзервативне или друштвено прогресивне резултате. Археолози раде за савремене заједнице (Sabloff 2008).

Садашња знања јавности у Србији прилично су мала, често непрецизна, помешана са идеалистичким схватањима прошлости, а у медијима и афирмацијом псеудонауке (Vuković i Vujić 2014: 609–619). Када је реч о римском наслеђу, карактеристично је, нарочито од 2000-их, успостављање линијске везе између римске државе и данашње Србије. Истиче се значај, посебно број, римских царева с тла Србије (Kuzmanović and Mihajlović 2014: 4–9), те период касне антике, када су централни Балкан и нарочито територија данашње Србије доспели у „саму жижу историјских и културних збивања о чему блиставо сведочи археолошко наслеђе нашег тла”.⁸ Посебно су, у вези с обележавањем 1700 година од доношења Миланског едикта,⁹ величани они археолошки локалитети и налази који „подсећају на Константина Великог и његову славну прошлост, чији смо и ми део”.¹⁰

Значај који римска прошлост има данас у Србији, као политички и друштвени аргумент, слично XIX веку и времену конституисања младе европске државе, креира жељене политичке оквире и конструише културни идентитет. Присвајање Рима увек је политичко: указивање на класичну, римску културу поставља Србију на мапу цивилизоване Европе, оне која директно наслеђује античку културу и њене институције. Истицање тога да смо ми део прослављеног и дуготрајног Царства (Mattingly 2011: 11), као и други делови Европе, потврђује модерни идентитет Европљана и као наше директно наслеђе. Поново римска култура има престиж (Babić 2001: 167–172; Kuzmanović and Mihajlović

8 <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Aida-i-Konstantin-u-Viminacijumu.lt.html> – Политика, 19. мај 2013. године, говор председника Томислава Николића на отварању изложбе *Константин Велики и Милански едикт*. 313, 18. маја 2013. године, Виминацијум

9 <http://www.edictofmilan2013.com>

10 <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Aida-i-Konstantin-u-Viminacijumu.lt.html> – види напомену 8.

2014: 1–16), а Србија је опет „еврпска држава изузетно вредне старе културе” (Суботић 2009: 6–7). Истицање супериорности Римљана, цивилизованих и паневропских аспеката Римске империје, није изузетак или посебност Србије: то је генерално ситуација чак и на местима где су Римљани ретко боравили (уп. Clarke and Hunter 2001: 1–2). Ипак, препознавање права на вишеструка тумачења и утицаја археологије на различите интересне групе не значи истовремено и легитимност различитих читања археолошког наслеђа, често потпуно другачијих од научних података.

Уместо романтичних схватања о значају и важности балканске, посебно српске територије за развој и постојање Римског царства, и магловитих и погрешних веза направљених између римске и националне историје, научни и стручни наративи су обавезни. Тачне и поуздане презентације, комбиноване са новим приступом археолошким налазима, у којем није најважнија естетска димензија или типологија, фини примерци, ексклузивност налаза и сензационализам, већ смислена интерпретација и медијација, односно искорак у друштвено релевантне теме, могле би да умање утицај који имају „тривијалне теме које окупирају јавност” (Babić 2014: 566) или „специфичне перцепције прошлости које су делимично или потпуно измишљене” (Kuzmanović and Mihajlović 2014: 4). Промена начина, садржаја и порука презентација не односи се само на представљање археолошког наслеђа (и одговорност је кустоске, музејске археологије) већ и резулата археолошких истраживања (и одговорност је истраживача). Изазов за музеје и саме истраживаче је и много јасније представљање археолошких истраживања, методологије и резултата. Промену мора да прати и критички приступ према институционалном и културном ауторитету.

МУЗЕЈИ ДУНАВСКОГ ЛИМЕСА У СРБИЈИ: ПРЕДЛОГ ЗА НОВЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ

Развој археолошке теорије, посебно у последњим деценијама XX века (види нпр. Olsen 2002; Палавестра 2011), створио је и нове могућности и начине за интерпретацију археолошке материјалне културе у музејима. Најважнију промену у новим теоријско-методолошким приступима представља покушај да се разуме природа друштвеног контекста у којем настаје материјална култура – конституисање сврсисходнијег модела културе – који подразумева да прошлост има живу мрежу значења. Доминантни археолошки наративи, у оквирима еволутивног компаративног метода и културно-историјског приступа, у којима се нуде емпиријски докази о праволинијском развоју и прошле културе виде као статичне, замењују се отвореним процесом конструкције различитих прошлости. Археологија, као медијатор између прошлости и садашњости, односно музејска археологија, има могућност да прошлост учини вреднијом и релевантнијом људима данашњице (Shanks and Tilley 1992: 67–99). Произвођење веза између предмета и људи подразумева креирање изложби које не беже од представљања комплексних тема и питања којима се археолошка истраживања доводе у везу с проблемима модерног света.

Мезијски лимес, једна од пограничних зона у којима се стапа империјална сфера и ефекти римске империјалне политике и локалног миљеа, нуди велики потенцијал не само за упознавање Римског царства и културе, поимање сложених интеракција и друштвених односа између Римљана и локалног становништва, границе као контактне зоне, већ и за идентификацију историјских процеса и интервенција који су утицали на садашњи облик културног пејзажа и разумевање модерних граница (види нпр. Hingley, Witcher and Nesbitt 2012: 760–771). У модерним презентацијама и интерпретацијама мезијског лимеса, музеји имају могућност за нова тумачења и напуштање превазиђених концепата и отклон од европоцентричних представа прогреса. Уместо критикованог концепта романизације – систематичне и стандардизоване романизације, акултурације инициране од стране државе, која поједностављује комплексан процес који је пратио интеграцију и ове територије у римски свет (Mattingly 2011: 39), вредносна и функционално разграната нарација омогућава представљање динамике прошлих друштава, мултикултуралности, миграција, класа, пола, укратко, до сада често скривених историја. Осим културно-историјских слика напретка преко врхунских естетских и технолошких достигнућа Рима, илустрација које углавном подразумевају цивилизован свет и варваре (уп. Милошевић 2011: 679–698), те географске распрострањености лимеса, војних операција и окупације, историјског развоја римске границе од I до VI века, елемената одбрамбеног система којима је успостављена линијска веза дуж Дунава, различитих типова фортификација и њиховог изгледа и планова, као и војне опреме и наоружања, резултати археолошких истраживања омогућавају и друге слике, разноврсне нарације.

Доминантни и често примењивани супротстављени ентитети и представе у тумачењу Римског царства и на тлу данашње Србије, у којима се препознају две сучељене целине, присуство јаког аутоктоног елемента уз римски, требало би у новим интерпретацијама да се критички преиспитају. Један од могућих теоријских модела, све више у употреби, је и теорија идентитета (Милошевић 2012: 722–723). У археолошким подацима видљива је трансформација аутоктоне културе у римску, идентитети који се мењају с доласком Римљана, комплексни преговори, различитост, а не једнодимензионално прихватање римске културе. Истраживање и представљање процеса растакања локалних идентитета и конструкција нових културних модела на граници подразумевају не само некритично наглашавање преживљавања локалних особина, аутоктоног укуса и локалних веровања, већ проучавање и приказивање односа између локалног и римског, најпре на основу препознавања артефаката који представљају идентификационе маркере гвозденодобних заједница, односно симболе идентитета који се мењају са доласком Римљана. Реакције на римску окупацију су различите – постати Римљанин значи, пре свега, адаптацију на процес ширења Царства и препознавање предности новог контекста (Hingley 2005: 104), на које свакако утичу и локалне прилике. Римљани такође нису јединствен ентитет. Најбаналније, појединци су из различитих делова Царства, почевши од римске војске до римске администрације, а културном миксу доприносе и контролисана релокације становништва, као и економске миграци-

је. Присуство људи из других делова Царства, на граници – рецимо – посебно са истока, из хеленофонских провинција, до одређене мере видљиво је и у археолошким записима, и омогућава представљање појединачних идентитета који нису само „римски” или „аутохтони”. Пронаћи начин да се представе нови модели тумачења и културно хибридна природа граница, велики је изазов за музеје.

Напуштање дубоко укореног концепта романизације не подразумева непостојање римског идентитета – ширење римског идентитета је неспорно – већ је реч о томе да он не може да се препозна као јединствен, једнодимензионалан, и бољи. Чинити се Римљанином имало је практичан значај за елиту многих провинцијских друштва (Hingley 2005: 105). Унифицираности свакако доприноси ширење писмености, религија и поимање света, а културној дифузији и предмети који су препознати као носиоци римског идентитета. Један од примера, често навођен, је тера сигилата, која је истовремено показатељ механизма ширења и дефинисања римске материјалне културе и, свакако, римског идентитета (Hingley 2005: 100). Ово је само једна од класа предмета који заслужују специјалну пажњу: за слику границе, с обзиром на посебно место које пограничне провинције имају у редистрибуцији добара, посебно су важни и механизми продукције и снабдевања, и поједини предмети, попут амфора, показатељ су већих операција империјалног система снабдевања, карактеристичних за централизовану римску администрацију и војску.

Предмет, односно материјална култура, је основа, али је у функционалној наративи предмет део теме. Он може да буде пример, у овом случају, специфично римског, али и генералног које није ограничено само на римски материјал, већ омогућава широку студију различитих субјеката и феномена. Предмет увек носи више значења, има више прича које може да исприча, и на кустосу је избор његовог места у поставци – важно је шта кустоси желе да нагласе и где има највише утицаја (Clarke and Hunter 2001: 4). Уместо пуког саопштавања чињеница, истражује се и природа доказа и тумачења прошлости (Merriman 2000: 305): археолошки налази, реинтеграцијом у историјски контекст, трансформишу се у експонате. Укратко, укључивањем предмета у поједине тематске целине или јединице креира се објашњење/превод којим се предмети/докази чине читљивим. Интерпретација је заснована на исходу, а циљеви могу да буду учење (које није исто што и образовање), промена понашања или буђење емоција.

Музеји повезани с дунавским лимесом у Србији треба да понуде најширу могућу базу података, широк спектар информација о историји, функцији, истраживању и заштити горњомезијског и панонског лимеса. Иако је разумевање римске границе у укупном контексту један од важнијих циљева, свеобухватност представљања мезијског лимеса и Римског царства не треба да буде циљ сваког музеја: циљ локалних музеја није прича о територији Србије у римско време, нити прича о Римљанима у Србији. Не морају сви музеји да имају план типичног римског утврђења, исечак Појтингерове мапе, копију рељефа с Трајановог стуба. Усмеравање на локално значајне теме, преко релевантних налаза из сопствених збирки који илуструју детаље живота на гра-

ници, те допуњавају физичке археолошке остатке на терену, основни је начин на који ови музеји могу да остваре своју широку јавну улогу. Мозаик тематских изложби који нуди мрежу сведочанства о појединачним локалитетима и феноменима, креирајући за садашњи тренутак значајне контексте за појединачне предмете, основа је и за вишестрано представљање и генералних тема повезаних за Римско царство.

Стога, уколико као свој задатак поставе презентацију и интерпретацију културно и научно вредних археолошких јединица, целина и особина у релевантном топографском или регионалном окружењу, ови музеји треба да размотре нов приступ у креирању поставки и изложби, које би истицале локалне аспекте и третирале тематски појединачна утврђења, локалитете или делове – секције лимеса. Материјална култура мора да има приоритет – основа је сваке поставке или изложбе, али предмети имају многе могуће контексте или приче, што чини основу тематског приступа. Ово је потенцијал за креирање свежих интерпретација, могућност да се размишља о новим начинима да се прошлост и њена материјална култура учине интересантним за публику, као и да се (локалне) заједнице озбиљније укључе у партиципаторно очување наслеђа (Квебек повеља 2008: принцип 1).

Осим информација о томе где се налази лимес и шта је лимес, шта му је претходило, о изгледу утврђења и других насеља, или шта је Римско царство држало заједно, ко је владао, ко се покоравао, а ко се супротстављао, како се тумачио свет, како су се Римљани видели, од чега су људи живели, презентације и тумачења могу, на пример, да укључе наративе о свакодневном животу, сталешким или породичним односима, женама на граници, божанствима и веровањима, односу према смрти, комуникацији, писмености, снабдевању, исхрани или глади. Коначно, а можда и најважније, интерпретације треба да укључе и питање границе као контактне зоне, односно питање конфликта и сарадње, као и везе с каснијим подунавским границама и оним модерним, те дискусије о савременим темама везаним за границе. Римска граница је била променљива, жива, а нови историјски слојеви доносе нова значења (Hingley 2012: 41–62). Локалне теме могу да се развијају у односу, на пример, на развој границе и утврда у каснијим временима (Петроварадин, Смедеревска тврђава); развој урбаних средина, градова с дугом историјом окупације и развоја, културне миграције и значење границе кроз касније векове (Музеј Војводине, Музеј града Београда); привреду, организацију продукције и снабдевање, промене које настају развојем локалних радионица које су замениле трговину на даљину (Музеј Срема, Виминацијум, Народни музеј Пожаревац); погребне обичаје (Виминацијум); транспорт, луке и значај реке (Музеј Крајине у Неготину); или ратове и војне кампање (Војни музеј); као и теме које објашњавају и представљају процес римског освајања, време пре конституисања римске границе, промену локалних идентитета и стварање римског (Археолошки музеј Ђердапа). Пејзаж у оквиру којег се војне инсталације и њима савремена цивилна насеља налазе, развој мањих цивилних насеља уз утврђења и партнерски однос између *vici* и утврда, сам културни предео, интегрални део историјског и културног значаја локалитета, морају да буду размотрени у интерпретацији (Квебек повеља 2008: принцип 3.4), омогућавају-

ћи и њихову везу са модерним обрасцима насељавања. Међутим, поред приказа онога што је изграђено и како, одговори на питање ко је градио, ако је могуће и зашто, препознавање људи иза градитељског наслеђа и предмета, један су од начина да се прошлост учини релевантнијом. То захтева да се археолошки предмети у поставци трансформишу од простог објекта прошле културе у симболичну представу која покреће питања историје људи и историје окружења, те наше, садашње, перцепције границе. Суштина је да, уместо монолитне, једнообразне прошлости, која чека да је открије зналац (Merriman 2000: 302), понудимо многе верзије прошлости, које заједно дају широки спектар информација и емоција.

Препознатљиви и познати подаци треба да се употребе да би се широкој публици представиле не тако познате информације или да би се покушало да се „открије невидљиво” (Flügel 2008a: 175–177). Дуплирање информација треба да се избегне, али посетиоци морају у презентацијама да схвате целину, уз истовремено упознавање са сваким локалитетом. Привремене, тематске изложбе које допуњавају сталне поставке, могућност да се креира дечји музеј, или успостављање „угла за истраживање”, обogaћују основну презентацију. Нове технологије овде су помоћ, али не циљ: оне су моћно средство да се статично музејско окружење прошири у времену и простору, омогућавајући нова сазнања; бесконачни број информативних детаља који нуди брз увид у прошлост, али и садашњост; интеракција која чини музејски простор пријатељским и занимљивијим. Томе доприносе и различити елементи дизајна, просторни распоред и ритам, квалитет експоната, а не квантитет, који заједно стварају одређену перспективу и начине обраћања посетиоцу. Укратко, сваки од ових музеја мора да има сопствени идентитет и шарм.

Развијање разноврсних интерпретација које су приступачне, релевантне и изазовне за различите категорије посетилаца подразумева широку скалу изложби, као и презентације на самим локалитетима, али и баштинске атракције, прилагођене различитим циљним групама.

Презентације на самом локалитету морају да буду пажљиво планиране и да су резултат интердисциплинарне сарадње, како би се постигли заједнички стандарди у представљању мезијске границе. Осим физичког приступа и уређења структура (конзервације, рестаурације, реконструкције, у крајњем исходу рехабилитације археолошког наслеђа),¹¹ комуникација интерпретативног садржаја обухвата разноврсне медије, од информационих панела, поставке музејског типа, формализованих шетних рута, стручних вођења, мултимедијалних апликација и вебсајтова (Квебек повеља 2008: 4), укључујући, али не захтевајући у Србији модерне визиторске центре. Суочавање посетилаца са мноштвом/редовима артефаката, укључујући и грађевине (стварне или новонаправљене), у покушају да „визуализују обрасце живота који би требало да изникну око њих”, углавном доводи до искривљене историје локалите-

11 Нови стилови интерпретације отварају могућност реконструкције и задржавање претходног, објеката рецентне историје који су, сами по себи, споменици прошлим музејским епохама, попут археолошког музеја на Медијани, који је *period piece*, показатељ домета струке и разумевања улоге археологије.

та, односно археолошког наслеђа (Urry 1999: 214–215), која се често прихвата као реалност. У жељи да се историја учини опипљивом, визуелном, оваква „артефактуална” историја нужно игнорише или тривијализује цео спектар друштвених искустава, попут рата, експлоатације, глади или болести (Urry 1999: 215). Опрез и мера су потребни у археолошким парковима и баштинским атракцијама, у реконструкцијама грађевина које постају музејске витрине огромних размера, као и у „одигравању историје” или у другим симулацијама, спектаклима и сензацијама.

НОВИ МОДЕЛИ ПОВЕЗИВАЊА МУЗЕЈА – НОВА ОРГАНИЗАЦИОНА СТРУКТУРА МУЗЕЈА

У представљању и промоцији Мезијског лимеса различите су улоге националних, регионалних и локалних музеја, као и информационалних центара на самим локалитетима. Од националних музеја очекујемо шири контекст, који би требало да обезбеди разумевање границе и осећај простора, разлоге који су довели до живота и трајања појединих локалитета и лимеса у целини, у којима упућивање на поједина налазишта помаже разумевању особености римске границе. Регионални, градски и општински музеји треба да постану информационални центри, способни да својим суграђанима и широкој јавности пренесу утиске о лимесу у њиховом окружењу. Презентације треба да су повезане са локалним културним рутама, локалним археолошким наслеђем, и повезане са туристичким развојем, а не да у малом буду пресликани национални музеји, са претензијама на свеобухватност приказа римске културе, најзначајнијих сведочанства и високих достигнућа. Територијалне културне руте, наглашене системом микромузеја *in situ* – системом локалитета, историјских споменика и грађевина који постају музеји, који заједно учествују у наративу локалне историје као дела свеобухватно схваћене територијалне димензије, пракса су „раширеног” или „распрострањеног” музеја. То је стратегија која подразумева квалитет и разноликост информација, унапређење интердисциплинарне сарадње, поновну валоризацију различитих вредности у трансформацији окружења и, пре свега, укључује нова партнерства са институцијама и организацијама у заједници, културним групама, као и институцијама образовања. Грађење веза с локалним заједницама и развој кооперација како би се, с једне стране, повећала приступачност музејским фондовима, а с друге, развила или оснажила свест заједнице о значају наслеђа, могу да имају резултат у конструктивном дијалогу између (економског) развоја и заштите наслеђа. Да би се повећала локална свест, није важно само укључити већ и анагажовати локалне заједнице: довести наслеђе до људи значи формулисати, у договору с локалним становништвом, заједничке аспирације за будућност, односно укључивање музеја у шире економске и социјалне бриге заједнице у којој су. Музеји тако могу да постану, уместо складишта прошлости, место трансформације, енергије, кретања и могућности.

Локални музеји, информационални центри, историјски споменици такође су полазиште за различита културна и туристичка искуства. Развој Мезијског

лимеса као туристичке дестинације изузетно је важан, не само за економски развој регије већ и за сталну заштиту споменика. Управо је скорашња трансформација Виминацијума од археолошког локалитета у археолошки парк рехабилитовала археолошко наслеђе као нов комерцијални бренд Србије (Kuzmanović and Mihajlović 2014: 7) и осигурала будућност Виминацијума као изузетног културног наслеђа и сигурне туристичке дестинације.¹² Међутим, археолошки локалитети постају право преимућство (благо) и извор одрживог развоја не само ако су део туристичке понуде већ и уколико су повезани са стратегијом образовања и променом односа према наслеђу. Другачија платформа у приступу наслеђу можда би могла да друштвени понос који се заснива на изузетности, сензацијама и најстаријем замени поносом због очувања различитих аспеката наслеђа и мултикултуралности.

УЛОГА МУЗЕЈА У НОМИНАЦИЈИ ГОРЊОМЕЗИЈСКОГ ЛИМЕСА

Стручњаке у Србији и даље чека неколико паралелних праваца активности и акција у процесу припреме за номинацију (Dyczek, Jilek and Lemke 2011) горњомезијског лимеса, који се могу груписати у три основна поља: документација и истраживање; презентација мезијске границе и развијање свести јавности о лимесу; конзервација и рехабилитација локалитета. Уз то, фокус националног пројекта је и припрема локалитета Виминацијум за номинацију, као огледни пример номинационог досијеа.¹³ Краткорочни циљеви Србије обухватају и дисеминацију информација и популаризацију знања о дунавском лимесу, креирањем интернет презентације и припремом брошура и књига о нашем делу лимеса, уз формирање прелиминарне листе локалитета – репрезентата.¹⁴

Ово су све активности које, у свакој фази, морају да спроводе научна заједница и служба заштите наслеђа, надлежни заводи и музеји. Иако су археолошка теренска ископавања и неинвазивна истраживања првенствено активност научних институција, утемељен системски приступ обавезује на учешће музеја, посебно у стручној обради и документовању налаза. Установе заштите круцијалне су и за обједињавање документације са ископавања, која треба да је систематизована и доступна. Заједно са налазима, интегралним и неодвојивим делом заштићених локалитета, извор је за даље поступке у конзервацији и интерпретацији границе. У конзервацији, која мора да прерасте у интегрални део истраживања, осим конзерватора и археолога, своје место треба да имају и музеји: многи музеји су – иако не директно надлежни – професи-

12 Осим пројекта *Itinerarium Romanum Serbiae* (Пућевима римских царева у Србији) Археолошког института у Београду и Центра за нове технологије Виминацијум, који повезује различита места од историјског или археолошког значаја у Србији (<http://viminacium.org.rs/projekti/itinerarium-romanum-serbiae/>), у оквиру Конференције о културним рутама Савета Европе на Међународном сајму туризма 2014. године у Београду, Центар за дунавску компетенцију представио је *The Roman Emperors Route and the Danube Wine Route*, номиновану за нову европску културну руту (http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/default_en.asp#).

13 <http://www.danubelimes-serbia.rs/projekti/>.

14 <http://www.danubelimes-serbia.rs/arheologija-2/>

онално одговорни за сачуване споменике дуж лимеса и треба да буду део менаџмента конзервације.

Централна улога музеја је у медијацији – информисању јавности о споменицима лимеса, у комуникацији и обезбеђивању приступачности. Музеји треба да понуде детаљне информације о Мезијском лимесу, али првенствено да омогуће јавности да разуме границе Римског царства у целини. Очување вредности и аутентичности сваког локалитета, односно представљање сваке границе у свом окружењу, те истовремено споменика лимеса у целини, подразумева нове интерпретационе стратегије, засноване на сарадњи установа заштите. Заједнички напори музеја и завода обезбедиће чвршће повезивање и интеграцију података и боље везе између локалитета и музеја (Лузан повеља 1990: 1). Информације не треба да буду сведене на низове естетизованих артефаката, планове и макете утврђења, војну опрему и наоружање, лутке римских легионара, типологије посуда или врсте накита. Презентације припремљене од професионалаца који раде у области културног наслеђа о различитим структурама и споменицима лимеса – о његовој локалној и европској димензији, о његовој историји и месту у Римском царству и култури – као једном од примера и проминентних елемената и симбола римске културе, требало би да буду тумачења и да, осим едукативних циљева, укључују и оне везане за учење, промене ставова и емоције. Изазов за музеје је да у сталне поставке укључе сазнања са последњих истраживања, и овде је сарадња са научним установама пресудна.

Музеји би морали да промене стратегије презентације, приступ основним поставкама и тематским изложбама – јавном форуму музеја. С друге стране, археолози би морали више пажње да посвете новим стратегијама комуникације и промоције археолошких ископавања, највидљивијег делокруга њиховог рада. Заједно, требало би да искораче из фаворизованог и упрошћеног теоријског оквира романизације и креирају основе за алтернативне историје.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Aronsson, P. and Elgenius, G. (eds.) 2011

Building National Museums in Europe 1750–2010. Conference proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen, Bologna 28–30 April 2011, EuNaMus Report No 1, Linköping University Electronic Press.

Babić, S. 2001

Janus on the Bridge. A Balkan Attitude towards Ancient Rome, in: *Images of Rome. Perceptions of Ancient Rome in Europe and the United States of America in Modern Age*, R. Hingley, ed., Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 44 (2002), 167–182.

Babić, S. 2014

Zanat arheologa i dijalog sa javnošću, *Етноантрополошки проблеми* н.с. год. 9.3: 563–573.

Breeze, D. J. 2009

The Antonine Wall / Der Antoninus Wall. A World Heritage Site, in: *Frontiers of the Roman Empire/Grenzen des Römischen Reiches*, D. J. Breeze, S. Jilek and A. Thiel, eds., Edinburgh: Royal Commission of the Ancient and Historic Monuments of Scotland, University of Scotland/Hunterian Museum and Art Gallery and Historic Scotland, 39–70.

Breeze, D. J. 2011

Hadrian's Wall / Der Hadrianswall / Le Mur d'Hadrien, in: *Frontiers of the Roman Empire/Grenzen des Römischen Reiches*, D. J. Breeze and S. Jilek, eds., Hexham: English Heritage and Hadrian's Wall Country, 48–92.

Breeze, D. J. and Dobson, B. 2000

Hadrian's Wall, London: Penguin Books.

Breeze, D. J. and Jilek S. (eds.) 2008a

Frontiers of the Roman Empire. The European Dimensions of a World Heritage Site, Edinburgh: Historic Scotland.

Breeze, D. J. and Jilek, S. 2008b

The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, in: *Frontiers of the Roman Empire. The European Dimensions of a World Heritage Site*, D. J. Breeze and S. Jilek, eds., Edinburgh: Historic Scotland, 25–28.

Vagalinski, L., Sharankov, N. and Torbarov S. 2012

The Lower Danube Roman Limes (1st –6th c. AD), Sofia: the National Archaeological Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences (NAIM-BAS).

Vasić, M. and Kondić V. 1986

Le limes romain et palébyzantin des Portes de fer, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13 Internationaler Limeskongress Aalen 1983*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20, Stuttgart: Konrad Theiss, 524–544.

Visy, Z. (ed.) 2003

The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica, Pécs: Teleki Laszlo Foundation.

Visy, Z. 2008

A római limes Magyarországon (= The Roman Limes in Hungary), Pécs.

Visy, Z. 2009

The Roman Limes in the Countries Fejér and Tolna, Hungary, as planned for nomination to be World Heritage Site, in: *Investigation, Conservation and Maintenance of the Military Sites along the Ripa Pannonica – International Conference in Győr, November 2004, Specimina Nova dissertationum ex Institutis historiae antiquae et archaeologiae de Iano Pannonio Universitatis quinqueecclesiensis XIII*, Z. Visy, ed., Pécs: NKA.

Vukmanić, I. 2009

Granice rimskog carstva – spomenik svjetske baštine, *Osječki zbornik* 29: 25–35.

Vuković, J. i Vujović, M. 2014

Od informacije do poruke: arheologija i mediji u Srbiji, *Етноантрополошки проблеми* н.с. год. 9.3: 609–624.

Gassner, V., Jilek, S. und Ladstätter, S. 2002

Am Rande des Reiches. Die Römer in Österreich. Österreichische Geschichte 15 v. Chr. – 378 n. Chr. Vol. 2, . H. Wolfram, Hrsg., Wien: Ueberreuter Verlag.

Dyczek, P. 2008

The Lower Danube Limes in Bulgaria (= Долнодунавския лимес в България), in: *Frontiers of the Roman Empire/Grenzen des Römischen Reiches*, D. J. Breeze, S. Jilek and A. Thiel, eds., Warszawa –Vienna: Ośrodek Badań nad Antykem Europy Południowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego and CAR - Antiquity of Southeastern Europe Research Center, Warsaw University, 39–98.

Dyczek, P., Jilek, S. and Lemke, M. (eds.) 2011

In the Footsteps of the Romans. Guidelines to nominate new Danube Limes sections in other Danube countries, Warsaw: Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe University of Warsaw.

Đorđević, M. 2007

Arheološka nalazišta iz rimskog perioda u Vojvodini (= Archaeological Sites from the Roman Period in Vojvodina), Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

Jilek, S. 2008

The Role of Bratislava group, in: *Frontiers of the Roman Empire. The European Dimensions of a World Heritage Site*, D. J. Breeze and S. Jilek, eds., Edinburgh: Historic Scotland, 201–203.

Квебек повеља 2008

The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites – Quebec.

Kuzmanović, Z. and Mihajlović, V. D. 2014

Roman emperors and identity constructions in modern Serbia, in: *Identities: Global Studies in Culture and Power*, London and New York: Routledge, 1–17, DOI:

10.1080/1070289X.2014.969269 [available at <http://dx.doi.org/10.1080/1070289X.2014.969269>]

Лузан повеља 1990

The ICOMOS Charter for the protection and management of the archaeological heritage – Lausanne.

Makdonald, Š. (prir.) 2014

Vodič kroz muzejske studije, Beograd: Narodni muzej u Beogradu i Clio.

Máté, Z. (ed.) 2011

Frontiers of Roman Empire – Ripa Pannonica in Hungary. Nomination Statement Vol. 1-2, Budapest: National Office of Cultural Heritage.

Mattingly, D. 2011

Imperialism, Power, and Identity. Experiencing the Roman Empire, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Mattingly D. et al. 2013

The African Frontiers / Die Grenzen in Afrika / Les frontières Africaines, in: *Frontiers of the Roman Empire/Grenzen des Römischen Reiches*, D. J. Breeze and S. Jilek, eds., Edinburgh: Historic Scotland, 40–96.

Merriman, N. 2000

The Crisis of Representation in Archaeological Museums, in: *Cultural Resources Management in Contemporary Society. Perspectives of Managing and Presenting the Past*, F. P. McManamon and A. Hatton, eds., London and New York: Routledge, 300–309.

Mihajlović, V. D. 2011

Gordijev interpretativni čvor: rimski pisani izvori, ideja socio-kulturne evolucije i koncept romanizacije, *Етноантрополошки проблеми* н.с. год. 6.3: 679–698.

Mihajlović, V. D. 2012

Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme, *Етноантрополошки проблеми* н.с. год. 7.3: 709–729.

Mirković, M. 2003

Römer an der mittleren Donau. Römische Strassen und Festingen von Singidunum bis Aquae, Belgrade: Kompromis design Verlag Požarevac.

Olsen, B. 2002

Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja. Beograd: Geopolitika.

Owen, J. 1996

Making Histories from Archaeology, in: *Making Histories in Museums*, G. Kavanagh, ed., London and New York: Leicester University Press, 200–215.

Палавестра, А. 2011

Културни контексти археологије, Beograd: Филозофски факултет.

Petrović, P. and Vasić M. 1996

The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigations in the Iron Gate Area – Main Results, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, P. Petrović,

- ed., Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2, Belgrade: Archaeological Institute, 15–26.
- Pinčiková, L. (ed.) 2011
The Danube Limes in Slovakia – Ancient Roman Monuments on the Middle Danube: extension of the Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site. Nomination for inscription of the property on the World Heritage List, Bratislava: Monuments Board of the Slovak Republic.
- Sabloff, J. A. 2008
Archaeology Matters. Action Archaeology in the Modern World, Walnut Creek: Left Coast Press.
- Smith, L. 2006
Uses of Heritage, London and New York: Routledge.
- Суботић, И. 2009
Од Музеја савремене уметности до Музеја кнеза Павла. Аристократизам, профил високих вредности, политичка воља, у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Т. Цвјетићанин, Београд: Народни музеј, 6–57.
- Shanks, M. and Tilley, C. 1992
Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice, London: Routledge.
- Symonds, M. and Mason, D. (eds.) 2009
Frontiers of Knowledge: A Research Framework for Hadrian's Wall, part of the Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site, Volume 1 Resource Assessment. Durham County Council, Durham University and English Heritage [available at https://www.dur.ac.uk/resources/archaeology/pdfs/research/Vol_1_Resource_Assessment.pdf]
- Urry, J. 1999
Gazing on History, in: *Representing the Nation: A Reader. Histories, heritage and museums*, D. Boswell and J. Evans, eds., London and New York: Routledge, 208–232.
- Fischer, Th. 2002
Noricum, Orbis Proviencis. Bildbände zur Archäologie IV, Mainz: Philipp von Zabern.
- Flügel, C. 2008a
The World Heritage Site 'Frontiers of the Roman Empire' in museums: revealing the invisible, in: *Frontiers of the Roman Empire. The European Dimensions of a World Heritage Site*, D. J. Breeze and S. Jilek, eds., Edinburgh: Historic Scotland, 175–178.
- Flügel, C. 2008b
A museum development plan for the World Heritage Site of Upper German-Raetian Limes, in: *Frontiers of the Roman Empire. The European Dimensions of a World Heritage Site*, D. J. Breeze and S. Jilek, eds., Edinburgh: Historic Scotland, 2008, 197–200.
- Harmadyová, K., Rajtár, J. a Schmidtová J. 2008.
Slovakia / Slowakei / Slovensko, in: *Frontiers of the Roman Empire/Grenzen des Römischen Reiches*, D. J. Breeze, S. Jilek and A. Thiel, eds., Nitra: Archaeologický ústav SAV a Múzeum mesta Bratislavy, 49–92.
- Hingley, R. 2005
Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire, London: Routledge.

Hingley, R. 2012

Living Landscape: Reading Hadrian's Wall, *Landscapes* 12/2 (2011): 41–62.

Hingley, R., Witcher, R. and Nesbitt, C. 2012

Life of an ancient monument: Hadrian's Wall in history, *Antiquity* 86: 760–771.

Cvjetičanin, T. 2013

Frontiers of Roman Empire World Heritage Site – potential nomination of the Danube river frontier of Moesia Superior, in: *Humboldt-Kolleg. Resources of Danubian Region: the Possibility of Cooperation and Utilization, Belgrade, Jun 12-15, 2013*, L. Č. Popović, M. Vidaković and Dj. S. Kostić, eds., Belgrade: Humboldt-Klub Serbien, 23–54.

Cvjetičanin, T. 2014

Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: utemeljenje muzejske arheologije, *Ейнониџројолошки ѓроблеми* н.с. год. 9.3: 575–596.

Clarke, D. and Hunter, F. 2001

Representing the Romans in the Museum of Scotland Davies, in: *TRAC 2000: Proceedings of the Tenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, A. Gardner and K. Lockyear, eds., Oxford: Oxbow Books, 1–11 [available at: http://trac.org.uk/pubs/trac2000/TRAC2000_1-11/]

Czysz W. et al. 1995

Die Römer in Bayern, Stuttgart: Theiss.

Czysz W. et al. 2008

The Danube Limes in Bavaria / Der Donaulimes in Bayern, in: *Frontiers of the Roman Empire/Grenzen des Römischen Reiches*, D. J. Breeze, S. Jilek and A. Thiel, eds., Munich.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ / INTERNET SOURCES:

<http://viminacium.org.rs/projekti/itinerarium-romanum-serbiae/> [приступљено 22. 2. 2015.]

<http://www.danubelimes-serbia.rs/projekti/> [приступљено 16. 1. 2015.]

<http://www.danubelimes-serbia.rs/institucije-2/> [приступљено 22. 1. 2015.]

<http://www.danubelimes-serbia.rs/arheologija-2/> [приступљено 16. 1. 2015.]

<http://www.edictofmilan2013.com> [приступљено 5. 12. 2014.]

<http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Aida-i-Konstantin-u-Viminacijumu.lt.html> [приступљено 22. 1. 2015.]

whc.unesco.org/en/tentativelists/ state=at [приступљено 12. 6. 2015.]

<http://whc.unesco.org/en/tentativelists/6060/> [приступљено 5. 12. 2014.]

http://www.heritage.gov.rs/cirilica/radovi_i_aktivnosti_rimski_limes_u_srbiji_na_preliminarnoj_listi_svetske_bastine.php [приступљено 12. 6. 2015.]

http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/culture/routes/default_en.asp# [приступљено 22. 2. 2015.]

DANUBE LIMES IN SERBIA: ROLE OF MUSEUMS IN INTERPRETATION AND PROMOTION OF THE *FRONTIERS OF THE ROMAN EMPIRE*

SUMMARY

The first complex, modular and transnational monument on the UNESCO World heritage list – *Frontiers of the Roman Empire* – allows for the phased inclusion of all the Empire's frontiers as varied as they may be in different areas and regions (Breeze and Jilek 2008). Serbia has embarked on a complex process of nomination, with museums playing an important role in the expected activities (collecting documents and research results, presenting the Moesian frontier and developing public awareness of the Limes, conserving and rehabilitating sites). There will also be an opportunity to change interpretation strategies and move towards a new kind of museology and new models of network organisation.

Most museums in Serbia that keep the original finds from the investigations of the Roman frontier fall into the category of complex-type museums that present diverse topics related to the history and culture of their respective region or town. Generally, as a result, there are exhibitions that cover a rather wide time span, whereas their archaeological sections most commonly focus on the uniqueness and oldest evidence of civilisation and on beauty when presenting the past. Or they are focused on the highest technological achievements, economic aspects and activities through a series of objects arranged by type, most often tools, vessels or jewellery. Even when they are set up in museums that specialise in archaeology, the displays dedicated to the Roman period are mostly based on artefacts interpreted from the viewpoint of fine arts (Cvjetićanin 2014: 575–596) and the criticised theory of Romanisation. Aestheticised exhibitions most commonly illustrate the high achievements of Roman culture and its artistic peaks, the grandeur and superiority of the Roman Empire, the idea of progress under Roman power and the pan-European aspects of Roman culture. The attitude immanent to them is that Roman culture is the fountainhead of civilisation as we know it (Mattingly 2011: 11). Even though archaeology is about people and numerous voices from the past, the museums along the Danube Limes in Serbia do not provide examples of different histories and narratives, nor do they provide an environment in which visitors may encounter, compare, contrast, test or discuss certain values and ideas.

Scholarly and specialist narratives are direly needed instead of a romantic understanding of the significance and importance of the Balkan territories, particularly those in present-day Serbia, for the development and existence of the Roman Empire (Kuzmanović and Mihačević 2014: 1–17), vague and erroneous links established between Roman and national histories, and the promotion of pseudo-scholarship (Vuković i Vujović 2014: 609–619). However, accurate and reliable presentations should include a new approach to archaeological finds: instead on objects as one-dimensional signals from the past, the focus should be on people and societies “behind the objects” and on linking the past with the present and engaging visitors in the process of interpretation (Owen 1996: 200–215). Presentations dominated by an aesthetic dimension or typology, fine objects, emphasis on masterpieces, particularly on gold and silver treasures or ancient sculptures, and exclusivity of finds and sensationalism are not the only possible ones, as they usually do not explain the nature of interrelations and are only one of the many possible perspectives (Cvjetićanin 2014: 591–592). The influence of museums and museum exhibitions should be much more fundamental than a mere increase in our knowledge of specific facts related to an object on display. Museums reveal and

communicate data, but their focus is on our understanding of the world. Rather than simply stating facts, they investigate the nature of evidence and interpretations of the past, which allows for a move forward to socially-relevant topics: through reintegration with their historical context, archaeological finds are transformed into exhibits (Merriman 2000: 300–309). The Uper Moesian Limes, one of the border zones where the imperial sphere of interest and the effects of Roman imperial policies blended with the local milieu (cf. Hingley 2005), has great potential not only for knowing the Roman Empire and its culture, understanding the complex interactions between the Romans and the local population and the frontier as the contact zone, but for identifying historical processes and interventions that influenced the current shape of the cultural landscape and understanding of modern-day borders. Through contemporary presentations and interpretations of the Moesian limes, museums are able to put forward new interpretations and abandon outdated concepts, such as Romanisation (and the two confronting entities, Roman and indigenous), and also move away from Eurocentric ideas of progress. In addition to providing cultural-historical images and an illustration of progress via the highest aesthetic and technological achievements of Rome, which mostly implies the civilised world and the barbarians (cf. Mihajlović 2011: 679–698), and of the geographic distribution of the Limes, military operations and occupation, historical development of the Roman frontier from the 1st to the 6th centuries AD, elements of the defence system which helped establish a communication line along the Danube, various kinds of fortification and their design and plans, as well as military equipment and weapons, results of archaeological investigations allow for various images and narratives. The basic theoretical starting point proposed is a theory of identity (cf. Mattingly 2011; Mihajlović 2012: 722–723) that implies the construction of new cultural models at the frontier, identities that changed with the arrival of the Romans, complex negotiations and differences rather than a one-dimensional embracing of Roman culture.

Shifting the focus on local topics of importance, utilising relevant finds from own collections illustrative of the life at the frontier and complementary to physical archaeological remains in the field, is the only way in which museums may fully assume their public role. An object always carries several meanings, has a number of stories it may tell, and it is up to the curator to decide on its place in an exhibition – the important thing is what curators want to emphasise and where the greatest influence lies (Clarke and Hunter 2001: 4). A valuational and functionally diversified narrative makes possible a presentation of the dynamics of past societies, multiculturalism, migrations, classes, and gender – in short, histories that have so far often been concealed. In addition to wars and military campaigns, the topics that present and explain the process of Roman conquests and the development of the frontier, the economy, the organisation of production and supply, the changes that arose due to the development of local workshops that replaced long-distance trading, transport, ports and the importance of the river, deities and beliefs or funerary rites, museums could also offer narratives about everyday life, class or family relations, women at the frontier, communication, literacy, nutrition or famine, changes from local to Roman identity, cultural migration, and the significance of the frontier in later centuries and their links with modern patterns of settlement.

The development of diverse interpretations that are accessible, relevant and challenging to various categories of visitors implies a wide range of exhibitions, and also presentations at respective sites, as well as heritage attractions, adapted to different target groups. Caution is advised regarding such reconstructions, archaeological parks and “reenactments of history” or other simulations, spectacles and sensations, in order not to ignore or trivialise a whole spectrum of social experiences (Urry 1999: 214–215).

National, regional and local museums, as well as information centres at respective sites, play different roles in the presentation and promotion of Uper Moesian limes. We expect the national museums to provide a broader context, which should allow for an understanding

of the frontier and a sense of place, the reasons behind the life and existence of certain sites and the Limes as a whole, where reference to specific sites allows for a better understanding of the peculiarities of the Roman frontier. Instead of presenting a general picture, regional, city and municipal museums should become information centres capable of conveying impressions about the Limes in their environment to the local inhabitants and the public at large. Presentations should be linked with local cultural routes, archaeological heritage and the development of tourism. Building connections with local communities and the development of cooperation in order to increase accessibility of museum collections on one hand and develop or strengthen the awareness of the community of the significance of heritage on the other, may result in a constructive dialogue between (economic) development and the heritage preservation. Local museums, information centres and historical monuments also represent a starting point for various cultural and tourist experiences.

Museums should change their presentation strategies, access to permanent displays and thematic exhibitions – the public forum of the museums. On the other hand, archaeologists should pay more attention to new strategies of communication and the promotion of archaeological excavations, the most visible segment of their work. Together, they should step out of the simplified theoretical framework of Romanisation they favour and create a basis for alternative histories. Instead of a monolithic, uniform past awaiting for an expert to unveil it (Merriman 2000: 302), let us offer many versions of the past that together will provide a broad spectrum of both information and emotions.

Марија Д. МАРИЋ

Завод за заштитишу сѳоменика култури Краљево

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТЕРИТОРИЈАЛНЕ И АДМИНИСТРАТИВНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ КАСНОАНТИЧКОГ РУДАРСТВА НА ПРИМЕРУ АВАЛЕ

Апстракт: Период касне антике на централном Балкану одликује се померањем тежишта економског живота из урбаног у рурално окружење. Једна од материјалних манифестација тог процеса огледа се у појави *villae rusticae*. Руралне области Горње Мезије, међу којима је и авалски ребир у оквиру *Metalla Tricornensia*, тада су већ биле у саставу царских домена у функцији експлоатације рудних ресурса. Формирање рударских домена, као територија под посебним империјалним режимом, прати правилност у промени крајолика, односно у просторном распореду насеља, утврђења и металуршких пунктова насталих око рудника. У раду су обухваћени локалитети са рударско-металуршким садржајем, као и насеобинске целине различитог типа, из области авалског ребира. Резултати истраживања простора, поткрепљени функционалном анализом покретног археолошког материјала и проучавањем епиграфских натписа, отворили су многобројна питања о администрацији домена. Као носиоци тих послова препознати су припадници локалне елите, градски достојанственици, који се појављују и као могући власници вила рустика. Економска организација у вилама била је у функцији снабдевања храном и занатским производима становника домена (рудара, металурга, војних посада и др.).

Кључне речи: *Metalla Tricornensia*, Авала, економија, рударство, администрација, *villa rustica*, касна антика

Основу римског економског система чинила је експлоатација различитих сировина широм Царства, у зависности од природних потенцијала појединих области. Окупирањем велике територије и формирањем провинција обезбе-

ђени су извори многобројних ресурса који су се, у економском смислу, међусобно допуњавали. Током касне антике, основне привредне гране засигурно су биле рударство са металургијом и пољопривреда, у зависности од природних богатстава у појединим деловима Царства. За потребе римске економије, руда је била драгоцен ресурс, који је, у одређеној мери, диктирао и политичку стратегију државе; због тога су рудоносна подручја издвајана у царске домене са посебним правним статусом, уз централизацију администрације. То је условило прилагођавање територијалне и управне организације потребама *rei metallicae*.

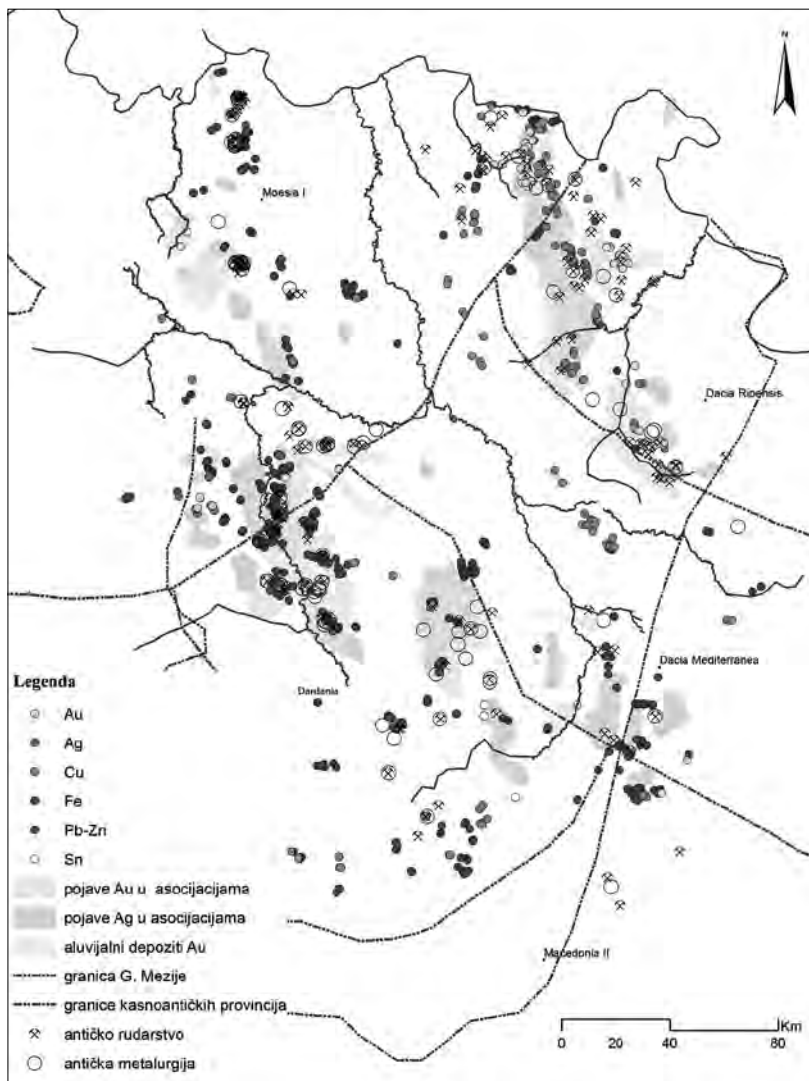
Римско рударство подразумевало је темељан, уређен и строго контролисан систем, са јасно дефинисаним социјалним улогама и комплетном инфраструктуром, плански организованом у служби експлоатације руде. Установљен је на омеђеним територијама (царским доменима) које су биле под директном или индиректном контролом цара, судећи по садашњем познавању ове проблематике. У том светлу, од средине XX века истраживачи су простор централног Балкана почели да препознају као организовани систем царских домена, са посебним акцентом на рудничке области, те је самим тим и значај провинције Горње Мезије све чешће повезиван са коришћењем рудних ресурса.

Иако је С. Душанић у многим радовима аргументовано подвлачио да је *res metallica* чинила окосницу горњомезијске привреде (Dušanić 1980: 25), евидентно је да археолошка истраживања нису у адекватном степену пратила нова сазнања о овој теми. То се посебно односи на период касне антике. Како знатан број информација пружају епиграфски споменици, нарочито чести до времена Севера, а касније су спорадичне појаве, створена је нереална слика о замирању рударства у касној антици, што је најчешће објашњавано општом кризом у III веку (Mirković 1996: 67–68). С друге стране, недостатак писаних извора, који би служили као водич за проучавање ове проблематике, умногоме отежава истраживачки поступак. Тако се издваја археологија као значајан извор података о економским процесима у том периоду, што показују сачувани остаци материјалне културе. Резултати археолошких ископавања, иако скромних размера, у последњих тридесетак година су утицали на промену ранијег, општег става о карактеру касноантичког рударства на централном Балкану (Марић 2014: 12).

ОРГАНИЗАЦИЈА ИМПЕРИЈАЛНИХ ТЕРИТОРИЈА У ГОРЊОЈ МЕЗИЈИ

Прва два века владавине Римљана на простору централног Балкана била су обележена успостављањем власти на свим нивоима, изградњом инфраструктурних објеката, утврђења, путева, заузимањем домородачких рудника, утврђивањем граница како би се осигурала база за даља освајања и створио систем који ће обезбедити економску корист Царству. Основни потенцијал провинције Горње Мезије састојао се од разноврсног рудног богатства (карта 1), већ традиционално експлоатисаног од стране домаћег становништва. Уследио је дуг процес запоседања рудника, организовања административне управе, упошљавања рудара из различитих слојева друштва, пресељавања ис-

кусних рудара из других провинција, изградње пратеће инфраструктуре и др., а све у циљу ефикасне, строго контролисане организације вађења и прераде руде (Марић 2014: 19). Рудоносна подручја су се издвајала стицањем посебног правног статуса и приходи из њих сливали су се у државну благајну – фиск (Душанић 1980: 38–40), те је и Горња Мезија постала фискална још у I веку, издвајањем рудничких области које су носиле имена по племенима која су их насељавала пре запоседања: Трикорњани, Пикензи и Мези на северу, као и Дарданци на југу (Душанић 1980: 25–26).

Карта 1 Појава рудних депозита и остаци касноантичког рударства и металургије на централном Балкану (према: Марић 2014: карта 1)

Map 1 Appearance of mineral deposits and remains of Late Antiquity mining and metallurgy in the central Balkans (after: Марић 2014: map 1)

Царски домени су деловали под посебним режимом и уживали су царинску екстериторијалност (Dušanić 1982: 121). Њихово коришћење зависило је од природних предиспозија, које су условиле различите административне механизме, не угрожавајући суштину статуса територије. *Territoria metallorum*, организована још током раног периода Царства, улазила је у састав већих фискалних области, заједно са царским пољопривредним поседима и другим видовима експлоатације природних богатстава на тлу провинције. То је разлог због кога не поседујемо податке о границама између рударског и других домена, уколико их је уопште и било, док о међама са муниципалним агерима располажемо са незнатно више информација. Основна гранична линија, у правном и економском смислу, односила се на разграничавање царских од муниципалних територија, а не између појединих целина унутар њих. Међутим, остаје нејасно да ли су царске порторије контролисале трговину читавог домена или само рудничког (Душанић 1980: 9–18, 40–44).

Иако поседујемо само фрагментоване податке о механизму управљања горњомезијским рударским доменима, може се говорити о јединственом систему организације као и у другим балканским провинцијама. Дакле, свим доменима управљали су прокуратори, који су до краја II, односно почетка III века били царски ослобођеници, а након тога *equites*, посведочени у долини Ибра и Шумадији; према томе, прокуратела је у рудницама подунавских области одузимана царским ослобођеницима и давана витезовима (Dušanić 1977b: 164; Dušanić 1982: 121–122; Dušanić 2003: 263). Именовање рудничког прокуратора и улога *comes sacrarum largitionum* сведоче о постојању империјалних домена и у касној антици. Оно што је тада постало другачије била је тенденција државе да се у управљање рударским пословима укључи већи број приватних лица, земљопоседника, којима је дата могућност исплате пореза у металу и коришћења државног рудоносног тла, под условом да одржавају континуитет производње. Ови прописи указују на тежњу централне власти да избегне директну административну организацију рударских домена и одговорност пребаци на локалну елиту. Рударство је у касном периоду Царства обележено не само смањеним обимом производње већ много већом распрострањеношћу мањих јединица у процесу вађења и обраде метала (Edmondson 1989: 99).

Дакле, систем рудничке администрације био је изложен сталној промени због ширења римског грађанства и римских муниципалитета у провинцији, те је стара веза рудника са фискалним доменом у оквиру peregrinних *civitates* замењена односом рудника са градом (Dušanić 1977b: 172). Улога муниципалних чиновника у организацији рударских послова потврђена је на примеру дуовира, едила и квестора из Сингидунума, који су 272. године учествовали у подизању жртвеника Вулкану, а 287. године жртвеника Оркији на Авали (Душанић 1980: 36; Mirković and Dušanić 1976: 54–55, 71–72). Посебна погодност за фиск била је пракса регулисана конституцијом из 386. године, којом је уређено право градских достојанственика из центра у близини рударског домена да закупују рударска окна, материјално помажу изградњу јавних објеката и преузимају различите административне дужности (Dušanić 1977a: 90; Dušanić 1995: 223–224; Škegro 1999: 87). У почетку је то била привилегија, ка-

сније морална, а од 386. године законска обавеза. На тај начин је спровођено законско повезивање рударског домена и оближњег муниципијума. На читавој територији Илирикума, домени су функционисали као јединство, независно од града, мада су повремено могли бити повезани са муниципалним агерима у процедури *attributio*. Континуитет експлоатације у рударским доменима указује на њихово минерално богатство и релативно добре социјално-политичке услове за рад рудара (Dušanić 1977: 90; Душанић 1980: 44–45; Dušanić 1995: 223–224).¹

Територија разматрана у овом раду је авалски ревер, део царског домена *Metalla Tricornensia* (приближно област данашње Шумадије), коју је насељавало племе Трикорњана. Њен назив је потврђен тумачењем натписа са оловног слитка (*massa plumbea*) који потиче из ове области.² На брдовитим обронцима Авале, Космаја, Букуље, Рудника и Котленика доминантно је присуство руде среброносног олова (карта 2). Регион се на југу граничио са дарданским доменом, на истоку са муниципалном територијом града *Horreum Margi*, Виминацијума и Маргума, на северу са дунавским лимесом, а на западу са Мезијом, Панонијом и Далмацијом. У низу шумадијских рудних поља издвајају се Авала (сребро, олово, можда бакар и жива³ са цинобером), Космај (сребро и олово), Рудник (сребро, олово, вероватно бакар и злато) (Душанић 1980: 35; Томовић 1990: 26) и мање позната рудна поља на Букуљи и Котленику (карта 2), са рудним потенцијалом и посведоченом експлоатацијом рудника у касној антици.

КАСНОАНТИЧКА ТОПОГРАФИЈА АВАЛСКОГ РЕВИРА

Авала је најсевернија шумадијска планина, која се издиже око заталасаних површи. Иако релативно ниска (506 m надморске висине), има карактеристичан и препознатљив облик купе стрмих страна и издуженог, повијеног теме на, на чијем се јужном делу налази највиши врх. Током геолошког формирања овог простора, вулканске активности су условиле појаву оруђења живе, среброносних олово-цинканих руда, бакра и гвожђа (карта 2), руда које су коришћене током праисторије, антике, средњег века, па до данас (Нецић и др. 2005: 59–60). Још увек нису уочени јасни показатељи касноантичког рударства, с обзиром да се свака нова експлоатација одвијала на остацима претходне, чиме је старија потпуно негирана (Марић 2014: 68).

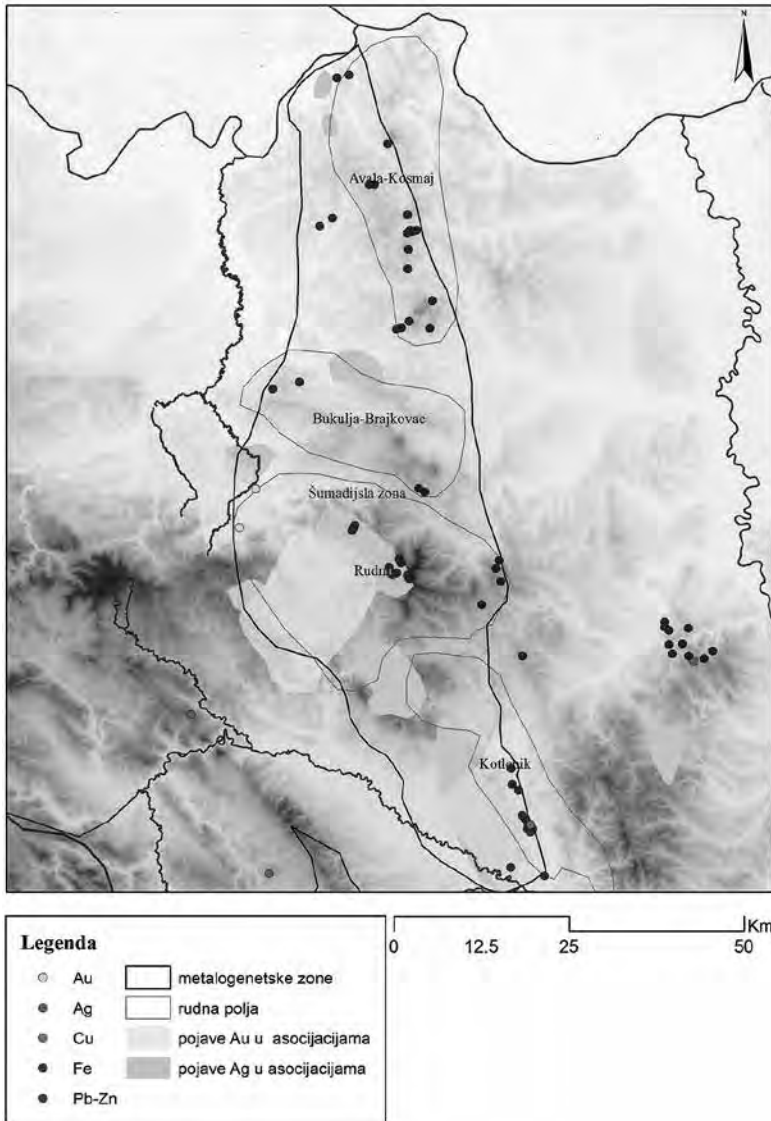
Стари рударски радови на Авали везани су искључиво за косе падине које се са врха зракасто спуштају ка југу (карта 1). На њима се лако уочавају рудни изданци. Ова планина је била база многих војски, које су на њој правиле

1 Налаз солида из периода Лава I, у једној рударској јами близу Јањева, показује да се метал из Дарданије користио и у другој половини V века (Čerškov 1969: 83, фн. 75).

2 Слитак је произведен за време владавине Александра Севера и данас се чува у Народном музеју у Риму. Време његовог настанка сведочи о активности домена у III веку (Dušanić 1982: 119).

3 О експлоатацији живе у античком периоду на овом простору нема података, иако је она веома важна за производњу злата. Вероватно авалско лежиште живе на локалитету Шупља стена није било од интереса за Римљане с обзиром на тада већ постојеће богате руднике живе у Шпанији. Ту се поставља питање исплативости транспорта живе из Шпаније, услед њеног присуства у непосредној близини богатих златоносних ревира Пека и Тимока.

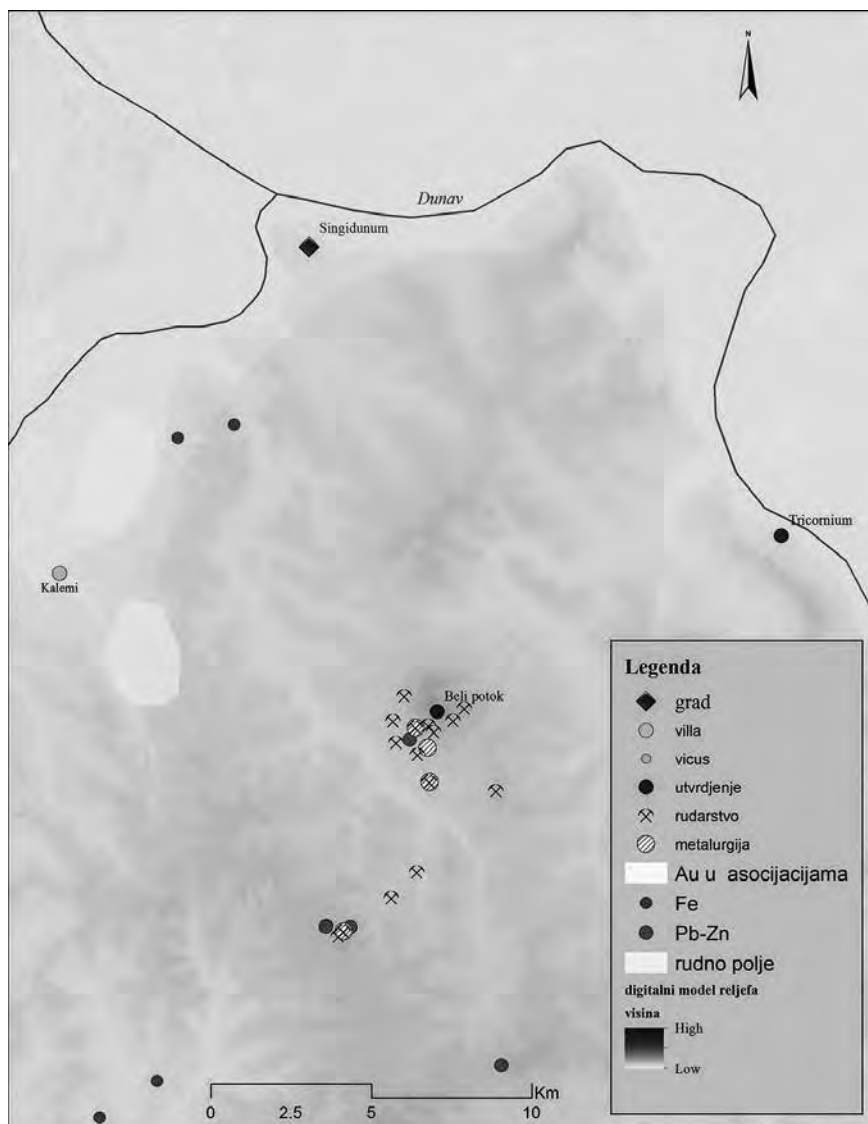
склоништа, нарочито током Првог светског рата, када су на овом простору вођене борбе, па се војне структуре често једва разликују од трагова рударских радова. И напуштени каменоломи након дужег времена добијају облике сличне површинским коповима (Марић 2014: 68–69). Препознати остаци рударства и металургије простиру се од врха Авале према југоистоку, до Шупље стене, а према југу до Барајева, захватајући површину од око 30 km². На њих указују остаци поткопа, односно њихове уселине или гвожђевито-киселе воде које из њих истичу, затим зарушена окна – свртњеви, а понегде и површински копови. Рудни депозити олова и цинка размештени су готово кружно око

Карта 2 Геоморфолошка карта шумедијске зоне (према: Марић 2014: Карта 3)

Map 2 Geomorphologic map of the Šumadija zone (after: Marić 2014: map 3)

ове планине, док је жива евидентирана на источним и југоисточним падинама. Из ових рудних минерализација добијани су олово, цинк, сребро, жива и злато. На местима где је руда топљена остала су шљакишта (карта 3) (Симић 1957: 71–76). Многобројни топоними недвосмислено сведоче о овим активностима: Рупе, Рупине, Глењевац, Тучница, Црвени брег, Мајдани, Шупља стена, Жути брег, Жути поток, Црвени брег, Жути брег и др. (Симић 1957: 71; Нецић 1997: 2; Нецић и др. 2005: 60). О експлоатацији живе код Римљана нема пуно података, али је потврђена њена улога у металургији злата, те се из тога може претпоставити да је била присутна (Simić 1951: 182).

Карта 3 Топографија авалског рудног ревира (према: Марић 2014: Карта 8)
 Map 3 Topography of the Avala mining district (after: Марић 2014: map 8)

У античком периоду је ископавана руда олова и цинка са сребром у поткопу Зовљак, изнад рудника Црвени брег, и код места Паланка у Рипњу. На локалитету Звечара, код извора Дубоког потока, налазе се бројни свртњеви од 1–2 m², дубине до 30 m. Током дугогодишњег урушавања добили су данашњи изглед, неколико метара широки и дубоки, нижући се на површини терена и пратећи жицу оруђења. У околној избаченој јаловини могу се пронаћи комади руде сребра. Осим тога, на овом локалитету старе рударске радове карактерише присуство лимонита из гвоздених шешира. Недалеко од Звечаре налази се локалитет Крива ћуприја, са остацима неколико раскопа и једним поткопом. На површини се уочава лимонитизација, те гвоздени шешир има пречник од око 900 m. Уз лимонит, на овом простору се срећу и комади бакарне руде (малахит, азурит и др.), олова, цинка и сребра. Око 800 m низбрдо авалским друмом налази се локалитет Стари селдау, на коме је, у многобројним свртњевима, откопавана руда олова, цинка и сребра. Свртњеви су и овде урушавањем спојени један са другим, у виду дугих и широких ровова правца североисток–југозапад, који прате пружање рудне жице. Тако поткоп Нада прати рудну жицу до Криве ћуприје (Нецић 1997: 3–4; Нецић и др. 2005: 60).

На простору данашњег рудника Црвени брег налазиле су се рудне жице које су исцрпљене током вишевековне експлоатације. Рецентним радовима пресеци су стари рударски ходници прављени при вађењу олова, цинка, сребра, злата и бакра (Нецић 1997: 6–9). В. Симић оставља податак да су Римљани на рудишту Црвени брег вадиле олово (Simić 1951: 185). На врху Црвенобрешког потока налази се пространо шљакиште које се, на основу одсуства воде за погон мехова, хронолошки повезује са античким периодом, док проценат преосталог олова упућује на средњовековну металургију, иако је заступљеност метала несигуран критеријум за датовање (Симић 1957: 72). Недалеко од Црвеног брега налази се локалитет Циганлија, са остацима многобројних старих свртњева мањих димензија, односно зарушено окно које је спајало први хоризонт рудника са површином. У његовој непосредној близини, у изворишном делу потока Јовљака, налазе се античка шљакишта, која су данас затрављена (Нецић 1997: 8). Још једно шљакиште, уз присуство халди, зарушених свртњева и површинских копова, уочено је у близини потока Пречице, на коси између Кусе јаруге и Липака. Стари радови се пружају правцем исток–запад, у дужини од 250 m (Нецић 1997: 8–9, 16–17; Нецић и др. 2005: 60–62). Северозападно од места Црвени брег је локалитет Рупе, на коме је евидентирано више од стотину свртњева, који су данашњим пољопривредним радовима на многим местима затрпани. На површини од око 200 x 70 m уочава се оруђење олова, цинка, бакра и сребра. Из Црвенобрешког потока полазио је поткоп који се завршавао на локалитету Рупе (Simić 1951: 185–186; Симић 1957: 77; Нецић 1997: 5).

На југоисточним падинама Авале, на месту Шупља стена, постоји веће оруђење у коме процентуално доминира присуство живе. Осим на рудишту Црвени брег, трагови старих рударских радова откривени су и у атару села Рипња, на локалитетима Пречица и Љута страна (Simić 1951: 188), који се пружају у правцу исток–запад, у дужини од 250 m. Западно од сеоског пута, на простору од 1 km², евидентирани су густо збијени свртњеви (Нецић 1997: 16–

17; Нецић и др. 2005: 61–62). Рударским активностима на локалитету Љута страна су у XIX веку, у горњем делу лежишта, просечени многобројни трагови рударења, које је извођено до дубине од 30 m (Simić 1951: 189–190), а на терену се запајају и многобројни остаци свртњева, раскопа и поткопа. Овде је експлоатисана руда среброносног олова или, можда, златоносног сребра (Симић 1957: 75). На местима где се топила руда данас се препознаје агломерација старе шљаке. У атару Рипња има још евидентираних шљакишта, на простору где вода није коришћена у металуршким процесима. У изворишту потока Љута страна постоји једно, а у Јерина потоку још три шљакишта (Симић 1957: 71; Нецић 1997: 2). У Пиносави, поред пансиона „Београд“, налазили су се остаци свртњева, који су данас затрпани. Спектрална анализа материјала показала је присуство руда олова, цинка, бакра и сребра (Нецић 1997: 5).

Наведени локалитети наговештавају да су се рударске активности на Авали одвијале током антике и несумњиво сведоче да је овај простор улазио у оквиру дискутабилних граница царског, рудничког домена. Близина Дунава, а пре свега Сингидунума, утицала је на експлоатацију ресурса као економски исплатив подухват. Међутим, намећу се питања о распореду и функционисању насеља, положају некропола, седишту административне управе, присуству локалних радионица и др. Као што је раније поменуто, пејзаж Авале се током више векова знатно променио, нарочито изградњом војних објеката и ширењем модерних урбанистичких структура у близини Београда. Не може се ни претпоставити колико је локалитета уништено, али ће, на основу резултата дугогодишњих рекогносцирања, бити размотрена касноантичка организација простора овог дела домена. Проблем представља и близина Сингидунума, чији су агер и субурбане структуре могле, мада нису нужно морале бити повезане са рударско-металуршким активностима и функционисањем домена.

О рударењу на Авали нема директних помена у писаним изворима, осим на два епиграфска споменика, чија анализа отвара многобројна питања. Споменици са Авале, посвећени Оркији⁴ и Вулкану⁵, указују на то да су се о овом домену бринули градски достојанственици Сингидунума, са рудничким прокуратором на челу. Жртвеник из 287. године, посвећен богињи Оркији, садржи следећи натпис: *Deae Orciae sacrum / pro salute dd(ominorum) nn(ostrorum) Diocletiani et / Maximiani Augg(ustorum) / ordo am(plissimus ?) s(plendidissimae) col(oniae) Sing(iduni) per / M(arcos) Aur(elios) Cutiam et Sosonem / P(ri)viros curante Sim(plicio) v(iro) e(gregio) d(ominis) n(ostris) / Deioctetano (!) III et Ma[x]imi/ano Aug(ustis) co(n)s(ulibus)* (Mirković and Dušanić 1976: 54–55), у коме се, дакле, помиње име прокуратора Симплицијуса, из витешког сталежа (*vir egregius*), који се јавља и у натписима на предметима из оставе из Горњих Бранетића на Руднику.⁶ Старији жртвеник, из 272. године, посвећен Вулкану, носи следећи

4 Латински теоним изведен од имена господара доњег света, који се зове Оркус (Марић 1933: 65) и односи се на хтонско божанство поштовано у рудницима (Dušanić 1977b: fn. 164). Постоји мишљење да је у питању келтско или трачко божанство, чије су име и надлежност забележени једино на авалском олтару.

5 Заштитник рудара и ливаца.

6 На западним падинама Рудника, у селу Горњи Бранетићи, на локалитету Поток Мацарац, године 1859. тежак Н. Васовић пронашао је оставу сребрног посуђа, вероватно направљеног у локалној радионици. Остача се састоји од култног и стоног посуђа, које спада у најквалитетније примере римске тореутике са територије Србије. У остави се налазило 26 сребрних посуда израђених од краја II и почетка III века

натпис: *Vo[llcan]o (?) [e]t [---] et [V]al(erius) / Varius Iviri et A[u]r(elii) [---]la et / Maximinus [a]edil(es) et Aur(elii) Muci/anus et Ingenianus [q(aues)]t(ores) / Qu(i) eto et Veldemiano(!) / co(n)s(ulibus)* (Mirković and Dušanić 1976: 71–72) и такође пружа податке о присуству прокуратора и градских магистрата у административним пословима у вези прераде руде. Овакав начин управе је од III века постао финансијски мучна, али законски обавезна процедура (Душанић 1980: 35, 36; Hirt 2010: 126, 130–131).

С обзиром на то да је већина трагова рударско-металуршких активности евидентирана на територији данашњег Рипња, изненађују оскудни подаци о насеобинским локалитетима у литератури. На овом простору је свакако било насеља рудара, затим некропола и других локалитета, о чијем положају за сада нема прецизних информација. Такве структуре могу се очекивати на потесима чијим је рекогносцирањем евидентиран антички, односно касноантички слој. На месту некадашњег средњовековног града Жрнова, који је убициран на доминантном узвишењу са спомеником Незнаоком јунаку на Авали, у литератури познатом као Бели поток (карта 3), забележени су остаци касноантичког утврђеног насеља. Ближих података о њему нема јер је простор миниран 1934. године и локалитет је потпуно уништен. Ту су 1836. године откривени епиграфски споменици датовани у III–IV век, као и већа концентрација опека из истог периода (Бошковић 1956: 40). Један споменик је опредељен у период владавине Аурелијана, а други је већ поменуто дедикација богињи Оркији и везује се за Диоклецијаново и Максимијаново доба (Гарашанин 1954: 91). Даље, на простору Белог потока, на локалитету Бавчине, забележена је знатна количина античког керамичког материјала и грађевинског шута, те се претпоставља да је ту постојало насеље, у чијој се непосредној близини, на месту Свињци, налазе рударска окна из античког периода.⁷ У атару Рипња, на локалитету Пећине–Бошњаци уочени су остаци старог пута поплочаног каменом, док је на локацији Црни глогови пронађена остава римског сребрног новца. На истом потесу Пећине, на локалитету Кречана, приликом градње пруге девастирана је некропола са скелетно сахрањеним покојницима, која је гробним прилозима датована у III–IV век.

На северним падинама Авале, на простору Железника, има више локалитета из касноантичког периода, који су могли имати функционалну везу са доменом или посредну улогу у транспортно-економској комуникацији са Сингидунумом и током Дунава. На локалитету Калеми (карта 3), у старијој литератури забележено је утврђено касноантичко насеље, из кога потичу мермерне главе статуа, метално оруђе, керамика и новац Гете, Диоклецијана и Константина (Гарашанин 1950: 109–110; Гарашанин 1951: 130; Гарашанин 1954: 94). Приликом изградње фабрике „Иво Лола Рибар”, на том месту се наишло на зидове од камена, који затварају четвороугаони простор, па је

(култно посуђе, импорт из Галије?) до последњих деценија III и почетка IV века (стоно посуђе локалне производње). Натпис *SIMPLICI* налази се на три велика тањира, док се скраћеница *SIM* среће на једном овалном, а *SI* на три мала тањира. Натписи су изведени техником тауширања златом и нијелирања. Предмети из оставе данас се чувају у Народном музеју у Београду. Више о историјату налаза и реконструкцији његовог првобитног састава: Поповић 2009: 2–22; Поповић 1995: 149–152.

7 Критеријуми за датовање окана нису познати, те је информацију потребно проверити.

претпостављено да је у питању каструм (Бошковић 1956: 40). Током земљаних радова, тада је случајно нађена зидана гробница, због чега су 1988. године спроведена заштитна археолошка истраживања.⁸ Дефинисани су остаци значајног античког објекта четвороугаоне основе (приближно 165 x 145 m), са кулама дуж страна, зиданог опекама и ломљеним каменом. На његовој северној, дужој страни констатоване су мање просторије. Објекат је вероватно страдао у великом пожару. Остаје отворено питање датовања слоја пожара, односно да ли се може повезати са неким одређеним историјским околностима или је у питању интерна катастрофа. На локалитету је пронађен камени саркофаг са следећим натписом: *D(is) M(anibus) / Cl(audius) Valentinia/nus eq(ues) R(omanus) d(ecurio) IIII M A P / Aur(eliae) Probille (!) c(oniugi) c(arissimae) / q(uae) vixit annos / XXVIII / b(ene) m(erenti) p(osuit)* (Mirković and Dušanić 1976: 76) (сл. 1). Заштитним археолошким истраживањима евидентирани су остаци још једне зидане, засведене гробнице и једног саркофага од кречњака, који се покретним налазима датују у IV век (Гарашанин 1974: 87–92; Симић 1992: 59–60).

Сл. 1 Фрагмент саркофага са натписом из Железника ([http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=\\$IMS_01_00076.jpg](http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$IMS_01_00076.jpg))

Fig. 1 Fragment of a sarcophagus from Železnik bearing an inscription ([http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=\\$IMS_01_00076.jpg](http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$IMS_01_00076.jpg))

Даље према Сави, са простора Остружнице потиче више случајних налаза касноантичких споменика, као што су ара са локалитета Камени мајдан и ара пронађена приликом копања цистерне, са представом судова за либацију и натписом (Гарашанин 1954: 96). О њима нема ближих података, али упућују на постојање некрополе (уколико су у питању надгробне аре) или светилишта (уколико се ради о жртвеним арама) у широј околини каструма на локалитету Калеми.

Ако погледамо структуру локалитета познатих из шире околине Авале, примећује се већи број утврђења. Тај податак може да указује на степен истражености овог подручја, јер се на терену утврђења лакше уочавају него насеља типа викус, пагус, вила и др., уз чињеницу да фортификације често прате и адекватни топоними.

8 Истраживањима је руководио археолог З. Симић из Завода за заштиту споменика културе града Београда.

АНАЛИЗА ТОПОГРАФИЈЕ И ПРОСТОРНА ОРГАНИЗАЦИЈА ДОМЕНА

У претходном излагању дат је преглед касноантичке топографије авалског ревира, у ширим оквирима северног дела трикорњанског домена, како га је дефинисао С. Душанић. Иако је своје хипотезе изнео углавном на основу писаних извора, махом епиграфских споменика и тада доступних резултата археолошких истраживања, чини се да је у литератури озбиљно недостајао свеобухватни преглед рударско-металуршких локалитета (карта 1) и њихов, пре свега, просторни однос са градовима, викусима, вилама, утврђењима, путевима и пратећим структурама. Тачне границе царских поседа, као и простирање рударских територија унутар њих, остају под знаком питања. Да ли су ове територије представљале мање зоне око рудног ресурса, у којима су се развијале и насеобинске структуре, или просторно повезану област, укључујући и другачији тип ресурса (плодна земља, каменоломи, шуме, пашњаци и др.), и даље није разјашњено (Душанић 1980: 40; Марић 2014: 15). Картирањем касноантичких локалитета мења се досадашња слика авалског ревира у просторном смислу.

Дакле, анализом топографије авалског ревира у касноантичком периоду, у руралним областима се уочава неколико врста локалитета. То су, пре свега, насеља за чији тип не поседујемо сазнања.⁹ Већина ових налазишта позната је на основу рекогносцирања и планиграфије терена, а чини се и субјективног посматрања крајолика од стране истраживача (Марић 2014: 168–169). Изгледа да ни Римљани нису имали јасне критеријуме по којима су неку структуру дефинисали као викус, пагус, вилу или град. Посебно збуњује ситуација са насељима истог типа у различитим подручјима и са потпуно другачијим остацима материјалне културе. Много је јасније код локалитета који су археолошки испитани. Неуједначена истраженост знатно отежава доношење закључака о територијалној распрострањености домена, о улози насеља у организацији рударских и металуршких делатности, а даље, и препознавање археолошких елемената значајних за разграничење империјалних домена и муниципалних агера. Како сам раније навела (Марић 2014), територијалну организацију домена прати правилност у употреби простора и понудила сам модел насељавања рудничких територија у касној антици. Елементи тог модела су рудник (металуршки центар) – насеље (вила рустика) – утврђење,¹⁰ и њихова просторна повезаност. У том светлу, налаз са локалитета Калемови (уколико се ради о вили рустици) добија већи значај за аргументовање понуђеног модела насељавања, као и за улогу власника у административним пословима у оквиру ревира. Локалитет представља посебну структуру у руралном пејзажу, са стамбеним и економским јединицама које испуњавају неке од одлика вила рустика.

Померање тежишта економских активности из урбаних средина у рурално окружење огледа се, између осталог, у појави виле рустика ван муниципалних агера. Као што је већ речено, на територији *Metalla Tricornensiai*, у оквиру

9 Вероватно већина насеља није ни имала званичан статус (Dyson 2003: 53).

10 Модел је формиран на основу студије случаја северног дела ибарског домена при *Metalla Dardanica* (Марић 2014).

авалског ревира идентификован је објекат у Железнику, на локалитету Калеми, као и аналогна ситуација на планини Руднику, у Поскурицама, на локалитету Нумере. Заједничка особина ових локалитета јесте њихов положај на ободима рудничких територија, односно у подножјима Авале и Рудника.

Објекат у Железнику налази се у равничарском делу уз реку Саву, на североисточној страни Авале (карта 3). Локалитет је специфичан и због могућности његовог атрибуирања субурбаном делу Сингидунума. Заштитним истраживањима добијени су подаци о утврђеном комплексу опасаном зидом, са угаоним кулама и економским и стамбеним просторијама уз северни зид. Истраживачи нису оставили податке о врсти, количини и контексту покретних налаза унутар тих целина, па је умањена могућност расправе о економским активностима које су у њима обављане. Такође, недостаје план локалитета, али позивањем на аналогije са вилама у Могорјелу и Панонији, може се стећи представа о изгледу архитектонских остатака. С друге стране, и поред архитектонских сличности са вилама, овакав објекат могао би бити идентификован и као *mansio* (пример *Mansio Idimum*; Vasić i Milošević 2000), нарочито ако се узме у обзир његов положај на копненом путу Сирмијум–Сингидунум јужно од Саве (Crnobrnja 2007: 12–13), или као утврђење типа квадрибургјум, попут оних на острву Сапаји или *Castra Martis* у Бугарској, где се такође срећу просторије на унутрашњој страни зида, уз бедеме. Упркос познавању статуса витеза Клаудија Валентинијана, остаје отворено питање његове повезаности са објектом на локалитету Калеми. Пре свега, саркофаг његове супруге могао је бити секундарно пренет на ово место. За сада нема чврстих аргумената којим би ову личност идентификовали као власника виле и потврдили претпоставку о његовом директном или индиректном учешћу у рударским активностима на Авали, у пољопривреди у савској долини или у некој другој економској делатности. Како је локалитет великим делом уништен изградњом фабрике, информације о томе су заувек изгубљене.

Објекат на локалитету Калемови, као и могући аналогни пример на локалитету Нумере у Поскурицама, може се везати за неколико целина, попут долина великих река (Сава и Велика Морава), плодних речних тераса и непосредне близине минералних ресурса. Такав положај уз велике речне токове погодан је за транспорт добара употребом водених комуникација до већих центара, до лимеса и других делова Царства. С друге стране, уколико су у питању виле рустике, оне су могле имати индиректан утицај на организацију рударства и металургије у оближњим рудиштима. Из њих је могла бити дистрибуирана храна рударима и, супротно, у виле је допремана руда неопходна за ковачку делатност, која је потврђена оставама алата на локалитетима. Није познато у којој мери су обављане ковачке делатности јер економски објекти нису истражени, а углавном су и уништени, али су постојеће информације довољне за отварање питања о односу локалитета са рудницима. У овом случају, разматра се само локалитет у Железнику јер поседује елементе виле; међутим, не смеју се занемарити ни остали насеобински локалитети, међу којима можда има и вила рустика, чија би истраживања показала занатску специјализованост појединих поседа. На тај начин би био евидентиран систем производ-

ње у складу са доступним ресурсима и потребама становника виле, а даље и тржишта. Ту се не сме занемарити близина копненог и воденог пута, као и положај вила дуж њих.

Као додатна аналогија, у контексту постојања вила рустика на рудничкој територији *Metalla Tricornensia*, могли би се, условно, разматрати и локалитети Прутен у Губеревцу и Врела у Лисовићу, на којима су пронађене касноантичке терме, уз претпоставку да су биле интегрални део виле. На локалитету Прутен је 1953. године истражен објекат удаљен око 500–600 m североисточно од стојничког утврђења. Ископавањима је откривена грађевина са осам просторија, рачунајући и две које формирају апсиде. У објекту је пронађена велика количина пепела и оловне глеђи, због чега су га истраживачи протумачили као топионицу, аналогно грађевини са Градине код Сребренице (*Domavia*). Датован је у другу половину II века, без анализе покретног археолошког материјала, већ на основу његових стилских карактеристика, и приписан је времену просперитета космајских рудника током владавине Марка Аурелија или, најкасније, Комода (Величковић 1958: 111–115). М. Томовић сматра да је аутор истраживања погрешно протумачио овај комплекс као рафинерију олова и склон је мишљењу да се ради о грађевинама профане намене (терме – балнеум?), изграђеним у касној антици (Томовић 1995: 118, фн. 7), не износећи аргументе. Исто мишљење има Ј. Ф. Меркел (Merkel 2007: 42–44, са старијом литературом), као и Г. Јеремић и А. Гојгић (Јеремић и Гојгић 2012: 23–24), наводећи овај локалитет као аналогију чачанским термама, уз напомену да је у некој познијој фази купатило могло имати другу намену, повезану са металургијом. Свакако се мора отворити питање датовања овог објекта с обзиром да постојање апсида није хронолошки осетљиво, па се опредељење у II век не може прихватити као поуздано. С друге стране, износећи мишљење о другачијој намени објекта, Томовић не даје аргументе којима би га поткрепио. Ипак, у случају објекта на локалитету Врела у Лисовићу ситуација је много јаснија. Ископавањима 1954–1956. године евидентиране су касноантичке терме комплексне основе, с краја II и почетка III века (Величковић 1958–1959: 376–378), можда део веће виле рустика (Јеремић и Гојгић 2012: 27) у власништву кондуктора или неког другог члана административног апарата рудничке територије или пак градског магистрата, чије је присуство у руралним подручјима у близини рудних ресурса извесно током касне антике.

Кључ за проучавање административне организације пружају натписи са поменутих жртвеника посвећених Оркији и Вулкану. На жртвенику из 287. године помиње се *Simplicius*, прокуратор витешког порекла, чије име се среће и на предметима из оставе из Горњих Бранетића на планини Руднику, која такође припада домену *Metalla Tricornensia*. Ова подударност омогућила је ближе датовање оставе у последњу деценију III века (Mirковић and Душанић 1976: nr 20; Душанић 1977a: 77–78; Поповић 1995: 149–155; Поповић 2009: 7–10, 13–14; Марић 2014: 93), мада може бити и чиста коинциденција јер је име Симплицијус често у позној антици (Душанић 1980: 51). Ова личност би се могла идентификовати као *procurator metallorum Tricornensium*, посебно након новог чи-

тања главног натписа са мозаика из Стојника на Космају,¹¹ који показује да су шумадијски рудници и у IV веку били под управом царског прокуратора, а не градског чиновника или приватног лица (Душанић 1991: 218–219, фн. 8, 9).

Као привредна грана организована у оквиру царских домена, рударство је било одвојено од локалне економије, административно независно од оближњег муниципалитета, са радном снагом која је могла бити доведена из других делова Царства. С друге стране, у локалну привреду је интегрисано тако што су око рудника ницала насеља, која су имала потражњу за храном и другим потрепштинама које су се производиле унутар домена или су се увозиле (Марић 2014: 196). Постојање вила рустика на рударским територијама сугерише да су се у касној антици одиграле одређене промене у економском систему, које су проузроковале реорганизацију привреде. Њихов узрок лежи у пропасти урбане економије (Alcock 1993: 219), па је дотадашњи однос руднички домен – перегрине *civitates* заменила нова веза: руднички домен – град. У том случају, градови више нису омогућавали адекватно привређивање, те се експлоатација природних ресурса наметнула као потенцијални извор прихода. У складу с тим, рурална подручја су привукла имућне људе који су, користећи свој друштвени утицај, изместили своје привредне активности у руралну средину. Многи од њих били су део градске администрације, која је учествовала и у управљању над експлоатацијом руде (Марић 2014: 197). Такав случај је можда био и са Клаудијем Валентинијаном, могућим власником виле у Железнику. Појава вила у империјалним доменима и њихово повезивање са експлоатацијом и прерадом руде у организационом смислу, уз присуство градске елите у руралним пределима, забележени су и на примеру из Шпаније – домус *Las Pedreiras* у рудничкој области *Las Médulas* у Астурији. Шпански научници такође сматрају да је управо аристократија кључ за разумевање везе између територија са рудом и пољопривредног земљишта (Orejas and Sánchez-Palencia 2002: 593–594), што се директно односи и на појаву вила рустика. Подаци о вилама рустикама у рударским доменима централног Балкана наводе на закључак да су у питању приватни поседи локалног елитног слоја, који је преузео управу над рудницима и пренео приватне послове на рударске територије, користећи свој друштвени или политички утицај (Марић 2014: 187–188). На основу налаза из Железника, Поскурица, Прутена и Лисовића може се претпоставити да су виле рустике биле повезане са рударством тако што су њихови власници обављали одређене функције у рудничким доменима. На тај начин, припадници локалне елите могли су да допремају пољопривредне и занатске производе становништву у рударским насељима. Постоји могућност

11 На тешко читљивом натпису са подног мозаика сакралне грађевине у Стојнику помиње се [*vir per*] *fec[tissimus, procura]tor A[ugusti]* или *A[ugustorum]* или *a[rgentiarum]* – великодостојник о коме је реч није био *egregius* као *Simplicius*. Његова појава на Космају се у литератури објашњава сигурносним разлозима, услед Диколедијанових ратова са Сарматима и стабилизацијом Паноније 294. године (Škegrov 1999: 104). Грађевина у којој се налази мозаик датована је у средину IV века (Dušanić 1995: 221).

да су имали у закупу рудник(е) и да су, посредством својих вила као база, организовали дистрибуцију метала на територију ван рудника. Преношење тежишта економске организације из градова у рурална подручја од стране градске елите заснивало се на њеном приватном интересу, који је био омогућен раније стеченим, званичним друштвено-политичким положајем. Закупљивањем рудника и поседовањем рудних ресурса, елита је могла да подмири пореске обавезе и да пласира метал на нерудничким територијама, што је био извор приватне зараде. Међутим, треба размотрити и друге могуће аспекте привредне организације која је у вилама могла бити спроведена са истим циљем (Марић 2014: 197–199).

Положај вила у долини великих река, на простору погодном за пољопривредне делатности, уз близину рудишта, оставља могућност дефинисања њихове улоге у обезбеђивању хране за рударе, металурге и друга лица ангажована у рудничким пословима, односно за део становништва који је био пољопривредно неактиван, с обзиром на то да се сезона рударских послова поклапа са сезоном пољских радова. Тако гледано, виле рустике се у рударским доменима могу посматрати као део царског власништва формираног да би се рударска и металуршка радна снага снабдела основним животним намирницама, потребним алатом и другим занатским производима (Марић 2014: 200).

Улога виле рустике у снабдевању храном становника империјалног домена односи се на економску активност унутар виле и њеног фондуца. Иако на централном Балкану нема систематски истражених делова вила који се дефинишу као *pars rustica*, пољопривредна производња потврђена је налазима металног оруђа на локалитету Калеми у Железнику, као и оставом пољопривредног алата на локалитету Немрак у Поскурицама (Марић 2014: 200–201). О земљорадњи на овом простору нема пуно података. Сматра се да је основни производ било жито, на основу најновијих резултата археоботаничких анализа на Гамзиграду (Плић 2012: 46). Међутим, и даље остаје отворено питање колики се проценат укупних активности у вили заправо односио на земљорадњу. Чини се да је гајење стоке на брдовитој територији централног Балкана у антици било занемарено јер је велики значај поклањан обради земље (Марић 2014: 201).

ЗАКЉУЧАК

Узрок промена у економским активностима током касне антике налази се у пропасти урбане економије. Тежиште привређивања преноси се у руралну средину, односно у близину рудних ресурса. На примеру авалског ревира у оквиру *Metalla Tricornensia* потврђена је активна експлоатација руде током читавог античког периода. Промене које су наступиле у касној антици, у економској организацији провинције, директно су се одразиле и на реорганизацију административне управе царских домена. На нови систем експлоатације рудних ресурса и пратеће металуршке активности указују промене околине, првенствено појава вила рустика. Дакле, економска организација рударства и металургије не односи се само на администрацију и технолошка достигнућа већ и на читав систем успостављања живота носилаца ове привредне гра-

не. Уколико се прихвати хипотеза да су царски домени имали посебан вид политичке, социјалне, економске и административне организације, чија је аутономија настала као последица римског империјализма и монопола над металима, поставља се питање значења вила у оквиру домена. Да ли су виле и у овом случају биле везане за урбане центре, те су представљале повремене резиденције, или су њихови власници из градова (закупци, административни службеници и др.) живели у њима? Присуство градских магистрата на рудничкој територији потврђено је епиграфским споменицима са простора Авале. Њихов ангажман у рудничкој администрацији био је кључни елемент за разумевање промена пејзажа рудничких територија у III и IV веку, односно у периоду који се хронолошки поклапа са појавом вила на централном Балкану и успостављањем економске везе између њих и рудника. На тај начин долази до преплитања две врсте идентитета унутар једног социјалног слоја и простора који је за њега везан, те виле постају спој државног и приватног утицаја на организацију економских активности. Уколико се прихвати да саркофаг супруге Клаудија Валентинијана из Железника потиче из касне антике и да је пронађен на првобитном месту, може се разматрати Валентинијанова улога као градског магистрата, власника вила и активног учесника у управи рударских послова на Авали. Поред тога, идентификовање Симплиција, који се помиње на споменику са Авале, из 287. године, са истоименим власником сребрног посуђа са Рудника, упућује на особу укључену у административне послове унутар читавог домена *Metalla Tricornensia*, у функцији царског прокуратора. У оба случаја, ради се о представницима провинцијалног елитног слоја, чије присуство у руралној средини означава и симболичну манифестацију социјалне, материјалне и политичке моћи, која се огледа у поседовању луксузног посуђа или изградњи сталног/привременог боравишта, по узору на западно-европске виле рустике, као екстензија урбаног живота у руралној средини. Иако је реч о вилама као спорадичним појавама на рудничкој територији, њихова посредна повезаност са административним пословима при организацији ископавања и прераде руде, уз материјалне остатке тих активности, негира тезу о замирању рударства и металургије током касне антике на централном Балкану. На овај начин је отворено поље за даља истраживања ове проблематике, која би требало усмерити на откривање насеља рудара у близини рудништа, система транспорта и царине, функција вила рустика и утврђења, односно на промену крајолика и социјалних улога као последицу потребе Царства за ефикасном експлоатацијом рудног ресурса.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Alcock, E. S. 1993

Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece, Cambridge: Cambridge University Press.

Бошковић, Ђ. (ур) 1956

Археолошки споменици и налазишта у Србији. II Централна Србија, Београд: САН.

Vasić, M. i Milošević, G. 2000

Mansio Idimium, Beograd: Arheološki institut i Narodni muzej.

Величковић, М. 1958

Прилог проучавању римског рударског басена на Космају, *Зборник радова Народне музеја* (Београд) 1: 95–118.

Величковић, М. 1958–1959

Врела у Лисовићу. Римско насеље, *Старинар* (н.с.) 9–10: 376–378.

Гарашанин, Д. 1950

Нова археолошка налазишта у околини Београда у долини Саве, *Старинар* (н.с.) 1: 109–112.

Гарашанин, Д. 1954

Археолошки споменици у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* 1: 45–98.

Гарашанин, М. и Д. 1951

Археолошка налазишта у Србији, Београд: Просвета.

Гарашанин, М. и Д. 1974

Римска вила у Железнику, *Зборник Филозофске факултете* (Београд) 12-1: 87–92.

Dušanić, S. 1977a

Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *ANRW II 6, H. Temporini, ed.*, Berlin: Walter de Gruyter: 52–94.

Dušanić S. 1977b

Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, *Arheološki vestnik* 28: 163–179.

Душанић, С. 1980

Организација римског рударства у Норичу, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2: 7–55.

Dušanić, S. 1982

Antičko rudarstvo, у: *Rudarstvo Jugoslavije*, ur. I. Ogorelec, Zagreb: Privredni vjesnik, Savez inženjera i tehničara rudarske, geološke i metalurške struke Jugoslavije, Komitet XI svjetskog rudarskog kongresa, 118–123.

Душанић, С. 1991.

Из историје касноантичког рударства у Шумадији, *Старинар* (н.с.) 40–41 (1989–1990): 217–224.

Dušanić, S. 1995

Late Roman Mining in Illyricum: Historical Observation, in: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe (International Symposium, Donji Milanovac, May 20 – 25)*, P. Petrović, S. Đurdjekanović, eds., Bor: Museum of Mining and Metallurgy; Belgrade: Archaeological institute, 215–226.

Dušanić, S. 2003

Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, in: *Dall' Adriatico al Danubio (T'Ilirico nell' età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli 25–27 settembre 2003)*, G. Urso, ed., Pisa: Fondazione Niccolò Canussio, Edizione Elettronica, 247–270.

Dyson, S. L. 2003

The Roman Countryside, London: Duckworth.

Edmondson, J. C. 1989

Mining in the Later Roman Empire and beyond: Continuity or Disruption?, *The Journal of Roman Studies* 79: 84–102.

Ilić, O. 2012

Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do prve polovine V veka, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Јеремић, Г. и Гојгић, А. 2012.

Римске терме у Чачку. Чачак: Народни музеј.

Кондић, В. 1957

Антички Ритопек, *Годишњак Музеја града Београда* 4: 35–46.

Марић, М. 2014

Улога касноантичких вила русијика у организацији рударства и металургије на Централном Балкану, Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Марић, Р. 1933

Антички кулиови наше земље, Београд: Задужбина Луке Ђеловића – Требињца.

Merkel, J. F. 2007

Imperial Roman Production of Lead and Silver, *Гласник САД* 23: 39–78.

Mirković, M. 1996

Villas et domaines l'Illyricum central (IV–VI siècle), *Зборник радова Византолошког института* 35: 57–75.

Mirković, M. and Dušanić, S. 1976

Sigidunum et le nord-ouest de la province, Inscriptions de la Mésie Supérieure I, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

Нецић, А. 1997

Авала, њланина код Београда. Геолошки водич по старим рудним местима олова, цинка, сребра и живе (непубликовани рукопис, библиотека Истраживачке станице Петница).

Нецић, А. и др. 2005

Трагови старих рударских радова на Авали, геонаслеђе Београда и Србије, у: *Други научни скуп о геонаслеђу Србије*, Посебно издање Завода за заштиту природе Србије, бр. 20, Београд: Завод за заштиту природе, 59–63.

Orejas, A. and Sánchez-Palencia, F. J. 2002

Mines, Territorial Organisation, and Social Structure in Roman Iberia: The Examples of Carthago Noua and Peninsular Northwest, *American Journal of Archaeology*, Vol. 106, No. 4: 581–599.

Поповић, И. 1995

Почети локалне производње сребрног посуђа у Горњој Мезији, у: *Рагионице и ковнице сребра*, ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 145–161.

Поповић, И. 2009

Римско сребрно посуђе из Горњих Бранетића, у: *Остаци рудничко-шаховског краја*, Горњи Милановац: Галерија Музеја рудничко-таховског краја, 2–22.

Šimić, V. 1951

Istorijski razvoj našeg rudarstva, Београд: Izdavačko-štamarsko preduzeće Saveta za energetiku i ekstraktivnu industriju Vlade FNRJ.

Симић, В. 1957

Старо и савремено рударство у околини Авале, *Годишњак Музеја прага Београда* 4: 71–92.

Симић, З. 1992

Заштитна археолошка ископавања у кругу фабрике „Иво Лола Рибар” у Железнику, *Гласник Друштва конзервативора Србије* 16: 59–62.

Томовић, М. 1990

Римски рудници на Космају, у: *Археометалуршки локалитети у Србији (Међународни симпозијум Старо рударство и металургија југоисточне Европе, Бор)*, ур. И. Јанковић и В. Кондић, Бор: Музеј рударства и металургије; Београд: Археолошки институт САН, 26–27.

Томовић, М. 1995

Римско рударство и металургија сребра у Горњој Мезији – археометалуршки подаци, у: *Рагионице и ковнице сребра*, ур. Ј. Јевтовић, Београд: Народни музеј, 117–134.

Hirt, M. A. 2010

Imperial Mines and Quarries in the Roman World, Oxford: Oxford University Press.

Црнобрња, А. 2007

Подручје Обреновца у римско доба сагледано кроз археолошке податке, у: *Пулс вароши – ирилози за монографију Обреновца 2*, ур. М. Ђурђевић, Обреновац: Библиотека Влада Аксентијевић, 5–21.

Čerškov, E. 1969

Rimljani na Kosovu i Metohiji. Београд: Археолошко друштво Југославије.

Škegro, A. 1999

Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji - Studia Croatica.

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE TERRITORIAL AND ADMINISTRATIVE ORGANISATION OF THE LATE ANTIQUITY MINING BASED ON THE EXAMPLE OF MOUNT AVALA

SUMMARY

During the Late Roman times, changes to the economic system arising from the failure of the urban economy took place in the central Balkans. This led to a reorganisation of the economy at all levels, with the focus shifting to the rural environment, that is, to the immediate vicinity of resources (ores, quarries, fertile land, pastures, forests, etc.). As far back as the period of the early Empire, the provincial territories in the central Balkans were divided into imperial domains with clearly defined and strictly controlled social and administrative roles. The primary sources of information about this system of organisation were historical and epigraphic ones, which to a large extent shed light on the legal status of the population of the domains and its role in the system of exploitation of mineral resources. However, as investigations of archaeological sites did not keep up with the increase in the knowledge of this issue and as epigraphic monuments as sources of information had become rather scarce after the time of Severus, an impression was created in earlier literature that mining and metallurgical activities had died out in the Late Roman period. Besides, also evident is a lack of analyses of mining districts and an understanding of the role of villages, fortified towns and other settlements within the framework of the territorial organisation of mining and metallurgical activities. As a contribution to the creation of a better picture of the Late Roman mining in the central Balkans, this paper presents a case study of the territorial organisation of the Avala mining district as part of the *Metalla Tricorniensia*. Due to the fact that the boundaries of imperial land inside the provinces is not known, a broader topographic image of Avala, with Late Antiquity sites, has been made. An analysis of the topography has established that there are no clear-cut archaeological indicators for delimiting imperial and municipal land and that the existence of boundaries between them remains questionable. In addition, the presence of numerous archaeological structures from the 3rd and 4th centuries indicates that the rural environment on the slopes of Avala in the Late Roman period became an acceptable place of residence for city dignitaries from Singidunum. A material manifestation of this process is a *villa rustica* at the site of Kalemi in Železnik. It represents a totally novel phenomenon in the Late Empire in a mining area in the central Balkans. The Železnik example has provided arguments in favour of establishing a link between the *villa rustica* and the organisation of mining and metallurgical activities within *Metalla Tricorniensia*. The link is the owner of the villa, a member of the local, provincial elite, the knight Claudius Valentinianus, who participated in the administrative organisation of the domain. On the other hand, the economic activities at the villa were directed towards supplying food and handicrafts to the inhabitants of the domain (miners, metallurgists, military personnel, etc.). Inside this relationship, there was an intermingling of two kinds of identity within a social layer (the elite) and the area linked with it. Thus, the villa represents a basis for considering the influence of the blend of the imperial and the private on the organisation of economic activities within the framework of rearticulating the urban way of life in a rural environment.

Јован Д. МИТРОВИЋ
Народни музеј у Београду

НАРОДНИ МУЗЕЈ И АРХЕОЛОШКА БАШТИНА У СРБИЈИ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Судбина која је задесила српски народ и државу у Првом светском рату није мимоишла ни српске институције културе. Девастација зграде Народног музеја 1914. године, селидба збирки током 1915/16, пљачка археолошког и уметничког наслеђа као ратног плена, пропагандно излагање музејских збирки, научне експедиције, (не)овлашћена археолошка ископавања од стране војски Централних сила и Савезника, као и натчовечански труд српских културних посленика у спасавању културне баштине, само су неке од тема о којима ће бити речи у овом раду.

Кључне речи: Први светски рат, Народни музеј у Београду, девастација баштине, музејске збирке, Анта Мудровчић, Коста Херман, Иван Ковачић, археолошка истраживања, Краљевина Србија

Више књига је написано до сада о Првом светском рату на територији Краљевине Србије, али се мало тога зна о стању у институцијама културе, пљачки и девастацији културног блага и археолошким ископавањима која су спроводиле окупационе власти. Данас је скоро немогуће утврдити шта је све узето и однесено у свучилишта и музеје окупационих сила.

Стабилизацијом балканског фронта крајем 1915. године, установљена је демаркациона линија између Аустроугарске и Бугарске, те је омогућено оснивање окупационих управних јединица, Војног генералног гувермана и Моравске, односно Македонске војно-инспекционе области. Овакав систем управе одликовала је војно-полицијска метода администрирања и пацификације, са задатком да Аустроугарску, Немачку и Бугарску снабдева са што више аграрних производа из Србије, односно да се заплени што већи део покретне имо-

вине српске државе и њених становника. Систем експлоатације економских извора Србије, присвајања материјалних добара становништва, био је праћен понижавајућим и репресивним поступцима и мерама које су погодиле све сегменте народног живота, како у економији тако и у друштвеним односима и друштвеном статусу Србије пред окупацијским властима. Те репресивне мере показале су и облике нескривене, односно својеврсне економске пљачке колонијалног типа (Стојанчевић 1995: 142).

Рад своје управе у Србији, аустроугарска и бугарска пропаганда представљала је, између осталог, и као „цивилизаторски”. Научни свет из Беча, Будимпеште, Загреба, Сарајева, Прага, Софије и Берлина сматрао је да су експедиције које су организовали њихови археолози, историчари, етнологзи, антрополози, фолклористи, географи и лингвисти представљале *Kulturmission*, односно откривање непознате земље (*terrae incognitae*) на освојеним територијама и због тога су сви њихови поступци били идеализовани и оправдани научним циљевима.

СЛУЧАЈ НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Велика општа несрећа, каква је био Први светски рат, за дуже време је зауставила и уназдила развој Народног музеја у Београду, централне и најстарије установе културе у Србији.

Први светски рат затекао је београдски Народни музеј неспреман да сачува културно благо сакупљано деценијама. Музеј је дочекао рат у кући браће Величковић, која се налазила уз Капетан-Мишино здање, на месту данашњег Филолошког факултета у Београду, а која је предата на коришћење Народном музеју 1892. године (сл. 1).

Сл. 1 Гранатирана зграда Народног музеја у Београду, 1914. године (DNM-I/K-2b)
Fig. 1 Shelled building of the National Museum in Belgrade, 1914 (DNM-I/K-2b)

На самом почетку рата, 29. јула (по старом календару), аустроугарске артиљеријске гранате са Бежанијске косе и речних бродова-монитора тешко оштећују доњи и горњи део града, а међу првим погођеним здањима биле су зграде Музеја и Београдског универзитета на Краљевом тргу. Према аустроугарским изворима, у згради Универзитета налазила се радио-станица, па је сматрана легитимном војном метом, док је здање Музеја било колатерална штета (Николова 2014: 16, 119; Петровић 2012: 572; Vuberl 1916–1917: 81). Покушај да се током бомбардовања изнесе што више предмета из Музеја, због бојазни од пожара, није био довољан. Део предмета је пребачен у Управу фондова (данас зграда Народног музеја), док је већина остала под рушевинама.

У поновљеном бомбардовању, 13, 17. и 19. августа 1914. године, Музеј је, заједно са оближњим Универзитетом, поново тешко страдао (сл. 2). Већи број наређења из Министарства просвете, за припреме евакуације ка југу, указује на неделотворност извршења тог подухвата. О свеопштем метежу који је владао у Београду у првим месецима рата и начину спашавања музејских збирки пише и сам управник Музеја Милоје Васић: „...Ну том приликом објекти су могли бити и случајно изгубљени као што доказује и овај случај. Четвртог новембра у канцеларији господина Кнежевића, секретара Министарства просвете, у присуству потписанога, господин Јосиф Калкић, банкарски чиновник предао је четири комада старосрпског сребрног новца и пет комада бакарног римског новца које је он пронашао на улици, на Краљевом тргу после сеобе музејских објеката у Управу фондова”.¹

Сл. 2 Ентеријер тзв. Сале мумије, у којој се налазила праисторијска збирка, након гранатирања 1914. године (DNM-I/K-2b)

Fig. 2 Interior of the so-called “Mummy Hall”, where the prehistoric collection was housed after the shelling in 1914 (DNM-I/K-2b)

За време прве окупације Београда, од 2. до 14. децембра 1914, аустроугарска војска је опљачкала знатан део експоната који су се налазили у порушеној згради Музеја, у Управи фондова и у Трећој београдској гимназији (сл. 3).²

1 1914, 8. новембар: Одговор Милоја М. Васића, чувара Народног музеја, министру просвете Краљевине Србије, о стању музејских збирки након бомбардовања. АНМ, бр. 352, Кбр. 17. Коришћена архивска грађа Архива Народног музеја у Београду (даље у тексту АНМ).

2 1914, 16. децембар: Поверљиви акт Милоја М. Васића, чувара Народног музеја, министру просвете Краљевине Србије, о паковању и спашавању преосталих музејских збирки након 13-дневне окупације Београда. АНМ, бр. 370, Кбр. 17.

Сл. 3 Аустроугарски војник испред зграде Народног музеја, за време прве окупације Београда, 2–14. децембар 1914. године (DNM-I/K-2b)

Fig. 3 Austro-Hungarian soldier outside the building of the National Museum during the first occupation of Belgrade, 2nd-14th December 1914 (DNM-I/K-2b)

Премештање преосталих предмета из рушевина Музеја настављено је у другој половини децембра 1914, након тринаестодневне аустроугарске окупације. Управник Милоје Васић за овај посао одређује Анту Мудровчића, музејског служитеља и препаратора, који организује паковање неоштећених збирки.³ Током 1915. године, збирке су државном железницом премештане од манастира Светог Стефана код Алексинца, преко Ниша до Скопља, у простор турског конака Куршумли Хана и Елен Капан џамије. Ови објекти у Скопљу су након Балканских ратова били у власништву Народног музеја у Београду и служили су као простор за смештај старина са ослобођених територија. Након уласка Бугарске у рат и због близине новог фронта, Министарство просвете одлучује да се музејске збирке из Скопља пребаце у Косовску Митровицу, у правцу повлачења српске војске. Музејски сандуци били су смештени и сакривени у магаци Ибрахима Деве, трговца из Косовске Митровице, октобра 1915. године.⁴ Ту их је, највећим делом, 24. новембра 1915. године запленила аустроугарска војска, коју су предводили генерали Шаркић и Розни (Коларић 1991: 12–13; Коларић 1994: 16–19; Петровић 2012: 576–577; Мано-Зиси 1964–1965: 346; Алексова, Ивановски и Милоевић 1978: 161–167; Vuberl 1916–1917: 83).

Шта се дешавало са спакованим фондусима збирки у Косовској Митровици, у периоду од новембра 1915. до фебруара 1916. године, може се само нагађати. У сваком случају, из извештаја који је Анта Мудровчић поднео министру просвете Краљевине СХС 21. децембра 1918. године сазнајемо да су се „музејски и библиотечки сандуци, којих је било преко стотину” налазили у посебно направљеној шупи, у дворишту Царинарнице на Сави у Београду,

3 1914, 16. децембар: Поверљиви акт Милоја М. Васића, чувара Народног музеја, министру просвете Краљевине Србије, о паковању и спашавању преосталих музејских збирки након 13-дневне окупације Београда. АНМ, бр. 370, Кбр. 17.

4 1919, 7. фебруар: Молба Милоја М. Васића, чувара Народног музеја, министру просвете Краљевине Србије, за покретање истраге ради утврђивања стања у коме су Аустроугари затекли државну својину у Косовској Митровици 1915. године. АНМ, бр. 6, Кбр. 17.

фебруара 1916. године.⁵ Збирке су из Косовске Митровице донете у Београд на иницијативу капетана Косте Хермана,⁶ бившег „одјелног престојника босанскохерцеговачке земаљске владе за унутрашње ствари”, а за време рата помоћника царско-краљевског комесара Војног генералног гувернмана у Србији (сл. 4).⁷ Он је одредио, почетком марта 1916. године, да фондуси Народног музеја, Народне библиотеке, библиотеке Народне скупштине и Галерије слика буду смештени у Дом Врачарске штедионице (седиште предратног српског Министарства привреде), на углу улица Краља Милана и Кнеза Милоша.⁸ Већ у септембру 1916. године, Гувернман доноси одлуку да се један део музејских предмета изложи за београдску јавност (Коларић 1991: 12).

Сл. 4 Константин Коста Херман (1850–1921), помоћник царско-краљевског комесара Војног генералног гувернмана у Србији од 15. децембра 1915. до 28. октобра 1918. године (DNM-I/K-2b)

Fig. 4 Konstantin Kosta Hörmann (1850–1921), Assistant Imperial-Royal Commissioner of the Military-General Government of Serbia from 15th December 1915 to 28th October 1918 (DNM-I/K-2b)

За преглед и попис фондуса српске баштине Гувернман је одредио сликара Уроша Предића, историчара уметности др Божидара Николајевића, наставника историје стилова Светозара Зорића, ујака Надежде Петровић, већ спомињаног музејског препаратора Анту Мудровчића и Симу Тројановића, управника Етнографског музеја.

Мудровчић и Тројановић су лично били задужени за преглед, попис, распакивање и намештање поставке Народног музеја (Николајевић 1923: 44–47). Сви учесници су констатовали да су сандуци из Косовске Митровице стигли веома оштећени и да су насилно отворани. Нарочито је био оштећен и опљачкан сандук у коме се налазила нумизматичка збирка и збирка медаља. Ипак, лица која су била одређена за контролу како музејских предмета тако и пописивача Мудровчића и Тројановића, мајор Иван Ковачић и подофицир Јозеф Енгел

5 1918, 21. децембар: Извештај Анте Мудровчића о смештању збирки Народног музеја и Народне библиотеке у Дом Врачарске штедионице, у Београду 1916. године. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17.

6 О понашању Косте Хермана у Београду током рата сведочи и књига Луке Лазаревића *Белешке из окупираној Београду (1915-1918)*. И београдски лист *Полићика* је фебруара 1910. године писао о лику и делу Косте Хермана.

7 1919, 12. март: Протокол са саслушања капетана Косте Хермана, обављеног у Бечу. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17. Коста Херман, по наредби аустроугарске врховне војне команде, долази из Сарајева у Београд 15. децембра 1915. и остаје до 28. октобра 1918.

8 1918, 21. децембар: Извештај Анте Мудровчића о смештању збирки Народног музеја и Народне библиотеке у Дом Врачарске штедионице, у Београду 1916. године. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17.

(конзерватор бечке Централне комисије за споменике у време окупације) пребацила су кривицу за пљачку на српску војску. У међувремену, С. Тројановић је интерниран у угарски логор, а А. Мудровчићу је као помоћник додељена Зорка Симић, тадашњи практикант министарства Народне привреде, касније прва жена кустос, библиотекар у Народном музеју и управник Музеја града Београда, мада је сам Мудровчић сматрао да је она постављена ради присмотре јер је била главни повереник мајора Ковачића.⁹ Међутим, и поред привидног обезбеђивања збирки, отуђивање културног блага током окупације је настављено. Тако, у септембру 1917. Гувернман шаље у Сарајево, као „поклон” Земаљском музеју, пакете са старинама и 137 томова¹⁰ стручне литературе из нумизматике, све власништво београдског Народном музеја (Миленковић и Кручичан 2011: 19). О овим нечасним радњама писао је и ондашњи управник сарајевског Музеја, Ђиро Трухелка. Пролећа 1916. године, Трухелку је у Сарајеву посетио Лајош Талоци, цивилни управник српског Гувернмана, и саопштио му следеће: „...како се повела акција, да се београдске музејске збирке, колико нису опљачкане, поразијеле музејима у Бечу, Пешти, Загребу и Сарајеву, те ме позва, да дођем у Београд у повјеренство, које ће ту подјелу обавити. Ја сам међутим молио, да се код тог посла не рачуна на мене, а када ме је зачуђено питао за разлог, одговорио сам му, да нисам навикао неком, који на тлима лежи мртав, празнити му џепове. И тако је другог запала част, да иде у Београд, одакле је послао неколико шкриња књига, које су у Музеју лежале заковане све до преврата и онда опет враћене у Београд...” (Truhelka 1942: 160).

Тај други коме је запала „част” да оде у поробљени Београд био је др Карл Пач, кустос римске збирке сарајевског Земаљског музеја и Управник института за проучавање Балкана. Он је био члан мешовите *Bergungs-Kommission*, коју је основао Гувернман, а за потребе прикупљања архива, књига, музејских предмета и библиотека у Србији.

За председника те комисије био је именован Хуго Керхнаве, генералштабни пуковник и витез реда Фрање Јосифа, касније шеф штаба Војног генералног гувернмана у Србији. Ова се комисија више пута састајала и доносила одлуке шта ће са тим предметима да се уради. Сходно тим одлукама, вршен је и распоред предмета који су као ратни плен упућивани у центре свих покрајинских влада (Капицић 1959: 359–363; Kapidžić 1973: 538–539).

Након рата, Ђиро Трухелка је, по наредби Министарства просвете и Земаљске владе за Босну и Херцеговину, вратио Народном музеју књиге, каталоге, нумизмате, једну зооморфну винчанску фигуру, три неолитске кремене алатке,

9 1919, 8. септембар: Извештај и одговори Анте Мудровчића, као сведока државног тужиоца, са суђења аустроугарском мајору Ивану Ковачићу, у Војном суду Народном вијећа СХС, у Загребу април/мај 1919. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17. Према извештају који је поднео А. Мудровчић, може се увидети да је гђица Зорка Симић, као сведок државног тужиоца, за време суђења била више пута опомињана од председника Војног суда Народном вијећа СХС, да својим изјавама покушава „одбрани” оптуженог Ковачића.

10 1919, 23. септембар: Наредба Министарства просвете Краљевине СХС и Земаљске владе за Босну и Херцеговину Земаљском музеју у Сарајеву да врати старине које припадају Народном музеју у Београду, а које је поконио аустроугарски Војни генерални гувернман 1917. године сарајевском Музеју. АНМ, бр. 297, Кбр. 23.

једну бургију од јасписа, две бронзане игле и бронзану удицу, које је окупациони аустроугарски Гувернман поклатио Земаљском музеју у Сарајеу.¹¹

Према многим званичним записницима који се налазе у архивској грађи Народног музеја у Београду, најодговорнијим за растурање имовине и колекција не само Народног музеја већ и Етнографског музеја, Народног позоришта, Галерије слика, библиотеке Народне скупштине и Београдског универзитета сматрају се аустроугарски (хрватски) официри, капетан Коста Херман, бивши управник Земаљског музеја у Сарајеу, и мајор Иван Ковачић,¹² управник свих институција културе у окупираном Београду.¹³ Осумњичени официри су након рата саслушавани, али је кривично одговарао само мајор Ковачић¹⁴ за своја дела.¹⁵ Између осталог, Анта Мудровчић директно сумњичи Косту Хермана и Ивана Ковачића да су, у периоду док се Музеј налазио у Дому Врачарске штедионице, насилно отворили музејску касу са највећим вредностима које је Музеј поседовао у том тренутку. У каси су се налазили златни и сребрни римски, византијски, млетачки, старосрпски новци, разне геме, *Гема из Кусагка*, златни оквири са јеванђеља, пакет повеља аустријских царева, државне драгоцености које је кнез Милош давао турским великанима уместо ордења, сребрна бурмутица Стеве Книћанина, златан накит из Удовца и Шапца, и више комада златног и сребрног прстења. Најрепрезентативнији предмети из нумизматичке збирке налазили су се у личном поседу капетана Хермана и мајора Ковачића (сл. 5, 6, 7).¹⁶

Интересантно је да су након рата војне власти Народног вијећа СХС, за време ислеђивања мајора Ковачића, у његовом стану у Загребу пронашле више од 140 дрвених сандука испуњених предметима из државног инвентара Краљевине Србије (сл. 8, 9, 10).¹⁷

Првоосумњичени К. Херман је имао више среће након рата. Он је био само саслушаван у свом стану у Бечу, марта 1919. године. Том приликом је војним истражитељима Краљевине СХС изнео занимљиве податке о стручњацима који су посетили Београд.

11 1919, 23. септембар: Наредба Министарства просвете Краљевине СХС и Земаљске владе за Босну и Херцеговину Земаљском музеју у Сарајеу, да врати старине које припадају Народног музеју у Београду, а које је поклатио аустроугарски војни генерални Гувернман 1917. године сарајевском Музеју. АНМ, бр. 297, Кбр. 23.

12 1919, 6. фебруар: Записник са претреса стана мајора Ковачића у Загребу. АНМ, бр. 4, Кбр. 17.

13 1918, 30. децембар: Поверљиво обраћање чувара Народног музеја Милоја Васића министру просвете о подизању тужбе против К. Хермана и И. Ковачића, ради реституције музејских збирки. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17.

14 О војној каријери царско-краљевског мајора Ивана Ковачића веома се мало зна. Основне информације о његовој војној служби, припадности војној јединици, као и о унапређењу у чин мајора пронашао сам у: *Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres 1918*, Wien, 1918.

15 1919, 14. март: Званична молба чувара Народног музеја Милоја Васића министру просвете Краљевине СХС да се пронађе и поврати разграбљена државна имовина која се налази у Аустрији и Угарској. АНМ, бр. 18, Кбр. 17.

16 1918, 21. децембар: Извештај Анте Мудровчића о смештању збирки Народног музеја и Народне библиотеке у Дом Врачарске штедионице, у Београду 1916. године. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17.

17 1919, 6. фебруар: Молба Милоја М. Васића, чувара Народног музеја, Управи града Београда за ислеђење и подизање оптужнице против бившег аустроугарског мајора Ивана Ковачића. АНМ, бр. 4, Кбр. 17. 1919, 25. мај: Списак пронађених музејских ствари у стану мајора Ивана Ковачића у Загребу. АНМ, бр. 89, Кбр. 17.

Pismono na listu vrata
31. oktobra 1918. god.

Z a p i s n i k

Po odluci Opštinske Uprave u Beogradu od 17. oktobra 1918. NR 2428 od ređeni članovi Narodnog Muzeja i Narodnog Muzeja i njegove biblioteke, Narodne Biblioteke, Biblioteke Narodne Skupštine i Galerije Slika, koje su se danas u zgradi Vračarske Stacionice, koje je na ulici Kralja Milana br. 1 i Miloša Velikog br. 6 u Koloj su od strane austro-ugarskih vlasti smeštene Isto-rijski Muzej i njegova biblioteka, Narodna Biblioteka, Biblioteke Na-rodne Skupštine i Galerija Slika, koje su po predelu istih, izvršili unošene državni dragocenosti, koje se nalaze na duvanju u Narodnom Muzeju u kuru, koja se nalazi u zgradi prizemlju pomenute zgrade, na ulici Kralja Milana i Miloša Velikog.

Kata je za ovin od strane potpisanih zatvorena ključem koji je pri sebi zadržao, a ključeva gospodin Uros Predić ak-cesorni listar iz Beograda, koji je u Narodnih zapedažena peđatom Suda Opštinske Uprave u Beogradu.

Druzi ključeva u zgradi - nije bilo, jer nisu odšli.

U kati ostavili su sledeće dragocenosti i stvari:

- 1) 23 (dvadeset i tri) predmeta, razne dragocenosti;
- 2) jedna tabla, koja se nalazi na prištimenim mnogim nakitnim slatins iz raznog doba i raznih vrsta kamola;
- 3) Pre istom doba jedan dijamant, iz Nale Vrbice;
- 4) pet i po (pet i pol) srebrnih predmeta;
- 5) najveća kama od srebrnih konjanikow, iz Kusudzi;
- 6) 15 (petnaest) srebrnih predmeta sa gemama; jedan oco i jedan kosad gvozdenih predmeta sa gemom;
- 7) slatins predmeta sa gemama i jedan od usingai;
- 8) jedna kama od srebra okvir;

- 9) jedna kama od srebra okvir;
- 10) 106 (sto osam) kama raznih vrsta;
- 11) jedna slatna srebro sa dve zlatne glave;
- 12) jedna srebro predmeta;
- 13) jedan stari srebrni predmet;
- 14) četiri slatne plakete od evanđelja, Vizantijski osaili;
- 15) četiri slatna predmeta, raznih vrsta od kojih je jedan nožerani;
- 16) dva slatna predmeta;
- 17) jedan slatni predmet sa srebra; Petra;
- 18) jedan ključ od srebra, koji je zatvara sanduka bialenopopiškog Ko-za Mihaila;
- 19) Za ovin, soba gospodina Urosa Predića sa dragocenostima i sva druga vrata zatvorena su ključem, koji je peđatom Suda opštinske Up-rave u Beogradu.

U sobama i hodnicima u zgradi, na ulici Kralja Mi-lana, nalazi se lopo uređena, Narodna Biblioteka.

Potrebna vrata na ulici Kralja Milana, koja su u hodniku, zaključana su, a vrata su zapedažena peđatom Suda opštinske uprave.

Ključ je uzeo kod sebe gospodin Uros Predić.

U hodniku, a na ulici Miloša Velikog, nalazi se jedan deo Galerije slika Narodnog Muzeja, koji je smešten u sobama i hodniku u prizemlju zgrade. Po odluci g. U. Predića, koja je ovin slika-za Narodnog Muzeja nalaze se i slatna predmeta slika, koje su ovin privremeno smeštene od strane austro-ugarskih vlasti.

Vrata od ovin soba zaključana su a ključ je uzeo pri sebi g. U. Predić.

Vrata su zapedažena peđatom Suda opštinske uprave u Beogra-du.

Na I spratu u zgradi, na ulici Kralja Milana, koje su sa ulice Kralja Milana smeštene Narodne Slike. Po predelu je ostaje

no da je sve u redu i čisto, zatim su vrata od hodnika zaključana, zapedažena peđatom Suda opštinske uprave, a ključ je od istih uzeo pri sebi duvar g. U. Predić.

V.

Na I spratu, sa strane ulice Miloša Velikog, smeštene su o-redno zbirke Biblioteke i Narodnog Muzeja.

Ključem su zatvorena sva potrebna vrata i vrata pri ulazu, zatim je ključ peđat g. U. Predića, a vrata su zapedažena peđatom Suda opštinske uprave.

Na II spratu, u zgradi, na ulici Miloša Velikog, smeštene su glavni delovi Narodne Biblioteke i Narodne Skupštine.

Potrebna vrata na ulici Kralja Milana, koja su u hodniku, zaključana su, a vrata su zapedažena peđatom Suda opštinske uprave u Beogradu.

Ključeva je uzeo kod sebe g. U. Predić.

Sve napred navedeno izvršeno je od strane austro-ugarskih vlasti bez detaljnog predela i bez odgovornosti već summo.

Prisao, Prizlo,
Ivan Kovačić, načelnik s. r. Uros Predić s. r.

u našem Beogradu:
Sisa Kovačić s. r.
Prof. Petar Kovačić s. r.

Ove stvari su:
Delovoi ja, Suijs,
VI. Bogdanović s. r. P. Kod lević s. r.

12. 10. 18
25
12
9/10

Sl. 5, 6, 7 Записник о примопредaji државних драгоцености Краљевине Србије које су се налазиле у Дому Врчарске штедионице од 1916. до 1918. године под управом аустроугарског Гувернмана (Кбр. 17, општа Архива Народног музеја у Београду, Акт без броја, 1918. године)

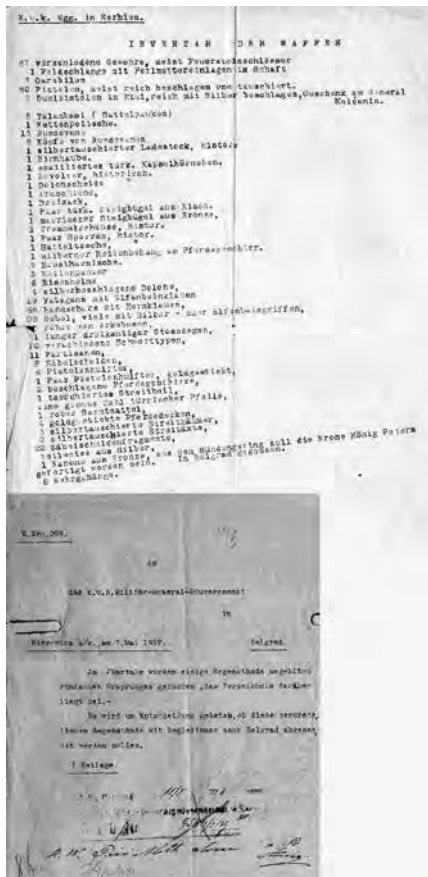
Figs. 5, 6, 7 Record of the handover of the state-owned valuables of the Kingdom of Serbia that had been kept in the building of the Vračar Savings Bank from 1916 to 1918 under the Austro-Hungarian Military-General Government (Cat. No. 17, general archives of the National Museum, Belgrade, unnumbered document, 1918)

У периоду између 1916. и 1918. године, у Београд су долазили, на Херманову иницијативу, др Артур Хаберланд, кустос фолклориста бечког Музеја за познавање народа и универзитетски професор, затим Паул Баберл, историчар уметности из бечке Централне комисије за чување споменика (који је од 29. маја до 1. септембра 1916. обишао Београдску и Смедеревску тврђаву, манастире Каленић, Љубостињу, градску цркву у Крушевцу, Манасију, Студеницу, Раваницу, Жичу, Ариље и Павловац), и извесни др Енгељи, кустос Етнографског музеја у Будимпешти. Представљени као „добровољна” стручна помоћ Ивану Ковачићу, они су били задужени за преглед и попис културних добара, а да ли је и шта све у том периоду нестало, остаје нам само да нагађамо.¹⁸ Занимљиво је напоменути да је др Артур Хаберланд био син Михаела Хаберланда, директора Музеја Кајзер Карл за аустријску фолклористику. Михаел Хаберланд и Франц Хегер, начелник етнолошко-антрополошког одељења бечког Природно-историјског музеја, представљали су водеће аустроугарске научнике, који су за време рата организовали научне експедиције у Црну Гору, северну Албанију, Македонију и Србију. Подухват, познатији као „Експедиција за проучавање уметности, историје, етнографије, археологије и лингвистике у царско-краљевским окупираним зонама у Србији, Црној Гори и Албанији”, под патронатом аустроугарског Царско-краљевског министарства за образовање и Царске академије наука, представљао је интердисциплинарни поход започет 11. маја 1916. године. Екипу су чинили: етнолог фолклориста Артур Хаберланд, слависта Франц Кидрич, археолози Арнолд Шубер и Камило Прашникер, лингвиста-албанолог Максимилијан Ламберц и историчар уметности Ернст Бушбек. Године 1916, 22. маја, чланови експедиције су кренули из Будимпеште, преко Сарајева и Котора до Цетиња. Проучавали су терен, културно наслеђе и становништво Ловћена, Подгорице, Скадарског језера, Скадра, Крује, Тиране, Елбасана и Метохије (Бугари нису дозволили да пређу у њихову окупациону зону). До Београда су стигли само А. Хаберланд и Е. Бушбек јер се А. Шубер вратио у Беч, М. Ламберц је остао у Албанији, К. Прашникер се прикључио аустроугарској војсци, док је Ф. Кидрич хоспитализован због маларије и дизентерије (Marchetti 2007: 183–190; Buberl 1919: 146–154).

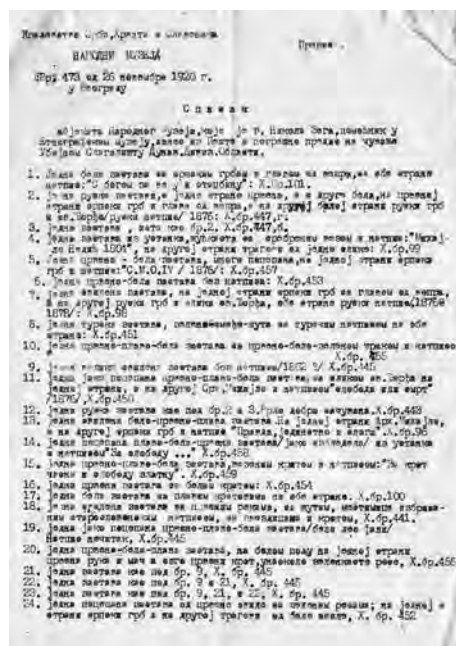
Циљ ових академских мисија био је да се аристократским, интелектуалним и војним круговима у Бечу приближе живописни рурални обичаји, разноликост фолклора, предели и културна баштина нових поданика, како би се, између осталог, нови административно-војни апарат Хабзбуршке монархије што брже и боље снашао на окупираним територијама. Михаел Хаберланд је, са својим сином Артуром, током рата прикупио велики број етнографских предмета за Музеј у Бечу, обилазећи територију и базаре од Истре па све до Албаније и Македоније. У последњој години рата, Хаберланди, отац и син, организовали су јануара 1918. године изложбу у балској дворани Бечког универзитета, под називом *Фолклор са освојених земаља Балканској полуострва* (Marchetti 2009: 1–5; Marchetti 2007: 16–23).

18 1919, 12. март: Протокол са слушања капетана Косте Хермана, обављеног у Бечу. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17.

Такође, аустроугарски Гувернман у последњој години рата налаже да се одређени музејски предмети, оружје и војне заставе, из археолошке и етнографске збирке спакују и пошаљу из Београда у Будимпешту, на Маргаретино острво, поводом организовања ратне изложбе. Овај материјал је употребљен за део поставке која је названа *Постјанак и развијак убојној оружја од преисторије до садашњости*. Изложба је трајала од 17. маја до 10. октобра 1918. године. Специјално за овај посао, из Будимпеште су дошли виши поручници Михаљ Антош (касније гимназијски професор у Будимпешти) и Ханс Штајнингер (касније учитељ у Бечу), који су били под директном командом Косте Хермана.¹⁹ Након завршетка изложбе и пропасти Монархије, експонати су уредно спаковани и похрањени у депо Етнографског музеја у Будимпешти. Срећом, априла 1920. године, Никола Зега, кустос и управник београдског Етнографског музеја, као изасланик министра просвете Краљевине СХС за проналазак музејских предмета, одлази у Будимпешту и онанде враћа у Београд 63 предмета (сл. 11, 12, 13).

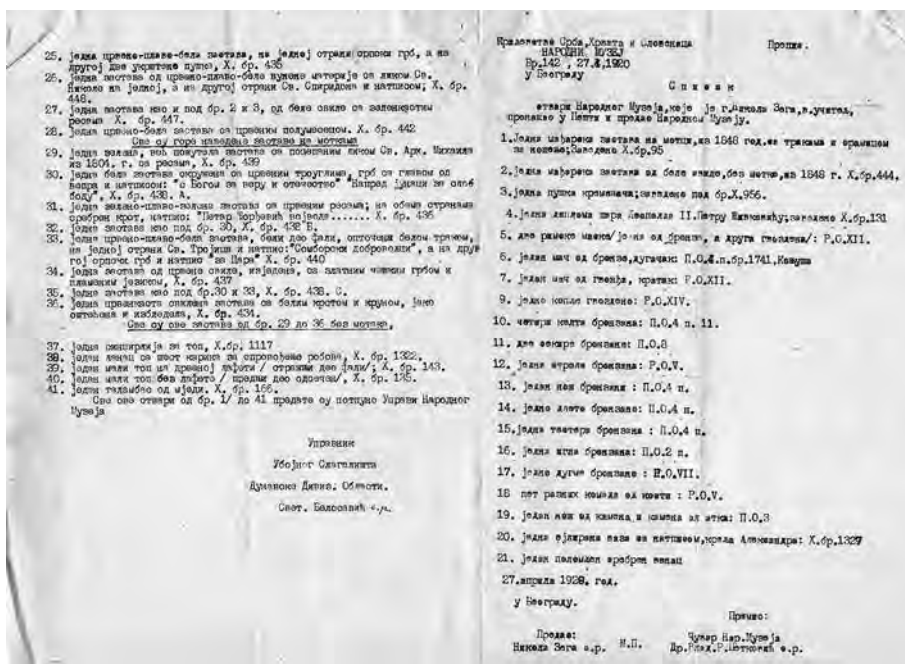

11

12

19 1918, 21. децембар: Извештај Анте Мудровчића о смештану збирки Народног музеја и Народне библиотеке у Дом Врчарске штедионице, у Београду 1916. године. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17.
 1919, 12. март: Протокол са саслушања капетана Косте Хермана, обављеног у Бечу. АНМ, Акт без броја, Кбр. 17.

Сл. 11, 12, 13 Списак предмета из Народног музеја који су коришћени за потребе ратне изложбе *Посијанак и развишиак убојној оружја од преисторије до садашњости*, одржане у Будимпешти 1918. године, које је Никола Зег донео из Будимпеште 1920. године (Кбр. 18, општа Архива Народног музеја у Београду, 473/142/1920. године)

Figs. 11, 12, 13 List of objects from the National Museum that were used for the exhibition *The Origins and Development of Weapons From Prehistory to the Present Day*, held in Budapest in 1918, which Nikola Zega brought back from Budapest in 1920 (Cat. No. 18, general archives of the National Museum, Belgrade, 473/142/1920)

АРХЕОЛОГИЈА НА ФРОНТУ

На простору Краљевине Србије, окупаторске снаге су, према досадашњим сазнањима, организовале археолошка ископавања на територији тадашње јужне Србије (Косово и Метохија, и Македонија).

Антички град Стоби је стручном свету познат још од средине XIX века. Осим неколико научних екскурзија организованих почетком XX века, прва систематска истраживања Стоба спроведена су тек за време Првог светског рата, у организацији немачке и бугарске војске. Немачки официр Карл Халд био је задужен за археолошка ископавања. У својој књизи *Старине Стобија*, објављеној у Штутгарту 1917. године, он описује ток ископавања, налазе, али и географска и историјска богатства тадашње бугарске области Македоније. Сама књига представља значајан извор информација о положају античких локалитета (Стоби, Паликура, Росоман, Сирково, Оризар и Демир Капија). Пробугарска и немачка пропаганда инсистирала је на томе да је Македонија увек била бугарска земља и да победоносна немачка војска жели да помогне бугарским савезницима у истраживању и упознавању неиспитаних терито-

рија (Hald 1917: 7–26). Нажалост, целокупан археолошки материјал и теренска документација изгубљени су приликом немачког повлачења након пробоја Солунског фронта, у јесен 1918. године.²⁰

Други локалитет који су истраживале окупаторске снаге откривен је сасвим случајно и ископан је на самом крају рата. Маја 1918. године, бугарски војници стационарани у Охриду, приликом реконструкције пута Охрид–Кичево, надамак села Требеништа и Горенца открили су пет кнежевских гробница, које су одмах ископали (за мање од десетак дана). Извештај са ових „ископавања” је доста конфузан јер није била присутна стручна особа и све што је написано засновано је на усменој причи! У јулу 1918, на локалитет долазе Богдан Филов, археолог и историчар уметности, директор бугарског Археолошког института, и Карел Шкорпил, наставник и археолог из Варне, који преузимају руковођење ископавањима још два кнежевска гроба на требенишкој некрополи.²¹ Предмети који су пронађени у седам кнежевских гробова (златне маске и рукавице, накит од злата и сребра, ратничка опрема, импортоване бронзане и сребрне посуде, керамичке посуде и ћилибарске перле) послати су у Археолошки музеј у Софији. За проналазак седам кнежевских гробница код села Требеништа, научни свет и јавност сазнали су тек након десет година, 1928, када су Филов и Шкорпил публиковали налазе (Stibbe 2002: 13–31). Исте године, др Миодраг Грбић, кустос Народног музеја у Београду, обавештава Уметничко одељење Министарства просвете Краљевине СХС да су Бугари, противно одредбама из VII дела Нејског уговора, задржали 258 археолошких предмета из Требеништа и моли за реаговање нашег посланства у Софији.²² Нажалост, ништа није учињено да се кнежевско благо из Требеништа врати у Краљевину СХС.

Трећи локалитет аустроугарска војска је ископавала на Косову и Метохији 1918. године, код села Непребишта, недалеко од Суве Реке. У питању је градина на Хисару, са остацима халштатске некрополе. Према саопштењу мештана из 1953. године (тада је Музеј Косова организовао прва систематска истраживања овог локалитета), Аустроугари су предузели ископавање тумула који се налазио на западној падини висоравни. Нажалост, у погледу нађеног материјала изјаве мештана су контрадикторне. Једни су изјавили да је у том тумулу био скелет, а поред њега шлем и мноштво покретног материјала, док су други тврдили да од свега тога није пронађено ништа. Уколико је налаза и било, до сада нигде није публикован (Dašić 1957: 249; Slavković-Đurić 1965: 537, 549).

Морам на овом месту напоменути да се нису само војске Централних сила бавиле археолошким ископавањима.

На Солунском фронту, од почетка 1916. године до краја рата, француски, британски и руски војници не само што су случајно откривали налазишта

20 1921, 09. април: Молба В. Петковића, чувара Народног музеја, да министар просвете Краљевине СХС урира код војне команде у месту Градско да војска ограда и заштити локалитет Стоби након немачког повлачења у јесен 1918. године. АНМ, бр.131, Кбр. 18.

21 Грбови су били у виду великих правоугаоних јама, са дном од набијене земље или поплочаним каменом. Вероватно су били покривени даскама или насути каменом и шљунком, а изнад гробова била је камена правоугаона конструкција, такође засута земљом (Палавестра 2011: 138–144; Кузман 1985:11–14).

22 1928, 09. новембар: Обраћање Миодрага Грбића Министарству просвете Краљевине СХС поводом враћања из Софије у Београд требенишких налаза. АНМ, бр. 883, Кбр. 25.

veћ су и активно учествовали у археолошким ископавањима. Armée d' Orient и British Salonica Force Army основали су чак археолошке одсеке при својим штабовима, који су били дужни да прате и пријављују све што савезничке инжињеријске јединице открију приликом изградње ровова, земуница и друмова. Французи су пронађени археолошки материјал сакупљали у специјално направљеном депоу при генералштабу и у знаменитој касноантичкој цркви Св. Ђорђа, познатијој као Ротонда, док су Британци налазе из своје зоне дејства чували у солунској Белој кули.

Припадници Armée d' Orient и British Salonica Force Army открили су до 1919. године више од 150 археолошких локалитета у Егејској Македонији и Тракији. Велики број македонских, хеленистичких гробова-тумула забележен је за време успостављања Солунског фронта. Ту се убрајају значајна открића хеленистичких гробница код Амфиполиса на реци Струми, током ископавања која су спроведена у организацији британског Краљевског војномедицинског корпуса, затим вишеслојног тумула у предграђу Солуна, као и античког светилишта египатског бога Сераписа у центру Солуна. У децембру 1918. године, грчки инспектори за старине тражили су од Британског музеја и Лувра повраћај археолошких предмета које су савезничке армије пронашле и однеле у своје музеје. Наравно, предмети никада нису враћени Грцима. С друге стране, у *Гласнику Бриџанске школе у Ајџини*, британски морнарички обавештајни официр и шеф солунског Генералштабног ратног музеја Ернест Гарднер наводи да су сви археолошки предмети који су однесени у Енглеску представљали поклон грчког народа.

Локалне балканске пљачкаше гробова заменили су савезнички обавештајни официри, који су махом имали искуства у археолошким истраживањима на Блиском истоку и у Египту (Gardner and Casson 1919: 10–41; Mazower 2004: 317; Farnoux 2012: 87–89; Palli 2012: 101–103; Saunders 2010: 7–9).

ПРИМЕРИ ДЕВАСТАЦИЈЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

За време окупације Новог Пазара, од 1915. до 1918. године, аустроугарска војска је добила наређење да се надгробни споменици са гробља Хаџет и са тзв. Малог гробља поваде и искористе за путеве Нови Пазар – Бајевица и Нови Пазар – Тутин, који су грађени 1916. и 1917. године. Због тога је на овим гробљима данас веома мали број средњовековних и нововековних надгробних споменика (Радовић 2007: 90–91).

У бугарским војно-инспекционим областима Морава и Македонија, културна баштина српског народа, посебно књиге, уметничка дела и музејски експонати, масовно је одвлачена у Софију. Делом је то схватано као акт уништавања српске културе, а делом је чињено и из лукративних побуда. Др Радослав Грујић, први управник Музеја Јужне Србије у Скопљу, ради смештаја лапидаријума Музеја преузео је 1926. иницијативу за рестаурацију конака Куршумли Хан, са кога су Бугари скинули и однели оловни кров (Миљковић 1994: 192; Стојанчевић 1995: 182). Чувар Народног музеја у Београду В. Петковић, пратећи бугарску научну литературу, 1921. године сазнаје да се у софијском Археолошком музеју налазе црквена врата из манастира Слечче (северозападна

Македонија, код Демир Хисара) и камена пластика из манастира Дренова (јужна Македонија, код Кавадараца), које је бугарска Прва армија лета 1916. године, према попису који је сачинио етнограф Стефан Л. Костов, послала у Софију.²³ Не постоје информације где се ови експонати данас налазе.

Након завршетка рата и прегледа музејских фондова, утврђено је да су многе збирке нестале, а велики број у толикој мери оштећен, да је нови управник Народног музеја, др Владимир Р. Петковић (1874–1956), постављен 1. септембра 1919. године, о трагичној судбини Музеја изрекао право чињенично стање, а то је да: „предстаља само сенку негдашњег Музеја” (Коларић 1994: 19–20).

Европски музеји су крајем XIX и почетком XX века били заснивани на археолошким збиркама и збиркама дела која су у то време сматрана уметничким. Археолошке збирке су, у том контексту, биле потврда својеврсног цивилизацијског права на територију, природне и културне ресурсе, као и на обликовање политичког и друштвеног система „власника”.

Стога, уместо закључка, рад бих завршио речима др Грасла, шефа Одељења за школство Земаљске владе Кондоминијума Босне и Херцеговине, које је изнео у Сарајеву 26. октобра 1915. године, приликом представљања принципа деловања победничке, Аустроугарске монархије: „...Зарађене државе морају бити свесне своје мисије у рату и њихова је дужност да учине све, да по могућности штеде уметност и науку. Када је непријатељско подручје запоседнуто, тада се мора утврдити шта још постоји од културних вредности, а то би се морало стручно установити, побиљежити и заштитити од даљег разарања, губљења и пропадања. Победоносну армију не прати само управни чиновник него и научник и испитивач, коме припада право поседовања и искоришћавања ових културних добара, на част властите државе и у интересу напретка целог човечанства. И наша Монархија приступа таквом задатку. Београд, главни град и културни центар Србије, налази се у нашим рукама. Београд је седиште музеја и универзитета са богатим археолошким, етнографским и географским збиркама и библиотекама, чији је посед чувен по словенским рукописима. Поред тога, постоји и краљевска приватна библиотека, која свакако има драгоцен материјал. Српској влади је тешко пошло за руком да уклони многобројне предмете те свакако, мора се утврдити, шта још постоји а оно што постоји да се стручно испита и инвентарише како би се ти предмети и збирке, даље корисно управљали и искоришћавали” (Капицић 1959: 356–357).

Јасно је да овим принципима једне завојевачке силе, каква је била Аустроугарска, не треба коментар. Девастацију културних добара требало је покрити плаштом хуманитета.

23 1921, 21. јун: Обраћање Владимира Петковића Министарству просвете Краљевине СХС поводом откривања српске културне баштине у Софији, коју је бугарски окупатор за време I светског рата конфисковао. АНМ, бр. 290, Кбр. 18.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Аноним, 1910

Коста Херман, *Полиџика*, 5. фебруар, број 2174, стр. 1.

Алексова, Б., Ивановски, М. и Милоевиќ, М. 1978

Јелен Капан-цамија: Прелиминарен извештај, *Зборник Археолошкој музеја на Македонија* 8–9 (1975–1978): 161–167.

Buberl, P. 1916–1917

Die Sicherung der Kunstsammlungen in Serbien, *Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege* 15, Nr. 5/6: 81–83.

Buberl, P. 1919

Die Fürsorge für die Kunstsammlungen und Kunstdenkmale in Serbien, in: *Kunstschutz im Kriege*, Zweiter Band; P. von Clemen, Hrsg., Leipzig: Druck von Ernst Hendrich Nachf., G. M. B. H., 146–154.

Gardner, E. A. and Casson, S. 1919

Antiquities found in the British Zone 1915–1919, *The Annual of the British School at Athens* 23: 10–41.

Dašić, Lj. 1957

Praistorisko naselje na Širokom, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 2: 249–257.

Капицић, Х. 1959

Београдски архиви и музеји-ратни плијен аустро-угарског окупатора за вријеме Првог свјетског рата, *Годишњак Историјској групиња Босне и Херцеговине* 10: 355–363.

Каpidžić, Н. 1973

Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, *Grada za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek)* 6: 530–545.

Коларић, М. 1991

Народни музеј у Београду 1844-1944, крајњак историјати, Музеолошке свеске 4, Београд: Народни музеј.

Коларић, М. 1994

Народни музеј у Београду 1844-1944, у: *150 – година Народној музеја у Београду*, Београд: Народни музеј, 15–20.

Кузман, П. 1985

Три челоусти и Вршљка, Требеништиа 1972. Охрид: Завод за заштита на спомениците на културата и Народен музеј Охрид

Лазаревић, Л. 2010

Белешке из окупираног Београда (1915-1918), прир. Здравко Крстановић, Београд: Јасен.

Mazower, M. 2004

Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950. London: Harper Collins.

Мано-Зиси, Ђ. 1964–1965

Стодвaдeсeт гoдинa oд oснoвaњa Нaрoднoг мyзeјa и двaдeсeт гoдинa рaдa oд oслoбoђeњa, *Гoдишњaк гpaдa Бeoгpaдa* 11–12: 343–360.

Marchetti, C. 2007

Scientists with Guns. On the Ethnographic Exploration of the Balkans by Austrian-Hungarian Scientists before and during World War I, *Ab Imperio* 1: 183–190.

Marchetti, C. 2009

Boundaries and Frontlines: the Balkans, the Great War and Austrian Anthropology <http://www.kakanien.ac.at/beitr/balkans/CMarchetti1/> (пpистyпљeнo: 5. 11. 2009)

Миленковић, С. и Кручичан, А. 2011

Истoријaји библoтeкe Нaрoднoг мyзeјa у Бeoгpaгу, Мyзeoлoшкe свeскe 12, Бeoгpaд: Нaрoдни мyзeј.

Миљковић, Ђ. 1994

Мyзeјскa дeлaтнoст Нaрoднoг мyзeјa у Мaкeдoнији измeђy двa свeтскa рaтa (1918–1940), *Збoрник Нaрoднoг мyзeјa* (Бeoгpaд) 15-2: 189–196.

Митровић, А. 1984

Србија у Првoм свeтскoм рaјy, Бeoгpaд: Српскa књижевнa зaдpyгa.

Николајевић, Б. С. 1923

Пoд Немцимa, Бeoгpaд: Гpaфичкo пpeдyзeћe Пpocвeтa.

Никoлoвa, М. 2014

Из зaoстaвљeнoг Јoвaнa Миoгpaјoвићa – Бeoгpaд зa вpeмe Бaлкaнскoг и Вeликoг јeвpoјскoг рaјa (1912–1918), Бeoгpaд: Пeдaгoшки мyзeј.

Пaлaвeстpa, А. 2011

Кнeжeвски грoбoви стaријeг гвoздeнoг дoбa цeнтpaлнoг Бaлкaнa. Нoви Пaзaр и Трeбeништe, у: *Итaлијa и рeстaуpaцијa вeличaнствeнoг кpaјeрa*, Кнeжeвскo блaгo Нaрoднoг мyзeјa, ур. Т. Цвeтићaнин, Бeoгpaд: Нaрoдни мyзeј, 138–144.

Palli, O. 2012

The Toumba of Thessaloniki, in: *Archaeology behind battle lines*, P. Adam-Veleni, A. Koukouvou, eds., Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki, 101–103.

Петровић, П. 2012

У пoтpaзи зa нeстaлим уметничким дeлимa из Нaрoднoг мyзeјa у Првoм свeтскoм рaту, *Збoрник Нaрoднoг мyзeјa* (Бeoгpaд) 19-2: 572–592.

Рaдoвић, М. 2007

Ефeндијинa сeћaњa и кaзивaњa, Нoви Пaзaр: Истoријски aрхив Рaс и Мyзeј Рaс.

Saunders, N. J. 2010

Excavating Memories: Great War Archaeology, in: *Killing Time, Archaeology and The First World War*, Gloucestershire: The History Press, 1–31.

Slavković-Đurić, N. 1965

Ilirski tumuli kod Suve Reke, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 9: 537–543.

Stibbe, C. M. 2002

Trebenishte, The Fortunes of an Unusual Excavation, Roma: L'Erma, di Bretschneider.

Стојанчевић, В. 1995

Србија 1908-1918, Београд: Српска књижевна задруга.

Truhelka, Č. 1942

Uspomene jednog pionira, Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.

Farnoux, A. 2012

Archaeology and the Armée d' Orient, in: *Archaeology behind battle lines*, P. Adam-Veleni, A. Koukouvou, eds., Thessaloniki: Archaeological Museum of Thessaloniki, 87–89.

Hald, K. 1917

Auf den Trummern Stobis-mit 62 abbildungen und kartenskizzen, Stuttgart: Verlegt bei Strecker und Schröder.

THE NATIONAL MUSEUM AND THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF SERBIA DURING WORLD WAR ONE

SUMMARY

The cultural heritage of the state of Serbia during World War One was illegally moved to museums, universities and private collections throughout the Austro-Hungarian Empire, the Kingdom of Bulgaria and the German Empire. Unfortunately, Serbian historiography has yet to provide noteworthy results of its research in this field.

Greedy people and the agonies of war did not even spare Serbia's oldest and most important museum. The building housing the National Museum in the centre of town was hit several times during the shelling of Belgrade, in the summer of 1914. As a result, some of the archaeological artefacts and works of art were totally destroyed, whereas others disappeared without a trace in the course of the evacuation of the Serbian state apparatus in the winter of 1915. A similar fate befell collections of many cultural institutions. From 1914 to 1916, the collections were moved from Belgrade on to Aleksinac, Niš, Skopje and Kosovska Mitrovica. The train carrying the entire cultural heritage of the Kingdom of Serbia was captured by the Austro-Hungarian army at Kosovska Mitrovica in November of 1915 and then, in early 1916, it was returned to Belgrade, where it remained until the liberation. According to a number of official records found in the archives of the National Museum in Belgrade, the people considered to be most responsible for the devastation of the collections not only of the National Museum in Belgrade, but also of the Ethnographic Museum, the National Theatre, the Art Gallery, and the libraries of the National Assembly and Belgrade University were three Austro-Hungarian military officers, Captain Kosta Hörmann, former director of the Land Museum in Sarajevo and a high official in the Military-General Government of Serbia, Major Ivan Kovačić, director of all the cultural institutions in occupied Belgrade, and General Staff Colonel Hugo Kerchnawe, subsequently Chief of Staff of the Military-General Government of Serbia. After the war, the suspected officers were investigated, but only Major Kovačić was prosecuted and convicted for his actions.

During the armed conflicts, scholars accompanied the armies as a matter of course. Archaeologists, historians, ethnologists, anthropologists, folklorists, geographers and linguists followed the armies either as intelligence officers or scholars whose only goal was personal promotion and ambition as well as plunder of foreign cultural heritage.

During the war, Austro-Hungarian, Bulgarian, German, French and English officers-archaeologists organised a large number of archaeological investigations in the occupied countries (Belgium, France, Albania, Serbia, Greece and Russia). Members of the *Armée*

d' Orient and the British Salonika Force until 1919 discovered over 150 archaeological sites in Aegean Macedonia and Thrace, whereas members of the *Kunsthistorisch-Archäologisch-Ethnographisch-Linguistische Balkanexpedition in den k.u.k. besetzten Balkangebieten* organised numerous scientific expeditions in the new, eastern (Balkan) provinces in order to acquire a greater knowledge of them.

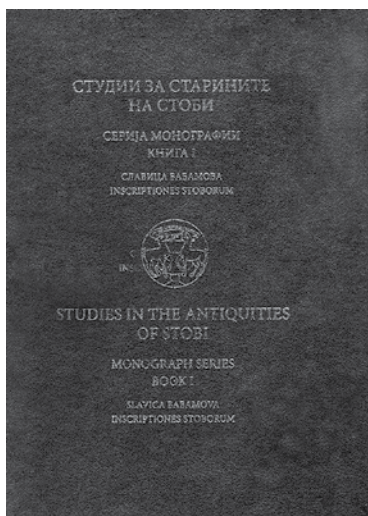
As regards the territory of the Kingdom of Serbia, it is so far known that the scholars of the occupying forces investigated sites in Kosovo and Metohija (Suva Reka) and the present-day FYR of Macedonia (Stobi and Trebenište). Only the valuable finds from the princely necropolis at Trebenište were published in Bulgaria in 1928, whereas, nearly a century later, the archaeological data and material from the other two digs have still not been made public.

Мирослава Д. МИРКОВИЋ

Београд

Славица Бабамова, *Inscriptiones Stoborum, Сџудии за сџариниите на Сџоби*, серија Монографији књига 1 (*Studies in the Antiquities of Stobi, Monograph Series book 1*), Стоби: Национална установа за управување со археолошкиот локалитет Стоби, 2012, стр. 168; ISBN 978-68-4688-02-0

Прва књига у серији *Studies in the Antiquities of Stobi*, коју су покренули Ђорђе Мано-Зиси и Џејмс Вајсман (James Wiseman), објављена је 1973, с циљем да се унапреди истраживање овог античког града и публикују резултати заједничких америчко-југословенских археолошких истраживања. С књигом С. Бабамове, 2012. године започиње нова серија под називом Монографије. Првом књигом Монографија обухваћени су натписи из Стоба.

Стоби, римски град у северном делу античке Македоније, у долини Вардара, на ушћу реке Еригон у Аксиос, недалеко од данашњег места Градца, један је од најважнијих у римској провинцији Македонији. Спомиње се у изворима још у време Филипа V, који је 197. године пре н.е. на том месту напао Дарданце. У подели Македоније после римске победе 167. године пре н.е., победник Емилије Паул је дозволио Дарданцима да се ту снабдевају сољу. Град је у римском добу ковао новац, најраније у време Веспасијана, на коме се назива *Municipium Stobensium*. Археолошки, град је један од најбоље истражених у Македонији. У време позне антике био је седиште епископије.¹

Натписе из Стоба су објављивали у својим путним белешкама Георг фон Хан (Georg von Hanh) 1869. и Леон Хојзеј (Leon Heuzey) 1873. године. Укључе-

1 F. Papazoglu, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skopje: Filozofski fakultet, 1957, i na francuskom, *Les villes de Macédoine à l'époque Romaine*, BCH suppl. XVI, Paris: Ecole française d'Athènes, 1988, 313-323.

ни су и у прву збирку натписа из Македоније, коју је 1896. године издао Маргаритас Димица (Margaritas Demitsas). Археолошка ископавања, која је водио Народни музеј у Београду од 1924. до 1941. године, као и она из 1970–1981, у оквиру америчко-југословенског пројекта, дала су и значајан епиграфски материјал. Ископавања је наставио Завод за заштиту споменика културе, у две кампање, 1992. и 1995. године. Идеја о посебном издању свих натписа из Стоба потиче из времена великих истраживања. Крајем XX века, Фанула Папазоглу и Џејмс Вајсман су сачинили и правила за издавање натписа из Стоба.

Збирка Славице Бабамове укључује античке, грчке и мањи број латинских натписа из Стоба и околних места, Криволака, Мушанаца, Орлове чуке и Паликуре, као и оне из Розомана и Сиркова, на којима се спомињу Стоби. Међутим, натписи на седиштима у театру Стоба, како они нађени *in situ* тако и они секундарно употребљени, нису ушли у ову збирку јер је предвиђено да буду објављени у посебној публикацији Џејмса Вајсмана, који је водио ископавања 1970–1981. године. Укупан број натписа у збирци Бабамове је 309, од којих је 201 овде први пут објављен. Данас се натписи из Стоба чувају у Музеју у Стобима, у Националном музеју Македоније у Скопљу и у Народном музеју у Београду.

У издању натписа, С. Бабамова следи правила међународне збирке *Inscriptiones Graecae*. Лема је дата по строгим епиграфским правилима. Текст натписа, грчки и латински, у курзивној транскрипцији коректно је допуњен; библиографија код сваког натписа је потпуна, као и *varia lectio*. Превод на енглески чини текстове натписа доступним ширем научном кругу. Текст натписа је проверен на споменику гдегод је то било могуће. Шест натписа је презузето из *Lexicon of Greek Personal Names*, с документацијом Фануле Папазоглу. Коментари уз поједине натписе су изостали, али је у леми дата кључна литература. Најчешће су цитирани чланци Фануле Папазоглу, пре свега њен чланак *Opidum Stobi civium Romanorum et Municipium Stobensium*, *Chiron*, 1986, 213–238, као и радови Сарије, Вајсмана и др.

Збирка обухвата две групе натписа, из римског периода и из позне антике. Дати су по следећем редоследу: посвете боговима, почасни натписи и надгробни натписи. Нису посебно издвојени натписи градских управника и војни натписи. Као посебно значајне, издвојила бих следеће:

Међу вотивним натписима су и они посвећени Августу и Цезару као боговима (бр. 15, 16 и 17). Бр. 15 је посвећен *Deo Caes(ari) Aug(usto) p(atr) p(atr) et munic(ip)io Stob(ensium)*. Овим значајним натписима посвећено је више чланака (Папазоглу, Вајсман и др.). Међу вотивним натписима су и посвета Либеру на статуи Трајану, коју је поставио *L. Dexius Longinus*, конзул, по македонској ери датована у 119. годину (6), и посвета Асклепију, Хигији и Телесфору, по конзулима датована у 233. годину (10). У групи вотивних је и вишеструко занимљив натпис 19, на коме је посведочена синагога у Стобима, као и њен свештеник (*pater*) *Polycharmos*. И о овом натпису се често расправљало у модерној науци.

Натписи посвећени осталим царевима, Хадријану (29), Антонину Пију (30, у коме се поткрала једна од ретких штампарских грешака, у р.2, ὠσὶοῦ уместо σὶόν) и Марку Аурелију (31) су у групи почасних натписа. У ову групу треба уврстити и бр. 6, са посветом Трајану на бази статуе Либеру, коју је

поставио један ветеран преторијанске гарде. Ту је и натпис посвећен Аулу Понтију Квијету (33), римском сенатору, који је служио и као трибун легије *III Gallica*, од стране његових синова, Клаудији Приски и други. Веома оштећен натпис 38 дефинисан је као *Invitatio ad munera?* Пажњу заслужују и натписи 41-44 на базама статуа, посвећени Гају Елију Приску, примипилару, по одлуци већа и народа.

Municipium Stobensium и градске институције *bulé* и *demos* посведочени су и на другим натписима: бр. 34, почасни натпис на бази статуа проминентних особа Граније Александре, П. Сентија Николаоса и П. Сентија Септимија Николаоса, познатих и славних и у другим македонским градовима, Стубери, Тесалоники и Берији. По одлуци градског већа и скупштине, њима су подигнуте статуе у граду. *P. Sentius Septimius Nikolaos* се појављује вероватно и на натпису 35, као патрон града Стоба. Статуа је, декретом градског већа, подигнута и Клаудији Приски (37).

Посебну групу чине натписи ветерана, углавном надгробни. Међу њима су један преторијанац (50), коме споменик подиже отац, ветеран легије *III Scythica* и један *veteranus ex praetorio* (6). Бр. 6 је посећен Трајану, у чију част је подигнута статуа Либеру. Овде треба уврстати и натписе примипилара 41-44. И друге легије се појављују на натписима из Стоба: 33 – трибун легије *III Gallica*, *A. Pontius Quietus*, коме је трибунац у овој легији део сенаторске каријере, 49 – ветеран *IV Scythica*, као и *G. Sentius Saturninus* на натпису 50; у легији *V Macedonica* служио је вероватно ветеран са натписа 51; војник легије *VII Claudia*, који је преминуо после пет година службе, био је из Стоба (57); центурион легије *III Flavia*, који је претходно служио у легијама *X Gemina* и *I Italica*, спомиње се на натпису 58.

Позноцарски натписи су дати по истом редоследу. Посвете (256–269) су на мозаицима у епископалној базилици и графити.

Датовање натписа, уколико није изричито, по македонској ери или по римским конзулима или царској титули, остаје неизвесно, па се формулација „царско доба“ (имп. период), II–III век и сл., чини излишном.

Збирци је додата и конкордација, као и индекс.

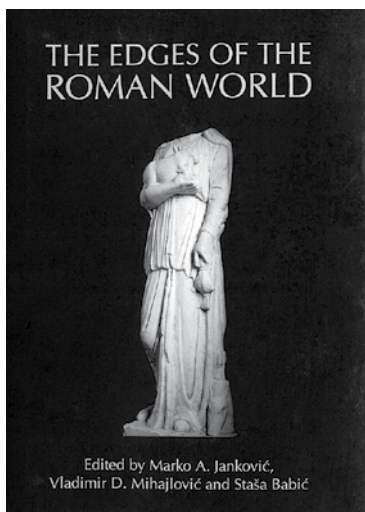
Недостаје детаљна географска карта Стоба и околине, као и кратак историјски увод о Стобима. У редоследу навођења натписа можда се могло ићи и на детаљније груписање, као што је учињено у индексу.

Вишеструко значајна и добро урађена, ова збирка занимљивих натписа, који садрже информације и о личностима и о институцијама, и у будућности ће олакшати изучавање и римског града Стоба и античке Македоније.

Татјана Б. ЦВЈЕТИЋАНИН*Народни музеј у Београду*

Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović and Staša Babić (editors), *The Edges of the Roman World*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014. ISBN (10): 1-4438-5899-4, ISBN (13): 978-1-4438-5899-1

Књига *The Edges of the Roman World*, коју су приредили Марко Јанковић, Владимир Михајловић и Сташа Бабић, настала је на основу радова представљених на међународној конференцији *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World* (IERW), одржаној 2012. године у Петници, Србија, у организацији Одељења за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду и Одсека за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, те Истраживачке станице Петница. Уместо уобичајених, уско специјализованих тематских зборника, усмерених на поједине аспекте римске материјалне културе, књига *The Edges of the Roman World*, у којој је одабраних 16 прилога с конференције, нуди широк

дијапазон погледа на питања римске археологије и историје. Заједничко овим радовима су преиспитивање доминантних концепата о римској прошлости, деконструкција романизације, приказ друштвене и културне динамике у зонама интеракције, различите појаве конструкције и комуникације идентитета. Уместо упрошћене дихотомије римско–аутохтоно, радови нуде слику комплексности и варијабилност локалних одговора на римски империјализам.

У предговору приређивача, Марко Јанковић, Владимир Михајловић и Сташа Бабић, дефинишући значање термина употребљених у наслову зборника *The Edges of the Roman World*, представљају полазиште, основни приступ и теоријске оквире на којима се заснивају анализа римског империјализма и разумевање римског света као динамичног. Понуђено нам је, у односу између римског империјализма и локалних заједница, аналитичко разматрање ра-

зличитих појава, које указује на комплексност процеса, посебно на његовим различито схваћеним границама, а не једноставан линијски развој и неупитно прихватање одлика римске културе, напретка ка цивилизованом свету.

The Edges of the Roman World придружује се важној библиографији радова који мењају дубоко укорене начине гледања на римску прошлост. Већ више од двадесет година, најпре под утицајем Конференција за теоријску римску археологију (*Theoretical Roman Archaeology Conference* – TRAC), које се одржавају у Великој Британији, траже се начини да се превазиђу ограничења статичног тумачења Римског царства, на шта нас подсећа у свом *Uvodu* и Ричард Хингли, један од аутора који монолитну визију римске културе и Римског царства преиспитује из постколонијалне перспективе империјализма (*Introduction*, Richard Hingley). Скромно су се и стидљиво, од првобитне зоне, ова теоријска разматрања ширила даље, рецимо у оквиру прилично традиционалних Лимес конференција, где се изузетно полако научни фокус с војне контроле и инфраструктуре граница Царства усмерава на нове теме. Управо стога је IERW – и зборник радова с ове конференције – значајна: искорак је у средини у којој је статична слика Римске империје доминантна, а романизација и даље релевантан и некритички прихваћен концепт.

The Edges of the Roman World сабира радове који указују на појавности и утицаје римског империјализма у локалном контексту и широк дијапазон последица на све који су живели унутар, или на рубу, друштвено-политичке структуре Римског царства, те променљиве могућности интеракције учесника у процесу (*The formation of early Imperial peregrine civitates in Dalmatia: (Re)constructing indigenous communities after the conquest*, Danijel Džino; *The Batavians between Germania and Rome: The emergence of a soldiering people*, Nico Roymans).

Истражују се границе као контактне зоне (*Enemy at the gates? Interactions between Dacians and Romans in the 1st century AD*, Mariana Egri). Представљају се различити културни пејзажи и у географски удаљенијим зонама (*Headhunting on the Roman frontier: (Dis)respect, mockery, magic and the head of Augustus from Meroe*, Uroš Matić).

Анализира се артикулисање империјалних намера и наменска стандардизација (*Indicating borders or defining sphere of influence? The Carthaginian position in the western Mediterranean in light of its treaties with Rome*, Andrzej Dudziński; *On the praefectura orae maritimae on the western coast of the Black Sea*, Ligia Ruscu), и пореди се римски с египатским империјализмом (*The Empire of friends and the house of the father: Celtic and Canaanite elite under Imperial rule*, Aaron Irvin).

Посматрају се, углавном кроз теорију идентитета, различити типови друштвеног позиционирања и динамични друштвени процеси (*Religion and identity in the Roman Empire: Strategies of civic consolidation in the 2nd century AD*, Rocío Gordillo Hervás; *Being Roman and Greek: Local response to the influence from Rome in northern Asia Minor*, Jesper Majbom Madsen), као и понашања у одређеним окружењима, нека од њих данас симболи римског света, а иначе на самим маргинама (*Violent ethnicities: Gladiatorial spectacles and display of power*, Marko A. Janković).

Радови обухватају и примере премештања фокуса с типологија на контекст, студије материјалне културе које отварају простор за другачије наративе (*Vinum vires: Trier Black-Slipped wares and constructive drinking in Roman Britain*, Shaun Anthony Mudd) и прелажење традиционалне концептуалне границе, указујући на различите погледе на историју која се добија из археолошких налаза (“*Objects in action: Towards the anthropology of exchange of Roman bronze vessels in the middle Danube region*, Vladimir D. Mihajlović). И класичне теме римске војне архитектуре истражују се из новог угла (*Knowing your neighbour: Considering some social implications of layouts of Roman military bases*, Anna H. Walas).

Преиспитују се доминантни наративи о романизацији – супериорној, природно иницираној промени, о линији прогреса у којој је врхунски резултат романизација, или њој претходна хеленизација (*The “Hellenization” process and the Balkan Iron Age archaeology*, Ivan Vranić), с јасним разумевањем да је римска (и грчка) прошлост политичка тема. Наративи који обезбеђују место „нашој“ историји у европоцентричним идејама важности, стварање националног идентитета или трајних слика о појединим етницитетима, обухватају примере Холандије (*Roman-barbarian interactions and the creation of Dutch national identity: The many faces of myth*, Sergio González Sánchez), Блиског истока – Сирије (*The People’s protest: accounts of resistance from Cassius Dio to Bashar-Al-Assad*, Lydia Langerwerf) и Србије (*Afterword: When empires collapse*, Staša Babić). Уместо сувопарне, техничке, клиничке и неперсонализоване слике прошлости, показују се жива значења класичног наслеђа.

Римски империјализам и његове импликације у локалном контексту истражују се кроз разуђен спектар тема, с великом хронолошком, географском и теоријском ширином, из различитих перспектива, али са заједничким циљем – искорачити из струковне затворености и поновно промислити и проценити укорене ставове који дефинишу поједине дисциплине. Укратко, у зборнику *The Edges of the Roman World*, с више тачака разматрања, прелазећи границе које постављају поједине научне дисциплине, указује се на константно променљив карактер „римског света“, а не на монолитни ентитет са статичним особинама – Римско царство није свуда исто.

Објашњавајући термине из наслова зборника, приређивачи за појам „граница“ кажу да је примарно усмерен на географске зоне које су у неком тренутку биле граница Римског царства, на периферији, али и на друге типове граница, разграничења, а самим тим и маргина. Додаћемо, „границе“ се овде постављају и као разграничење између традиционалног, наслеђеног приступа, који се показује сувише једноставним да прикаже разноврсне идентитете и друштвене промене, и приступа који нуди анализу динамике прошлих друштава.

Радови објављени у *The Edges of the Roman World* се за многе средине и сами налазе на рубу својих научних дисциплина, у којима је посебно концепт романизације валидан, важећи, и далеко од тога да буде критикован или потпуно одбачен. Управо стога је *The Edges of the Roman World* добродошло и нужно потребно „претресање“ преовладавајућих концепата, које нуди оригиналне перспективе за поједине типичне теме историје Римског царства. Циљ кон-

ференција у Петници (а 2014. одржана је друга IERW конференција), између осталог је и да имају утицај на различите историјске дисциплине. Изазовна полазишта, која отварају нова истраживачка питања, а истовремено нуде и моделе који могу да се примене у анализи различитих сведочанстава, манифестација или феномена римског света, обезбеђују овај утицај.

Дубравка М. ПЕРАДОВИЋ

*École Pratique des Hautes Études, Section des Sciences Religieuses, Paris**Moi, Auguste, empereur de Rome...*, Paris, Grand Palais, Galeries nationales (19 Mars 2014 - 13 Juillet 2014)Augustus Caesar, divi genus, aurea condet
Saecula qui rursus Latio regnata per arva
Saturno quondam.(Vergilius, *Aeneis*, VI, 792-794)

Камеја са Августовим ликом, око 25.
године пре н. е.
(према / after: *Auguste*, cat. no. 80)

Августовог живота и каријере са формирањем нове културе и новог уметничког језика, који су и данас у основи западне цивилизације. Важно је нагласи-

Године 14, 19. августа, окончала се више од четири деценије дуга владавина Октавијана Августа (Рим, 23. септембар 63. пре н.е. – Нола, 19. август 14), првог римског императора који је, окончавши грађанске ратове, Риму донео мир, просперитет и благостање. Два миленијума од Августове смрти била су повод за организовање обимне изложбе најпре у Риму (Scuderie del Quirinale, 18. октобар 2013. – 9. фебруар 2014), а потом у Паризу, у Гран палеу (19. март – 13. јул 2014). Идеатор изложбе, Еуђенио Ла Рока (Eugenio La Rocca), професор грчке и римске историје и археологије на римском универзитету Ла Сапијенца (Università degli Studi di Roma La Sapienza) и дописни члан угледне Академије деи Линчеи (Accademia dei Lincei), и његови сарадници,¹ ставили су себи у задатак да овом изложбом прикажу прожимање

1 Комесаријат изложбе чине Сесил Жироар (Cécile Giroire) и Данијел Роже (Daniel Roger), кустоси Одељења грчких, етрурских и римских старина Лувра, Анализа Ло Монако (Annalisa Lo Monaco), са римског универзитета Ла сапијенца, и Клаудио Паризи-Презиче (Claudio Parisi-Presicce), управник Капитолских музеја у Риму.

ти да циљ изложбе није да донесе свеобухватни приказ римске цивилизације у време Принципата.

Фокус изложбе је блистава Августова персонална историја, односно његова личност ванредне харизме и политичке интуиције, која је приказана паралелно са рађањем нове историјске епохе. Август је успео оно што чак ни Цезару није пошло за руком, да оконча крваве деценије унутрашњих сукоба који су нагризли Римску републику и да инаугурира нову политичку епоху: Империју. За време његовог принципата, дугог четрдесет једну годину, Империја је досегла свој највећи обим, обухватајући цео медитерански басен, од Шпаније до Турске, од Магреба и Грчке и даље до Немачке. Још је Вергилије Августову владавину назвао новим златним добом (*Енеида*, VII, 791–794).

Експонати, готово три стотине каталошких јединица, су позајмљени из десет музеја из чак једанаест земаља. Међу њима су и специјалне позајмице из Капитолских и Ватиканских музеја. На овој изложби су по први пут изложене заједно две, вероватно најпознатије Августове статуе: статуа из Прима Порте, која се чува у Ватиканским музејима, и статуа Августа понтифекса максимуса, пронађена у Вија Лабикани, данас у Римском националном музеју.

Изложба је, као и каталог који је прати, подељена у седам целина, којима је обухваћен хронолошки распон од Августовог осамостаљења на власти до његове смрти и апотеозе: *Октавијан и цивилни рај*, *Августовски режим*, *Рим у време Августиа*, *Дифузија новој уметничкој језика грчке традиције*, *Приватни животи у време Августиа*, *Август и провинције* и *Смрт и апоџеоза*.

Својеврсни пролог изложбе чине, заједно изложене, импресивна мермерна статуа Августа из Прима Порте и монументална копија сегмента његовог политичког тестаментa, *Rex gestae divi Augusti*, захваљујући којима се посетилац упознаје са првим римским императором и његовим делима, али и основама уметничког језика његове епохе. На статуи из Прима Порте, Августова физиономија је идеализована, а тело, изведено по узору на Поликлетовог *Дорифора*, штити оклоп украшен рељефима који се односе на догађаје из савремене историје, реституцију римских инсигнија које је Крас изгубио 53. године пре н.е. у бици код Каре, и на оновремену царску идеологију. Уз Августову десну ногу приказан је Купидон на делфину, алузија на Венеру, божанског претка рода Јулијеваца. Управо су ретроспективност и ерудиција бременита политичким алузијама биле основе римске империјалне уметности која се формирала у време Августове владавине. Копија прва два дела Августовог политичког тестаментa, посвећена његовој политичкој каријери (*Cursus honorum*), изведена 1862. године, на платну у природној величини, на основу верзије тестаментa угравиране у мермеру на храму Роме и Августа у Анкари, својеврсни је историјски, али и историографски извор.

Први део изложбе, посвећен периоду грађанског рата, доноси увид у личности и догађаје из времена проглашења Октавијана за августа, 27. године пре н.е. Мермерни портрети Цезара, Помпеја, Краса, Клеопатре, као и портрети на Октавијановом новцу и новцу његовог савезника, а потом супарника Марка Антонија, упознају посматрача са Октавијановим савременицима, али и са ликовним језиком у времену пре успостављања Царства. Изузетно, за ову

изложбу сакупљени су на једном месту тзв. рељефи са представом битке код Акција, њих једанест, који се данас чувају у три колекције, две музејске и једној приватној, у Мађарској (Будимпешта) и Шпанији (Кордоба и Севиља).

Знаменита битка, у којој је Октавијан поразио Марка Антонија, означила је крај грађанског рата и отворила пут дефинитивном тријумфу *princeps-a. Pax Augusta* и нови политички режим, принципат, учинили су да Август, иако званично *princeps senatus*, поседује сву моћ у својим рукама. *Августова владавина*, други део изложбе, демонстрира у којој мери су портрети чланова царске породице постали неопходан инструмент комуникацијског система који је Август развио. У Риму формирана империјална ефигија распрострла се Царством у форми статуа, портрета, слика, рељефа, гема и камеја. Портрети Августа и царске породице циркулисали су Царством и на новцу. Данас је познато више од две стотине Августових портрета, што је само део оних који су постојали. Августов лик красио је монументалне споменике подигнуте у његову част, али и дела мањег формата, попут камеја, чији су наручиоци били припадници римске аристократије, који су овим путем изражавали лојалност Августу. Љубитељи глиптике су на овој изложби заиста били у могућности да уживају, будући да су се на једном месту нашли најлепши примерци римске царске глиптике, попут *Августове камеје* из Француске националне библиотеке или тзв. *Камеје Блакас* из Британског музеја.

Посебан одељак овог дела изложбе посвећен је Августовој породици. Интегрални део Августове династичке политике и визуелне реторике представљало је управо креирање званичних портрета чланова његове породице. Статуе и бисте Ливије, Јулије, Постума, Друза, Тиберија и других припадника племенитог рода Јулија, осим што на изложби формирају тродимензионално генеалошко стабло, сведоче о развоју римске портретне уметности.

Велики изазов за приређиваче изложбе било је представљање Августовог подухвата преуређења Рима, који је „затекао у цигли, а оставио у мермеру“ (Светоније, *Августов живој*, XVIII). Посвећен идеалу републике, *pater patriae* живео је у кући на Палатину и никада себи није сазидао палату. С друге стране, његова јавна градитељска активност била је изузетног обима. Август је окончао Цезаров пројекат Римског форума, реконструисао Базилику Јулију, саградио храм посвећен божанском Цезару, а потом и Форум који носи његово име, те Марселинов театар. Рим у време Августа представљен је системом *pars pro toto*, монументалним маскама из Марселиновог театра, фрагментима архитектонске пластике од мерме-

Фигурине Венере *Genetrix*, I век
(према / after: *Auguste*, cat. no. 1–4)

ра и теракоте, статуама и сликарством. Из Лувра је за ову прилику пренет један панел Аре пацис. Поред њега је постављена, сасвим дискретно, виртуелна реконструкција Олтара мира. На истом месту су изложене и три оригиналне грчке статуе Ниобиде на умору и у бекству, од мермера са Пароса, које потичу са фронтоне неког јонског храма и које су, могуће, украшавале августовски храм Аполона Сосјана.

Мир који је Августова владавина донела Царству омогућио је полет уметности. Уметници из Грчке долазе у Рим, где оснивају неоатичку школу скулптуре. Клешући статуе инспирисане познатим хеленским ремек-делима, стварају нове, еклектичне форме и доприносе формирању новог уметничког језика. Једна од најцењенијих школа била је Пасителова, скулптора атинског порекла, практичара и теоретичара, чији модели су били грчка дела из различитих епоха. Управо пракса његове школе показује да су модели циркулисали у форми мулажа. Пасителовој школи су атрибуиране две групе скулптура Ореста и Пилада, једна из Археолошког музеја у Напуљу, а друга из Лувра, обе експонати ове изложбе.

Значајан простор на изложби посвећен је приватном животу Августове епохе. Мир и благодатање омогућили су богаћење једног слоја популације, који је тежио да се како у овоземаљском тако и у загробном животу окружи луксузним предметима. Резиденције су украшаване фрескама и опремане намештајем рафиниране израде и предметима од стакла, полудрагог камења и племенитих метала.

Добро познати широј публици, будући у сталној поставци Лувра још од времена њиховог открића 1895. године, сребрни предмети из Боскореала (изложена су 24 од укупно 111 предмета који чине благо Боскореала) нашли су своје место на овој изложби пошто је реч о најзначајнијем и најпрестижнијем сребрном сервису из Августове епохе.

Иако у Августовој епохи још увек доминира стакло из калуца, око 25. године пре н.е., на самом почетку Римског царства, појавило се луксузно стакло гравирано у техници камеја. Предмети изведени овом специфичном техником одликују се и карактеристичном иконографијом, представама из грчке митологије, посебно сценама из дионизијског циклуса, које су смештене у богат вегетабилни декор. Производња камејног стакла није трајала ни читав век, до 50-их или 60-их година наше ере, те отуда не изненађује што је до данас познато само двадесетак интегрално очуваних ваза израђених у овој сложеној техници. Свакако најпознатија је тзв. *Порџланд ваза*, могуће власништво самог Августа, данас у Британском музеју. У Паризу је, поред неколико плочица изведених овом техником, изложена и тзв. *Вилсон ојнохоа* (*Oenochoe Wilson*). Пронађена је на галско-римском гробљу у Безансону 1886. године и за сада је једина ваза израђена у техници камеја са територије Француске. У питању је јединствен примерак ове уметности, будући да је њена основа љубичасте, а не уобичајене плаве боје.

Вегетабилна декорација слична оној на Ари пацис јавља се и на урнама из истог времена. Ремек-дело фунералне уметности Августове епохе је октогонална мермерна урна из колекције Чеси, данас у Капитолским музејима, спе-

цифичне иконографије. На седам страница ове урне представљени су Амори који свирају и играју, парада љубави, дионизијска екстаза. Појава ове теме у фунералној уметности објашњава се способношћу љубави да комуницира између овоземаљског и божанског света.

Налази из гробнице ратника, која је откривена 1989. године на некрополи Кроа-Бланш, недалеко од Вјена, сведоче о процесу романизације галске елите крајем Августове владавине. У њој су, заједно са остацима дивљачи (вепра, зеца, јелена), пронађени, између осталог, и луксузни објекти италске провенијенције: предмети за тоалету од стакла, бронзе и керамике, као и сервис за ритуално прање покојника. За потребе ове изложбе реконструисан је детаљан план налаза у реалној величини.

Стаклене посуде са златним тракама, прва половина I века (према / after: *Auguste*, cat. no. 171, 172)

Успостављање принципата означило је и нову административну поделу Империје на четрдесетак провинција. Присуству и неговању империјалног култа у провинцијама посвећен је одељак насловљен *Август и провинције*. Како визуелни тако и концептуални фокус тог сегмента изложбе су два бронзана Августова портрета, коњичка статуа пронађена 1979. године у Егејском мору недалеко од Еубеје и позната биста из Мерое, некадашње престонице Нубије. Сугестивна биста из Мерое припада типу *Prima porta* портрета и посебно је значајна за одређење прецизног датума формирања овог карактеристичног и најраспрострањенијег типа Августовог портрета. Судећи по подацима који су познати о овој бисти, могући *terminus ante quem* настанка наведеног типа портрета би био 25. година пре нове ере.

У париском Гран палеу више простора посвећено је провинцији Нарбонској Галији, за коју је Плиније написао да је „Италија са друге стране Алпа“ (*Историја природе*, III, 31), имајући на уму првенствено њен урбани карактер. У некада најзначајнијим градовима провинције, Глануму, Арлу, Лиону, Нарбони, Ниму, очуване су значајне јавне грађевине из римског периода, те стога и већина експоната изабраних за ову изложбу потиче са тих локалитета. У Нарбонској Галији, подједнако као и у другим провинцијама, негован је империјални култ, о чему на изложби сведоче два експоната из некадашње престонице провинције, Нарбоне. Управо се на форуму Нарбоне налазио натпис који сведочи о просла-

вљању императоровог *pater*-а, будући да за живота Август није сматран богом. У ред олимпских богова биће уврштен *post mortem*.

Сенат је апотеозу Августа одобрио 17. септембра 14. године, непосредно након његове смрти у Ноли 14. августа. Тиме је и званично успостављен култ *divi Augusti* и, у складу с њим, и нова иконографија Августових портрета. За чуваре Августовог култа изабрани су Германик и Ливија, која се од тог тренутка најчешће приказује са велом на глави. Управо се Ливијином статуом са велом на глави и рукама у гесту молитве затвара изложба.

Изложба *Ja, Август, император Рима* прва је изложба посвећена античком Риму организована у Гран палеу и прва монографска изложба о Августу у Француској. У њеној организацији учествовали су Гран пале и Лувр, са француске, односно Скудерије дел Квиринале и Капитолински музеји, са италијанске стране. Успешност праксе заједничког организовања изложби потврдила се и овим примером. Број посетилаца који су током четири месеца видели изложбу већи је од стотину педесет хиљада, што оправдава храброст управе Гран палеа да угости изложбу која је тематиком удаљена од изложби које је публика навикла да види у овом простору. Подсећања ради, традиционално окренут уметности из рецентнијих периода, Гран пале је, након изложбе посвећене првом римском цару, организовао велику ретроспективну изложбу Ники де Сан Фале (Niki de Saint Phalle).

За разлику од изложбе којом су се 1937. године прослављала два миленијума од Августовог рођења и која је послужила у сврхе тадашњег фашистичког режима и промоције Бенита Мусолинија, који је себе видео као новог Августа, изложба из 2014. у потпуности је лишена савремених политичких референци. Циљ изложбе из 2014. године није био ни да провоцира, нити да отвори нова питања. Њен наратив окренут је харизматичној личности Августа у контексту уметности Златног доба, у којем су као највеће вредности цењени мир, хармонија и пијетет.

Експонати су смештени у сведену, елегантну и ненаметљиву сценографију, којом доминирају бела и златна боја. Обимне дидаскалије су дате на три језика, француском, италијанском и енглеском, док су легенде уз предмете само на француском језику. Каталог изложбе, поред детаљних каталошких јединица, њих тачно 279, садржи и низ уводних текстова, које потписују кустоси изложбе, а који додатно употпуњују и објашњавају епоху Августове владавине и њене уметничке феномене.²

2 *Auguste* : [exposition], Rome, Scuderie del Quirinale, 18 octobre 2013-9 février 2014, Paris, Grand Palais, Galeries nationales, 19 mars-13 juillet 2014 / [organisée par la Réunion des musées nationaux-Grand Palais et le Musée du Louvre] ; [en collaboration avec l'Azienda speciale Palaexpo-Scuderie del Quirinale et les Musei capitolini, Rome] ; [catalogue par Michel Amandry, Véronique Arveiller, Alessandra Avagliano, et al.] Paris : Réunion des musées nationaux-Grand Palais, 2014, p. 319.

Мирослав М. ПЕТЕЛИН

Народни музеј у Београду

У СПОМЕН ЗОРАНУ ПАВЛОВИЋУ (1955–2013)

У лето 2013. године заувек смо се растали од Зорана Павловића, конзерватора саветника и дугогодишњег шефа Центра за заштиту Народног музеја у Београду. На измаку пролећа те године, убрзо након свог последњег службеног боравка у иностранству, он одлази на годишњи одмор; повремено свраћа у Музеј и, са њему својственом оптимистичком ведрином, комуницира са колегама, не остављајући притом никоме ни најмањи простор за сумњу да је његово здравствено стање управо у то време ушло у одсудну фазу, због чега је неколико дана касније вест о његовој смрти деловала несхватљиво и изазвала болом и неверицом испуњено запрепашћење.

Зоран је рођен у Београду. У родном граду је завршио основну школу и гимназију, а на Филозофском факултету стекао диплому археолога. У Музеј

долази 1987, на место приправника за послове конзервације археолошких предмета, пошто је раније већ учествовао у кампањи археолошког ископавања на локалитету Караташ и са кустосима Народног музеја сарађивао на постављању већег броја изложби. Десет година касније именован је за шефа Одељења за конзервацију археолошких предмета; 2002. године, према образложењу тадашњег Управног одбора, ради успостављања нове организације рада, разрешен је те дужности, а од 2005, по новом решењу, поново је обавља све до смрти.

Био је члан комисије за стучне испите и виша стручна звања, као и ментор већег броја стручних радова за звање конзерватора археолошких предмета од метала. У оквиру превентивних активности, учествовао је у редовним контролама и прегледу *Мирослављевој јеванђеља* пре, за време и након његовог привременог боравка у Народној библиотеци Србије, као и *Београдске мумије*, смештене на Филозофском факултету у Београду. Редовно је учествовао у припремама дела за транспорт и у пратњи експоната Народног музеја за изложбе у иностранству, а са колегама из Италије, као стручни консултант, учествује у пројекту конзервације бронзаног кратера из Требеништа. У периоду од 2009. до 2013. године ангажован је као члан Управног одбора Народног музеја у Београду.

У форми хабилитационог рада за стицање звања музејског саветника, Зоран је написао веома драгоцену *Приручник за конзервацију археолошких предмета од метала*, први те врсте, који се после методолошки застарелог приручника Милана Духаћа, *Одржавање музејских предмета*, из 1949, бави практичним проблемима конзервације археолошког материјала у музејским установама. Чини нам се да Зоранова констатација изречена на једном месту у *Приручнику*, наиме, да ефекти конзервације нису трајни, али да се мора применити најбољи третман без обзира на његову цену или време трајања, резимира професионални императив струке и сажима га у етичку формулу конзерваторске делатности. Међутим, посвета колегама конзерваторима који су се током дугогодишње праксе суочавали са проблемом недостатка конзерваторске литературе на нашем језику, садржи извесну недоследност, будући да рад до данас није публикован.

Иако корени Зорановог образовања леже у сфери друштвених наука, он показује велико интересовање за теоретске проблеме егзактних наука, посебно хемије, што с обзиром на улогу хемијских процеса који се одвијају током сваког конзерваторског третмана, представља изванредну надопуну његовог стручног знања и даје му извесне предности када је у питању обавештеност о стању струке. Фасцинантна је била његова способност да великом брзином из памћења извучи информације и дефинисане концепте из те области да би њима баратао у контексту теоријских питања конзервације. С тим у вези је занимљив и веома илустративан Зоранов поштовањем испуњен однос према хемичару Михајлу Вуњаку, некадашњем конзерватору саветнику Народног музеја и оснивачу Лабораторије за физичка и хемијска истраживања, кога он доживљава као свестраног стручњака са даром за научно-технолошку визију. Формирао је малу архиву која садржи Вуњакове конзерваторске белешке, ски-

це техничких иновација, чак и збирке оригиналних каталога разне техничке опреме из његовог времена. Трагове ове чуварне педантерије налазимо и у Зорановој организацији архиве стручне и оперативне документације.

Вршећи дужност шефа Центра за заштиту, Зоран је током свог професионалног ангажмана много времена посветио одржавању опреме и уређаја за извођење конзерваторских радова. Није потребно посебно наглашавати њихову важност у раду конзерваторске радионице, као ни то до каквих тешкоћа могу да доведу проблеми у њиховом функционисању. Свестан тога, Зоран непрестано и с предострожношћу, која је већ постала хабитуелна црта његове личности, води бригу о стању опреме, стара се о њеном сервисирању, при чему се не устручава да се у случају мањих кварова лично посвети поправци. Треба само прочитати осмо поглавље његовог *Приручника*, тај у потпуности посвећен осврт на просторну организацију Центра за конзервацију и рестаурацију са прецизним обавештењима о функционалном уређењу радног простора, или пак наредно поглавље са минуциозним описом лабораторијске опреме, па да се схвати на како чврстим мотивима почива његов осећај одговорности за стање техничке опреме. Не можемо да овде не поменемо једну скоро анегдотску ситуацију која се понављала сваки пут када би Зоран приметио да је током рада дошло до прегревања неког апарата: уз упозорење на ризик од квара, он прописује строги *timing*, са обавезним петнаестоминутним паузама до сваког наредног стављања у погон, при чему не пропушта прилику да прецизним упутством за руковање препоручи оптималан начин употребе. На исти начин, он води бригу и о потрошном конзерваторском материјалу, уобичајеном прибору – лабораторијском стаклу и хемикалијама; имплицитно обавезује сараднике на рационалну потрошњу, а сваки пут у време испоруке спреман је да се приликом допремања материјала у просторије Центра изложи физичком напору.

Подсећање на Зорана свакако не би било потпуно без осврта на његов хумани лик. Верујемо да су чак и они који су са Зораном били у спорадичном контакту или га површно познавали, макар једном имали прилику да из његових уста чују неки од добронамерних животних савета које је делио људима или пак да се осведоче у његову способност за један сујете потпуно лишен начин комуникације.

Као врсни стручњак и личност широких интересовања, са способношћу да пажњу распореди на најразноврсније активности, Зоран Павловић је себи обезбедио место у историји Народног музеја, али ће свакако и као брижни саговорник, способан за детињу и очинску доброћудност, остати у сећању које ћемо радо обнављати.

РЕЦЕНЗЕНТИ

Сташа БАБИЋ, Весна БИКИЋ, Вера БОГОСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ,
јана БОРИЋ БРЕШКОВИЋ, Милоје ВАСИЋ, Весна ДИМИТРИЈЕВИЋ,
Вујадин ИВАНИШЕВИЋ, Милош ЈЕВТИЋ, Зорица КУЗМАНОВИЋ,
Александар ПАЛАВЕСТРА, Славиша ПЕРИЋ, Софија ПЕТКОВИЋ,
Ивана ПОПОВИЋ, Стефан ПОП ЛАЗИЋ, Бранислав ТОДИЋ,
Снежана ФЕРЈАНЧИЋ, Татјана ЦВЈЕТИЋАНИН

ЛЕКТУРА

Милена БОГДАНОВИЋ

ПРЕВОД

Иван ДЕЛАЧ

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Бранислав Л. ВАЛКОВИЋ

ШТАМПА

ПУБЛИКУМ, БЕОГРАД

ТИРАЖ

500

*Зборник Народног музеја у Београду излази годишње, наизменично у две свеске:
свеска 1, археологија, једне године, свеска 2, историја уметности, наредне године.

AUTEURS DE RECENSION

Staša BABIĆ, Vesna BIKIĆ, Vera BOGOSAVLJEVIĆ PETROVIĆ,
Bojana BORIĆ BREŠKOVIĆ, Tatjana CVJETIĆANIN, Vesna DIMITRIJEVIĆ,
Snežana FERJANČIĆ, Vujadin IVANIŠEVIĆ, Miloš JEVTIĆ, Zorica KUZMANOVIĆ,
Aleksandar PALAVESTRA, Slaviša PERIĆ, Sofija PETKOVIĆ, Ivana POPOVIĆ,
Stefan POP LAZIĆ, Branislav TODIĆ, Miloje VASIĆ

LECTRICE

Milena BOGDANOVIĆ

TRADUCTION

Ivan DELAČ

CONCEPTION ET RÉALISATION GRAPHIQUE

Branislav L. VALKOVIĆ

IMPRIMERIE

PUBLIKUM, BELGRADE

TIRAGE

500

*Le Recueil du Musée National de Belgrade paraît une fois par an, les deux volumes en
alternance: le fascicule 1, archéologie, une année; le fascicule 2, histoire de l'art, l'année
suivante.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902

ЗБОРНИК Народног музеја. Археологија = Recueil
du Musée national. Archéologie / главни и одговорни
уредник Бојана Борић Брешковић. - 1983, књ. 11/1- . -
Београд : Народни музеј, 1983- (Београд : Публикум). -
24 cm

Сваке друге године.

Делимично је наставак: Зборник Народног музеја
у Београду = ISSN 0522-8352.

ISSN 0352-2474 = Зборник Народног музеја
у Београду. Археологија

COBISS.SR-ID 6397964